

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

२१७१२३४

सं. क्र.

२१७१२३४

२१७१२३४

२१७१२३४

२१७१२३४

REFBK-0005133

५९२४६
१३१००१

५१.२५.
५९३३

Handwritten signature or initials

५९२४६
१३१००१

५९२४६

1. $\frac{1}{x^2} = x^{-2}$
2. $\frac{1}{x^3} = x^{-3}$
3. $\frac{1}{x^4} = x^{-4}$

पतितपावन

सकलगुणैश्वर्यमंडित, साहित्यप्रेमी, विद्याभिलाषी

गुर्जराधिपति

श्रीमन्महाराज सयाजीराव गायकवाड

सेनाखासखिल, समशेरवहादूर,

राज्य वडोदें.

ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळीची आर्यधर्म-ग्रंथमाला

ग्रंथ ७ वा

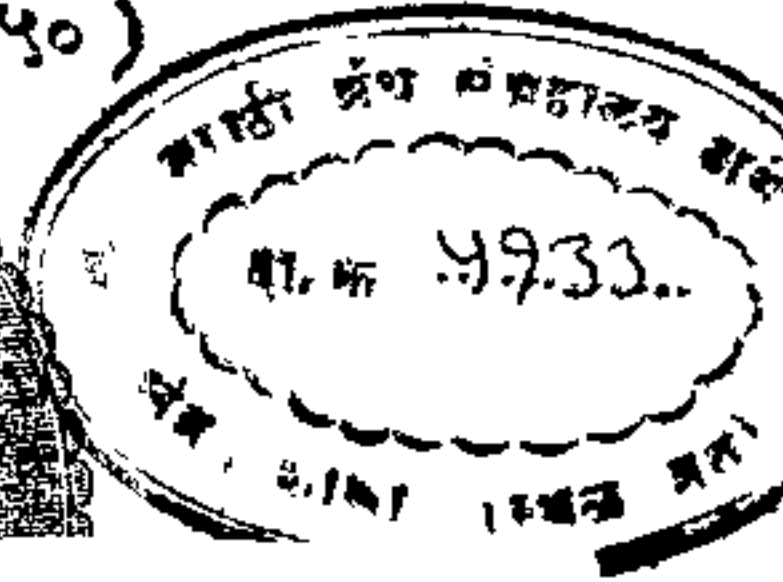
सार्थ-सटीप-महाभारत

भाग ६ वा

उद्योगपर्व-उत्तरार्ध

प्रथम खंड

(अध्याय ७२ ते १५०)

REFBK 0005133

REFBK-0005133

संपादक मंडळ

श्री. चिंतामण विनायक वैद्य, एम. ए., एल्. एल्. बी.

प्रो. श्रीकृष्ण नीलकंठ चापेकर, एम. ए., एल्. एल्. बी.

श्री. विष्णु कृष्ण काले, एम. ए.

शके १८५६, सन १९३४

किंमत ३ रुपये

प्रकाशक
दामोदर सावळाराम आणि मंडळी.
बडोदें व मुंबई

या ग्रंथासंबंधानें सर्व हक्क मंडळीनें आपणाकडे ठेविले आहेत.

मुद्रक
नरहरि माधवराव यंदे
इंदुप्रकाश छापखाना, नं. ३८०, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २.

औधसंस्थानाधिपति,

श्रीमत् भवानराव श्रीनिवासराय उर्फ बाळासाहेब पंडित, प्रतिनिधि, बी. ए.

अर्पणफत्रिका

औध संस्थानाधिपति

श्रीमंत भवानराव श्रीनिवासराव उर्फ
बालासाहेब पंडित प्रतिनिधी, बी. ए.

यांस

त्याचे ठायीं वसत असलेला आर्य-संस्कृतीचा अभिमान,
व्यायामाच्या द्वारे शरीरसामर्थ्य वाढविण्याविषयीं त्यांनीं केलेला
सूर्यनमस्काराचा प्रसार, राजकारण, अर्थशास्त्र, आरोग्य-
संवर्धन, ललितकला, शिल्पकला, इत्यादि विविध
कलांस त्यांनीं दिलेलें उत्तेजन आणि महाभारत
ग्रंथाच्या संशोधन व प्रकाशन कार्याप्रीत्यर्थ एक
लक्ष रुपयांची देणगी देऊन महाभारत
ग्रंथासंबंधानें त्यांनीं व्यक्त केलेला आदर,
इत्यादि गुणांच्या अभिनंदनार्थ
हा सार्थ-महाभारत ग्रंथाचा
सहावा भाग
मंडळीकडून सादर समर्पण करण्यात येत आहे.

प्रस्तावना

सार्थ महाभारत, भाग ६ वा, उद्योगपर्व-उत्तरार्ध (प्रथम खण्ड)
हैं ग्रन्थसंपादक व ग्रन्थप्रकाशक मण्डळीच्या आर्य-धर्म-ग्रन्थ मालेतील सातवें
पुष्प आज वाचकाच्या सेवेत सादर करीत आहो.

सार्थ-महाभारताच्या मागील म्हणजे ५ व्या भागाच्या (उद्योगपर्व-पूर्वा-
र्धाच्या) प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे, हा ६ व्या भागांत उद्योगपर्वाचे उरलेले सर्व
(७२ ते १९६) अध्याय छापून उद्योगपर्व पूर्ण करण्याचा प्रथम विचार होता.
पण तसे केले असता या भागांत सुमारे चार हजार श्लोकांचे मूळ व सटीप
भाषान्तर देऊन, शिवाय समग्र उद्योगपर्वाचे समालोचन, त्यातील विशेषनामाची
सूची, निवडक सुभाषिते व कठिण शब्दाचा कोश, इतका सर्व मजकूर छपावा
लागला असता, व या भागाची पृष्ठसंख्या ११०० शेंहून कांहीं अधिकच झाली
असती. एवढा मोठा ग्रन्थ वाचकाना वापरण्यासहि जरा अवजड होऊन किंमतीच्या
दृष्टीनेहि गरीब वाचकाना थोडा गैरसोयीचा झाला असता. हे लक्षात घेऊन उद्यो-
गपर्व-उत्तरार्धाचे प्रथम खण्ड व द्वितीय खण्ड असे दोन खण्ड पाडण्याचे आम्ही
ठरविले, व त्यास अनुसरून हा उद्योगपर्वाच्या उत्तरार्धाचा प्रथम खण्ड प्रकाशित
केला आहे. या खण्डात उद्योगपर्वाच्या ७२ ते १५० अध्यायातील मूळ संस्कृत
श्लोक, त्याचे मराठी भाषान्तर व जरूर त्या टीपा इतका मजकूर आला आहे
७२ ते १५० हे ७९ अध्याय मिळून उद्योगपर्वातील भगवद्गीतानपर्व नांवाचे
एकच विस्तृत उपपर्व पुरे झाले आहे. उद्योगपर्वाच्या उत्तरार्धाच्या द्वितीय
खण्डात अध्याय १५१ ते १९६ देऊन उद्योगपर्व पूर्ण करण्यात येईल. शिवाय
समग्र उद्योगपर्वाचे समालोचन, विशेषनामाची सूची, सुभाषिते, कोश वगैरे त्याच
खण्डात प्रकाशित करण्यांत येतील. हा द्वितीय खण्डहि वाचकाच्या हाती लवकरच
म्हणजे चैत्र मासपर्यंत देण्याचा आमचा संकल्प आहे.

प्रस्तुत ग्रन्थांत, वर सांगितल्याप्रमाणे, भगवद्गीतान-उपपर्व, हे एकच उपपर्व
आले आहे. हे विस्तृत असून अथपासून इतिपर्यंत अत्यंत मनोवेधक आहे.
पूर्वीच्या भागात प्रजागर व सनत्सुजात या उपपर्वांत सर्वसाधारण नीति, इन्द्रिय-
जय व अध्यात्मज्ञान याचा उपदेश विदुराने व सनत्सुजाताने धृतराष्ट्राला केला

आहे; तर या भगवद्दान-उपपर्वाचा मुख्य विषय व्यावहारिक राजकारण हा आहे. यांत राजनीतीचें नुस्तें कोरडें विवेचन नाही; तर राजकारणधुरंधर पुरुष व स्त्रिया राजकारणाचे डाव खेळून प्रतिपक्षावर मात करीत असलेले वाचकाच्या मनश्चक्षूसमोर प्रत्यक्षच दिसतात. अध्याय ७२ ते ८२ मध्ये पाच पाण्डव व द्रौपदी यांपैकीं प्रत्येकाचें शिष्टाईच्या विषयीं कृष्णाशीं झालेलें संभाषण दिलें आहे. शान्तिपरायण युधिष्ठिराचा कल दुर्योधनाशी तद्द करण्याकडे असावा यात आश्चर्य नाही, पण भीमासारख्यानें ऐन वेळीं कृष्णाला 'दुर्योधनाशीं तूं कठोरपणानें बोलूं नकोस' (अ. ७४ श्लो. २) असें म्हणावें, व तहाची इतकी उत्कण्ठा दाखवावी, कीं, शेवटीं कृष्णालाच त्याला उत्तेजित करावें लागावें (अ. ७५), हें विलक्षण वाटतें, व मनुष्यस्वभावाच्या अगाधत्वाची काहीं कल्पना येते. अध्याय ७८-७९ मध्ये श्रीकृष्ण व अर्जुन या दोन मित्रांनीं आपलीं अन्तःकरणें एकमेकाना उघडीं करून दाखविलेलीं पाहून, त्याच्या मित्रप्रेमाचा वाचकाना हेवा वाटूं लागतो. अध्याय ८२ मध्ये श्रीकृष्णाशीं बोलणारी द्रौपदी, ही बाणेदार क्षत्रिय स्त्रीचा केवळ आदर्श आहे. " जनार्दना, अवध्य पुरुषाचा वध केला असता जसा दोष होईल, तोच दोष वध्य पुरुषाचा वध न करण्यामध्ये शास्त्रात सांगितलेला आहे, हें धर्मवेत्ते लोक जाणतात," (अ. ८२ श्लो. १८) असें कृष्णाला बजावून, द्रौपदी दुःशासनानें ओढलेला आपला काळाभोर व महाभुजंगाप्रमाणें तुळतुळीत केशकलाप डाव्या हातानें धरून त्याला दाखवते व सांगते कीं, "पुण्डरीकाक्षा कृष्णा, शत्रूंशीं सख्य करण्याची इच्छा करताना तूं ह्या केशकलापाची आठवण ठेव " (श्लो. ३६). अध्याय ८३-८४ मध्ये शिष्टाईला आलेल्या श्रीकृष्णाशीं कोणत्या घोरणानें वागावें यासंबंधीं वृतराष्ट्र, भीष्म, विदुर, दुर्योधन इत्यादिकांमध्ये झालेल्या मसलती, संभाषणें, मतभेद याचें वर्णन आहे. अध्याय ८९ ते ९३ यात श्रीकृष्ण हस्तिनापुर येथें येऊन धृतराष्ट्रादिकांस व कुन्तीस भेटून विदुराकडे मुक्कामास गेला, इत्यादि वर्णन आलें आहे. पैकीं अध्याय ९० मध्ये कुन्तीनें कृष्णाला सांगितलेली आपल्या हालअपेष्टांची कथाणी आणि पाण्डवाना युद्ध करण्यास दिलेलें प्रोत्साहन, हीं हृदयास भिडणारी आहेत. अध्याय ९४ ते १३१ मध्ये प्रत्यक्ष कृष्णशिष्टाईचें वर्णन आलें असून, त्यातच कथानुषंगानें मातलिवरान्वेषण व गालवचरित हीं दोन उपाख्यानें आलीं आहेत. य दोन उपाख्यानांतच वरुणलोक, सुपर्णलोक, इत्यादि लोकांचें, त्याचप्रमाणें पूर्व

पश्चिम इत्यादि दिशांचें महत्वाचें वर्णन वाचावयास मिळतें. अध्याय ९५, १२४ व १२८ यांमध्ये श्रीकृष्णानें केलेलीं भाषणें शिष्टाईच्या भाषणाचा उत्कृष्ट किता होत. अध्याय १३२ ते १३७ मध्ये कुन्तीच्या मुखानें विदुलोपाख्यान वर्णिलें आहे. त्यात विदुलेनें युद्धास भिणान्या स्वपुत्राला केलेला जळजळित उप-देश, आज इतक्या हजारों वर्षानन्तरहि वीराची हृदये स्फूर्तीनें हालवून सोडल्याशिवाय राहणार नाहीं असाच आहे. अध्याय १४० ते १४६ मध्ये कृष्णानें व कुन्तीनें कर्णाला फितवून पाण्डवाकडे आणण्याच्या ज्या एकान्तीं निष्फळ मसलती केल्या त्याच वर्णन असून, त्या दोन्हीं मसलतींत कर्णाच्या मनाचा धीरोदात्तपणा चागलाच व्यक्त झाला आहे. शेवटीं अध्याय १४७-१५० यामध्ये, कृष्ण हस्तिनापुरीं घडलेला सर्व वृत्तान्त उपप्लव्य नगरास जाऊन युधिष्ठिराला कळवितो, आणि शिष्टाईमध्ये साम, भेद, दान, हे तिन्ही उपाय व्यर्थ झाल्यामुळे, चवथा दण्डाचाच उपाय राज्यप्राप्तीसाठीं शिल्लक राहिला असल्याचें त्याला सुचवितो. याप्रमाणें भगवद्दान-उपपर्वतर्गत विषयाचें दिग्दर्शन झालें.

सार्थ-महाभारताच्या ७ व्या भागात-उद्योगपर्व-उत्तरार्ध, द्वितीय खण्ड, यात-अध्याय १५१ ते १९६ इतका भाग येईल. त्यात प्रथम सैन्यनिर्याणपर्व, अ. १५१ ते १५९, यात कौरव-पाण्डवाच्या सैन्याच्या छावण्याचें वर्णन, सेनापतींची नेमणूक वगैरे हकीकत आली आहे. उल्लूकदूतागमनपर्व, अ० १६० ते १६४, यात उल्लूकदूतामार्फत दुर्योधनानें युधिष्ठिराला पाठविलेला आव्हाना-दाखल निरोप व युधिष्ठिराचें प्रत्युत्तर याचें वर्णन आहे. पुढें रथातिरथसंख्यापर्व अ. १६५-१७२, यात उभयपक्षांकडील रथि-अतिरथींची गणना आहे. अम्बोपाख्यानपर्व अ. १७३ ते १९६ यात कथानुषंगानें भीष्ममुखानें अम्बेचें अद्भुत उपाख्यान वर्णिलेलें आहे, व शेवटीं, उभय सेना युद्धार्थ बाहेर पडल्याचें वर्णन आहे.

सार्थ-महाभारताच्या ७ व्या भागात उद्योगपर्वाच्य वरील चार उपपर्वा-खेरीज संपूर्ण उद्योगपर्वाचें विस्तृत समालोचन, विशेषनामाची सूची, निवडक सुभाषितें व कठिण शब्दाचा कोश समाविष्ट करण्यांत येईल. या सर्वांमिळून तो भाग सुमारे या भागाएवढाच पृष्ठसंख्येनें व्हावा असा अंदाज आहे.

असो. या महाभारत-ग्रन्थाच्या परिशीलनानें वाचकास मनोरंजनावरोबर धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यासंबंधींचे आपल्या पूज्य पूर्वजाचे खोल विचार कळतात

आणि प्राप्त परिस्थितीतील अनेक भानगडीच्या प्रश्नाचा समतोल मनाने विचार करून स्वकर्तव्याचा निर्णय करण्यास चांगलीच मदत होते. धर्म, अर्थ व काम या सर्वांत धर्मालाच अग्रस्थान व्यक्तीच्या किंवा राष्ट्राच्याहि जीवनात मिळणे योग्य, हीच महाभारताची शिकवण आहे; पण अर्थ व काम हे धर्माला सोडून जाऊ शकत नाहीत, उलट, धर्म हाच त्याचा उपाय होय, असे म्हणून महाभारताने तिहींचा समन्वय केला आहे. याविषयी अ. १२४ श्लोक ३४ ते ३८ मननीय आहेत. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, उद्योगधंद्यांची भरभराट वगैरे ऐहिक गोष्टी हिंदुधर्मास नको आहेत असे मुळीच नव्हे, तर धर्माचरणानेच ह्या गोष्टी साध्य होतील, असा त्याचा सिद्धान्त आहे. पण धर्म म्हणजे काय ह्याविषयीच प्रामाणिक शंका अनेकदा उद्भवतात. त्याचे निरसन करून विचारास निश्चित वळण देण्याचे कार्य महाभारतासारख्या ग्रन्थाच्या वाचनाने होत असते. ह्या दृष्टीने पाहिल्यास असल्या ग्रन्थाचा प्रसार ही नुसती वाङ्मय सेवा नसून उच्च प्रकारची राष्ट्रसेवा व धर्मसेवाहि होत आहे; मात्र ती वाङ्मयाच्या द्वारे, एवढे खरे. ग्रन्थसंपादक व ग्रन्थप्रकाशक मण्डळीच्या हातून अशा प्रकारची जी कांहीं सेवा घडत आहे, ती धर्म, राष्ट्र व भाषा ह्या तिहींचा अभिमान वाळगणाऱ्या भारतमातेच्या सुपुत्राच्या साहाय्यानेच घडत आहे. हे साहाय्य उत्तरोत्तर वाढत्या प्रमाणात मिळून ग्रं. सं. व ग्रं. प्र. मण्डळीच्या हातून अधिकाधिक उत्कृष्ट वाङ्मयसेवा घडो, अशी परमेश्वरचरणी प्रार्थना आहे.

सार्थ—महाभारताच्या ५ व्या भागाप्रमाणे हा ६ वा भागहि औंध संस्थानाधिपति श्रीमंत भवानराव श्रीनिवासराम उर्फ बाळासाहेब पंडित प्रातेनिधि यासच प्रेमादरपूर्वक मंडळीकडून त्याच्या परवानगीने अर्पण करण्यात आला आहे.

मुंबई,
मार्गशीर्ष शु. १५ शके १८५६. }
५८
१९३७

प्रकाशक

अनुक्रमणिका

अध्याय	विषय	पृष्ठ
	१ आरंभी-मुखपृष्ठ, अर्पणपत्र, प्रस्तावना	१-८
	२ अनुक्रमणिका	९-१४

६ भगवद्गीतापर्व-[अध्याय ७२-१५०] पृष्ठ ४८९ ते ९१०

अध्याय ७२—	१ युधिष्ठिर कृष्णाजवळ गाऱ्हाणें करतो	४८९
	२ दारिद्र्यापेक्षां मरण बरें	४९३
	३ सदाचार हेंच ऐश्वर्यप्राप्तीचें मूळ	४९५
	४ क्षत्रिय धर्मातील अवगुण	४९७
	५ युद्धातील दोष	४९९
	६ धर्मराजाची कृष्णास विनंति	५०१
	७ कौरवांकडे शिष्टाई करण्यास जाण्याची कृष्णाची तयारी... ..	५०३
	८ युधिष्ठिरानें केलेली कृष्णप्रशंसा	५०५
अध्याय ७३—	१ कृष्णाचें युद्धास उत्तेजन	५०७
	२ कृष्ण व युधिष्ठिर यांचा संवाद	५११
अध्याय ७४—	१ भीमाचें सामोपचाराचें भाषण	५१३
	२ कलिस्वरूपी अठरा राजे	५१५
	३ भीमाचें सामोपचाराचें भाषण	५१७
अध्याय ७५—	१ भीमास कृष्णाचें उत्तर	५१८
	२ श्रीकृष्णाचा भीमास बोध	५२१
अध्याय ७६—	१ भीमसेनाचें कृष्णास उत्तर	५२२
अध्याय ७७—	१ श्रीकृष्णाकडून भीमाचें सात्वत	५२६
अध्याय ७८—	१ अर्जुनाची कृष्णास विनंति	५३१
अध्याय ७९—	१ कृष्णाचें अर्जुनास प्रत्युत्तर	५३५
अध्याय ८०—	१ नकुलाची कृष्णास विनंति	५३९
अध्याय ८१—	१ सहदेव व सात्यकि यांचा अभिप्राय	५४३
अध्याय ८२—	१ द्रौपदीची कृष्णास विनंति	५४५

अध्याय	विषय	पृष्ठ
अध्याय ८३—१	श्रीकृष्णाचें विधिपूर्वक प्रस्थान ...	५५१
	२ युधिष्ठिराचा श्रीकृष्णाला निरोप ...	५५७
	३ रस्त्यांत महर्षि व कृष्ण यांची भेट ...	५६१
अध्याय ८४—१	कलिस्वरूपी अठरा राजे ...	५६३
	२ रस्त्यांत कृष्णाचा आदर-सत्कार ...	५६५
अध्याय ८५—१	कृष्णाच्या आदरार्थ धृतराष्ट्राची आज्ञा ...	५६७
अध्याय ८६—१	कृष्णाच्या सत्काराची धृतराष्ट्राची योजना ...	५७१
अध्याय ८७—१	विदुराची धृतराष्ट्राला स्पष्टोक्ति ...	५७५
अध्याय ८८—१	कृष्णाविषयीं दुर्योधनाचें मत ...	५७७
अध्याय ८९—१	कृष्णाचा हस्तिनापुरांत प्रवेश ...	५८१
	२ धृतराष्ट्राच्या गृहांत कृष्णाचें आगमन व सत्कार ...	५८३
अध्याय ९०—१	श्रीकृष्ण व कुंती यांची भेट ...	५८५
	२ पांडवाचें बालपणातलें वैभव ...	५८७
	३ कुंती पुत्राचें कुशल विचारते ...	५८९
	४ कुंती द्रौपदीचें कुशल विचारिते ...	५९१
	५ कुंती आपल्या आयुष्याची कहाणी सांगते ...	५९३
	६ कुंतीचा पुत्रांना निरोप ...	५९७
	७ कुंतीला कृष्णाचें आश्वासन ...	५९९
	८ कुंतीची कृष्णास सप्रेम प्रार्थना ...	६०१
अध्याय ९१—१	कृष्ण दुर्योधनाचें भोजनाचें निमंत्रण नाकारतो ...	६०३
	२ दुर्योधनाच्या प्रश्नाला कृष्णाचें सडेतोड उत्तर ...	६०५
	३ कृष्ण वस्तीला विदुराच्या गृहास जातो ...	६०७
अध्याय ९२—१	विदुरमुखानें दुर्योधनाच्या स्वभावाचें वर्णन ...	६०९
अध्याय ९३—१	सवन्न कृष्णाचा मध्यस्थी करण्यातील हेतु ...	६१३
अध्याय ९४—१	श्रीकृष्णाच आह्निक ...	६१७
	२ श्रीकृष्णाचें कौरवसभेस गमन ...	६१९
	३ कौरव सभेंत नारदादि ऋषींचें आगमन ...	६२३
अध्याय ९५—१	कौरवसभेंत श्रीकृष्णाचें भाषण ...	६२५
	२ श्रीकृष्णाचा धृतराष्ट्रास उपदेश ...	६२७

अध्याय	विषय	पृष्ठ
अध्याय ९६—१	परशुरामाचा दुर्योधनास उपदेश	६३५
	२ दंभोद्भव राजाचें उपाख्यान	६३७
	३ दंभोद्भव व तपस्वी नर याचें युद्ध	६३९
	४ दंभोद्भव राजाचा पराभव	६४१
अध्याय ९७—१	कण्वऋषींचा दुर्योधनास उपदेश	६४३
	२ मातलीची उपकथा	६४५
अध्याय ९८—१	मातली व नारद यांची भेट व त्यांचें वरुणलोकी गमन	६४७
	२ वरुण लोकातील वस्तूंचें वर्णन	६४९
अध्याय ९९—१	पातालनगरवर्णन	६५१
अध्याय १००—१	पातालस्थ दैत्यांचें वर्णन	६५५
अध्याय १०१—१	सुपर्णलोकदर्शन	६५८
अध्याय १०२—१	रसातलदर्शन	६६०
अध्याय १०३—१	नागलोकवर्णन	६६३
	२ मातलीचें वरपरीक्षण	६६५
अध्याय १०४—१	मातलीकरिता नारदाची आर्यक नागाला प्रार्थना	६६७
	२ मातलीचा वरनिश्चय	६६९
अध्याय १०५—१	गरुडाचा संताप	६७१
	२ गरुडाच्या फुशारकथा	६७३
	३ गरुडाचें गर्वहरण	६७५
	४ दुर्योधनाचें उद्धट उत्तर	६७७
अध्याय १०६—१	धर्म वसिष्ठरूपानें विश्वामित्राकडे येतो	६७९
	२ विश्वामित्र व गालव यांचा संवाद	६८१
अध्याय १०७—१	गालवाची चिंताग्रस्त स्थिति	६८३
अध्याय १०८—१	गरुड गालवाला पूर्वदिशा वर्णितो	६८५
अध्याय १०९—१	दक्षिण दिशेचें वर्णन	६९१
अध्याय ११०—१	पश्चिम दिशेचें वर्णन	६९५
अध्याय १११—१	उत्तर दिशेला ' उत्तरा ' नांव पडण्याचें कारण	६९९
अध्याय ११२—१	गरुडाच्या वेगानें गालवाची दुर्दशा	७०४
	२ गालवास गरुडाचें आश्वासन	७०७
अध्याय ११३—१	गरुडास कटु अनुभव	७०९

अध्याय	विषय	पृष्ठ
अध्याय ११४—	१ गरुड गालवास गुरुदक्षिणा मिळण्याचें ठिकाण सांगतो	७१३
	२ गरुडाची ययातीला प्रार्थना	७१५
अध्याय ११५—	१ ययातिराजा अश्वप्राप्तीचें साधन म्हणून स्वकन्या गालवाला देतो	७१७
अध्याय ११६—	१ हर्यश्वराजाचें कन्यापरीक्षण	७१९
	२ हर्यश्व राजा कन्येबद्दल दोनशें अश्व देतो ...	७२१
अध्याय ११७—	१ माधवी कन्येसह गालव दिवोदासाकडे जातो ...	७२३
	२ दिवोदास व माधवी यांचें रमणें	७२५
अध्याय ११८—	१ गालव औशीनर राजाकडे चारशें श्यामकर्ण अश्व मागतो	७२७
	२ विख्यात शिवि राजाचा जन्म	७२९
अध्याय ११९—	१ गालव विश्वामित्राला गुरुदक्षिणा म्हणून अश्व व कन्या देतो	७३०
अध्याय १२०—	१ माधवाची तपश्चर्या व ययातीचें स्वर्गगमन ...	७३४
अध्याय १२१—	१ अभिमानी ययातीची ढकलपट्टी	७३७
	२ क्षीणपुण्य राजा ययाति स्वर्गातून सज्जनांत पडतो ...	७३९
	३ पुत्रपौत्रादिक होण्याची आवश्यकता	७४१
अध्याय १२२—	१ दौहित्रांच्या पुण्याने ययातीचें पुन्हां स्वर्गारोहण ...	७४३
अध्याय १२३—	१ स्वर्गांत ययातीचा आदर-सत्कार	७४५
अध्याय १२४—	१ धृतराष्ट्राची कृष्णास विनंति	७४९
	२ कृष्णाचा दुर्योधनाला उपदेश	७५१
अध्याय १२५—	१ कृष्णाच्या उपदेशाला भीष्माचा दुजोरा	७५९
	२ द्रोणाचा दुर्योधनाला उपदेश	७६५
अध्याय १२६—	१ भीष्म व द्रोण यांचा दुर्योधनाला पांडवाशीं सलोखा	
	करण्याचा पुन्हां उपदेश	७६३
अध्याय १२७—	१ दुर्योधनाचें कृष्णाला उत्तर	७६७
अध्याय १२८—	१ कृष्ण दुर्योधनाच्या अपराधांचा पाढा वाचतो ...	७७१
	२ दुर्योधन संतापानें सभेतून उठून जातो ...	७७५
अध्याय १२९—	१ गाधारीकडून दुर्योधनाचें मन वळविण्याचा प्रयत्न ...	७७९
	२ मनोजयानेच सर्वजयाची शक्यता	७८३
अध्याय १३०—	१ कृष्णास पकडण्याची दुर्योधनाची मसलत	७८७
	२ सात्यकीची कृष्णाला सूचना	७८९
	३ कृष्णाचें आव्हान	७९१

अध्याय	विषय	पृष्ठ
	४ विदुराचा दुर्योधनाला उपदेश ७९३	
अध्याय १३१—१	कौरवसभेत श्रीकृष्णाचें विश्वरूपदर्शन ७९५	
	२ धृतराष्ट्रास दिव्यदृष्टीची प्राप्ति ७९७	
	३ कौरवसभेंतून कृष्णाचें प्रस्थान ७९९	
	४ कृष्ण कुंतीच्या भेटीस जातो ८०१	
अध्याय १३२—१	कुंतीचा युधिष्ठिराला क्षत्रधर्माप्रमाणें वागण्याचा संदेश ... ८०२	
अध्याय १३३—१	विदुलेचा पुत्रास उपदेश कुंती, युधिष्ठिराला संदेश म्हणून सांगते ८०७	
अध्याय १३४—१	शत्रूविरुद्ध उठाव न करण्याबद्दल विदुला आपल्या पुत्राची निर्भर्त्सना करून त्याला क्षत्रधर्माचें रहस्य सांगते ... ८१५	
अध्याय १३५—१	धर्मार्थविमुख पुत्रावर गाढवीसारखें दुबळें प्रेम करावयास आपण तयार नाहीं असें सांगून, विदुला पुत्राला साहाय्याभावांहि निराश न होतां युद्ध करून शत्रूला जिंकण्याचा उपदेश करते. ८२२	
अध्याय १३६—१	माता विदुलेच्या उपदेशानें धीर येऊन संजय शत्रूजयाची प्रतिज्ञा करून उठतो ८३०	
अध्याय १३७—१	कुंती पुत्रांना संदेश देऊन कृष्णाला निरोप देते, कृष्ण भीष्मादिकांस निरोप देऊन कर्णाशी खलबत करतो व नंतर उपप्लव्य नगरास जातो ८३४	
अध्याय १३८—१	भीष्म व द्रोण यांचा दुर्योधनाला पुन्हा उपदेश .. ८३९	
अध्याय १३९—१	भीष्म व द्रोण यांचा दुर्योधनाला पुन्हा उपदेश (पुढें चालू) ८४३	
अध्याय १४०—१	श्रीकृष्णाचें कर्णाशी खलबत ८४७	
अध्याय १४१—१	कर्णानें कृष्णाला दिलेलें उत्तर ८५३	
अध्याय १४२—१	कृष्णाचें कर्णाला उत्तर ८६१	
अध्याय १४३—१	कृष्ण व कर्ण यांच्या खलबताचा शेवट; पाण्डवांच्या भावी जयाविषयी कर्णाची खात्री ८६६	
	२ कर्णानें पाण्डवांबद्दल वर्तविलेलें भविष्य ८६७	
	३ जय-पराजयाची पूर्वचिन्हे .. . ८६९	
	४ कर्णानें स्वप्नावरून वर्तविलेलें भविष्य ८७३	
अध्याय १४४—१	विदुर व कुन्ती यांचा समाषण, कुन्ती व कर्ण यांची भेट ८७५	
अध्याय १४५—१	कुन्ती कर्णाची भेट घेते ८८१	

अध्याय	विषय	पृष्ठ
अध्याय १४६—१	कर्ण कुन्तीला अर्जुनाखेरीज चार भावाना न मारण्याचें आश्वासन देतो.	८८३
अध्याय १४७—१	भीष्मानें दुर्योधनाला केलेला उपदेश कृष्ण युधिष्ठिराला निवेदन करतो	८८७
अध्याय १४८—१	द्रोणान, विदुरान व गांधारीनें दुर्योधनाला केलेला उपदेश कृष्ण युधिष्ठिराला निवेदन करतो	८९५
अध्याय १४९—१	धृतराष्ट्रनें दुर्योधनाला केलेला उपदेश कृष्ण युधिष्ठिराला निवेदन करतो	९०१
अध्याय १५०—१	कृष्ण युधिष्ठिराला आपलें शिष्टाईतील घोरण सांगून पुढील कर्तव्य सुचवितो.	

—समाप्त—

या भागांत आलेलीं चित्रें

- १ श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड
- २ श्रीमंत भवानराव श्रीनिवासराम ऊर्फ बाळासाहेब पंडित, प्रतिनिधि
- ३ द्रौपदीची श्रीकृष्णास विनंति—अध्याय ८२
- ४ कौरवसभेंत श्रीकृष्ण शिष्टाई—अध्याय १३०.

अथर्व-धर्म-ग्रंथमाला

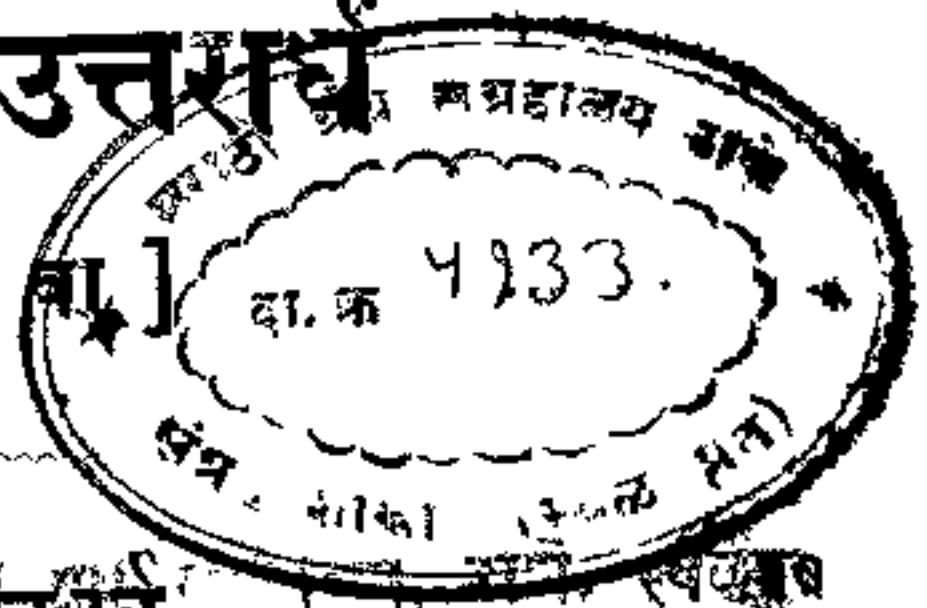
महाभारत

भाग ६ वा-उद्योगपर्व-उत्तरार्ध

उद्योगपर्व-उत्तरार्ध

[भाग ६ वा]

भगवद्गीता

अध्याय ७२

[युधिष्ठिर श्रीकृष्णाशीं परिस्थितीविषयी संभाषण करतो.]

वैशम्पायन उवाच-- सञ्जये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

अभ्यभाषत दाशार्हमृषमं सर्वभात्वताम् । १ ॥

अयं स कालः सम्प्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल ।

न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २ ॥

त्वां हि साधवमाश्रित्य निर्भया मोघदर्पितम् ।

धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वयं समनुयुङ्क्ष्महे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन म्हणाला:—संजय परत गेल्यावर, धर्मराज युधिष्ठिर, सर्व सात्वत कुळतील श्रेष्ठ असा जो दाशार्ह (श्रीकृष्ण) त्यास म्हणाला:—(१).
“ मित्रांविषयीं अत्यंत प्रेम व कळकळ बाळगणाऱ्या कृष्णा ! हाच तो (अत्यंत संकटाचा) काळ, आता तुझे जे मित्र आम्हां, त्या आम्हास प्राप्त झाला आहे ! या संकटातून आम्हांस तारील असा तुझ्या खेरीज दुसरा कोणी मला दिसत नाही (२). तू जो साधव (लक्ष्मीपति) त्या तुझ्या आश्रय करून निर्भय असणारे आम्हां, वृथा गर्व वहाणारा धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन आणि त्याचे मंत्री, यांच्याजवळ याचना करण्यास सिद्ध झालो आहो (३).

यथा हि सर्वास्त्रापत्सु पासि वृष्णीनरिन्दम ।

तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।

करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच— श्रुतं ते धार्तराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।

एतद्धि सकलं कृष्ण सञ्जयो मां यदब्रवीत् ॥ ६ ॥

तन्मतं धृतराष्ट्रस्ये सौऽस्याऽऽत्मा विवृतान्तरः ।

यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७ ॥

अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।

लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८ ॥

यास्तव, हे शत्रुदमना ! व्याप्रमाणे आपल्या वृष्णिकुळातील स्वकीयजनांचे सर्व आपत्तीतून तू रक्षण करितोस, त्याच प्रमाणे आम्ही पाण्डवाहि तुझ्याच कडून रक्षिले जाण्यास पात्र आहो; आम्हांस तू, आमच्यावर येऊ पहाणाऱ्या या संकटातून वाचीव " (४).

श्रीभगवानुवाच म्हणालाः—“ महाबाहुशाली धर्मा ! हा मी येथे सिद्ध आहे. तुला जें काय बोलण्याची इच्छा असेल तें तूं बोल ! आणि, भारता ! तूं जें काहीं सांगशील तें सर्व मी करीन ” (५).

युधिष्ठिर म्हणालाः—“ कृष्णा ! धृतराष्ट्राचा पुत्र जो दुर्योधन त्याची व त्याच्या पुत्राची काय इच्छा आहे, तें सर्व संजयानें मला जें सांगितलें तें सगळें तूं स्वतः ऐकलेंस ना ? (ऐकलें आहेसच) (६). धृतराष्ट्रांचेहि तेंच मत आहे; अशा रीतीने त्याच्या मनातील भाव (संजयानें) उघड करून दाखविला आहे. बोलण्यास जसें सांगितलेलें असतें, तसेंच तंतोतंत दूत बोलतो; त्याहून जर काहीं तो भिन्न बोलेल, तर वधास पात्र होईल (७). तो लोभी, सदसद्विवेकबुद्धीस न जुमानणारा, मनसोक्त पापाचरण करणारा दुर्योधन, आम्हांस आमचें राज्य न देताच आमच्याशीं संधि (सलोखा)

अत्तद्द्वादश वर्षाणि वनेषु द्युषिता वयम् ।
 छान्ना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९ ॥
 स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो ।
 नाऽहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १० ॥
 गृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
 वक्ष्यत्वात्पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्याऽन्वेति शासनम् ॥ ११ ॥
 सुयोधनमते तिष्ठन् राजाऽस्मासु जनार्दन ।
 मिथ्या चरति लुब्धः सन् चरन्हि प्रियमात्मनः ॥ १२ ॥
 इतो दुःखतरं किं नु यदहं मातरं ततः ।
 संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३ ॥
 काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
 भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४ ॥

करून पहात आहे (८). पण हे प्रभो ! धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून आम्हीं जे बारा वर्षे वनांत व एक वर्ष अज्ञातवासांत राहिलों, ते, समर्था कृष्णा, धृतराष्ट्र त्या कराराप्रमाणें वागेल ह्या समजुतीनेच होय. आम्ही करार मोडला नाही हे आमच्या (जवळच्या) ब्राह्मणास माहित आहे (९-१०). राजा धृतराष्ट्र लोभग्रस्त झाल्यामुळें त्याला स्वतःचें कर्तव्य दिसेनासें झालें आहे. पुत्रस्नेहामुळें, आणि (अंधत्वामुळें येणाऱ्या) परावलंबित्वामुळें, तो सर्वस्वी त्या त्रिवेकहीनाच्याच (दुर्योधनाच्याच) तंत्रानें चालत आहे (११). हे जनार्दना ! राजा धृतराष्ट्र, सुयोधनाच्या मताप्रमाणें चालून व राज्यलोभी होऊन, आमच्याशीं मन मानेल त्या प्रकारें खोटेपणानें वागत आहे (१२). तेथें (हस्तिनापुरांत) असणाऱ्या माझ्या मातेचा किंवा माझ्या मित्रांचाहि यथायोग्य परामर्श मी घेऊ शकत नाही, याहून अधिक दुःखदायक गोष्ट ती कोणती ? (१३) हे मधुसूदना ! काशी, चैद्य, पांचाल, मत्स्य वगैरे प्रांतांच्या (शूरवीर) राजांच्या साहाय्यानें आणि स्वतः तुझ्या पाठबळानें मी समर्थ असतां हि, (धृतराष्ट्राजवळ)

अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ।
 अवसानं च गोविन्द किञ्चिदेवाऽत्र पञ्चमम् ॥ १५ ॥
 पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
 वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ १६ ॥
 न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
 स्वाम्यमात्मानि मत्वाऽसावतो दुःखतरं नु किम् ॥ १७ ॥
 कुले जातस्य वृद्धस्य परचित्तेषु गृह्यतः ।
 लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता हियम् ॥ १८ ॥
 हीर्हता वाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
 श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्याऽधनं वधः ॥ १९ ॥
 अधनाद्धि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदो द्विजाः ।
 अपुष्पादफलाद्बृक्षाद्यथा कृष्ण पतत्रिणः ॥ २० ॥

केवळ पाचच गाव मीं मागितले (१४). हे गोविंदा ! ' अविस्थल, वृक-
 स्थल, माकन्दी, वारणावत आणि पाचवे एक कोणते तरी,—अशीं पांच
 गांवें म्हणा, नगरें म्हणा—बाबानों ! आम्हांला घा; आम्हीं तेथें जाऊन
 सर्वजण एकत्र राहूं. भरतवंशांतील पुरुषाचा संहार व्हावयास नको " (असें मी
 त्यास विनविलें) (१५—१६). पण तो दुरात्मा दुर्योधन, स्वतःलाच सर्व
 राज्याचा मालक समजून, ते (पांच गांव) देखील देण्यास कबूल होत नाही,
 यापेक्षा अधिक दुःखदायक तें काय आहे बरें ? (१७) सत्कुलोत्पन्न वृद्ध
 माणसासहि परद्रव्याविषयी लोभ उत्पन्न झाला असतां तो (लोभ) त्याच्या
 विवेकशक्तीचा नाश करितो; विवेकाच्या नाशानें, 'ज्ही' म्हणजे अकार्याविष-
 यींची स्वतःच्या मनास लज्जा वाटणें, किंवा लोकापवादाचें भय, तेंहि नष्ट
 होतें (१८). लज्जा ल्यास गेल्यानें धर्मास हानि पोचते, धर्माच्या हानीनें
 लक्ष्मीचा नाश होतो; व लक्ष्मीचा नाश पुरुषाला नाशाप्रत नेतो. कारण,
 धनाचा अभाव म्हणजे पुरुषाचा वधच होय (१९). कारण, कृष्णा,
 फल—पुष्पें नसलेल्या वृक्षापासून जसे पक्षी परत फिरतात, त्याप्रमाणें अधन
 पुरुषापासून त्याचे सोयरेघायरे, मित्र, ब्राह्मण (याचक) इत्यादि पराङ्मुख

एतच्च मरणं तात यन्मत्तः पतितादिव
 ज्ञातयो विनिवर्तन्ते भ्रेतसत्त्वादिवाऽसवः ॥ २१ ॥
 नाऽतः पापीवर्सी काश्चिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
 यत्र नैवाऽद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२ ॥
 धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३ ॥
 ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमास्थिताः ।
 ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथन्ति नरं च तम् ॥ २४ ॥
 एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ।
 ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५ ॥
 उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।
 दास्यमेके च गच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २६ ॥

होतात (२०). व्याप्रमाणें, जीवनकळा (चैतन्य) नष्ट झालेल्या देहांतून पंचप्राण निघून जातात, त्याप्रमाणें मला पतितासारखा समजून, माझे सोयरे-धायरे माझ्यापासून पाराङ्मुख झाले आहेत (मला सोडून गेले आहेत) हेच रे ! (कृष्णा !) मला साक्षात् मरण वाटतें (२१). शंवरानें म्हटलें आहे: 'जेथें आज तर नाहींच, पण उधादेखील जेवण दृष्टीस पडत नाहीं अशी स्थिति होते, तिच्याहून अधिक पापमय अशी दुर्दशा दुसरी कोणतीच नाहीं !' (२२) धन हाच श्रेष्ठ धर्म होय, असें म्हणतात; धनावरच सर्व कांहीं अवलंबून आहे ! धनवान् लोकच खरोखर जिवंत असतात, जे अधन (निर्धन) असतात, ते जिवंत असूनहि मेल्यासारखेच होत ! (२३) आपल्या सामर्थ्याच्या जोरावर, जे कोणो एखाद्याला त्याच्या धनापासून भ्रष्ट करितात, ते खरोखर त्या माणसाचा, आणि त्याच्या धर्म, अर्थ, काम, या तीन पुरुषार्थांचाहि समूळ उच्छेदच करितात (२४). अशा अवस्थेप्रत पोचल्यावर, कांहीं लोक मरण पत्करितात; कांहींजण मोठें नगर सोडून खेड्यापाड्यात रहावयास जातात (कुप्रामवास पत्करतात) आणि (आमच्यासारखे) कांहीं, मरण्यासाठीच कायमचे अरण्यांत जातात (२५). कित्येकांना उन्माद होतो—वेड लागतें; कित्येक लाचार होऊन स्वतःच्या शत्रूंचे अंकित होतात; आणि कित्येक द्रव्याखातर दुसऱ्यांचें दास्य पत्करतात (२६).

आपदेवाऽस्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
 श्रियो विनाशस्तद्व्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७ ॥
 यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
 समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन २८ ॥
 न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
 यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तथा हीनः सुखैधितः ॥ २९ ॥
 स तदाऽऽत्मापराधेन सम्प्राप्तो व्यसनं महत् ।
 सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नाऽऽत्मानं च कथञ्चन ॥ ३० ॥
 न चाऽस्य सर्वशास्त्राणि प्रभवन्ति निवर्हणे ।
 सोऽभिक्रुद्धयति भृत्यानां सुहृदश्चाऽभ्यसूयति ॥ ३१ ॥
 तत्तदा मन्धुरेवैति स भूयः सम्प्रमुह्यति ।
 स मोहवशापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३२ ॥

अशा पुरुषाची विपत्ति ही त्यास मरणाहून अधिक दुःसह वाटते, कारण, तिच्या योगाने त्याच्या धनाचा समूळ नाश होतो; आणि लक्ष्मी ही तर, धर्म व काम हे दोन पुरुषार्थ साध्य करण्याचे मुख्य साधन आहे (२७). मरण हे मनुष्यांचा-मर्त्यांचा-सहज धर्म आहे आणि या मृत्युलोकाचा तो नेहमीचाच मार्ग आहे. प्राणिमात्रापैकी कोणीहि व केव्हाहि त्याचे उल्लंघन अथवा निवारण करू शकत नाही (२८). कृष्णा ! उत्तम प्रकारच्या वैभवांत जन्मलेला आणि सुखामध्ये वाढलेला मनुष्य (दैवगतीने) दारिद्र्याच्या हीनावस्थेस पोचला असता जसा कष्ट पावतो, तसा जन्मतःच दरिद्री असलेला मनुष्य पावत नाही (२९). आपल्याच प्रमादामुळे मोठ्या संकटांत येऊन राहिलेला मनुष्य, अशावेळीं इंद्रादि सर्व देवांना देखील त्याबद्दल दोष देतो, पण स्वतःला मात्र दोष लावून घेत नाही ! (३०) अशा प्रसंगी, त्याच्या संकटाचा परिहार करण्यास व त्याच्या मनास शांत करण्यास, शास्त्रे देखील सुमर्थ होत नाहीत, तो (काही कारण नसतां) आपल्या चाकर-नोकरांवर अति क्रुद्ध होतो आणि हितचिंतक मित्रांचाहि द्वेष करू लागतो (३१). त्यानंतर त्याची अतिशय क्रोधीवृत्ति वाढू लागते; तो पुनः पुनः प्रमाद करू लागतो, आणि निवेकशून्य व मोहमस्त होऊन तो क्रूर कर्मेहि करू लागतो (३२)

पापकर्मतया चैव सङ्करं तेन पुष्यति ।
 सङ्करो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३ ॥
 न चेत्प्रबुद्ध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
 तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुस्तरिष्यति ॥ ३४ ॥
 प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राप्येवाऽन्ववेक्षते ।
 शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मं तस्य हीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५ ॥
 हीमान् हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
 श्रीमान् स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६ ॥
 धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।
 नाऽधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्तते ॥ ३७ ॥
 अहीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
 नाऽस्याऽधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८ ॥

त्या पापकर्मी प्रवृत्तीमुळें संकराला (दुराचाराला) पुष्टि मिळते, व संकर हाच, नरकाचें साधन व पापकर्माची पराकाष्ठा-परमावधि होय (३३). कृष्णा ! (दुष्कर्मी) मनुष्य वेळींच (पश्चात्ताप होऊन) जर जागा न झाला, तर खात्रीनें तो नरकाप्रत जातो. विवेक उत्पन्न होणें, हीच त्याची जागृति होय; आणि त्यास विवेकदृष्टि प्राप्त झाली म्हणजे, तो हा अज्ञानमूलक संसार तरून जातो (३४). विवेक अथवा सद्बुद्धि उत्पन्न झाल्यानें मनुष्य शास्त्रांचेंच आस्थायुक्त अवलोकन करूं लागतो, आणि तो शास्त्रनिष्ठ झाला म्हणजे पुनः त्याच्या ठिकाणीं धर्माचा उदय होतो. त्या धर्माचें मुख्य अंग म्हणजे 'न्ही' (अकार्याविषयीं लज्जा व लोकापवादाचें भय), होय (३५). न्ही (लज्जा) उत्पन्न झाली कीं, मनुष्य पापाचा तिटकारा करूं लागतो; व त्या योगानें त्याच्या संपत्तीची अभिवृद्धि होते. आणि मनुष्य वैभवसंपन्न- 'श्रीमान्' झाला कीं, तो खराखुरा 'पुरुष' होतो (३६). जो सदैव धर्मनिष्ठ, प्रशांत अंतःकरणाचा, आणि यथोचित कार्ये करण्यांत गुंतलेला असतो, त्यास कधींहि अधर्माची बुद्धि होत नाहीं; आणि तो पापकर्मासहि प्रवृत्त होत नाहीं (३७). (न्ही) लज्जाहीन व विवेकशून्य असणारा, स्त्रीहि नव्हे व पुरुषहि नव्हे, त्याला धर्माचरणाचा अधिकार नाहीं. जसा शूद्र तसाच तो (३८).

ङ्हीमानवति देवांश्च पितृनात्मानमेव च ।
 तेनाऽमृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९ ॥
 तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन !
 यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ४० ॥
 ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केचित् ।
 अत्र नो यतमानानां बधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१ ॥
 तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च नाध्व ।
 प्रशान्ताः शमभूताश्च श्रियं तामश्नुवीमहि ॥ ४२ ॥
 तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदयाः ।
 यद्वयं कौरवान्हेत्वा तानि राष्ट्राण्यत्राहुः ॥ ४३ ॥
 ये पुनः स्युरसम्बद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
 तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४ ॥

ङ्हीयुक्त पुरुष देवांचे, पितरांचे व स्वतःचे रक्षण करितो आणि त्या योगाने तो
 अमृतत्वाप्रत जातो. हीच पुण्यशील पुरुषांची श्रेष्ठतम अवस्था होय (३९).
 मधुसूदना ! राज्यापासून भ्रष्ट होऊन, मी असल्या स्थळी (हीनदीन)
 स्थितीत कसा रहात आहे, हे तू प्रत्यक्ष पहातच आहेस (४०).
 आम्हीं कोणत्याही प्रकारे लक्ष्मीचा त्याग करण्यास समर्थ नाही; आणि
 ती मिळविण्यासाठी आम्हीं प्रयत्न करित असतां जर आमचा प्राणनाश
 झाला तर ते चांगलेच (४१). यासंबंधी सगळ्यात उत्तम गोष्ट म्हटली
 म्हणजे, हे माधवा ! आम्हीं आणि त्यांनी (कौरवांनी) परस्परांतील वैरभाव
 नाहीसा वरून, सलोह्याने त्या राज्यश्रीचा सुखाने उपभोग घेत रहावे, ही
 होय (४२). आणि अत्यंत घोरकर्मयुक्त व भयंकर संहारात पर्यवसान
 होणारी पराकाष्ठेची (अनिष्ट) गोष्ट म्हटली म्हणजे, कौरवाना मारून
 टाकून तीं राज्ये आम्हीं संपादन करणे ही होय (४३). शिवाय,
 हे कृष्णा ! जे आपले नात्याचे नाहीत, अशा दुराचारी शत्रूंचा देखील
 वध करू नये, (असे म्हणतात,) मग (जे आमचे नातलग आहेत) अशा

ज्ञातयश्चैव भूमिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।

तेषा वधोऽतिपापीयान्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ४५ ॥

पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रबन्धवः ।

स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ४६ ॥

शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या वै पण्यजीविकाः ।

वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ४७ ॥

क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति

श्वा श्वानं हन्ति दाशार्हं पश्य धर्मो यथागतः ॥ ४८ ॥

युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।

बलं तु नीतिमाधाय युद्धये जयपराजयौ ४९ ॥

नाऽऽत्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।

नाऽप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदुत्तम ५० ॥

कौरवाबद्दल बोलावयालाच नको (४४). आमचे जे अत्यंत श्रेष्ठ (भीष्मा-
दिकासाखे नातलग, सोयरे-धायरे व इतर गुरुजन आहेत त्याचा वध करणे
अत्यंत पापमूलक आहे; आणि युद्धकर्मात खरे कल्याणकारक व भूषणा-
स्पद असे तरी काय आहे ? (४५) हा क्षत्रियधर्म पापकारक आहे आणि
आम्ही तर क्षत्रिय ज्ञातींतील आहो, तोच आमचा स्वधर्म, मग तो तत्त्वतः
धर्म असो वा नसो, त्याहून दुसऱ्या प्रकारचा काही व्यवसाय करणे निषि-
मानले आहे (४६). शूद्र सेवावृत्ति करितो, वैश्य व्यापार-उदीमाने आपली
उपजीविका करतात व आम्ही वध (दिसा) करून जगतो ब्राह्मणांनी भिक्षा-
पात्र पतकरले आहे (४७). क्षत्रिय क्षत्रियाला मारतो, एक मासा दुसऱ्या
माशावर जगतो; कुत्रा कुत्र्याला मारून टाकतो; हे दाशार्हा (कृष्णा !)
पहा ! कसा हा ' धर्म ' चालत आला आहे तो ! (४८) हे कृष्णा !
युद्धात कलि हा नित्य ठेवलेलाच आहे. युद्धात प्राणाचा नाश होतो, तरी
नीतीलाच माझे बळ करून-नीतीचा आश्रय करून-मी युद्ध करीन (४९).
जय-पराजय, जगणे-मरणे, हीं प्राण्यांच्या स्वेच्छेवर अवलंबून नसतात. तसेच
हे यदुकुलश्रेष्ठा ! सुख किंवा दुःख, हे अकारण कधीहि प्राप्त व्हावयाचे

एको ह्यपि बहून्हन्ति मन्त्येकं बहवोऽप्युत ।

दूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१ ॥

जयो नैवोभयोर्दृष्टो नोभयोश्च पराजयः ।

तथैवाऽपचयो दृष्टो व्यपयान्ने क्षयव्ययौ ॥ ५२ ॥

सर्वथा वृजिनं युद्धं को मन्न प्रतिहन्यते ।

तस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३ ॥

पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।

यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याऽप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ५४ ॥

अन्ततो दयितं मन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।

तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान् भ्रातृनपश्यतः ॥ ५५ ॥

निर्वदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ।

ये ह्येव धीरा हीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ॥ ५६ ॥

नाहीं (५०). युद्धात एकटाहि मनुष्य अनेकांना मारूं शकतो. कधी पुष्कळजण मिळून एकालाच मारतात, तर कधी एखादा क्षुद्र मनुष्यहि शूराला मारतो; आणि अयशस्वी यशस्वी झालेल्याला मारतो (५१). युद्धात, दोन्ही पक्षाचा जय, किंवा दोन्ही पक्षाचा पराजय झालेला कधी पहाण्यात आलेला नाही. तसेच, युद्धातून पलायन केले तरी, दैन्य, मरण व द्रव्यनाश ही झालेली दिसतातच. (पलायनाने ती टळत नाहीत) (५२). (सारांश) युद्ध हे सर्वप्रकारे पापरूप आहे. त्यांत दुसऱ्यास मारणारा कोणता पुरुष केव्हा तरी दुसऱ्याकडून मारला जात नाही ? आणि हे हृषीकेश ! गतप्राण झालेल्याला जय-पराजय सारखेच (५३). पराजय हा मरणाहून काही भिन्न आहे असे मला वाटत नाही; आणि हे कृष्णा ! ज्याचा जय होतो त्याला देखील (इष्टजननाश, अपार द्रव्यव्यय वगैरेमुळे) न्हास अथवा दैन्य हे निश्चित ठेवलेलेच असते (५४). शेवटी, (आपण मारले गेले नाही तरी) दुसरे कोणी लोक आपल्या एखाद्या (पुत्रादि) प्रिय मनुष्यास मारतात. अशा रीतीने, बावा कृष्णा, बळहीन झालेल्या, व पुत्र, भ्राते दिसेनासे झालेल्या त्या पुरुषाला जीविताविषयी सर्व बाजूंनी कंटाळा वाटू लागतो. कारण, (पुष्कळदा) जे खरोखर ज्ञाते, न्ही-संपन्न, उदारशीलचे व करुणापूर्ण असतात तेच युद्धांत

५ एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यन्ते जनः ।
 हत्वाऽप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ॥ ५७ ॥
 अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ।
 शेषो हि बलमासाद्य न शेषमनुशेषेत् ॥ ५८ ॥
 सर्वोच्छेदे च यत्तते वैरस्याऽन्तविधित्सया ।
 जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ॥ ५९ ॥
 सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ।
 जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ॥ ६० ॥
 अनिर्वृत्तेन मनसा ससर्प इव वैशमनि ।
 उत्सादयति यः सर्वं यशसा स विमुच्यते ॥ ६१ ॥
 अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ।
 नहि वैराणि शाश्वन्ति दीर्घकालवृत्तान्यपि ॥ ६२ ॥

मारले जातात, आणि कनिष्ठ (क्षुद्र) मनुष्य जिवंत सुटतो. शत्रूंना मारल्या
 नंतरहि, हे जनार्दना ! (तत्संबंधाचा) खेद व पश्चात्ताप नेहमीं मनांत सलत
 रहातातच ! (५६-५७). युद्धाचा प्रारंभच पापमय, आणि युद्धानंतरहि
 जें मागें रहातें (उपस्थित होतें) तेंहि कष्टप्रदच ! पराजितांपैकीं मागें रहा-
 णाराहि पुनः बल संपादन करून शत्रूंचा नि.शेष संहार करितो (५८).
 वैराचा समूळ अंत करण्याच्या इच्छेनें, मनुष्य शत्रूंचा सर्वस्वीं उच्छेद करण्या-
 विषयीं झटतो. युद्धांत मिळणारा जय, हा वैर जास्तच दृढ करितो, आणि
 पराजित झालेला प्रतिपक्षी मनांत सदा तळमळत व तडफडत रहातो (५९).
 जयपराजयाचा व्याप सोडून देऊन जो शातचित्त होतो तो सुखानें निजतो;
 पण कोणाविषयीं मनांत वैरबुद्धि बाळगणारा पुरुष सदा सचित्त स्थितींत
 निजतो (६०). सर्पयुक्त घरांत राहिल्याप्रमाणें, जो सदा अस्वस्थचित्त राहून
 आपल्या वैयाचा समूळ उच्छेद करूं पहातो, त्यास त्या कार्यांत यश येत
 नाहीं (६१). उलट, त्या योगानें सर्व लोकांत तो चिरकाल अपकीर्तीस पात्र
 होतो. दीर्घकालपर्यंत जरी वैर चालू ठेविलें तरी त्याचा अंत किंवा उपशम

आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चेद्विद्यते कुले ।
 न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ॥ ६३ ॥
 हविषाऽग्निर्मया कृष्ण भूय एवाऽभिवर्धते ।
 अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ॥ ६४ ॥
 अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ।
 पौरुषे यो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ॥
 तस्य त्यागेन वा शान्तिर्मरणेनापि वा भवेत् ॥ ६५ ॥
 अथवा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
 फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यान्न नृशंभतरं भवेत् ॥ ६६ ॥
 या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तद्वत्ते वध एव सः ।
 संशयाच्च समुच्छेदाद्द्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७ ॥

कधीहि होत नाही (६२). कारण, (शत्रूच्या) कुळंत एक पुरुष जर
 (जिवंत राहिला) असेल, तर, त्याला (गतकाळच्या वैरभावाची हकीगत)
 सांगणारे असतातच. शिवाय, केशवा, वैर वैरानें शान्त होत नाही (६३).
 तर, कृष्णा, आहुतीनें (तुपानें) जसा अग्नि वाढतो, तसें तें जास्तच वाढते.
 अशाप्रकारें वैरास नित्य कारण चालू राहिल्यास, अखेर एक तर, आपला स्वतःचा
 संपूर्ण नाश किंवा शत्रूचा तरी संपूर्ण नाश होणें—या शिवाय दुसऱ्या कोण-
 त्याहि प्रकारें वैराची शांति होऊं शकत नाही (६४). अंतःकरणांत कांहीं
 वस्तु मिळविण्याविषयी उत्कट लोभ धरणाच्या माणसाच्या पराक्रमाच्या ठायीं
 हा वैररूपी महाबलवान् दोष निरंतरचाच असते. हृदयाला पीडा देणारा
 असा तो मानसिक रोगच होय. त्या दोषाचा मनुष्यानें आपण होऊन
 त्याग केल्यानें मनुष्यास खरी शांति मिळेल. नाही तर, मरणानेंच त्या दोषाचा
 अंत होणार (६५). अथवा, हे मधुसूदना ! शत्रूंचा समूळ उच्छेद करून
 केलेल्या राज्यप्राप्तिरूप फलाची प्राप्ति, वैराग्नि अधिकच प्रदीप्त करण्यास
 कारणीभूत होऊन, त्या योगानें (हळींपेक्षाहि) अधिक भयंकर व अनिष्ट
 परिणाम ओढवणार नाहीत काय ? (६६) वैरबुद्धीच्या त्यागानें जी शांति
 प्राप्त होते तीच खरी शांति होय. तिच्या ऐवजीं शत्रूंचा निःपात करून व
 आपलें मन सदा (चिंता, भीति, पश्चात्ताप वगैरेनीं) संशयग्रस्त स्थितीत

न च त्यक्तं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
 अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ६८ ॥
 सर्वथा यतमानानामियुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
 सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्राप्सिद्धं नाऽपराक्रमः ॥ ६९ ॥
 प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं सम्प्रवर्तते ।
 तच्छुनामिव सम्पाते पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७० ॥
 लाङ्गूलचालनं श्वेडा प्रतिवाचो विवर्तनम् ।
 दन्तदर्शनभारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१ ॥

ठेवून, (राज्यलाभादिद्वारा) प्राप्त होणारी जी आभासरूप शांति ती केवळ हिंसाच होय (६७). पण आम्ही ते राज्य सोडून देऊं इच्छित नाहीं, व कुलक्षय व्हावा अशीहि आमची इच्छा नाहीं. म्हणून नमतें घेऊन जो सलोखा होईल तोच आम्हांस सर्वथा इष्ट आहे (६८). युद्धाचा प्रसंग न येतां राज्य परत मिळावें अशी उत्कट इच्छा बाळगून, त्यासाठी (सामदामादि) सर्व प्रकारें प्रयत्न करीत असतां, जर सामोपचाराचा, सलोख्याचा व समजुतीचा उपाय खुंटला, तर युद्ध करणें हा मार्ग सर्वप्रसिद्धच (संमत) आहे; 'अपराक्रम' म्हणजे दुबळेपणानें स्वस्थ बसणें हा नाही (६९). सामोपचार निष्फळ झाल्यावर जो युद्धाचा दारुण प्रसंग ओढवतो, त्याला पंडितांनीं कुड्याच्या भांडणाची निंद्य उपमा दिली आहे (७०). प्रथम जोराजोरानें पुच्छ हालविणें (युद्धारंभीं ध्वज-फडकावणें), नंतर आपल्याशींच गुरगुर करीत रहाणें (युद्धांत, एकमेकांचा वरें व छिद्रें शोधणें), नंतर परस्परांच्या अंगावर भुंकणें (युद्धांत, परस्परांना आन्धान देणें, एकमेकांचीं वरें काढून अधिक्षेप व कलह करणें व स्वतःच्या शौर्याची बढाई मरणें), आपल्याच भोंवतीं गिरक्या घेणें किंवा जमीनीवर गडबडां लाळणें, (एकमेकांकडे त्वेषानें पहात) दांत दाखविणें आणि शेवटां मोठ्यानें आवाज काढून, (युद्धांत, गर्जना करून) एकमेकांवर तुटून पडणें, अशा क्रमशः कृती होऊन, मग त्यांच्यात युद्ध सुरू

तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽस्ति तदामिषम् ।

एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ७२ ॥

सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।

अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३ ॥

पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।

तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ७४ ॥

पुत्रस्नेहश्च बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।

स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५ ॥

तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।

कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेम हि माधव ॥ ७६ ॥

ईदृशेऽत्यर्थकुच्छेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।

उपसम्प्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७ ॥

होतें (७१). त्यांत जो बलवान् असेल तो विजयी होऊन, कृष्णा, भांडणाचें मूळ जें आमिष (मासाचा तुकडा, हाडूक वगैरे) तें मिटकावतो ! हाच प्रकार मनुष्यामनुष्यातील भाडणाचा असतो, त्यात काहीं देखील फरक नाही (७२). आपल्या दुर्बल प्रतिपक्षाविषयीं तिरस्कार व तुच्छता दाखविणें, व प्रसंगविशेषीं त्यास जोराचा प्रतिकार करणें-या दोन्ही गोष्टी बलवान् शत्रूच्या ठिकाणीं सर्वथा उचित व साहजिक आहेत. दुर्बलाला नेहमीं नमतेच ध्यावें लागतें (७३). पिता, राजा व वयानें वडील, हे तिघेहि सर्वथा मानास योग्य होत, म्हणून हे जनार्दना ! (या तिन्ही दृष्टींनीं) धृतराष्ट्र हा आम्हास मान्य व पूज्यच आहे (७४). हे माधवा ! धृतराष्ट्राला फारच बलिष्ठ अशा पुत्रस्नेहानें प्राप्तलें आहे. म्हणून सर्वस्वीं आपल्या पुत्राच्या इच्छेच्या आधीन होऊन, तो आमच्या सामोपचाराच्या व नम्रतापूर्ण बोलण्याचा निश्चून धिक्कारच करील (७५). असे झाल्यास, हे कृष्णा ! तदनंतर आम्हीं काय करणें प्रसंगोचित होईल ? आणि काय केल्यानें, आम्हीं धर्म व अर्थ या दोन पुरुषार्थांपासून च्युत होणार नाही ? (तें कृपा करून मला साग) (७६). मधुसूदना ! पुरुषोत्तमा ! अशा या अत्यंत आणीबाणीच्या संकटसमयीं तुझ्या खेरीज, मी दुसऱ्या कोणाला बरें (पूर्ण भरंवशानें व स्वऱ्या जिव्हा-

प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।

को हि कृष्णाऽस्ति नस्त्राष्टकसर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच— एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।

उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९ ॥

शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।

पुण्यं मे सुमहद्राजश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ८० ॥

मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृञ्जयान् ।

पाण्डवान्धातराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच— न समैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरुन्प्रति ।

सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२ ॥

व्याचा) सल्ला विचारावा ? (७७) आम्हांस अत्यंत प्रिय, आमच्या सर्व प्रिय इच्छा पूर्ण करणारा, सर्व कर्मांची अंतिम गति (परिणाम) जाणणारा, आणि सर्व निश्चयाचें (बेत अथवा उपाययोजना यांचें) योग्य ज्ञान असणारा असा, हे कृष्णा ! तुझ्या एकव्यावाचून आमचा खराचुरा जिव्हाव्याचा सखा दुसरा कोण आहे बरें ? ” (७८)

वैशं पायन म्हणालाः—अशाप्रकारें धर्मराजानें भाषण केल्यावर भगवान् जनार्दन (श्रीकृष्ण) त्यास म्हणाला—“ तुम्हा (कौरव व पांडव) दोघाव्याहि 'कन्याणार्थ मी कौरवाच्यां समेत जाईन (७९). तुमच्या हिताची हानि न होऊं देता, मी जर तेथें समेट घडवून आणूं शकलों, तर, हे धर्मराजा ! मी मोठेंच फलदायक व पुण्यकारक कृत्य केलेंसें होईल (८०). त्या योगानें, साप्रत अत्यंत क्रोधवश झालेले असे जे कुरुवंशीय लोक, संजय, पांडव, धृतराष्ट्राचे पुत्र, किंबहुना ही सर्व पृथ्वी, या सर्वांना मी मृत्यूच्या पाशातून सोडवीन ” (८१).

युधिष्ठिर म्हणालाः—“ कृष्णा ! तूं कौरवाकडे शिष्टाईसाठी जावे हे मला संमत नाहीं. कारण, तूं किती जरी चांगलें हिताचें बोललास

१ तुलनार्थ, पुढील श्लोक पहाः—समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥ वे भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ श्रीमद्भगवद्गीता. अ. ९ श्लोक २५-

समेतं पार्थिवं क्षत्रं दुर्योधनवशानुगम् ।

तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३ ॥

न हि तः श्रेयसेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।

न च सर्वामरैश्वर्यं तव द्रोहेण माधव ॥ ८४ ॥

श्रीभगवानुवाच—जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।

अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५ ॥

न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।

क्रुद्धस्य संयुगे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ८६ ॥

अथ चेत्ते प्रवर्तेत मयि निश्चिदसाम्प्रतम् ।

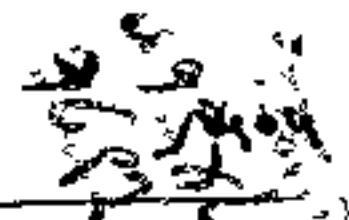
निर्दहेयं कुरुन्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७ ॥

न जातु शक्यं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकम् ।

अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्मदादन्ततो वाऽप्यवाच्यता ॥ ८८ ॥

तरी सुयोधन त्याप्रमाणें करण्यस सिद्ध होणार नाही (८२). पृथ्वीवरील एकंदर क्षत्रियसमाज तेथे एकत्र झाला असून तो सर्वस्वां दुर्योधनाच्या इच्छेच्या अधीन झालेला आहे. यास्तव, हे कृष्णा ! त्यांच्यामध्ये तू जावस हे मला रुचत नाही (८३). हे माधवा ! तुझ्याशीं द्रोह करून मिळणारे द्रव्य, राज्य, फार काय, सर्व देवांचेहि ऐश्वर्य आम्हास केव्हांहि संतोषदायक होणार नाही. मग त्यापासून आम्हास सुख व खरी शांति कुठली मिळणार ? (त्या बदल बोलणेंच नको !) ” (८४)

श्रीभगवान् कृष्ण म्हणाला:—“हे महाराजा ! धर्मा ! धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाची ही पापी वृत्ति मी पूर्णपणे जाणतो. तथापि, (शिष्टाईसाठीं कौरवांकडे माझ्या जाण्यानें) इतर सर्व राजे लोकांच्या अपवादापासून तरी आपण मुक्त होऊं (८५). ज्याप्रमाणें क्रुद्ध झालेल्या सिंहाशीं लढण्यांत इतर प्राणी टिकाव धरूं शकत नाहींत, त्याप्रमाणें सर्व राजे जरी एकवट झाले, तरी ते माझी बरोबरी करूं शकणार नाहींत (८६). आणि जर का ते माझ्याशीं काहीं वेड्यावाकड्याप्रकारें वागण्यास प्रवृत्त होतील, तर मी सर्व कौरवांना जाळून भस्म करीन, असें माझे मन मला सागत आहे ! (८७). हे पृथापुत्रा . धर्मराजा ! माझे तेथे जाणें निरर्थक होणार नाही, हें निश्चित समज. कां तर, झाल्यास कदाचित् आपला हेतु साध्य होईल; किंवा निदान, आपण लोकांपवादापासून तरी मुक्त होऊं ” (८८).

युधिष्ठिर उवाच — यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।

कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९ ॥

विष्वक्सेन कुरूणात्वां भरताञ्छमयन्प्रभो ।

यथा सर्वे सुमनसः सह स्याम सुचेतसः ॥ ९० ॥

भ्राता चासि सखा चासि वीभत्सोर्मम च प्रियः ।

सौहृदेनाऽविशङ्कयोऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१ ॥

अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थाऽर्थान्वेत्थ भाषितुम् ।

यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२ ॥

यद्यधर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः ।

तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ९३ ॥ [२५८०]

इति० युधिष्ठिरकृतकृष्णप्रेरणे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

युधिष्ठिर म्हणाला:—“ कृष्णा ! जर तुला रुचत असेल तर खुशाल कौरवांपाशी जा; अखेरीस, या सर्व प्रकरणाचा शेवट गोड होऊन आणि आपले कार्य सिद्ध करून पुनः तुला इकडे परत आलेला मी पाहीन (असा मला भरंवसा वाटतो) (८९). हे सर्वसामर्थ्यवान् विष्वक्सेना ! कृष्णा ! कौरवांजवळ जाऊन, जेणेकरून ते व आम्हीं सुप्रसन्न व सत्प्रवृत्तीचे होऊं अशाप्रकारे आम्हा सर्व भरतवंशीयात सलोखा घडवून आण (९०). अर्जुनास तर तूं सख्या भावाप्रमाणे असून, तूं त्याचा जिव्हाळ्याचा मित्रहि आहेस; आणि मलाहि तूं अत्यंत प्रिय आहेस. आमच्या बदलच्या अकृत्रिम व निःसीम मित्रत्वामुळे आणि तुझ्या स्वतःच्या स्वाभाविक सौजन्यामुळे, तुझ्याविषयी जरा देखील शंका (संशय) वाटण्याचे आम्हांस मुळीच कारण नाही. म्हणून तुझे कुशल आहे ! तूं आमच्या कल्याणार्थ कौरवांकडे जा (९१). हे कृष्णा ! तूं आम्हांस पूर्णपणे जाणतोस; आमच्या प्रतिपक्षीयाना—कौरवांनाहि—तूं चागले जाणतोस. तसेच, काय काय गोष्टी बोलावयाच्या व तत्कशा बोलावयाच्या हेहि तुला सर्व पुरतेपणीं विदित आहेच. म्हणून स्वतः काहीं आमच्या हिताचे आहे, ते तूं सर्व दुर्योधनाजवळ बोल (९२) विचार केशवा ! जरी प्रसंगानुसार, आमच्या खऱ्या हिताची एखादी गोष्ट बाहेर हे अधर्मयुक्त अशी दिसत असली तरी, तीहि तूं दुर्योधनाजवळ बोल, पात ती सलोख्याची असो अथवा तद्विविद्ध (युद्धसूचक) असो ! ”

याप्रमाणे...युधिष्ठिराकडून कृष्णाला प्रेरणा याविषयी ७२ वा अध्याय संपला.

अध्याय ७३

[अखेर, तूं तुझ्या वैऱ्यांवरोबर युद्ध करणेंच मला इष्ट व अपरिहार्य वाटतें आणि तुझ्या धार्मिकपणाची खात्री पडून, जेणेंकरून सर्व राजे लोक धृतराष्ट्र व दुर्योधन यांची निर्भर्त्सनाच करतील, व त्यांना निंदास्पद ठरवतील, अशा प्रकारें कौरवांच्या संमते मी भाषण करीन—अशा आशयाचें श्रीकृष्णानें धर्माशीं केलेलें भाषण या अध्यायांत विशेषेंकरून ग्रथित केलें आहे.]

श्रीभगवानुवाच—सञ्जयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।

सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १ ॥

तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रया मतिः ।

यद्युद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २ ॥

न चैवं नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशाम्पते ।

आहुराश्रमिणः सर्वे न भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३ ॥

जयो वधो वा संग्रामे धात्रा द्विष्टः सनातनः ।

स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष ह्यर्षण्यं न प्रशस्यते ॥ ४ ॥

भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाला:—“ मी सज्जयाचें भाषण ऐकलें आहे व तुजेंहि ऐकलें आहे; आणि त्याचा (कौरवांचा) व तुमचा सर्व अभिप्राय मी पूर्णपणें समजलों (१). तुझी बुद्धि, धर्मास धरून आहे आणि त्याच्या मतीनें वैराचाच आश्रय केला आहे. युद्ध केल्यावाचून जर तुला तुजेंच मिळूं शकेल तर तें तुला फारच आवडेल (२). पण नराधिपा, (नैष्ठिक कर्माचे म्हणून) यावज्जीव ब्रह्मचर्य व भैक्ष्य क्षत्रियाला (शास्त्रात) सांगितलेलें माझी धर्मा ! क्षत्रियानें भिक्षावृत्ति कधींहि स्वीकारूं नये, असें सर्व श्रमाच लोक म्हणताना (३). युद्धामध्ये जय किंवा शत्रूच्या हातून वध, हे ब्रह्मदेवानें क्षत्रियांसंबंधीं कायमचेंच ठरवून ठेविलें आहे. युद्ध करणें हा स्वधर्मच क्षत्रियास उचित मानला आहे, दीनपणा किंवा हीनता ही त्यांच्या वावर्तीत केव्हांहि प्रशंसनीय नाहीं (४).

नहि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
 विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रून्परन्तप ॥ ५ ॥
 अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
 कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परन्तप ॥ ६ ॥
 न पर्यायोऽस्ति यत्साध्यं त्वयि कुरुर्विशाम्पते ।
 बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७ ॥
 यावच्च धार्दवेनैतात्राजन्तुषचरिष्यसि ।
 तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिन्दम ॥ ८ ॥
 नाऽनुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।
 अलङ्कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिन्दम ॥ ९ ॥
 एतदेव निमित्तं ते पाण्डवाऽस्तु यथा त्वयि ।
 नाऽन्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वाऽपि दुष्करम् ॥ १० ॥

हे युधिष्ठिरा, दीनपणा पतकरून निर्वाह करणे व जगणे हे तुला केव्हाहि शक्य नाही हे महाबाहुशाली आणि शत्रूंना तापदायक अशा (परंतप) धर्मा ! युद्धांत पराक्रम गाजवून शत्रूंचा संहार कर (५). हे परंतपा ! धृतराष्ट्राचे पुत्र अतिलोभाने ग्रस्त झालेले, परस्परांविषयींच्या अत्यंत (अत्रिवेकयुक्त) स्नेहाने मोहवश झालेले, दीर्घकालपर्यंत एकत्र राहिलेले, अनेक मित्र जोडलेले, आणि प्रचंड सैन्य एकत्र जमाविलेले, असे आहेत (६). तेव्हा हे पृथ्वीपते ! मला तरी असा उपाय दिसत नाही की, ज्याच्या योगाने ते तुझ्याशी सलोखा करण्यास सिद्ध होतील. कारण, भीष्म, द्रोण, कृप वगैरेचे साद्य असल्यामुळे ते स्वतःच अत्यंत बलिष्ठ (अजिंक्य) समजत आहेत (७). शत्रूंचे दमन करण्यास समर्थ, अशा हे धर्मराजा ! जोपर्यंत तू यांच्याशी सौजन्याने-मृदुपणाने वागशील तोपर्यंत हे तुझे राज्य बळकावून बसतील (८). हे शत्रुदमना ! धृतराष्ट्रपुत्रांना तुझी दया येऊन किंवा स्वतःच्या कृतीबद्दल पश्चात्ताप वाटून, स्वतः कडे दैन्य अथवा कमीपणा स्वीकारून, अथवा त्यांना धर्माधर्माचा विचार सुचून, ते तुझी इच्छा पूर्ण करतील असे कधीहि होणार नाही (९). हे पाण्डुपुत्रा ! मी असे म्हणतो याचे कारण हेच पहा, की, तुम्हास घृतात कपटाने जिंकण्याइतके दुष्कर्म करिताना, आणि वनांत जातेवेळी लंगोटी धारण केलेल्या तुला पाहून देखील त्यांना यत्किंचित् लज्जा किंवा दुःख

पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।
 ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ॥ ११ ॥
 पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ।
 दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मशीलमनुव्रतम् ॥ १२ ॥
 यत्त्वामुपाधिना राजन्द्यूते वञ्चितवांस्तदा ।
 न चाऽपत्रपते तेन नृशंसः स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥
 तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
 वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १४ ॥
 वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्त्वां सहानुजम् ।
 श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भ्रातृभिः सह भाषते ॥ १५ ॥
 एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् ।
 नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ १६ ॥

वाटलें नाहीं (१०). हे राजा ! पितामह भीष्म, द्रोणाचार्य, बुद्धिमान्
 विदुर, अनेक ब्राह्मण, सज्जनसमुदाय, राजा, सगळें (हस्तिनापुर)
 नगर, व कुरुवंशातील सर्व प्रमुख मंडळी—इतक्याच्या देखत, दानशील,
 सौम्यप्रकृति, इंद्रियनिग्रही, धर्मपरायण आणि घृतराष्ट्राच्या आज्ञेत असणाऱ्या
 अशा तुझ्याशीं दुर्योधनानें कपट करून घृतात तुला फसविलें; त्यावेळीं त्या
 दुष्टाला स्वतःच्या या दुष्कृत्याबद्दल जरा देखील लाज व वाईट वाटलें
 नाहीं. [हेंच, मी भवांशीं म्हटलें त्याचें द्योतक होय] (११—१३). अशाप्रकारें
 ज्याच्याठावीं शील व सदाचार याचा सर्वथा अभाव आहे, अशा त्या दुर्योधना-
 विषयीं, हे धर्मी ! तूं जरा देखील प्रेम वाटूं देऊं नकोस ! हे भरतकुलोत्पन्ना,
 वाटेल त्याच्या किंवा सर्वच लोकांच्या हातून त्याचा वध होण्यास तो (दुर्योधन)
 पात्र आहे, मग तुझ्याविषयीं तर बोलणेंच नको (१४). अत्यंत अनुचित
 अशा शब्दानां त्यानें तुझ्या भावांसह तुझा मर्मभेद केला; आणि स्वतः
 हर्षित होऊन, आपलाच प्रौढी गात तो आपल्या बंधूशीं बोलत राहिला !
 (१५). तो इतकें देखील म्हणाला कीं, ' पाण्डवांचें स्वतःचें अस आतां
 येथें कांहीं नाहीं; नाव व गोत्र तेंहि त्यांचें शिळक राहिलें नाहीं ' (१६).

कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
 प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो मयि ॥ १७ ॥
 दुःशासनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।
 अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ॥ १८ ॥
 आकृष्य केशे रुदती सभायां राजसंसदि ।
 भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ॥ १९ ॥
 भवता वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः ।
 धर्मपाशनिबद्धाश्च न किञ्चित्प्रतिपेदिरे ॥ २० ॥
 एताश्चाऽन्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
 श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ २१ ॥
 ये तत्राऽऽसन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
 अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायाभासते सदा ॥ २२ ॥

‘ फार दीर्घकालानंतर त्यांचा नाश होईल आणि (शौर्यदिरूप) स्वभाव नष्ट झालेले ते (पाण्डव) माझ्या समीप पंचत्वास जातील ’ (१७). द्यूत चालू असता, पापी व अत्यंत दुष्ट स्वभावाच्या त्या दुःशासनाने देवी द्रौपदीला, ती अनाथ असल्याप्रमाणे रडत असतां, केशांना धरून तिला राजसभेत फरफरा ओढीत आणले, आणि भीष्मद्रोणादिकांच्या समक्ष तो तिला पुनः पुनः ‘ गायरे ! गाय ! ’ असे म्हणाला ! (१८-१९) त्याप्रसंगी भीमार्जुनादि प्रचंड पराक्रमशाली बंधूंचे (ते त्या दुःशासनाला शासन करण्यास समर्थ असताहे) तूं निवारण केलेस. त्यामुळे, (वडील भावाची आज्ञा-रूपी) धर्म-पाशाने जखडले जाऊन, ते कांहीं करू शकले नाहीत (२०). तूं वनात गेल्यावर, तो (दुर्योधन) तुझ्या पश्चात् आपल्या इष्टांतांपुढे अशा आशयाचे व अशाच प्रकारचे मर्मभेदक कठोर प्रलाप मोठमोठ्याने उच्चारित प्रौढी मिरवीत राहिला होता (२१). त्यावेळीं त्या स्थळीं सभेत जे सज्जन लोक बसले होते त्यांना तुझा निरपराधीपणा पटला असल्यामुळे, त्यांचे कंठ दाटून आले आणि ते आंतल्या आंत स्फुंदत स्फुंदत व हुंदके देत, तसेच

यात्वा चाऽहं कुरुन्सर्वान्युष्मदर्यमहापयन् ।

यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३६ ॥

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।

निशम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३७ ॥

सर्वथा युद्धमेवाऽहमाशंसामि परैः सह ।

निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३८ ॥

मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं हस्त्यश्वमुखेषु निशामुखेषु ।

घोराणि रूपाणि तथैव चाऽग्निर्वर्णान्वहून्पुष्यति घोररूपान् ॥ ३९ ॥

मनुष्यलोकक्षयकृत्सुघोरो नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ।

शस्त्राणि यन्त्रं कवचा रथांश्च नाशान्हयांश्च प्रतिपादयित्वा ॥ ४० ॥

योधाश्च सर्वे कृतनिश्चयास्ते भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु यत्ताः ।

सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ४१ ॥

काय उरणार ? (३५) यास्तव, मी सर्व कौरवापाशीं जाऊन, तुमच्या हिताची हानि न होईल अशा रीतीने संधि घडवून आणण्याचा यत्न करीन, आणि त्याच्या हालचाली पाहीन (३६). साराश, तिकडे जाऊन कौरवाची युद्धासंबंधाची तयारी पाहून, भारता, तुला जय मिळवून देण्याकरतां मी परत येईन (३७). (वास्तविक) शत्रूंंबरोबर युद्धच करावें, अशी माझी सर्वप्रकारे मनापा आहे; आणि मला तशाप्रकारचीं लक्षणेंहि स्पष्टपणें दिसूं लागलीं आहेत (३८). रात्रीच्या प्रारंभी, मोठमोठे हत्ती घोडे यामध्ये पशुपक्षी येऊन, घोर शब्द काढतात आणि अग्नीहि अनेक प्रकारचीं भयंकर रूपें व विविध प्रकारचे भयप्रद रंग धारण करित असतो (३९). मनुष्यलोकाचा संहार करणारा असा अत्यंत भयंकर काळ जर जवळ आलेला नसता, तर हे असें होतें ना. म्हणून, हे नरेंद्रा, शस्त्रें, यंत्रें, चिलखतें, रथ, हत्ती आणि घोडे हे यथायोग्य सज्ज करून, आणि हत्ती, अश्व व रथ याची काळजी घेऊन तुझ्याकडील योद्धे, युद्धाविषयी मनाचा पूर्ण निर्धार केलेले असूं देत. आणि युद्धासंबंधीं जी जी काहीं साधन-सामुग्री जुळविणें अवश्य असेल ती ती सर्व जमवून ठेव (४०-४१).

दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं जीवंस्तवैतन्नृपते कथञ्चित् ।

यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं द्यूते हृतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥४२॥ [२६२२]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि

भगवद्गीतापर्वणि कृष्णवाक्ये त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥७३॥

पांडवांतील श्रेष्ठ अशा हे धर्मराजा ! दुर्योधनानें तुझें अत्यंत संपन्न असें जें राज्य पूर्वीं द्यूतात हरण केलेलें आहे, तें तो जीवांत जीव असेपर्यंत, काहीं केल्या व केव्हाहि परत देण्यास सिद्ध होणार नाही ! (हें पक्कें समज)" (४२).

व्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत श्रीकृष्णाच्या भाषणाविषयीं ७३ वा अध्याय संपला.

अध्याय ७४

[भरतकुलाचा नाश होऊं नये म्हणून, मृदुभाषण करून व नमते घेऊनच कार्य सिद्ध करून घेण्याविषयीं, भीमाचें कृष्णास आर्जवून केलेलें भाषण.]

भीम उवाच—यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।

तथा तथैव भाषेथा सा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ १ ॥

अमर्षी जातसंरम्भः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।

नोद्यं दुर्योधनो वाच्यः साम्रैवैनं समाचरेः ॥ २ ॥

प्रकृत्वा पापसत्त्वश्च तुल्यचेतास्तु दस्युभिः ।

ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३ ॥

भीम म्हणालाः—“ मधुसूदना ! ज्या ज्या प्रकारच्या भाषणांनीं कुरूंचीं मनें शांत होतील अशींच तूं भाषणें कर; युद्धाची सिद्धता दाखवून त्यांस भेवडावू नकोस. (बिथरवूं नकोस) (१). अत्यंत क्रोधी, सहज क्षोभ पावणारा, हितप्रद गोष्टी न आवडणारा, व फार दुराग्रही अशा दुर्योधनाशीं तूं कठोरपणानें बोलूं नकोस, त्याच्याशीं शांतपणानें व सामोपचारानेंच वाग (२). कारण, हे कृष्णा ! तो स्वभावतःच पापबुद्धि, चोर दरवडेखोरासारख्या मनो-वृत्तीचा, ऐश्वर्याच्या धुंदीनें मत्त झालेला, आणि आम्हां पांडवांशीं हाडवैर

अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।

दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४ ॥

प्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।

तादृशेन शमः कृष्ण मन्ये परमदुष्करः ॥ ५ ॥

सुहृदानप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मा प्रियानृतः ।

प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६ ॥

स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टज्ञास्थितः ।

स्वभावात्पापसभ्येति तृणैश्छन्न इवोरगः ॥ ७ ॥

दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तत्र ।

यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्पराक्रमः ॥ ८ ॥

करणारा आहे (३). अदूरदृष्टीचा, कठोर भाषण करणारा, सदा निंदक—दुसऱ्यांस नेहमीं दोष देणारा, क्रूर कृत्ये करणारा, दीर्घकाल मनात डाव धरणारा, कधीहि दुसऱ्यांचे न ऐकणारा (हेकेखोर), दुरात्मा आणि कपट करण्याची आवड असणारा (४),—मरेल पण भोडणार नाही व आपले मत काही केल्या सोडणार नाही—असा जो, त्याच्यासारख्याशी, हे कृष्णा ! समेट अथवा सलोखा होणे फारच दुर्घट व दुःसाध्य होय, असे मला वाटते (५). मित्राशी देखील विपरीतपणाने वागणारा, ज्याने धर्म पार झुगारून दिला आहे व ज्यास असत्य फार प्रिय वाटते असा तो दुर्योधन, आपल्या मित्राच्या (हितप्रद) वचनाचा व त्याच्या मनाचाहि भंग करीत आहे (६). क्रोधाच्या आधीन होऊन आणि दुष्ट स्वभावाला चिकटून राहून, गवतात लपून बसलेल्या सापाप्रमाणे तो स्वभावतःच पाप-कर्म करण्यास सदा सज्ज झालेला आहे (७). दुर्योधनाचे सैन्य कृती आहे, तसेच त्याचे शील व स्वाभाविकवृत्ति कशी आहेत, तो कशाच्या व कोणाच्या जोरावर स्वतःलाच बळवान् समजत आहे, आणि याचा स्वनःचा पराक्रम कसा काय आहे, या सर्व गोष्टी, हे कृष्णा ! तुला पूर्णपणे

पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।

इन्द्रज्येष्ठा इवाऽभूम मोदमानाः सबान्धवाः ॥ ९ ॥

दुर्योधनस्य क्रोधेन भरता मधुसूदन ।

धक्ष्यन्ते शिशिरापाथे वनानीव हुताशनैः ॥ १० ॥

अष्टादशमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।

ये समुच्चिच्छिदुर्जातीन्सुहृदश्च सबान्धवान् ॥ ११ ॥

असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।

पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते कलिरजायत ॥ १२ ॥

हैहयानामुदावर्तो नीषानां जनमेजयः ।

बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३ ॥

अवगत आहेतच (८). पूर्वी (एकमेकाविभयीं) प्रसन्न वृत्ति बाळगणारे सपुत्र कौरव आणि आम्ही इन्द्रप्रमुख देवांप्रमाणे बान्धवांसहित आनंद करित होतो (९). हे मधुसूदना ! हिवाळा (शिशिरऋतु) संपल्यानंतर एकाएकी उत्पन्न होणाऱ्या वणव्यानीं जशीं वनेच्या वनें पेटून भस्मसात होतात, त्याप्रमाणे, सर्व भरतवंशीय लोक दुर्योधनाच्या क्रोधाग्नीमुळे समूळ जळून खाक होतील (१०). हे मधुसूदना ! ज्यानीं आपल्या एकंदर ज्ञातींचा, आपल्या स्नेहीवर्गाचा व आप्तेष्ट सोयऱ्या-धायऱ्यांचा समूळ उच्छेद केला, असे हे (पुढे निर्दिष्ट केलेले) कुलागार अठरा राजे प्रख्यात आहेत (११). असुर वैभवाने समृद्ध असून तेजाने जणुं तळपत असता त्याच्यामध्ये, धर्माच्या अंताचा काल जवळ आला असता, कलि उत्पन्न झाला (१२). हैहय कुळतील उदावर्त, नीपवंशांत जमनेजय; तालजंघापैकीं बहुल; कृमिवंशांत उद्धत आणि वसु (१३),

१ “ जनमेजय ” या शब्दाची व्युत्पत्ति नीलकंठाने आपल्या टीकेत अशी दिली आहे:—‘ जनम् एजयति वेपयति असौ जनमेजयः’—जनांना (अर्थात् दुर्जनांना व शत्रुपक्षीय लोकांना) जो, स्वपराक्रमाने, चळचळां कांपावयास लागतो, असा.

अजबिन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां रुषद्विकः ।
 अर्कजश्च बलीहानां चीनानां भौतमूलकः ॥ १४ ॥
 हयग्रीवो विदेहानां वरयुश्च महौजसाम् ।
 बाहुः सुन्दरवंशानां दीप्ताक्षाणां पुरुरवाः ॥ १५ ॥
 सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रवीराणां वृषध्वजः ।
 धारणश्चन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६ ॥
 शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
 युगान्ते कृष्ण सम्भूताः कुले कुपुरुषाधमाः ॥ १७ ॥
 अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसम्भूतः ।
 दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपुरुषः ॥ १८ ॥
 तस्मान्मृदु शनैर्ब्रूया धर्मार्थसहितं हितम् ।
 कामानुबद्धं बहुलं नोऽग्रपुत्रपराक्रम ॥ १९ ॥

सुवीरांतील अजबिन्दु, सुराष्ट्रांतील रुषद्विक, बलीहांतील अर्कज, चीनांतील
 भौतमूलक विदेहांतील हयग्रीव; महौजसांतील वरयु; सुन्दरवंशीयांपैकी
 बाहु; दीप्ताक्षांतील पुरुरवा चेदि व मत्स्य देशांतील सहज, प्रवीरांपैकी
 वृषध्वज; चंद्रवत्सवंशांतला धारण, मुकुट वंशीयांपैकी विगाहन आणि
 नंदविगनामक राजकुळांतील शम, - असे हे अठरा निरनिराळ्या राजवंशात, युगा-
 ताचे समयीं कुळदूषण अधम कुपुरुष उत्पन्न झाले (१४-१७); तसाच
 आतां, युगाचा अंत होण्याचे समयीं, आम्हां कुरूंच्या वंशातहि काळानें उत्पन्न
 केलेला असा हा अत्यंत नीच वृत्तीचा व पापबुद्धीचा दुर्योधन आपल्या
 कुळाच्या समूळ उच्छेदार्थ अंगाररूप झाला असेल (१८). म्हणून, हे कृष्णा,
 त्याच्याशीं अत्यंत मृदु व शांतपणानें आणि बरेचसें त्याच्या मनाच्या कळा-
 कळानें घेऊन तूं धर्म आणि अर्थ यांनीं युक्त व हितप्रद असें बोल; उग्र
 पराक्रम करणाऱ्या कृष्णा ! तूं उग्रपणानें त्याच्याशीं बोलूं नकोस (१९).

१ ' कामानुबद्धं बहुलं ' - बाहुत्येन तस्य चित्तानुत्तारि - (नी.)

अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।

नीचैर्भूत्वाऽनुयास्यामो मा स्म नो भरता नश्नन् ॥ २० ॥

अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।

वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयः स्पृशेत् ॥ २१ ॥

वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।

भ्रातृणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२ ॥

अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।

अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयाऽर्जुने ॥ २३ ॥ [२६४५]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्दानपर्वणि भीमवाक्ये चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

हे कृष्णा ! आम्हीं अत्यंत नम्र होऊन व स्वतःकडे हलकेपणा घेऊन, भरतकुळाचा नाश न व्हावा म्हणून, दुर्योधनाच्या मागून चालू; (२०). (सारांश) हे वासुदेवा ! कुरुवंशीयांशीं आमची (निदान) उदासीन वृत्ति राहिल आणि कुरुवंशाला अनीतीचा-कुलक्षयकारक अधर्माचा—स्पर्श होणार नाही अशा रीतीने, जे काय करावयाचे ते कर (२१). कृष्णा ! वृद्ध भीष्म पितामह आणि इतर सभासद यांना तू माझा निरोप सांग—कीं, ' भावांभावांत चांगले बंधुत्वाचे नाते नादत राहो; म्हणून आपण (कसेही करून) दुर्योधनास पूर्णपणे आवरा व त्याला ताळ्यावर आणून शांत करा (२२). मी हे असे म्हणत आहे, आणि राजा शुश्रित्वासाहि हे मान्य आहे; अर्जुनाची युद्ध करण्याची इच्छा नाहीच, कारण अर्जुनाच्या ठायीं पुष्कळ दया आहे" (२३).

व्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान-उपपर्वत भीमाच्या
भाषणाविषयी ७४ वा अध्याय संपला.

१ " अनयः कुलक्षयकृतो दोषः " (नी.). " कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मा-
त्रिभर्तितुम् । कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ धर्मे नष्टे कुलं कुत्सन् अघर्मोऽभि-
भवत्युत ' । . ॥ श्रीभगवद्गीता अ. १, ३९-४०

अध्याय ७५

[भीमास उत्तेजित करण्यासाठी श्रीकृष्णाचें उपरोधिक भाषण.]

वैशम्पायन उवाच—एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निष

अभूत्पूर्वं भीमस्य मार्दवोपहितं वचः ॥ १ ॥

गिरेरिः लघुत्वं तच्छीतत्वमिर धाक्के ।

यत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २ ॥

सन्तेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।

उवाच भीममासीनं कृपयाऽभिपरिप्लुतम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच——त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।

वधाभिन्नन्दिनः क्रूरान्घातंरष्ट्रान्मिमर्दिषुः ॥ ४ ॥

न च स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे धरन्तप ।

घोराशान्तां रुषतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५ ॥

वैशम्पायन म्हणालाः—याप्रमाणें तें भीमाचें अभूतपूर्व (पूर्वी कधीं न झालेलें) व अत्यंत नरमाईचें भाषण ऐकून, पर्वताच्या ठिकाणीं हलकेपणा किंवा अग्नीच्या ठायीं शीतता अकल्पितपणें दिसावी, तसें त्या महाबाहुशाली केशवास (कृष्णास) वाटलें, आणि वारा जसा अग्नीला चेतवतो त्याप्रमाणें, अत्यंत दयेनें व्याप्त होऊन स्तब्ध बसलेल्या भीमाला पुनः उत्तेजित करण्यासाठीं, तो बलरामाचा धाकटा बंधु, शूरवंशश्रेष्ठ व शार्ङ्ग धनुष्य धारण करणारा कृष्ण, उपरोधिक पण प्रेमळपणानें किंचित् हंसत हंसत, आप्रमाणें बोलला (१-३).

श्रीभगवान् म्हणालाः—“ हिंसित आनंद मानणाऱ्या व क्रूर स्वभावाच्या घृतराष्ट्रपुत्राचें निर्दलन करण्याची इच्छा धरून तूं इतर वेळां युद्धाचीच प्रशंसा करीत असतोस (४). शत्रूंना ताप देणाऱ्या भीमा ! (कौरवांविषयींच्या क्रोधातुळें) तुला झोप अशी कधीं येतच नाही; सदा शय्ये-वर पालथा पडून, तूं जागाच असतोस; आणि नेहमीं उग्र, शातिरहित व

निश्चसन्नशिवत्तेन सन्तप्तः स्वेन मन्युना ।
 अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६ ॥
 एकान्ते निश्चसञ्छेपे भारते इव दुर्बलः ।
 अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥ ७ ॥
 आरुह्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिरुजन्निव
 निम्नं पाद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन् परिधावसि ॥ ८ ॥
 नाऽस्मिन्ननेन रमसे रहः क्षिपसि पाण्डव ।
 नाऽन्यं निशि दिवा चापि रुदाचिदभिनन्दसि ॥ ९ ॥
 अकस्मात्स्मयमानश्च रहस्यास्ते रुदन्निव ।
 जान्त्रोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्ते प्रमीलितः ॥ १० ॥
 भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठी च विदशन्निव ।
 अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्पुकारितम् ॥ ११ ॥

रुष्ट असेंच तूं भाषण करितोस (५). धुमसणाच्या अग्नीप्रमाणें तूं आपल्याच क्रोधानें अतिसंतप्त होऊन, मनाच्या अत्यंत अस्वस्थतेमुळे जोराचे निःश्वास सोडतोस (६). ओझ्यानें भारावलेल्या एखाद्या दुर्बळ मनुष्याप्रमाणें, तूं एकातात जोराचे उसासे टाकीत पडून असतोस; व हें ज्याना माहित झालें आहे त्यांपैकीं कित्येक जण तर तुला उन्माद अथवा भ्रम झाला आहे असें सुद्धां म्हणतात (७). वृक्ष मोडीत सुटलेल्या हत्तीप्रमाणें (क्रोधानें) वृक्ष समूळ मोडून, भीमा, तूं जमिनीवर पाय दणदण आपटीत, गर्जना करीत धावत असतोस (८) तूं या घनांत ब्राह्मणसमुदायामध्यें रमून जात नाहीस, हे पाण्डुपुत्रा भीमा ! तूं सदा एकातवासातच कालक्रमणा करितोस, दिवसा किंवा रात्री, तुला कशानेंच आनंद होत नाही (९). एकातांत कधीं कधीं तूं एकाएकीं निष्कारण आश्चर्यचकित शाभ्यासारखा व कधीं रुदन करीत असल्यासारखा दिसतोस; कधीं गुडघ्यामध्यें मान घालून किती तरी वेळ डोळे मिटून बसतोस ! (१०) पुनः लागलीच, क्रोधावेशानें भिवया चढवून आपले ओठ जोराजोरानें चावीत असलेला असा तूं पुष्कळदां दिसतोस, हा सर्व प्रकार केवळ

यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन्^१ ।
 यथा च पश्चान्निर्मुक्तो^२ ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२ ॥
 तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
 हन्ताऽहं गद्याऽभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३ ॥
 इति स्म मध्ये भ्रातॄणां सत्येनाऽऽलभसे गदाम् ।
 तस्य त्वे प्रशमे बुद्धिर्धियतेऽद्य परन्तप ॥ १४ ॥
 अहो युद्धाभिकाङ्क्षाणां युद्धकाल उपस्थिते ।
 चेतांसि विप्रतीपानि यत्त्वां भीर्भीम विन्दति ॥ १५ ॥
 अहो प्रार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यासि ।
 स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६ ॥

तुझा क्रोधच करीत असावा (११). ज्याप्रमाणे, अनेक (सहस्र)
 किरणांनी युक्त असा सूर्य प्रथम (उदयकाली) आपले तेज प्रगट
 करिताना दिसतो, आणि नंतर (अस्तकाली) अस्त पावून निश्चितपणाने
 (मेरुपर्वतास) पुनः पुनः प्रदक्षिणा घालतो (१२), हे जसे खरे आहे—
 त्याचप्रमाणे मी हे सत्य सागतो—त्यांत अंतर पडणार नाही—कीं,
 त्या क्रोधी व दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न होणाऱ्या दुर्योधनावर मी
 चालून जाईन, आणि माझ्या या गदेच्या प्रहाराने त्यास गतप्राण करीन^१
 (१३)—अशी प्रतिज्ञा, आपल्या गदेवर हात ठेवून, तूं आपल्या
 बंधूच्या समक्ष घेतली होतीस ! त्या तुझी बुद्धि, हे शत्रुतापका ! भीमा !
 आज कौरवावरोवर समेट-सलौखा करण्याकडे झुकत आहे (हे आश्चर्य !) (१४)
 हे भीमा ! जर तुला (तुझ्या सारख्याला) भीति घेरीत—भासीत—आहे, तर
 मग युद्धेच्छु वीराचीं मनें, युद्धाचा काल प्राप्त झाला असतां, (भीतीनें)
 उलट खातात असें म्हटलें पाहिजे ! (१५) हे पृथापुत्रा ! भीमा ! स्वप्नांत
 किंवा जागृत असताना तूं कांहीं तरी विपरीत (अशुभ) चिह्ने पाहातोस,
 म्हणूनच तूं समेटाची इच्छा करीत आहेस (असें दिसते) (१६).

१ शुक्रं तेजः (नी.) २ निर्मुक्तोऽस्तं गतः ध्रुवं निश्चयं पुनः पर्येति मेरुं पुनः
 पुनः प्रदक्षिणीकरोति (नी.)

अहो नाऽऽशंससे किञ्चित्पुंस्त्वं क्लीब इवाऽऽत्मनि ।

कश्मलेनाऽभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७ ॥

उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रतिसीदति ।

ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८ ॥

अनित्यं किल मर्त्यस्य पार्थ चित्तं चलाचलम् ।

वातवेगप्रचलिता अष्टीला शालमलेरिव ॥ १९ ॥

तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी

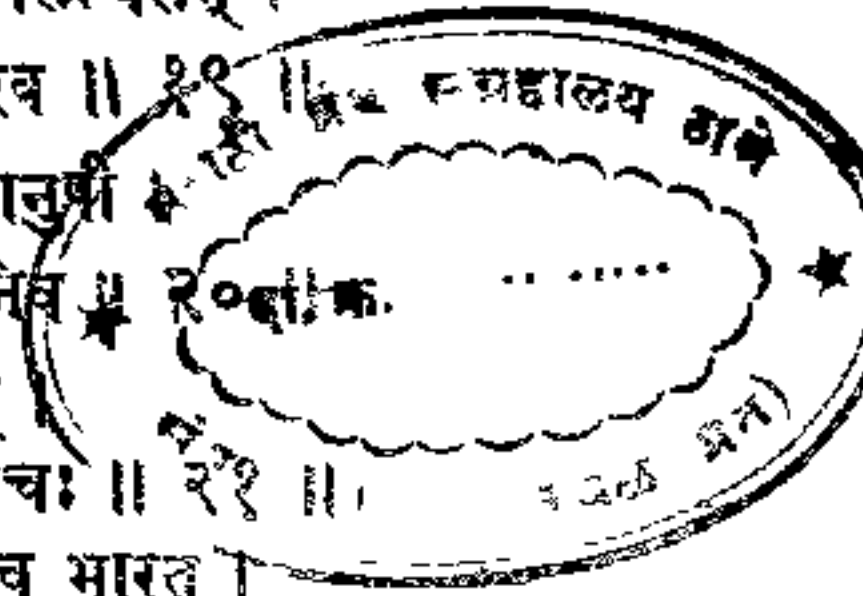
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यपुनानिव ॥ २० ॥

इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्यैव सर्पणम्

यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनाऽसमं वचः ॥ २१ ॥

स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत

उत्तिष्ठस्व विषादं वा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२ ॥

एखाधा क्लीबाप्रमाणें, स्वतःच्या ठिकाणीं पौरुष असल्याचाहि तुझा तुला भरं-
वसा वाटत नाही. तूं मोहानें व औदासीन्यानें व्यापून गेला आहेस;
म्हणूनच तुझें मन विकृत झालें आहे (१७) तुझें हृदय थरथर कापतें आहे;
तुझ्या मनानें ठाव सोडला आहे; तुझ्या माज्या बधिर झाल्या आहेत,
म्हणूनच तूं समेटाची इच्छा करीत आहेस (१८). हे पृथापुत्रा !
भीमा ! जोराच्या वाज्याच्या वेगानें सारखें पुढेंमार्गें-वर खालीं-हलणाऱ्या
सावरीच्या कापसाच्या नाजूक बोंडाप्रमाणें, मृत्युलोकातील प्राण्याचें
मनुष्याचें-मन सदा अस्थिर व डळमळ करणारें असतें (१९). गाईना
किंवा बैलाना माणसाची वाचा फुटावी, त्याप्रमाणें, विस्मय वाटविणारी ही
तुझी (समेटाविषयीची) अपूर्व बुद्धि, नावेवाचून मनुष्य बुडावें त्याप्रमाणें
पाडवाच्या मनाला (दुःखसमुद्रात) बुडवीत आहे (२०). अशाप्रका-
रचें आणि खऱ्या भीमसेनाशीं सर्वथैव विसदृश त्याला न साजणारें-असें
भाषण तूं मोठ्या आवेशानें-यत्किञ्चित् संकोच न वाटतां-कर बेंस, याचें
मला, पर्वत चालूं लागलेला पहाण्यासारखेंच, फार फार आश्चर्य वाटत आहे
(२१). म्हणून, हे भरतकुलोत्पन्ना भीमा ! आपण कोणत्या कुळांत जन्मलों
आहों आणि आपलीं पूर्वींची शौर्यवीर्याची कर्मे काय होती, तें सर्व पुनः नीट

न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिरिन्दम ।

यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३ ॥ [२६६८]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि

भगवद्गीतापर्वणि भीमोत्तेजकश्रीकृष्णवाक्ये

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

डोक्यांपुढें आणून, युद्धार्थ उठून उभा रहा; निष्कारण खेद व औदासीन्य वाटूं देऊं नकोस; आणि हे वीरा ! मन स्थिर कर (२२). हे शत्रुदमना ! अशाप्रकारे तूं गतधैर्य व्हावास, हें तुला अगदीं उचित नाही; कारण, जें पराक्रमानें मिळविलेलें नाही, तें खरा क्षत्रिय कधींहि सेवन करीत नाही " (२३).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत भीमाला उत्तेजन

देणाऱ्या श्रीकृष्णाच्या भाषणाविषयी ७५ वा अध्याय संपला.

अध्याय ७६

[भीमसेनाचे श्रीकृष्णास प्रत्युत्तर]

वैशम्पायन उवाच—तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।

सदश्वत्समाधावद्भभाषे तदनन्तरम् ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच—अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।

प्रणीतभावमत्यर्थं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २ ॥

वेत्सि दाशार्हं सत्यं मे दीर्घकालं सहोषितः ।

उत वा मां न जानासि पुबन्हद इवाऽप्युवे ॥ ३ ॥

तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समच्छसि ।

कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ॥ ४ ॥

ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ।

तस्माद्दिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ॥ ५ ॥

वैशम्पायन म्हणाला:—याप्रमाणें वासुदेव (कृष्ण) भीमसेनास बोलल्यानंतर, तो नित्यक्रोधी व असहिष्णु भीमसेन (चाबूकस्वारानें किंचित् चमकावल्या-बरोबर) भरधाव चालूं लागणाऱ्या जातिवंत घोड्याप्रमाणें उत्तेजित होऊन, श्रीकृष्णास पुढील प्रमाणें, मोठ्या आवेशानें बोलला (१).

भीमसेन म्हणाला:—“अच्युता ! माझी इच्छा वेगळी असून तूं माझ्या विषयीं भलतीच गैरसमजूत वारून घेत आहेस. युद्धाविषयीं माझ्या अंतःकरणात अत्यंत आवड असून माझा पराक्रमहि अमोघ आहे (२). दाशार्हकुलोत्पन्ना कृष्णा ! दीर्घकालपुढें आमच्या बरोबर एकत्र राहून अजूनहि मला तूं बरोबर जाणत नाहीस काय ? कीं ज्यात नात्र चालू शकत नाही अशा खोल डोहात पोहोणाऱ्या (पण त्याची खोली न जाणणाऱ्या) माणसाप्रमाणें तूं मला जाणतच नाहीस ? (३). म्हणूनच तूं मला अनुचित अशा शब्दांनीं वाक्-ताडन करीत आहेस. नाही तर, माधवा ! या मला-भीमसेनाला-चांगल्या रीतीनें ओळखणारा असा कोणता मनुष्य, तूं ज्या अयोग्य प्रकारें बोललास, त्याप्रमाणें बोलला असता बरें ? यासाठीच केवळ

आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ।
 सर्वथा नार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ॥ ६ ॥
 अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ।
 पश्येमे रोदसी कृष्ण यथोरासन्निमाः प्रजाः ॥ ७ ॥
 अचले चाऽप्रतिष्ठे चाप्यनन्ते सर्वमातरौ ।
 यदिमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ॥ ८ ॥
 अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ।
 पश्यैतदन्तरं बाह्वोर्महापरिषयोरिव ॥ ९ ॥
 य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पुरुषम् ।
 हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री वा बलमित्स्वयम् ॥ १० ॥
 मयाऽभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ।
 युद्धार्हान्क्षत्रियान्सर्वान्बाण्डवेष्वततायिनः ॥ ११ ॥

वृष्णिकुलाला आनंद देणाऱ्या कृष्णा, मी तुळा हें आतां सांगतो कीं, आपल्या पराक्रमाविषयीं आणि सामर्थ्याविषयीं आपली आपण प्रशंसा करणें हें केव्हांहि आर्यांचें (खऱ्या थोर पुरुषाचें) कर्म नाहीं (४-६); पण तूं केलेल्या निंदेनें व्यथित झाल्यामुळे मी आतां आपलें बळ सांगतो. कृष्णा, ज्यांच्या पासून ह्या सर्व प्रजा निर्माण झाल्या असैं हें आकाश व ही पृथ्वी पहा ! (७). हीं दोन्हीं अचल, निराधार, अनन्त आणि सर्व प्राणि-मात्राची मातापितारूप अशीं आहेत. हीं जर कधीं अकल्पितपणें क्रुद्ध होऊन, दोन प्रचंड शिळाप्रमाणें एकमेकांवर आदळूं लागलीं, तर त्या दोघांनाहि त्यांच्यातील चराचर (स्थावरजंगम) पदार्थांसह मी या माझ्या दोन बाहुंनीं अडवून धरीन. प्रचंड अडसरांप्रमाणें माझ्या या दोन बाहुंमधील हें अंतर पहा (८-९). या माझ्या कक्षेंत एकदां सापडल्यावर, जो सुटून जाईल असा पुरुष मला दिसत नाहीं. हिमालय, समुद्र किंवा बला-सुरास मारणारा साक्षात् वज्रधारी इन्द्र, हे तिघेहि, आपलें पराकाष्ठेचें बळ खर्चूनसुद्धा, मी ज्यावर चालून जाईन त्याला वाचवूं शकणार नाहींत. पाड-वांशीं ज्यांनीं आततायीपणाचें वर्तन केलें आहे, अशा, युद्ध करण्यास पात्र

अधःपादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ।

नहि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ॥ १२ ॥

यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ।

अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ॥ १३ ॥

विगाढे युधि सम्बाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ।

परुषैराक्षिपसि किं व्रणं पूतिमिवोन्नयन् ॥ १४ ॥

यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ।

द्रष्टाऽसि युधि सम्बाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ॥ १५ ॥

मया व्रणुन्मान्मातङ्गात्रयिनः सादिनस्तथा ।

तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षमान् ॥ १६ ॥

द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ।

न मे सीदन्ति भजानो न ममोद्वेपते मनः ॥ १७ ॥

असलेख्या (यच्चयावत्) सर्व क्षत्रियाना मी भूतलावर पाडून माझ्या पाया-
खालीं तुडवीन. अच्युता । माझा पराक्रम तू जाणत नाहीस असे नाही.
मी अनेक राजांना पराजित करून त्यांना कसे आपले पूर्ण अंकित केले ते
तू जाणतोस, आणि उगवत्या सूर्याच्या प्रभेप्रमाणे (माझा पराक्रम स्पष्टपणे
दिसत असतांही), जर तू मला ओळखत नसलास, तर जनार्दना, लवकरच
माजणाच्या घनघोर युद्धाच्या धुमध्वनीच्या प्रसंगी तू मला ओळखशील.
मग, हे कृष्णा ! एखादा दुर्गंधयुक्त व्रण चिघळावयास लावीत असल्या-
प्रमाणे, तू कठोर शब्दांनी माझी निंदा कां करतोस ? (१०-१४).
हे मी माझ्या अल्पमतीप्रमाणे बोलत आहे; पण याहूनहि १ अधिक
(पराक्रमी) आहे हे तू जाण. भयंकर प्राणसंहारक अशी युद्धाची
धुमध्वनी सुरू होईल त्या दिवशी मी घायाळ केलेले (असंख्य) हत्ती,
रथारूढ वीर व घोडेस्वार तू पहाशील. तसेच अत्यंत क्रोधयुक्त होऊन
क्षत्रियांमधील श्रेष्ठ योद्ध्यांचा निःपात करीत असलेल्या आणि उत्तमोत्तम
(निवडक) वीराग्रजांना (जर्जर करून भूमीवर) पाडीत असलेल्या मला
तू व सर्व लोक (त्याप्रसंगी) पहाल. माझ्या मजा खचल्या नाहीत, आणि

सर्वलोकादभिक्रुद्धान् भयं विद्यते मम ।

किन्तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ॥

सर्वास्तितिक्षे संक्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥ १८ ॥ [२६८६]

इति श्रीमहाभारते० उ० प० भ० प० भीमसेनवाक्ये

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

माझे हृदयहि धडधड करीत नाही (१५-१७). सर्व लोक जरी क्रुद्ध झाले तरी, त्याचें मला भय वाटत नाही; परंतु मधुसूदना ! (मी जी समेटाची इच्छा करतो) तें केवळ माझे दयेनें ओथंबलेले सौहार्द (इष्टासावदल वाटणारें स्वाभाविक प्रेम) होय; आणि ' आम्हा भरतकुळातील पुरुषाचा संहार न व्हावा ' या एकाच इच्छेनें मनांत कीव उत्पन्न होऊनच, मी वाटेल तितके धोर कष्ट सहन करण्यास सिद्ध आहे " (१८).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वीतील भगवद्गीता-उपपर्वीत भीमसेनाच्या भाषणाविषयी ७६ वा अध्याय संपूर्ण झाला.

अध्याय ७७

[श्रीकृष्णाचें भाषण.]

श्रीभगवानुवाच—भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।

न चाऽऽक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षयां १ ॥

वेदाऽहं तन्न माहात्म्यश्रुत ते वेद यद्बलम् ।

उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभ्रवाम्यहम् ॥ २ ॥

श्रीभगवान् म्हणालाः— " भीमा ! तुझ्या मनातलि भाव समजून ब्रेप्याची इच्छा उत्पन्न होऊन, केवळ विनोदानें मी हें बोललों; तुझी निंदा करण्यासाठी, स्वतःचें पांडित्य दाखविण्यासाठी, तुझ्यावर खरोखर रागावून, किंवा तुला तुझ्या तोंडानें तुझा (स्वतःचा) पराक्रम बंदविण्यास लावण्यासाठी कांहीं मी बोललों नाही (१). तुझ्या मनाचा धोरपणा, तुजें बल, आणि तुझी शौर्य-वीर्याचीं कृत्यें जीं काय आहेत, तीं मी सर्व पूणपणें जाणतो.

यथा चाऽऽत्मनि कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव ।
 सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि सम्भावयाम्यहम् ॥ ३ ॥
 यादृशे च कुले जन्म सवराजाभिपूजिते ।
 बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४ ॥
 जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य सन्दिग्धस्य वृकोदर ।
 पर्यायं नाऽध्यवस्यन्ति देवमानुषयोर्जनः ॥ ५ ॥
 स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्याऽर्थसिद्धिषु ।
 विनाशेऽपि स एवाऽस्य सन्दिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६ ॥
 अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७ ॥

मी तुझा अपमान मुळींच करीत नाही (२). पांडुपुत्रा, तूं स्वतः आपल्या ठिकाणीं जितके सद्गुण आहेत असें समजतोस, त्याच्या सहस्रपट गुण तुझ्या ठिकाणीं आहेत, असें मी मानतो (३). सर्व राजे ज्यास अत्यंत आदरानें वंद्य मानितात, अशा ज्या श्रेष्ठ कुळांत तुझा जन्म झाला आहे, भीमा, तुझे बंधु व इष्टास मित्र ह्यांसह, तूं त्याला शोभेसाच आहेस (४). [असें असतां, मी तुझी निन्दा कां केली म्हणशील, तर ऐक.] देवधर्म (म्हणजे पुढें मिळणारे पुण्यपापाचें फळ) आणि मनुष्यधर्म (म्हणजे पुरुषप्रयत्न) हे दोन्ही संदिग्ध असल्यामुळे त्याचा परिणाम किंवा बलाबळ जाणं इच्छिणाऱ्या (विचारी) लोकांना त्याविषयीं निश्चय करतां येत नाही (५). कारण, मनुष्याचें सर्व उद्देश सिद्ध होण्यास तोच (यथार्थ निश्चय केलेला धर्म) कारण असून, त्याच्या नाशाचेंहि तोच (अर्थात् यथार्थ निश्चय न झालेला धर्मच) कारण असता; मानवी पौरुष (कर्मफलाच्या दृष्टीनें) संदिग्ध असतें (६). कर्माचे गुणदोष यथार्थ जाणणाऱ्या ज्ञानी लोकांनीं विचारपूर्वक ठरविलेलीं कर्मे सुद्धां दैववशात्, अकल्पित प्रतिकूल होणाऱ्या वाऱ्याच्या

१ देवमानुषयोर्धर्मस्य पर्यायमिति संबन्ध । देवधर्मस्य भाविन. पुण्यपापफलस्य पर्यायं पर्यन्तम् ।..... मानुषधर्मस्य पुरुषकारस्य पर्यायं बलाबलनिर्णयम् । (नी.)

सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
 कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनाऽपि विरुद्धयते ॥ ८ ॥
 दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
 शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९ ॥
 यदन्यदिष्टभावंस्य पुरुषस्य स्वयं कृतम् ।
 तस्मादनुपरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १० ॥
 लोकस्य नाऽन्यत्तौ वृत्तिः पाण्डवाऽन्यत्र कर्मणः ।
 एवं बुद्धिः प्रवर्तेत फलं स्याद्बुभयान्वये ॥ ११ ॥

सोसाध्याप्रमाणे निष्फल व अनिष्ट होतात (७). मनुष्याने पूर्ण विचार करून ठरविलेले, चांगल्या प्रकारे जुळवून आणलेले, आणि तर्क व युक्ति याच्या अनुरोधाने आचरिलेले, असे कर्मसुद्धां कधी कधी देव आड आल्यामुळे, प्रतिकूल व निष्फल ठरते (८). उलटपक्षां, भरतकुलोत्पन्न भीमा, स्वतः सहेतुकपणाने न केलेले, शीत, उष्ण, वृष्टि, क्षुधा आणि तृषा इ० प्रकारचे, (केवळ निसर्गनियमानुसार घडून येणारे) दैवी कर्म प्रसंगविशेषी प्रतिकूल अथवा बाधक झाल्यास त्याचा परिहार पुरुषप्रयत्नाने होऊ शकतो (९). प्रारब्धाहून अन्य जे पुरुषाचे स्वतः केलेले (संचित) कर्म, तेहि पुरुषाला आड येत नाही; (कारण ज्ञानाने किंवा प्रायश्चित्ताने संचित पापाचा नाश होतो,) याविषयी (श्रुति-स्मृतींमध्ये) प्रमाण आहे. ['क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।,' 'धर्मेण पापमपनुदति,' (नी.)] (१०). कर्मावाचून (पुरुषप्रयत्नावाचून) नुस्त्या देवानेच लोकाची उपजीविका होत नाही, असा विचार करून कर्म करावे, म्हणजे (दैवकर्म आणि पुरुषप्रयत्न) त्या दोहोंच्या संयोगाने फळ मिळते (११)—

१ "अकृतं भोगायानारब्धं कर्म पुण्यादिक्रमागामि दु खं .. । यद्वा, अकृतं कालस्वभावजं कर्म अनुभूयमानं शीतोष्णादि तत् पौरुषेण प्रावरणादिसंपादनेन निवार्यते (विहन्यते) । इत्यर्थः । (नी.) २ दिष्टः फलभोगाय आरुतः भावः सत्ता यस्य तत् दिष्टभावं प्रारब्धकर्म पञ्चम्यर्थे षष्ठी—प्रारब्धादन्यादित्यर्थः । (नी.)

य एवं 'कृतबुद्धिः स कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
नाऽसिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२ ॥
तत्रेयमनुमात्रां मे भीमसेन विवाक्षिता ।
नैकान्तसिद्धिर्वक्तव्या शत्रुभिः सह संयुगे ॥ १३ ॥
नाऽतिप्रहीणरश्मिः स्यात्तथा भावविपर्यये ।
विषादमूर्च्छेद्ग्लानिं वाऽप्येतमर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४ ॥
श्वोभूते घृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्धमहापयन् ॥ १५ ॥
शमं चेत्ते करिष्यान्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६ ॥

ज्याच्या मनाचा असा ठाम निश्चय झालेला असतो, त्याची प्रवृत्ति कर्म कर-
ण्याकडे मात्र असते. त्यात (कर्मात) सिद्धि (यश) मिळाले नाही, तरी तो
दुःखी होत नाही; व सिद्धि (यश) आल्यास, त्याविषयी त्यास हर्षहि होत
नाहीं (१२). भीमसेना ! प्रस्तुत प्रसंगी मला (माझ्या भाषणांत) एव-
ढाच सिद्धान्त सागावयाचा होता. शत्रूंची होणाऱ्या संग्रामांत, आपल्याला
निश्चितपणे यशच येईल, असे म्हणावयाचे नव्हते (१३). साराश, प्रसंग-
विशेषी प्रारब्ध प्रतिकूल झाल्यास (पराजय झाल्यास), मनुष्याने अतिशय
निस्तेज होऊ नये, किंवा तीव्र खेद व निरुत्साहहि वाढू देऊ नये, असे माझे
तुला सांगणे आहे (१४). पाण्डुपुत्रा, भीमा ! उद्याचा दिवस उगवताच
मी घृतराष्ट्राजवळ जाईन आणि तुमच्या हिताची हानि न होऊ देतां, समेट
करण्यासाठीं शक्य तितक्या प्रकारे झटेन (१५). त्यानीं (कौरवांनीं) जर
तुमच्याशीं समेट केला, तर त्या योगाने मला अनंत यशःप्राप्ति होऊन,
तुमची इच्छा पूर्ण केलीशी होईल; आणि त्याचेहि त्यात पराकाष्ठेचे कल्याण

१ यथा कर्षकः कर्म कृत्वा देवानुकूल्यात्फलं लब्धाऽपि न हृष्यति, अनाकस्मिन्-
त्वात्फलस्य । दैवप्रतिकूल्यादलब्धाऽपि न व्यथते, अनुचितस्याकरणात् । तद्वदत्रापि
ज्ञेयमित्याशयः ॥ (नी.) २ अनुमात्राऽवधारणं निश्चय इत्यर्थः । ' मात्रं कात्स्न्येऽ
वधारणे ' इति कोशः । लिङ्गव्यत्यय आर्षः (नी.)

ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ते नाऽभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
 कुरवो युद्धमेवाऽत्र घोरं कर्म भविष्यति ॥ १७ ॥
 अस्मिन् युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
 धूर्जुनेन धार्या स्याद्दोढव्य इतरो जनः ॥ १८ ॥
 अहं हि यन्ता वीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
 धनञ्जयस्यैष कामो नहि युद्धं न कामये ॥ १९ ॥
 तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
 गदतः क्लीबया वाचा तेजस्ते समदीदिपम् ॥ २० ॥ [२७०६]

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि

श्रीकृष्णवाक्ये सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

होईल (१६). बरें, उलटपक्षां, ते जर गर्विष्ठपणानें आपलाच हेका धरून
 बसतील व माझे म्हणणें मान्य करणार नाहीत, तर मग युद्धरूप घोर कर्मच
 करावें लागेल (१७). भीमसेना ! या युद्धांत (एखाद्या रथावर पडावा
 त्याप्रमाणें) मुख्य भार सर्वस्वीं तुझ्यावरच पडणार आहे; (रथास जोड-
 ण्यात येणाऱ्या अश्वप्रमाणें) अर्जुनानें (मानेवर) युद्धाचें जूं (अग्रेसरत्व)
 ध्यावयाचें आहे; आणि तुम्हीं दोघानीं इतर लोकाना वाहून न्यावयाचें आहे
 (१८). कारण, युद्ध झाल्यास मी अर्जुनाचा सारथि होईन; (मी त्याचा सारथि
 व्हावें) अशा अर्जुनाची इच्छा आहे; वास्तविक युद्ध करण्याची माझी इच्छा
 नाही असें नाही (१९). म्हणून तुला एखाद्या पौरुषशून्य दुर्बलासारखें
 भाषण करिताना पाहून, मला तुझ्या हेतुविषयीं शंका वाटली आणि त्यासाठीच
 मी (उपरोधक व निर्मत्सनायुक्त भाषण करून) तुजें तेज प्रज्वलित
 केले " (२०).

याप्रमाणें, महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत कृष्णाच्या

भाषणाविषयी ७७ वा अध्याय संपूर्ण झाला.

अध्याय ७८

[कौरवांशी समेट होणें दुष्कर आहे, असें जर तुला वाटत असेल,—आणि कौरव वधयोग्य नाहींत असेंहि नाहीं,—तर आम्हांस श्रेयस्कर असणारी गोष्ट तूं त्वरित कर, अशा आशयाचें अर्जुनाचें श्रीकृष्णास सांगणें.]

अर्जुन उवाच— उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।

तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परन्तप ॥ १ ॥

नैव प्रशमसत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।

लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २ ॥

अफलं मन्यसे वाऽपि पुरुषस्य पराक्रमम् ।

न चाऽन्तरेण कर्माणि पौरुषेण बलोदयः ॥ ३ ॥

तदिदं भाषितं वाक्यं तथाचनं तथैव तत् ।

न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाधप्रमपि किञ्चन ॥ ४ ॥

अर्जुन म्हणाला:—“ जनार्दना ! जें काय सागावयास पाहिजे तें सर्व युधिष्ठिरानें आरंभीं सांगून टाकलेंच आहे, तथापि, शत्रुतापका कृष्णा ! तुझे भाषण ऐकल्यावर, मला असें वाटतें: कीं, भगवंता ! धृतराष्ट्राच्या लोभामुळें असो, किंवा आमच्या प्रस्तुतच्या दैन्यामुळें असो, या बाबतींत कौरवांशीं समेट होणें हें तुला फारसें सुसाध्य आहे असें वाटत नाहीं (१-२). तसेंच, केवळ एकटा, मनुष्याचा स्वतःचा पराक्रम हा निष्फळ असून, पूर्व प्रारब्धरूप कर्म अनुकूल असल्याशिवाय, केवळ नुसत्या पुरुषप्रयत्नानें बलाचा उदय होऊंच शकत नाहीं, असें तुझे मत असल्याचें दिसतें (३). (जरी मला हें अनिष्ट वाटतें,) तरी (‘मी युद्ध इच्छित नाहीं असें नाहीं’) हें जें वाक्य तूं म्हणालास तें तसेंच होईल, यात शंका नाहीं. तथापि (समेट घडवून आणणें) हेंहि कोणत्याहि प्रकारें असाध्यच आहे असें मानणें (तुझ्या सारख्या सर्वशक्तिमान् प्रभूच्या संबंधीं) सर्वथा शक्य व

१ दैन्याद्वा अस्मदीयात् । (नी.) २ कर्माणि जीवनबीजानि प्राक्तनानि तदभावात् दलद्वयाहितार्थं कृतोऽपि यत्नो निष्फल इति मत्वा शममेवेच्छसीत्यर्थः (नी.) ३ यद्यपि ममैतदनिष्टं तथाचन (= तथापि च) त्वया यद्भाषितं तत्तथैव भविष्यतीत्यर्थः (नी.)

किञ्चित्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकमवसादकम् ।

कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५ ॥

सम्पाद्यमानं सम्यक्च स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।

स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६ ॥

पाण्डवानां कुरूणां च भवान्नः प्रथमः सुहृत् ।

सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७ ॥

कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।

अस्मद्धितमनुष्ठानं मन्ये तव न दुष्करम् ॥ ८ ॥

एवं च कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।

गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि जनार्दन ॥ ९ ॥

चिकीर्षितमथाऽन्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।

भविष्यति च तत्सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १० ॥

योग्य नाही (४). असें असूनहि, आम्हां कौरवपांडवांचा संहार करणारें हे युद्धरूपी महासंकट तुला अपरिहार्य वाटत आहे. अर्थात् (पूर्वप्रारब्धामुळे) एखाद्या फलाची प्राप्ति होणें ज्याच्या देवीं नाही, त्याचीं तत्संबंधाचीं सर्व कर्में (प्रयत्न) घातक होतात (५). तथापि, सर्व सामर्थ्यावान् श्रीकृष्णा ! कोणतेंहि कर्म योग्य रीतीनें केलें असतां, तें दुःसाध्य असलें तरी प्रसंगविशेषीं सफल होतें. म्हणून कृष्णा, तूं आमच्या शत्रूंशीं अशाप्रकारें वाग की, ज्यायोगें आमचें शाश्वत कल्याण होईल (६). हे वीरा ! कृष्णा ! ज्याप्रमाणें प्रजापति (ब्रह्मदेव) हा देवाचा त्याचप्रमाणें दानवाचाहि श्रेष्ठ हितकर्ता मित्र आहे, तसा तूं आम्हां पांडव व कौरव याचा श्रेष्ठ हितकर्ता मित्र आहेस (७). कौरवांचें व पांडवांचें दोघांचेंहि कल्याण कर, आमचें हित ज्यात आहे असें कार्य संपादन करणें, मला वाटतें, तुला मुळींच दुष्कर नाही (८). अशाप्रकारें हे जनार्दना ! तुझ्या कार्याला आपोआप औचित्य प्राप्त होतें; नुसत्या तेथें जाण्यानेंच तूं आपलें कार्य सहज सिद्ध करशील (९). आतां, हे वीरा ! त्या दुरात्म्याविषयीं तूं आणखी काहीं दुसरें करण्याचें योजितें

१ ' कृण्वन्ति ' याच्या ऐवजी ' कुर्वन्ति ' असा पाठ केवळ आर्षस्वरूपाचा किंवा लेखकाच्या प्रमादानें पडलेला असावा; कर्माणि-क्रियमाणानि सामादीनि कुर्वन्ति-कृण्वन्ति=हिसन्ति (नी.). २ कार्यतामौचित्यं, कार्यं कर्म (नी.)

शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।

विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥

न स नाऽर्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ॥ ११ ॥

येन धर्मसुते दृष्टा न सा श्रीरुपमर्षिता ।

यच्चाऽप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ॥ १२ ॥

उपायेन नृशंसेन हता दुर्धूतदेविना ।

कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ॥ १३ ॥

समाहूतो निवर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।

अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्राजितांस्तथा ॥ १४ ॥

वध्यतां मम वाष्ण्येय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ।

न चैतद्दुःकृतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।

क्रिया कथं च मुख्या स्यान्मृदुना चेतरेण वा ॥ १५ ॥

असशील तर तेंहि सर्व तुझ्या इच्छेनुसार सिद्धीस जाईल (१०). कृष्णा ! (तुझ्या जाण्यानें) त्याच्यासह आमचें कल्याण होवो, किंवा तुझा—जो काहीं हेतु असेल तो पूर्ण होवो. जी तुझी इच्छा असेल, ती आम्हास गुरुतुल्य—शिरसाबंध—होय. तो दुष्टात्मा दुर्योधन आपल्या बंधुगणासह वधाला पात्र नाहीं असें मुळींच नाहीं (११). कारण, त्या दुष्टानें, धर्मराजाचे ठिकाणीं नादगारी राज्यश्री पाहिली व ती त्यास सहन झाली नाहीं; आणि मधुसूदना, कपटधूत खेळण्याचा स्वभाव असलेल्या अशा त्यानें, (युद्धासारखा) धर्मानु-कूल उपाय न सुचून, दुष्ट व खोडसाळ उपायानें धर्माची राज्यलक्ष्मी हरण केली. (धूताचें आह्वान स्वीकारल्याबद्दल युधिष्ठिराला दोष देणें योग्य नाहीं; कारण) क्षत्रियकुलांत जन्मलेला धनुर्धारी पुरुष (धूत खेळण्यासाठीं) आह्वान केलें असता, प्राणत्यागाची जरी वेळ बेतली तरी, माघार कशी घेईल ? त्यानें आम्हांला अधर्मानें जिकलें व वनात घालविलें, हें पाहतां, वृष्णिकुलो-त्पन्ना कृष्णा, तो सुयोधन माझ्या हातून वध होण्यास पात्र झाला आहे, हें निश्चित. आणि कृष्णा ! आपल्या मित्रासाठीं तूं काहीं उद्योग करूं इच्छि-तोस हें मुळींच अद्भुत—अपूर्व—किंवा आश्चर्यकारक नाहीं. प्रश्न इतकाच कीं, तुझा उद्योग कोणत्या उपायानें साध्य होऊं शकेल ? समेटाच्या सौम्य उपायानें

अथवा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।
 तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १६ ॥
 जानासि हि यथैतेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
 परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्योपमर्षितम् ॥ १७ ॥
 स नाम मम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
 न मे सज्जायते बुद्धिर्बीजमुत्तमिवोषरे ॥ १८ ॥
 तस्नाद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां हितं च यत् ।
 तथाऽऽशु कुरु वाष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ १९ ॥ [२७२५]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि अर्जुनवाक्येऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

काँ युद्धाच्या घोर कर्मानें ? अथवा, समेटाची खटपट करीत असतां
 ताबडतोब त्याचा वधच होणें इष्ट आहे असें जर तुला वाटत असेल, तर मग,
 हे कृष्णा ! तेंच त्वरित घडवून आणण्याच्या उद्योगास लाग; याउपर आणखी
 विचार करीत बसूं नकोस (१२-१६). त्या पापबुद्धि दुर्योधनानें भरसभेंत
 द्रौपदीची कशी विटंबना केली व तिला कसे क्लेश दिले, आणि आम्हीं त्याचें
 तें वर्तन कसें सहन केले, तें सर्व तूं जाणतोच आहेस (१७). माधवा !
 अशा प्रकारचा तो दुष्ट दुर्योधन आम्हां पाडवारीं सरळपणानें वागेल ही कल्प
 नाच, उखर जमिनींत पेरलेल्या बीजाप्रमाणें माझ्या बुद्धिरूप भूमींत मुळींच
 अंकुर धरीत नाही. (मला तें शक्यच वाटत नाही) (१८). तेव्हां,
 वृष्णिकुलोत्पन्ना ! कृष्णा ! तुला जें युक्त व आम्हां पाडवांच्या हिताचें असें
 वाटत असेल, अथवा आमच्या करितां जें काहीं ताबडतोब केले पाहिजे
 असेल, तें तूं त्वरित कर ” (१९).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत अर्जुनाच्या-

भाषणाविषयी ७८ वा अध्याय संपला.

अध्याय ७९

[श्रीकृष्णाचे अर्जुनास प्रत्युत्तर.]

श्रीभगवानुवाच—

एवमेतन्महायाहो यथा वदसि पाण्डव ।

पाण्डवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्ये निरामयम् ॥ १ ॥

सर्वं त्विदं ममाऽऽयत्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ।

क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्णैवोपपादितम् ॥ २ ॥

ऋते वर्षान्न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ।

तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्र कारितम् ॥ ३ ॥

तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषां दैवकारितम् ।

तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ॥ ४ ॥

दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ।

अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ॥ ५ ॥

श्रीभगवान् म्हणालाः—“महानाहुशाली, पाण्डुपुत्रा ! अर्जुना ! तू म्हणतोस तें अगदीं यथार्थ आहे; आणि त्याप्रमाणें मी, कौरवांचें व पाण्डवांचें कल्याण जेणें करून होईल तेंच निःशंकपणें करीन (१). हे बीभत्सो अर्जुना ! शम किंवा युद्ध या दोहोंसंबंधींचें सर्व काहीं माझ्या अधीन आहे; [तथापि अशा बाबतींत देवाच्या अनुकूलतेची मुख्य अपेक्षा आहेच.] कारण, योग्य मेहनत मशागत करून व पाणी देऊनच, शेत दोषरहित व योग्य ओलावा मुरलेलें असें होतें (हें खरें) (२). तथापि, हे कुंतीपुत्रा ! अर्जुना ! पाऊस पडल्यावांचून तें शेत कधींहि पीक देणार नाही. जेथें शेतास पाणी शिंपडण्यात येतं, तेथें (नुस्ता) पुरुषप्रयत्न सफल झाला असें कोणी म्हणतील; पण तेथेहि देवाज्ञेनें (विहीर वगैरेमध्ये) शोष पडलेला आढळेल. म्हणून पूर्वी होऊन गेलेल्या थोर महात्म्यानीं देखील पूर्ण विचार करून हेंच निश्चित ठरविलें आहे कीं (३-४), लोकव्यवहार हा दैव व पुरुषप्रयत्न अशा दोन्ही कारणांच्या संयोगावर अवलंबून आहे. पुरुषप्रयत्नाची पराकाष्ठा करून शक्य तें

दं वं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथञ्चन ।
 स हि धर्मं च लोकं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ॥ ६ ॥
 न हि सन्तप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ।
 तथापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ॥ ७ ॥
 शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ।
 स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपैष्यति ॥ ८ ॥
 अन्तरेण वधं पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ।
 न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ॥
 याच्यमानश्च राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९ ॥
 न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
 उक्तं प्रयोजनं यत्तु धर्मराजेन भारत ॥ १० ॥
 तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
 तस्मिन्श्चाऽऽक्रियमाणेऽसौ लोके वध्यो भविष्यति ॥ ११ ॥

मी करीनच (५). परंतु जें दैवावर अवलंबून आहे, तें मला (एकव्याला)
 करणें केव्हांहि शक्य नाही. तो दुर्बुद्धि दुर्योधन तर, धर्म किंवा लोकलज्जा
 याना पार झुगारून देऊन, स्वैरपणानें वागत आहे (६). स्वतःच्या तशा
 प्रकारच्या कर्मांचा स्वतः त्यास तर पश्चात्ताप होतच नाही; उलट त्याचे मंत्री
 शकुनि, कर्ण, आणि भाऊ दुःशासन, हे त्याच्या अत्यंत पापी बुद्धीस
 जास्तच प्रोत्साहन देत आहेत. वध झाल्यावाचून, पार्था अर्जुना, अनुयाया-
 सहित दुर्योधन तुम्हांस राज्य परत देऊन टाकून समेट करण्यास काहींच
 कबूल होणार नाही. नमते घेऊन राज्य सोडण्याची धर्मराजाचीहि इच्छा
 नाही; आणि (नुस्ती) याचना करण्यानें तो दुर्मति दुर्योधन राज्य देणार
 नाही (७-९). युधिष्ठिराच्या आज्ञेप्रमाणें (म्ह० पाच गावें तरी आम्हास
 दे, वगैरे) त्याच्याशी बोलणें करावें असें मला वाटत नाहीं. [त्यात आपलें
 दैन्य दिसतें.] शिवाय, भारता अर्जुना, धर्मराजानें (समेटाचा) जो आपला
 हेतु सांगितला, त्याप्रमाणें तो दुर्बुद्धि कौरव (दुर्योधन) काहीं एक करणार
 नाही, आणि तसें काहींच करण्यास कबूल झाला नाही, म्हणजे तो आपो
 आपच सर्व लोकांच्या दृष्टीनें वधाई ठरेल (१०-११).

मम चापि स वष्यो हि जगतश्चापि भारत ।
येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृताः सदा ॥ १२ ॥
विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥
असकृच्चाऽप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४ ॥
जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य पर मतम् ।
प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५ ॥
सज्जानंस्तस्य चाऽऽत्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव मां कस्मादर्जुनाऽद्याऽभिशङ्कसे ॥ १६ ॥
यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाऽप्यनुगतं त्वया ।
विधानं विहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७ ॥

वास्तविक, भारता अर्जुना, ज्याने बालपणांतुद्धा तुम्हास सदा गांजले व लळले, ज्या दुष्ट दुरात्म्याने तुमचें राज्य संपूर्ण गिळंकृत केले, आणि युधिष्ठिराच्या ठिकाणी नादत असलेले राजवैभव पाहून, ज्या पाप्याच्या मनाला केव्हाहि शांति व समाधान वाटत नसे, तो दुर्योधन माझ्या हातून आणि सर्व जगाच्या हातून वध होण्यास पात्र आहे (१२-१३). पार्था ! तुझ्या-माझ्यात फूट पाडण्यासाठी त्याने अनेकदा माझ्याजवळ प्रयत्न केला; पण मी त्याचा तो दुष्ट हेतु कधीच मनावर घेतला नाही (१४). दुर्योधनाचा अत्यंत उत्कट हेतु कोणता आहे तो तू जाणतोसच; आणि केवळ धर्मराजाचें प्रिय करावें, हीच एक इच्छा माझ्या मनांत सदा वसत असून, त्याकरिता मी सदा झटत असतो, हेहि तुला पूर्णपणे ठाऊक आहे (१५). त्याचें (दुर्योधनाचें) अन्तःकरण व माझा उत्कट हेतु तुला पुरता माहित असतां, अर्जुना ! जसा कांहीं तू मला पुरता ओळखत नाहीस अशाप्रमाणे आज माझ्याविषयी का बरे शंका घेतोस ? (१६). (भूभारहरणासाठी स्वर्गातून देवांनी भूतलावर अवतरावयाचें हा) जो परमोच्च दैवी नियम ठरलेला आहे तोहि तू जाणतोसच. मग शत्रूंशां सलोखा

१ दिव्यं विधानं भूभारापहारार्थं स्वर्गाद्देवानामवतरणम् (नी०)

सा. ४

यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वापि पाण्डव ।
 करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥ १८ ॥
 कथं गोहरणे ह्युक्तो नैतच्छर्म तथा हितम् ।
 याच्यमानो हि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ १९ ॥
 तद्वै ते पराभूता यदा सङ्कल्पितास्त्वया ।
 लवशः क्षणशश्चापि न च तुष्टः सुयोधनः ॥ २० ॥
 सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
 विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१ ॥ [२७४६]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वोण श्रीकृष्णवाक्ये ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

कसा होईल ? (१७). तथापि, पाण्डुपुत्रा, वाचेने आणि कृतीने जे जे
 काही करणे मला शक्य आहे ते सर्व मी करीन; परंतु शत्रूंची समेट होईल
 अशी मला आशा नाही (१८). गतवर्षी गोग्रहणप्रसंगी मार्गात भीष्माने
 दुर्योधनाला सलोखा करण्याची विनवणी करून त्याच्या हिताचा उपदेश
 केला नाही काय ? (केलाच; पण त्याने ऐकला नाही.) अर्जुना, जेव्हा
 तू त्याचा नाश करण्याचा संकल्प केलास तेव्हाच त्याचा नाश झालेला
 आहे; राज्याचा लेश (अगदी थोडा भाग) स्वीकारण्यास युधिष्ठिर कबूल
 झाला तरीहि दुर्योधन संतुष्ट नाही (१९-२०). हे काही असले तरी मला
 धर्मराजाच्या आज्ञेप्रमाणेच सर्व काही केले पाहिजे; आणि त्या दुरात्म्या
 दुर्योधनाच्या पापकर्मांचाहि पुनः नीट विचार करणे अवश्य आहे" (२१)

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत श्रीकृष्णाच्या
 भाषणाविषयी ७९ वा अध्याय संपला.

१ भीष्मेण एतच्छर्म याच्यमानोऽपि स हितं कथं नोक्तः अपि तु उक्त एव । (नी०)
 २ लवश.क्षणश. लवोऽशः क्षणः स्वीकार । राज्यलेशस्य स्वीकारेऽपि न संतुष्ट इत्यर्थः ।
 क्रमेण षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च शर इत्ययः (नी०)

अध्याय ८०

[नकुलाचें श्रीकृष्णाप्रत भाषण.]

नकुल उवाच—उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
 धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतं चैव हि तच्चया ॥ १ ॥
 वृत्तमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधवं ।
 संशयो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवाऽऽत्मनः ॥ २ ॥
 तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तच्चया श्रुतम् ।
 आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवताऽसकृत् ॥ ३ ॥
 सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
 यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥
 तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
 प्राप्तकालं मनुष्येण क्षमं कार्यमरिन्दम ॥ ५ ॥

नकुल म्हणाला:—“माधवा ! धर्मज्ञ आणि औदार्यसंपन्न अशा धर्मराजानें अनेक प्रकारांनीं युक्त असें भाषण केलें आणि तें तूं ऐकलेंच आहेस (१). मधुदेशजा माधवा (लक्ष्मीपते), भीमसेनानेंहि धर्मराजाचा अभिप्राय पूर्णपणें जाणून घेऊन, समेटाविषयींची इच्छा आणि स्वतःच्या बाहूंचा पराक्रम तुझ्याजवळ बोलून दाखविलेच आहे (२). त्याचप्रमाणें अर्जुनानें जें काय सांगितलें तेंहि तूं ऐकलेंच; आणि हे वीरा ! आपणहि आपलें मत अनेकदां सांगून टाकलेंच आहे (३). हें सर्व बाजूला ठेवून आणि शत्रूंचा अभिप्राय त्याच्या तोंडून ऐकून घेऊन, मगच, हे पुरुषोत्तमा ! आपल्याला जें काय समयोचित वाटेल, तें आपण करावें (४). हे केशवा ! निरनिराळ्या कारणानीं (माणसाचीं) निरनिराळीं मते बनत असतात; पण शत्रुदमना ! मनुष्यानें जें कार्य असंग्रहास व उचित असें असेल तेंच करावें (५).

अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ।

अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥

अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।

अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७ ॥

अस्माकमपि वाष्णेय वने विचरतां तदा ।

न तथा प्रणयो राज्ये यथा सम्प्रति वर्तते ॥ ८ ॥

निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।

अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ९ ॥

इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।

आत्तशस्त्रान् रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् । १० ॥

कारण, एका रीतीने चिंतिलेले कार्य निराळ्याच रीतीने घडून येते. पुरुषश्रेष्ठा ! या जगातील लोक मोठ्या अस्थिर व चंचल बुद्धीचे असतात (६). आम्ही वनवासात असतांना, आमचे विचार काहीं निराळेच होते; अज्ञातवासांत असतांना, त्याच्याहून आणखी काहीं निराळेच झाले; (म्ह. आम्ही उजळ माथ्याने केव्हां वावरूंग लागू ? पुढें राज्य मिळो, न मिळो; एवढें झालें तरी पुरे—असें वाटूंग लागले;) आणि आतां आम्ही लोकांत व्यक्त झालों आहों, तेव्हां, पहिल्या दोन्ही प्रसंगापेक्षाहि आम्हांस काहीं निराळेंच वाटूंग लागलें आहे. (आमचें राज्य आम्हांला मिळालेंच पाहिजे; तें कधीं मिळतें असें आम्हांस आतां झालें आहे) (७). हे वृष्णिकुलोत्पन्ना ! त्यावेळीं आम्ही वनांत रहात असतां, राज्याविषयीं आम्हांसहि तितकासा लोभ वाटत नसे, जितका तो आम्हांस सध्यां वाटत आहे (८). वीरा जनार्दना, आम्ही वनवासाहून परत आलों असें ऐकतांच, तुझ्या प्रसादानें सैन्याच्या या सात अक्षौहिणी येथें जमल्या आहेत ! (९). अचिन्त्य शक्ति व पराक्रम यांनी संपन्न आणि अनेक प्रकारचीं शस्त्रें धारण करून सज्ज असलेल्या अशा या पुरुषश्रेष्ठाना समरांगणांत उभे राहिलेले पाहून, कोणता पुरुष व्यथित (क्षुब्ध)

स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयोत्तरम् ।
 ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ११ ॥
 युधिष्ठिरं भीमसेनं भीमत्सुं चाऽपराजितम् ।
 सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥ १२ ॥
 सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
 द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च माधव ॥ १३ ॥
 काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
 मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतिबुद्धयेत् को युधि ॥ १४ ॥
 स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
 इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५ ॥
 विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
 श्रेयः समर्थां विज्ञातुमुच्यमानास्त्वयाऽनघ ॥ १६ ॥
 ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
 तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७ ॥

होणार नाही बरें ? (१०) तेव्हा, कृष्णा, कुरुसभेमध्ये सुयोधनाला प्रथम सामोपचाराच्या गोष्टी सामून व (त्या त्यानें नच ऐकल्या तर) मगच युद्धाची दहशत त्यास घालून, आपण त्याच्याशीं (शिष्टाईचें) बोलणें करावें, म्हणजे मूर्ख सुयोधन खवळून जाणार नाही (११). केशवा ! युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन असा अर्जुन, सहदेव, मी, तू आणि बलराम, (१२) सात्यकि, पुत्रांसह वर्तमान महावीर्यशाली राजा विराट, अमात्यगणासहित द्रुपदराजा, आणि हे लक्ष्मीपते माधवा ! त्याचा (द्रुपदराजाचा पुत्र) धृष्टद्युम्न (१३), पराक्रमी काशिराज, चेदिपति धृष्टकेतु, ह्यांच्याशीं रक्तमासाचा देह धारण करणारा कोणता मर्त्य (मनुष्य) युद्धात सामना देईल ? (१४) तेव्हा महाबाहुशाली भगवंता ! आपण केवळ तेथें जाण्यानेंच धर्मराजाचा इष्ट हेतु साध्य कराल हें निःसंशय आहे (१५). हे निष्पापा ! विदुर, भीष्म, द्रोण, बाल्हिक यांच्याशीं जर तू बोललास तर, ते (कौरवांचें किंवा सर्वांचेंच) हित करणें आहे तें समजण्यास सर्वथैव समर्थ आहेत (१६). आणि ते राजा धृतराष्ट्राचें व पापाचरणी सुयोधनाचें व त्याच्या अमात्यवर्गाचें

श्रोता चाऽर्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।

कमिवार्थं निवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥१८॥ [२७६४]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि

भगवद्गीतापर्वणि नकुलचाक्येऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

मन वळवितील (१७). जनार्दना ! जेथे एखादी गोष्ट नीट समजावून सांगणारा वक्ता तू आणि ती योग्य रीतीने ऐकून घेणारा श्रोता विदुर असे आहेत, तेथे (या जगात) अशी कोणती बिघडलेली गोष्ट आहे, की जी तुम्ही दोघे मिळून पुनः नीट सुरळीत मार्गावर आणून ठेवू शकणार नाही ?" (१८)

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत नकुलाच्या

भाषणाविषयी ८० वा अध्याय संपला.

अध्याय ८१

[सहदेव व सात्यकि यांचा अभिप्राय.]

सहदेव उवाच— यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।

यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिन्दम ॥ १ ॥

यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।

तथापि युद्धं दशार्हं योजयेथाः सहैव तैः ॥ २ ॥

कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा कृष्ण सभागताम् ।

अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३ ॥

सहदेव म्हणालाः—“(युधिष्ठिर) राजाने जे हे सांगितले, हा सनातन धर्म आहे. तथापि, शत्रुदमना कृष्णा, जेणेकरून युद्धच होईल, असे तू कर (१). कौरवांनी पाण्डवाशीं जरी सलोखा करण्याची इच्छा दर्शविली, तरीहि, दशार्हकुलोत्पन्ना कृष्णा, तू त्यांच्याशीं युद्धच जुळवून आण (२). कारण, पाञ्चालराजकन्या द्रौपदीची भर सभेत तशी दशा झालेली पाहिल्यानंतर, कृष्णा, दुर्योधनाचा वध केल्यावांचून त्यांच्याविषयींचा माझा क्रोध कसा

यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।

धर्ममुत्सृज्य तेनाऽहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४ ॥

सात्यकिरुवाच—सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महाभ्रतिः ।

दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५ ॥

न जानासि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।

तवापि मन्पुरुद्भूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६ ॥

तस्मान्माद्रीसुतः शूरो अद्राह रणकर्कशः ।

वचनं सर्वबोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच—एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महाभ्रतौ ।

सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८ ॥

सर्वे हि सर्वशो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।

साधु साध्विति शैलेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९ ॥ [२७७३]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयालिक्यां उद्योगपर्वणि

भगवद्यानपर्वणि सहदेवसात्यकिवाक्ये एकाशीतितमोऽध्याय ॥ ८ ॥

शांत होईल ? (३). कृष्णा, भीमार्जुन आणि धर्मराज (युधिष्ठिर) हे जरी धार्मिक असले, तरी धर्माला सोडून युद्धामध्ये त्यांच्याशी लढण्याचीच माझी इच्छा आहे ” (४).

सात्यकि म्हणाला:—“ महाबाहु कृष्णा, महामति सहदेव सत्य बोलला. दुर्योधनाचा वध फेल्यानंतरच त्याच्याविषयीच्या माझ्या क्रोधाची शान्ति होईल (५). वनामध्ये पाण्डुपुत्रांना बळकले व मृगचर्मे परिधान केलेले आणि दुःखित झालेले पाहून, तुझ्याहि मनांत क्रोध उत्पन्न झाला, हे तू जाणत नाहीस काय ? (६). तेव्हां, रणकर्कश शूर माद्रीपुत्र सहदेव जे बोलला तेच, पुरुषोत्तमा, सर्व योद्ध्यांना संमत आहे ’ (७).

वैशंपायन म्हणाला:—महामति युयुधान (सात्यकि) असे बोलल्याबरोबर, तेथे जमलेल्या सर्व योद्ध्यांमधून अत्यंत भयंकर सिंहनाद झाला (८). कारण, युद्धाला उत्सुक असलेल्या सर्वच वीरांनी ‘ भले ! भले ! ’ असे म्हणून, शिनिकुलोत्पन्न सात्यकीला प्रोत्साहन देत, त्याच्या त्या भाषणाचा गौरव केला (९).

व्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्यान—उपपर्वत सहदेव व सात्यकि यांच्या भाषणाविषयी ८१ वा अध्याय संपला.

अध्याय ८२

[द्रौपदी वृकृष्ण यांचें संभाषण. द्रौपदी आपल्या अपमानानें वर्णन करून भीमार्जुनांस दोष देऊन रडूं लागते; कृष्ण तिला आश्वासन देतो.]

वैशम्पायन उवाच— राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।

कृष्णा दाशार्ह्यासीनमत्रवीच्छोककशिता ॥ १ ॥

सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजां ।

सम्पूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २ ॥

भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।

अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३ ॥

विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।

यथा निकृतिमास्थाय श्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४ ॥

धृतराष्टस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।

यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५ ॥

युधिष्ठिरस्य दाशार्हं तच्चापि विदितं तव ।

यथोक्तः सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६ ॥

वैशम्पायन म्हणालाः—राजा युधिष्ठिराचें धर्मार्थयुक्त हितकर भाषण ऐकून, शोकानें कृश झालेली द्रौपदी कृष्णा, स्वस्थ बसलेल्या दाशार्ह कृष्णाला म्हणालीः—(१). काळेकुळकुळीत लाव केश असलेली द्रुपदराजाची बाणेदार कन्या द्रौपदी, सहदेवाची आणि महारथ सात्यकीची बाहवा करून आणि भीमसेनाला पूर्ण शान्त झालेला पाहून, अत्यन्त खिन्न अन्तःकरणानें व अश्रुपूर्ण नेत्रांनी पुढील प्रमाणें बोललीः—(२-३). “महाबाहू धर्मज्ञा मधुसूदना जनार्दना कृष्णा, धृतराष्ट्राच्या पुत्रानें अमात्यांच्या साहाय्यानें कपटाचा अवलम्ब करून पाण्डवाना सुखावरून कसें ओढले तें तुला माहित आहे. पुढें, दाशार्हा कृष्णा, युधिष्ठिराला निरोप म्हणून संजयाला धृतराष्ट्र राजानें एकान्तांत (सलोखा करण्याचा) मन्त्र कसा सांगितला, तेंहि तुला माहित आहे. त्यानंतर

उद्योगपर्व

द्रौपदीची श्रीकृष्णास चिन्तती

अध्याय ८२

पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
 अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ॥ ७ ॥
 अवसानं महाबाहो कश्चिदेकं च पञ्चमम् ।
 इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चाऽस्य केशव ॥ ८ ॥
 न चापि ह्यकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
 युधिष्ठिरस्य दाशार्हं श्रीमतः सन्धिमिच्छतः ॥ ९ ॥
 अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
 सन्धिमिच्छेन्न कर्तव्यं तत्र गत्वा कथञ्चन ॥ १० ॥
 शक्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।
 धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११ ॥
 नहि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
 तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२ ॥

युधिष्ठिराने संजयाळा काय सांगितले तेंहि सर्व तूं ऐकले आहेस (४-६).
 'बाबा (दुर्योधना), अविस्थल, वृकस्थल, माकन्दी, वारणावत आणि कोणतेंहि
 एक पाचवें ठिकाण, असे आम्हांस पाच ग्राम दे, असें दुर्योधनाला व त्याच्या
 मित्रांना साग, असें, महातेजस्वी महाबाहु कृष्णा, युधिष्ठिराने संजयास सांगि-
 तले होते (७-८). तथापि, दाशार्हा कृष्णा, सलोखा करुं इच्छिणाऱ्या श्रीमान्
 युधिष्ठिराचा निरोप ऐकून त्याप्रमाणेहि त्याने केले नाही (९). राज्य न देता
 जर, कृष्णा, दुर्योधनाची सलोखा करण्याची इच्छा असेल, तर तेथे जाऊन काहीं
 कर्तव्य नाही (१०). कारण, महाबाहु कृष्णा, संजयासह पाण्डव धृतराष्ट्रपुत्राच्या
 क्रुद्ध झालेल्या भयंकर सैन्याला तोंड देऊं शकतील (११). खरो-
 खर, सामाचा आणि दानाचा त्याच्या बाबतीत काहीं उपयोग होणे शक्य
 नाही. यासाठी, मधुसूधना कृष्णा, तूं त्यांच्यावर कृपा करूं नये (१२).

साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्भन्ति शत्रवः ।

योक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३ ॥

तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।

त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १४ ॥

एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।

क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५ ॥

क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।

अक्षत्रियो वा दाशार्हं स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६ ॥

अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।

गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७ ॥

यथाऽवध्ये वध्यमाने भवेद्दोषो जनार्दन ।

स वध्यस्याऽवधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८ ॥

कृष्णा, सामाने किंवा दानाने जे शत्रु शान्त होत नाहीत, त्यांच्यावर जीवि-
ताचे रक्षण करू इच्छिणाऱ्याने दण्ड योजनेच योग्य होईल (१३). तेव्हां,
महाबाहू अच्युता, तू आणि संजयासहित पाण्डवानां त्यांच्यावर लवकर
महादण्ड फेकावा (१४). असें करणेच, कृष्णा, पृथापुत्रांना योग्य, तुला
कीर्तिकारक आणि सर्व क्षत्रियांना सुखावह होईल (१५). कारण, दाशार्हा
बाबा कृष्णा, स्वधर्म पाळणाऱ्या क्षत्रियाने लोभाविष्ट झालेल्या क्षत्रियास किंवा
अक्षत्रियास ठार मारावे (असा त्याचा धर्म आहे); मात्र कोणतेहि पाप करीत अस-
लेल्या ब्राह्मणाखेरीज, कारण ब्राह्मण सर्व वर्णांचा गुरु असून दान केलेल्या
उत्तमोत्तम वस्तूंचा उपभोग घेणारा (अर्थात् पूज्य) आहे (१६-१७). जना-
र्दना, अवध्य पुरुषाचा वध केला असतां जसा दोष होईल, तोच दोष वध्य
पुरुषाचा वध न करण्यामध्ये शास्त्रात सांगितलेला आहे, हे धर्मवेत्ते लोक
जाणतात (१८).

१ समर्थ युक्त (नी०) २ प्रसृतं प्रदत्तं च तदग्न्य च तस्य भोक्ता प्रसृताग्न्यभुक्
पूज्य इत्यर्थः (नी०)

यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
 पाण्डवैः सह दाशार्हेः सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥ १९ ॥
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
 का तु सीमन्तिनी मादृक् पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २० ॥
 सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१ ॥
 आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
 महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसम्भवर्चसाम् ॥ २२ ॥
 सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
 अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३ ॥
 साऽहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभागता ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४ ॥
 जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।
 दासीभूताऽस्मि पापानां समामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५ ॥
 निरमर्षेष्वचैष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
 याहि मांमति गोविन्द न्नसा चिन्तितोऽसि मे ॥ २६ ॥

हा दोष जेणेकरून तुला लागणार नाही, तसे पाण्डवाच्या, दाशाहर्ग्या आणि ससैन्य संजयाच्या साहाय्याने, कृष्णा, तू कर (१९). जनार्दना, विश्वासाने सांगितलेली गोष्टच मी पुन. तुला सांगत्ये. केशवा, पृथ्वीवर माझ्यासारखी स्त्री कोणती बरे आहे ? (२०). मी द्रुपदराजाची कन्या, वेदिमधून उत्पन्न झालेली, धृष्टद्युम्नाची बहीण, कृष्णा, तुझी प्रिय सखी, अजमीढाच्या कुळात पडलेली, महात्म्या पाण्डूची सून, आणि पंचेद्रासम तेजस्वी पाण्डुपुत्राची पट्टराणी (२१-२२). पाच वीरापासून मला पांच महारथ पुत्र झाले, कृष्णा, जसा अभिमन्यु, तसे तेहि धर्मप्रमाणे तुझे (माचे) आहेत (२३). ती मी, केशवा, तू जिवंत असतां, पाण्डुपुत्राच्या देखत, माझे केश धरले जाऊन, दुःखित होऊन समेमध्ये गेल्ये (२४). आणि पाण्डव, पञ्चाल व वृष्णि हे सर्व जिवंत असतां, दुष्टांची दासी म्हणून समेमध्ये उभी राहिल्ये (२५). (तरीहि) पाण्डुपुत्र निष्क्रोध व निष्क्रय होऊन पहात राहिले असतां, ' माझे रक्षण कर, ' असे म्हणून, गोविंदा, मनाने

यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
 वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हाऽसि मता मम ॥ २७ ॥
 अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
 मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८ ॥
 एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
 त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवान् ॥ २९ ॥
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 स्तुषा भवामि धर्मेण साऽहं दासी कृता बलात् ॥ ३० ॥
 धिक्पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिक्बलम् ।
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१ ॥
 यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
 धार्तराष्ट्रेषु वै कौपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच—इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।

सुनीलसितापाङ्गी सर्वगन्धाधिवासितम् ॥ ३३ ॥

मी तुझे चिन्तन केलें (२६). तेव्हां (माझा) श्वशुर ऐश्वर्यसंपन्न राजा
 (धृतराष्ट्र) मला म्हणाला:—‘पाञ्चाली, वर माग; माझ्या मते तूं वराला पात्र
 आहेस’ (२७); त्यावेळीं ‘ पाण्डव दास्यातून मुक्त होऊन त्यांचे रथ व
 आयुधे त्यांना मिळायीं,’ असे मी म्हटल्यावर, केशवा, पाण्डव वनवासाकरितां
 मोकळे झाले (२८). अशा प्रकारचीं (मीं भोगिलेलीं) दुःखे, जनार्दना,
 तू जाणतोस. तेव्हां, पुण्डरीकाक्षा (कृष्णा), (माझ्या) पतींसहित ज्ञातिबान्धवांचें
 तू रक्षण कर (२९). कृष्णा, भीष्माची व धृतराष्ट्राची दोघाची मी
 धमनि स्तुषा होवें नव्हे काय ? त्या मला बलात्कारानें दासी केलें (३०).
 ज्याअर्थी, कृष्णा, दुर्योधन मुहूर्तभरहि जिवंत आहे, त्याअर्थी धिक्कार असो
 अर्जुनाच्या धनुर्धरतेचा आणि धिक्कार असो भीमसेनाच्या सामर्थ्याचा ! (३१).
 तुझ्या कृपेस जर मी पात्र असेन, तुझी कृपा जर माझ्यावर असेल, तर
 धृतराष्ट्रपुत्रांवर, कृष्णा, तुझा सर्व कोप कर ’ (३२).

वैशंपायन म्हणाला:—असें म्हणून, पेडला असूनहि मृदु, कुटिक
 अप्रांभा, अत्यंत दर्शनीय, काळाभोर, सर्व सुगन्धांनी सुवासित, सर्व सुलक्ष

सर्वलक्षणसम्पन्नं महाभुजगवर्चसम् ।

केशपक्षं वरारोहा गृह्य वामेन पाणिना ॥ ३४ ॥

पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।

अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्भूतः ।

स्मर्तव्यः सर्वकार्येषु परेषां सन्धिमिच्छता ॥ ३६ ॥

यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृष्णौ सन्धिकामुक्त्वा ।

पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७ ॥

पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।

अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ते कुरुभिः सह ॥ ३८ ॥

दुःशासनभुजं श्यामं सञ्छिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।

यद्यहं तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९ ॥

त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या वतानि मे ।

विधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४० ॥

णानीं संपन्न, आणि महाभुजंगाप्रमाणें तुळतुळीत असा आपला केशपाश
बाव्या हातानें धरून, कृष्णापाङ्गी वरारोहा पद्माक्षी गजगामिनी कृष्णा
(द्रौपदी), कमलनयन कृष्णाजवंळ जाऊन, अश्रुपूर्ण नेत्रांनी त्याला म्हणाली:-
(३३-३५) “पुण्डरीकाक्षा कृष्णा, शत्रूंशीं सख्य करण्याची इच्छा करताना,
दुःशासनाच्या हातानें ओढलेल्या ह्या केशपाशाची तूं सर्व कार्यांमध्ये
आठवण ठेव (३६), जरी कृष्णा, भीमार्जुन दीन होऊन सख्य करण्याला
उत्सुक झाले असले, तरी माझा वृद्ध पिता आपल्या महारथ पुत्रांसह (कौर-
वाशीं) लढेल (३७). त्याचप्रमाणें, मधुसूदना, माझे पाच महापराक्रमी
पुत्र अभिमन्यूला पुढें करून कौरवाशीं लढतील (३८). दुःशासनाचा
तो काळाकुट्ट बाहु (घडापासून) छाटला जाऊन धुळीनें माखलेला जर मी
पाहिला नाही, तर माझ्या हृदयाला कोणती शान्ति मिळेल ? (३९) पेट-
लेल्या अग्नीसारखा माझा क्रोध हृदयांत दाबून ठेवून वाट पाहण्यात माझी

विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
 योऽयमद्य महाबाहुर्धर्ममेवाऽनुपश्यति ॥ ४१ ॥
 इत्युक्त्वा बाष्परुद्धेन कण्ठेनाऽऽयतलोचना ।
 रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२ ॥
 स्तनौ पीनायतश्रोणी सहिताधमिवर्षति ।
 द्रवीभूतमिवाऽत्युष्णं मुञ्चती वारि नेत्रजम् ॥ ४३ ॥
 तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
 अचिराद् द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४ ॥
 एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
 हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धाऽसि भामिनी ॥ ४५ ॥
 अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनधर्मैः सह ।
 युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६ ॥
 धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
 शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वसृगालादनीकृताः ॥ ४७ ॥

तेरा वर्षे गेली (४०). जो हा महाबाहु (भीम) आज धर्म तेवढा पाहतो, त्या भीमाच्या वाक्शल्याने पीडलेले माझे हृदय विदीर्ण होत आहे.” असे म्हणून, अश्रूंनी दाटलेल्या कंठाने, दीर्घ नयन आणि पीन व दीर्घ श्रोणी असलेली कृष्णा संकम्प सगद्गद स्वराने रडू लागली; आणि द्रवीभूत अग्नी-प्रमाणे (अति उष्ण असे) नेत्रातील (अश्रूंचे) पाणी ढाळून आपल्या परस्परसंलग्न (पुष्ट) स्तनावर त्याचा वर्षाव करू लागली (४१-४३). तेव्हा महाबाहु केशव तिचे सान्त्वन करीत तिला म्हणालाः—“ कृष्णे, भरतस्त्रियाना रडताना तू लवकरच पाहशील. भीरु कृष्णे, त्यांचे ज्ञातिबान्धव ठार मारले जाऊन त्याहि अशाच रडतील. भामिनी कृष्णे, ज्याच्यावर तू क्रुद्ध झाली आहेस त्याचे मित्र आणि सैन्ये ठार झाली (म्हणून समज) (४४-४५). आणि त्रिधात्याने निर्मिलेल्या दैवाप्रमाणे युधिष्ठिराच्या आज्ञेने भीम, अर्जुन व नकुल-सहदेव ह्यांच्या साहाय्याने मीच ते करीन (४६). कालपक्व झालेले धृतराष्ट्रपुत्र जर माझे बोलणे न ऐकतील, तर ते ठार मारले जाऊन कोल्ह्या-कुत्र्यांचे भक्ष्य होऊन जमिनीवर पडतील (४७). हिम-

चलेद्धि हिमवाञ्छैलो मेदिनी शतधा फलेत् ॥
द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८ ॥
सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्राञ्छ्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥४९॥ [२८२२]

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि
द्रौपदीकृष्णसंवादे द्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वान् पर्वत चळेल, पृथ्वी शतधा भंग पावेल, सनक्षत्र आकाश कोसळून पडेल, पण माझे बोलणे व्यर्थ होणार नाही (४८). मी तुला प्रतिज्ञा-पूर्वक सत्य सांगतो; कृष्णे, अश्रु आवर; शत्रूंना ठार मारून (राज्य—)वैभवाने युक्त झालेल्या आपल्या पतींना तू लवकरच पाहशील ” (४९).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भवदान-उपपर्वतील द्रौपदी-कृष्ण संवादाविषयी ८२ वा अध्याय संपला.

अध्याय ८३

[श्रीकृष्णाचें विधिपूर्वक प्रस्थान; युधिष्ठिराचा श्रीकृष्णाला शेवटचा निरोप;
मार्गात श्रीकृष्णाला ऋषींचें दर्शन.]

अर्जुन उवाच— कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १ ॥
पाण्डवैर्धर्मैर्ताराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैव कर्तुमर्हसि केशव ॥ २ ॥

अर्जुन म्हणाला—“ (कृष्णा,) आजमितीला सर्व कुरुवंशजांचे आपण उत्तम मित्र असून उभय पक्षाचे संबंधी आणि नित्य प्रिय आहां (१) पाण्डवांनी घृतराष्ट्रपुत्रांचे कल्याण करावे (हा त्यांचा धर्म आहे), आणि केशवा, तू समर्थ असल्यामुळे (त्याच्या—आमच्या मध्ये) सलोखा घडवून

त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।

शान्त्यर्थं आतरं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ३ ॥

त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।

हितं नाऽऽदास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच— धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।

एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच— ततो व्यपेततमसि सूर्ये विमलवद्भूते^१ ।

मैत्रे^२ मुहूर्ते सम्प्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६ ॥

कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।

स्फीतसस्यसुखे काले कल्पः सत्त्ववतां वरः ॥ ७ ॥

आणण्याची कृपा करावी (२). शत्रुघ्ना, पुण्डरीकाक्षा, सलोखा घडवून आणण्याकरिता तूं येथून आमचा भ्राता असहिष्णु सुयोधन याकडे जाऊन त्याला योग्य तें सांग (३). तूं केलेला धर्मार्थयुक्त, मंगल, कल्याणकारक व हितकारक उपदेश मूर्ख दुर्योधन ग्रहण न करील तर देवाच्या अधीन होईल ” (४)

श्रीभगवान् म्हणाला:—“ धर्मास अनुकूल, आम्हाला हितकर आणि कुरुवंशजानाहि जें हितकर तेंच करण्वासाठीं राजा धृतराष्ट्राकडे जाण्याच्या इच्छेनें हा मी निघतो ” (५).

वैशंपायन म्हणाला:—त्यानंतर, अन्धकार नष्ट होऊन सूर्य निर्मल आकाशांत उदित झाला आहे, मैत्र मुहूर्त प्राप्त झाला आहे, दिवाकराचें तेज (अद्यापि) कोमल आहे, अशा समयीं, कार्तिक महिन्यांत, रेवती नक्षत्रावर, शरद संपून हेमन्ताला सुरवात झाली असतां, व समृद्ध धान्यामुळे सुखकारक झालेला आहे अशा काळांत, शक्तिमन्तामध्ये वरिष्ठ असलेल्या समर्थ जनार्दन कृष्णानें, इंद्र व्याप्रमाणें ऋषींचे मंगलशब्द श्रवण करतो, त्याप्रमाणें संतुष्ट

१ तदेव कर्तुमिति शेषः (नी०) २ अभीप्सया प्राप्तुमिच्छया (नी०)

३ विमलवद्भूते निर्मलाकाशगे (नी०) ४ मैत्रे जन्मर्शादष्टमतारायां दूतस्य हि स्वामिबलेनैव बलवत्त्वमित्यर्थः (नी०) ५ कौमुदे कार्तिके (नी०) ६ रेवत्यां, अर्जुनस्य फल्गुनीजातस्य रेवती मैत्रतारा भवतीति प्रसिद्धम् (नी०)

मङ्गलयाः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनुताः ।
 ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासनः ॥ ८ ॥
 कृत्वा पौर्वाहिकं कृत्यं स्नातः शुचिर्लङ्कृतः ।
 उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९ ॥
 ऋषभं पृष्टु आरुभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमद्रतः ॥ १० ॥
 तत्प्रतिज्ञाय^१ वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
 शिनेर्नप्तारमासीनप्रभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११ ॥
 रथ आरोप्यतां शङ्खचक्रं च गदया सह ।
 उपासङ्गाथ शक्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२ ॥
 दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
 न च शत्रुखज्ञेशो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ १३ ॥
 ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरस्तराः ।
 प्रससुर्धोजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४ ॥

ज्ञालेख्या ब्राह्मणाचे मंगलकारक, पुण्यघोषयुक्त शुभ मन्त्रोच्चार श्रवण करीत, पौर्वाहिक कृत्य आटोपून, स्नान करून, शुचिर्भूत व अलंकृत होऊन, सूर्याची व अग्नीची पूजा केली (६-९). त्यानंतर बैलाच्या पाठीला स्पर्श करून आणि अग्नीला प्रदक्षिणा घालून, समोर (ठेवलेल्या दूर्वा, लाह्या वगैरे) शुभ वस्तु पहात, पाण्डुपुत्राचें (युधिष्ठिराचें) तें वाक्य आठवून, जनार्दन (कृष्ण) (स्वस्थ) वसलेला शिनीचा नातू सात्यकि यास म्हणालाः— (१०-११)
 “ शंख, गदेसह चक्र, भाते, शक्ति व इतर सर्व आयुधें रथांत ठेवा (१२). कारण, दुर्योधन, कर्ण आणि सौबल (शकुनि) हे दुष्टात्मे आहेत, आणि दुर्बल शत्रूलाहि बलवन्तानें (आपण बलाढ्य म्हणून) कर्मा लेखून नये (१३). त्यानंतर चक्र-गदा-वारी केशवाचा तो अभिप्राय जाणून त्याचे सेवक त्याचा रथ जोडण्यासाठीं पुढें सरले (१४).

तं दीप्तिमिव कालाग्निमाकाशगमिवाऽऽशुगम् ।

सूर्यचन्द्रप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥ १५ ॥

अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।

पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६ ॥

तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।

मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७ ॥

सूपस्कररत्नाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।

यज्ञोन्नं प्रत्यभिवाणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८ ॥

वाजिभिः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।

स्नातैः सम्पादयामासुः सम्पन्नैः सर्वसम्पदा ॥ १९ ॥

महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाऽभिवर्धयन् ।

सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन सुयुजे रथः ॥ २० ॥

तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिःस्वनम् ।

आरुहोह रथं शौरिर्विमानमिव कामगम् ॥ २१ ॥

अल्यकाळ्या अग्नीप्रमाणे दीप्तिमान्, आकाशगामी वायुप्रमाणे त्वरित गमन कर-
णारा, सूर्यचंद्राप्रमाणे चक्राकणाद्या दोन चाकांनीं सुशोभित, (कृत्रिम) अर्ध-
चंद्र, चन्द्र, मत्स्य, मृग, पक्षी, नानाप्रकारचीं पुष्पे व मणिरत्ने यांनीं सर्व
वार्जनीं चित्रित केलेला, बालसूर्याप्रमाणे झळकणारा, (आकाराने) भव्य, रमणीय
दिसणारा, प्रत्येक भागी मणि व सुवर्ण यांनीं जडविलेला, सुंदर ध्वज व पताका
फडकत असलेला, उत्कृष्ट उपकरणानीं युक्त, शत्रूंना केवळ अगम्य, व्याघ्र-
चर्मनें मढविलेला, शत्रूंचे यश हरण करणारा, यादवांचा आनंद वाढविणारा
असा तो रथ, (त्या सेवकांनीं) स्नान घातलेले व सर्व संपदेनें युक्त अस-
लेले शैव्य, सुग्रीव, मेघपुष्प व बलाहक हे घोडे जुंपून सज्ज केला (१५-१९).
कृष्णाचा महिमा अधिकच वाढविणाऱ्या, उत्कृष्ट घोष करणाऱ्या त्या
रथावर पक्षीन्द्र गरुड ध्वजाच्या जागी बसला (२०). मेरु पर्वताच्या
शिखराप्रमाणे दिसणाऱ्या, मेघ व दुन्दुभि यांच्या प्रमाणे घोष कर-
णाऱ्या व विमानाप्रमाणे इच्छेस येईल तिकडे गमन करणाऱ्या त्या रथावर

१ आकाशगः सूर्यः । आकाशमिव चेति पाठे जज्ञमाकाशतुल्यमित्यर्थः । विशाल-
स्वात, नक्षत्रोपमरत्नदचित्त्वाच्च (नी०) वर अर्थ प्र. चं. रायप्रमाणे केला आहे.
२ सूपस्करं शोभनैरुपकरणैरुपेतं (नी०) । संपादयामासुः सज्जीकृतवन्तः (नी०)

ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
 पृथिवीं चाऽन्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२ ॥
 व्यपोढाभ्रस्ततः कालः क्षणेन समपद्यत ।
 शिवश्चाऽनुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३ ॥
 प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
 प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४ ॥
 'मङ्गल्यार्थप्रदैः शङ्खैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
 सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५ ॥
 मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ।
 प्रदक्षिणमुखो भूत्वा निर्धूमः समपद्यत ॥ २६ ॥
 वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।
 शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७ ॥
 देवब्रह्मर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ।
 प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८ ॥

शूरकुलोत्पन्न कृष्ण चढला (२१). नंतर सात्यकीला रथावर घेऊन, पृथ्वीला व अन्तरिक्षाला रथाच्या घोषाने निनादित करीत पुरुषोत्तम कृष्ण निघाला (२२). त्यानंतर क्षणात आकाश निरभ्र झाले, शुभ वायु वाहू लागला आणि धूळ खाली बसली (२३). वासुदेव (कृष्ण) निघाल्या बरोबर, मंगलसूचक पशुपक्षी त्याच्या उजव्या बजून त्याच्या बरोबर जाऊ लागले (२४). सारस, शतपत्र आणि हंस हे पक्षी मंगलदायक शब्द करीत सर्वजण मधुसूदन कृष्णाच्या मागून जाऊ लागले (२५). समन्त्रक आहुतीनी मोठमोठे होम ज्यांत दिले जात आहेत, अशा पावक अग्नीचे मुख (अर्थात ज्वाळा) दक्षिणदिशेकडे वळून तो निर्धूम झाला (२६). वसिष्ठ, वामदेव, भूरिद्युम्न, गय, क्रथ, शुक्र, नारद, वाल्मीक, मरुद्गण, कुशिक, भृगु, इत्यादि देवर्षि व ब्रह्मर्षि यांनी एकत्र मिळून यादवांना सुख देणाऱ्या इन्द्रानुज कृष्णाला-

एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।

पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९ ॥

तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३० ॥

चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।

द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१ ॥

धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह ।

संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२ ॥

ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३ ॥

यो वै न कामान्न भयान्न लोभान्नाऽर्थकारणात् ।

अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४ ॥

धर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।

ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः सनातनः ॥ ३५ ॥

प्रदक्षिणा घातली (२७-२८). ह्याप्रमाणें त्या महाभाग महर्षिगणानीं व साधूनीं कृष्णाचा सन्मान केल्यावर, तो कौरवांच्या निवासस्थानाकडे जाण्यास निघाला (२९). (अशा रीतीने) तो निघत असतां, कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर, तसेच भीमसेन व अर्जुन, आणि उभय माद्रीपुत्र पाण्डव (नकुल-सहदेव) त्याच्या मागोमाग गेले (३०). त्याचप्रमाणें, पराक्रमी चेकितान, चेदिपति धृष्टकेतु, द्रुपद, काशिराज, महारथ शिखण्डी, धृष्टद्युम्न, आणि केकयांसह सपुत्र विराट हे क्षत्रियहि कार्यसाधनार्थ त्या क्षत्रियश्रेष्ठाजवळ गेले (३१-३२). त्यानंतर, कृष्णाच्या मागून (काहीं मार्ग) चालून गेल्यावर, तेजस्वी धर्मराज युधिष्ठिर राजांच्या समक्ष त्याला पुढील प्रमाणें बोलला (३३). कामानें, भयानें, लोभानें किंवा अर्थप्राप्तीकरतां जो केव्हांहि अन्याय करणार नाही, जो स्थिरबुद्धि, अलोलुप धर्मज्ञ, धृतिमान्, सर्वभूतांमध्ये बुद्धिमान् केशव, सर्व भूतांचा ईश्वर, सनातन देवाधिदेव, आहे, त्या सर्वगुणसंपन्न श्रीवत्सलांछनाला

तं सर्वगुणसम्पन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।

सम्परिष्वज्य कौन्तेयः सन्देष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच—या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताऽबला ।

उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७ ॥

देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।

वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियाऽस्माकं जनार्दन ॥ ३८ ॥

सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायताऽमित्रकर्शण ।

महतो मृत्युसम्बाधाद्द्वेर्न्नौरिवाऽर्णवात् ॥ ३९ ॥

अस्मत्कृते च सततं यथा दुःखानि माधव ।

अनुभूतान्यदुःखार्हा तां मम पृच्छेरनामयम् ॥ ४० ॥

भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।

अभिवाद्य स्वजेथास्त्वं पाण्डवान्परिकीर्त्तयन् ॥ ४१ ॥

दृढ आलिङ्गन देऊन कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर त्याला निरोप सागूं लागला (३४—३६).

युधिष्ठिर म्हणाला:— ' अबला असून जिनें बाल्यापासून आम्हास वाढविलें, (आमच्यासाठीं) जी सदा उपवास, तप व स्वस्त्ययन करण्यांत मग्न असते, तसेंच जी देवता व अतिथि ह्यांची पूजा करण्यांत आणि गुरुजनांची शुश्रूषा करण्यांत तत्पर असते, ज्या वत्सलेला (प्रेमळ मातेला) आम्ही पुत्र प्रिय असून, जनार्दना, आम्हालाहि जी प्रिय आहे; समुद्रांतल्या मोठ्या मृत्युसंकटांतून वाचवून बाहेर आणणाऱ्या नौकेप्रमाणें, शत्रुमर्दना कृष्णा, सुयोधनाच्या भयापासून जिनें आमचें रक्षण केलें, आणि माधवा, स्वतः सुखदुःखें सोसण्यास पात्र नसतां, आमच्याकरतां जिनें सतत दुःखें सोसलीं, तिला (माता कुन्तीला) कुशळ विचार. पुत्रशोकामध्यें मग्न झालेल्या त्या आमच्या मातेला तूं पुन्हा पुन्हा धीर दे, आणि (आम्हा) पाण्डुपुत्रांचीं नांवें घेऊन तूं तिला वन्दन करून कडकडून भेट (३७—४१).

ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिन्दम ।
 निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमभुते ॥ ४२ ॥
 अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
 वदहं मातरं क्लिष्टां सुखं दद्यामरिन्दम ॥ ४३ ॥
 प्रव्रजन्तोऽनुधावन्तीं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
 रुदतीद्युपहायेनामगच्छाम वयं वनम् ॥ ४४ ॥
 न नूनं त्रिषते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
 तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्त्ता ह्यनर्त्तसत्कृत ॥ ४५ ॥
 अभिवाद्याऽथ सा कृष्ण त्वया मद्रचनाद्विभो ।
 धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ ४६ ॥
 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाल्हिकम् ।
 द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान्प्रति ॥ ४७ ॥
 विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
 अगाधबुद्धिं मर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८ ॥

विवाह झाल्यापासून, शत्रुदमना कृष्णा, श्वशुरांनी दिलेली दुःखे आणि
 केलेले अपमान-स्वतः ती त्यांना पात्र नसतांही-उघड्या डोळ्यांनी
 षहात ती दुःख भोगीत आहे (४२). शत्रुदमना कृष्णा,
 मी माझ्या दुःखित मातेला सुख देऊं शकेन, असा तो दुःखाच्या उलट
 (सुखाचा) काळ कधी येईल काय ? (४३). आम्ही
 (वनास) जाऊं लागलों असतां, दीन होऊन पुत्रप्रेमानें आमच्या मागून
 धावणाऱ्या त्या आमच्या मातेला रडत टाकून आम्ही वनास गेलों (४४).
 खरोखर, आनर्त्ताना पूज्य असलेल्या केशवा, पुत्रशोकानें तशी प्रस्त झालेली
 ती (आमची माता) जर जिवंत असेल, तर दुःखानीं मनुष्य मरतच
 नाही असें दिसते (४५). असो; समर्था कृष्णा, माझ्या सांगण्यावरून तूं
 तिला अभिवन्दन कर; त्याचप्रमाणें कौरव्य धृतराष्ट्रास आणि (आमच्याहून)
 वयानें अधिक असलेल्या राजास तूं अभिवादन कर (४६). तसेंच भीष्म,
 द्रोण, कृप, महाराज बाल्हिक, द्रोणपुत्र (अश्वत्थामा) आणि सर्व भरत
 याना, त्याचप्रमाणें कौरवांचा मन्त्री अगाध बुद्धीचा मर्मज्ञ महाज्ञानी विदुर

१ ऊढात् विवाहात् । यद्वा ' ऊढस्तन्द्रितबालयोः ' इति विश्वः । बाल्यादित्यर्थः ।
 उभयत्र भावप्रधानो निर्देशः (नी.)

इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।

अनुज्ञातो निवृत्ते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥

व्रजमेव तु वीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।

अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५० ॥

यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।

अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१ ॥

तच्चेद्द्यादसङ्गेन सत्कृत्याऽनवमन्य च ।

प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ५२ ॥

अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायविद् ।

अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच—एवमुक्ते पाण्डवेन समहृष्यद्वृकोदरः ।

मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५४ ॥

वेषमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।

धनञ्जयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५ ॥

याला, मधुसूदना, तूं आळिंगन दे (४७-४८). याप्रमाणें तेंथें राजामध्ये कृष्णाला सागून त्यानें अनुज्ञा दिल्यावर, कृष्णाला प्रदक्षिणा घालून युधिष्ठिर परत फिरला (४९). परंतु अर्जुन तसाच चालत राहून, आपला सखा पुरुषश्रेष्ठ शत्रुवीरघ्न अपराजित दाशार्ह कृष्ण यास म्हणाला—(५०) “समर्था गोविन्दा, पूर्वीं मन्त्रनिश्चय करण्याच्या वेळीं अर्घ्या राज्यासंबंधीं आमचें जें कांहीं झालें (ठरलें), तें सर्व राजांना माहित आहेच (५१). तें जर तो विलम्ब न लावतां, सत्कारपूर्वक आणि अनादर न करतां देईल, तर महाबाहू कृष्णा, माझे प्रिय होईल; आणि मोठ्या संकटातून ते वाचतील. परंतु, (साम, दाम इ० योम्य) उपाय न जाणणारा धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन जर याहून वेगळें काहीं करील, तर मात्र जनार्दना, सर्व क्षत्रियांचा अन्त मीं निःसंशय करीन ” (५२-५३).

वैशंपायन म्हणालाः— याप्रमाणें पाण्डुपुत्र अर्जुनानें म्हटल्याबरोबर, वृकोदर भीमाला मोठा हर्ष झाला, आणि तो पाण्डुपुत्र भीम क्रोधानें एकसारखा थरथर कांपूं लागला (५४). अर्जुनाचें भाषण ऐकून हर्षानें त्याचें मन अत्यन्त क्षुब्ध झालें असल्यामुळें तो कुन्तीपुत्र थरथर कापत असतांनाच

तस्य तं निन्दं श्रुत्वा सम्प्रावेपन्त धन्विनः ।
 वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रे प्रसुप्तुवुः ॥ ५६ ॥
 इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
 अनुज्ञातो निवृत्ते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५७ ॥
 तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
 तूर्णमभ्यगमद्दृष्टः शैब्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८ ॥
 ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
 पन्थानमाचमुखिन्व असमाना इवाऽम्बरम् ॥ ५९ ॥
 अथाऽपश्यन्महाबाहुर्ऋषीन्ध्वनि केशवः ।
 ब्राह्मणा श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभवतः पथि ॥ ६० ॥
 सोऽवतीर्थ रथात्तूर्णमनिवाद्य जनार्दनः ।
 यथावृत्तानृषीन्सवानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१ ॥
 कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
 ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति क्षामने ॥ ६२ ॥

मोठमोठ्या आरोळ्या ठोकू लागला (५५). त्याची ती गर्जना ऐकून
 धनुर्वर (योद्धे) लटलट कापू लागले आणि (अश्व वगैरे) सर्व वाहनं मूत्र-
 पुरीषोत्सर्ग करून लागलीं (५६). असो. याप्रमाणें तेथें केशवाला बोटून
 आणि त्याला आपला तसा निश्चय सांगून, कृष्णानें अनुज्ञा दिल्यावर त्याला
 प्रदक्षिणा घालून अर्जुन परत फिरला (५७) (अशा रीतीनें) ते सर्व राजे
 परत फिरल्यानंतर, शैब्य व सुग्रीव अश्वानीं वाहिला जाणारा जनार्दन (कृष्ण)
 हर्षयुक्त मनानें त्वरेनें मार्ग क्रमू लागला (५८). वासुदेव कृष्णाचे ते अश्व
 (सारथि) दारुकानें हाकलल्याबरोबर, जणू काय, आकाश गिळीत आणि
 मार्ग पात चालले (५९). इतक्यांत, मार्गामध्यें, महाबाहु केशवाला
 रत्याच्या दोन्ही बाजूनीं उभे असलेले ब्रह्मतेजानें झळकणारे ऋषि दिसले (६०).
 त्याबरोबर, स-शर रथातून उतरून आणि त्या सर्व ऋषींना योग्य रीतीनें
 अभिवादन करून तो जनार्दन कृष्ण त्यास सन्मानपूर्वक म्हणालाः—(६१)
 “ (तिन्ही) लोकांमध्ये कुशल (न दत्त) आहे ना ? धर्माचें अनुष्ठान
 चांगऱ्या रीतीनें होत आहे ना ? तिन्ही वर्ण ब्राह्मणाच्या आज्ञेत वागतात

तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
 भगवन्तः क संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३ ॥
 किं वा कार्यं भगवतामहं किं करवाणि वः ।
 केनार्थेनोपसम्प्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४ ॥
 तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् ।
 परिष्वज्य च गोविन्दं सुरासुरपतेः सखा ॥ ६५ ॥
 देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
 राजर्षयश्च दाशार्हं मानयन्तस्तपस्विनः ।
 देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महामते ॥ ६६ ॥
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ।
 सभासदश्च राजानस्तां च सत्यं जनार्दनम् ॥ ६७ ॥
 एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ।
 धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ॥ ६८ ॥

ना ? ” (६२) अशा रीतीने (प्रश्नरूपाने) त्यांचा सत्कार करून मधुसूदन कृष्ण त्यांना पुढे म्हणाला:—“ भगवन्ताच्या स्वाग्या कोठे निघाल्या ? आपली इकडे वाट कोणती ? आणि भगवन्तांचे कोणते कार्य आहे ? मी आपले कोणते कार्य करू ? पृथ्वीतलावर आपण भगवन्त कोणत्या हेतूने प्राप्त झालां अहांत ? ” (६३-६४) (कृष्णाचे हे प्रश्न ऐकताच) देवेन्द्र व दैत्येन्द्र या दोघांचा सखा जामदग्न्य त्या मधुसूदन गोविन्दाजवळ जाऊन त्याला आलिंगन देऊन म्हणाला:—(६५) “ पुण्यशील देवर्षि, बहुश्रुत ब्राह्मण, तसेच महाबुद्धिमान् दाशार्हा कृष्णा, राजर्षि आणि माननीय तपस्वी ह्या सर्वांनी पुराणकालच्या देवासुरांना पाहिले असून, सर्व वाजूंनी जमलेल्या पृथ्वीवरील क्षत्रियांना, सभासद् राजाना आणि तुला सत्य-स्वरूप जनार्दनाला पाहण्याची ह्यांची इच्छा आहे (६६-६७). हें महत् दृश्य पाहण्यासाठी, केशवा, आम्ही जात आहो. शत्रुतापका माधवा, राज-समूहामध्ये कौरवांना उदेशून तुझ्याकडून केली जाणारी धर्मार्थयुक्त भाषणे

त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परन्तप ।
 भीष्मद्रोणाद्यश्चैव विदुरश्च महामतिः ॥ ६९ ॥
 त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्वथ ।
 तव वाक्यानि दिव्यानि तथा तेषां च माधव ॥ ७० ॥
 श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च हितानि च ।
 आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ ७१ ॥
 याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ।
 आसीनमासने दिव्ये बलतेजःसमाहितम् ॥ ७२ ॥ [२८९४]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णप्रस्थाने त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

ऐक्याची आमची इच्छा आहे. भीष्मद्रोणादिक, त्याचप्रमाणे महाबुद्धिमान्, विदुर, आणि यादवशार्दूला कृष्णा, तूं, असे तुम्ही सभेमध्ये जमणार. तेव्हां, माधवा गोविन्दा, तुझी, तशीं त्यांचींहि, सत्य, हितकर आणि दिव्य भाषणे ऐकण्याची आमची इच्छा आहे. महाबाहू कृष्णा, आम्ही तुझा निरोप घेतों. पुन्हा आम्ही भेटू (६८-७१). वीरा, तूं निर्विघ्न जा. आम्ही तुला सभे-मध्ये बल व तेज घालीं युक्त होऊन दिव्य आसनावर बसलेला पाहूं." (७२)-

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वीतील भगवद्गीता-उपपर्वीत श्रीकृष्णाच्या प्रस्थानाविषयी ८३ वा अध्याय संपला.

अध्याय ८४

[श्रीकृष्णाचे प्रस्थान, उपप्लव्यवासी जनाकहून श्रीकृष्णाचा सत्कार, वृकस्थल येथे श्रीकृष्णाची वसति]

वैशम्पायन उवाच— प्रयान्तं देवकीपुत्रं पश्वीररुजो दश ।

महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १ ॥

वैशम्पायन म्हणाला :— देवकीपुत्र महाबाहु कृष्ण (हस्तिनापुरास) निघाला तेव्हां हातात शस्त्रे धारण केलेले शत्रुवीरघातक दहा महारथ त्याच्या

पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परन्तप ।

भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच— कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।

कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच— तस्य प्रयाणे यान्यासनिमित्तानि महात्मनः ।

तानि मे शृणु सर्वाणि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४ ॥

अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।

अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥ ५ ॥

प्रैत्यगूर्ध्वमहानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसप्तमाः ।

विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६ ॥

प्राज्वलन्मयौ राजन्पृथिवी समकम्पत ।

उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चञ्छतशो जलम् ॥ ७ ॥

बरोबर गेले (१). त्याशिवाय, शत्रुतापका राजा जनमेजया, एक सहस्र पदाति आणि एक सहस्र स्वार आणि दुसरे शेकडो सेवक विपुल अन्नसामग्री घेऊन त्याच्या बरोबर चालले (२).

जनमेजय म्हणाला.—दशार्हकुलोत्पन्न महात्मा मधुसूदन कसा निघाला ? आणि तो महासमर्थ कृष्ण जात असता त्याला कोणते शकून झाले ? (३).

वैशम्पायन म्हणाला :—त्या महात्म्याच्या प्रयाणात दैवी (शुभ) आणि औत्पातिक (अशुभ) जीं चिन्हे झालीं तीं सर्व माझ्यापासून ऐक (४). आकाश निरभ्र असता विजा चमकून वज्राचा गडगडाट झाला, आणि पाठो-पाठच—आकाशांत मेघ नसताहि—जोराची पर्जन्यवृष्टि झाली (५). पूर्वेकडे मुखें असलेल्या, सिन्धु सातवी असलेल्या, (सात) महानद्या उलट दिशेस वाहू लागल्या. सर्व दिशा फिरल्या. कांहीं ओळखेनासें झालें (६). राजा, अग्नि भडकले, पृथ्वी धरधर कांपू लागली, शेकडों जलाशय आणि कुंभ

नमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तथा ।
 न दिशो नाऽदिशो राजन्प्रज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥ ८ ॥
 प्रादुरासीन्महाञ्छब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।
 सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाऽभवत् ॥ ९ ॥
 ग्रामश्चाद्वास्तितपुरं वातो दक्षिणपश्चिमैः ।
 आरुजन् गणशो वृक्षान्परुषोऽशनिनिस्स्वनः ॥ १० ॥
 यत्र यत्र च वाष्पेयो वर्तते पथि भारत ।
 तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चाऽऽसीत्प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥
 ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
 समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२ ॥
 संस्तुतो ब्राह्मणैर्गार्भिस्तत्र तत्र सहस्रशः ।
 अर्च्यते मधुपर्कैश्च वसुभिश्च वसुप्रदः ॥ १३ ॥
 तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पै सुगन्धिभिः ।
 स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४ ॥

(आपल्यातील) पाणी बाहेर फेकू लागले (७). त्याचप्रमाणे हे सर्व जग
 अंधकाराने व्याप्त झाले आणि राजा, धुळीमुळे दिशा व उपदिशा ओळखनाशा
 झाल्या (८). मोठा शब्द होई, पण तो करणारे छायारूप शरीर दिसेना.
 सर्व देशामध्ये, राजा, ते अद्भुतच झाले (९). वजाच्या गडगडाटासह सुटलेला
 दक्षिण-पश्चिम (नैर्ऋत्यदिशेकडील) वारा, वृक्षाचे समूहच्या समूह
 मोडून पाडीत हस्तिनापुराचा विध्वंस करू लागला (१०). तथापि,
 भारता जनमेजया, मार्गावर जेथे जेथे वृष्णिकुलोत्पन्न कृष्ण असे, तेथे
 तेथे वायु सुखकर वाहत असून सर्व काही शुभ (अनुकूल) असे (११).
 पुष्पवृष्टि होई आणि तीत कमळे पुष्कळ पडत. मार्गहि सम असून. त्यावरील
 दर्भ व कंटक दूर गेल्यामुळे दुःखरहित होई (१२). ठिकाठिकाणी हजारों
 ब्राह्मण धनदात्या कृष्णाची स्तुतिस्तेत्रे गाऊन मधुपर्कांनी आणि धनानीं
 त्याची पूजा करीत (१३). स्त्रिया मार्गामध्ये जमून, सर्वभूतांच्या हितामध्ये
 रत असलेल्या त्या महात्म्यावर सुगन्धी वन्य पुष्पांची वृष्टि करीत असत (१४).

स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।
 सुखं परमधर्मिष्ठमभ्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५ ॥
 पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्रम्यान्हृदयतोषणान् ।
 पुराणि च व्यतिक्रामत्राष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६ ॥
 नित्यं हृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
 नोद्विष्ताः परचक्राणां व्यसनानामकोविदाः ॥ १७ ॥
 उपप्लव्यादथाऽऽगम्य जनाः पुरनिवासिनः ।
 पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षुया ॥ १८ ॥
 ते तु सर्वे समायान्तमग्निमिद्धमिन्न प्रभुम् ।
 अर्चयामासुर्चाहं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९ ॥
 वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
 प्रकीर्णरश्मावादित्ये व्योम्नि वै लोहितायति ॥ २० ॥
 अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
 रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविवेश ह ॥ २१ ॥

असो. असंख्य पशूंनीं गजबजलेले, रमणीय व हृदयाला संतोष देणारे ग्राम
 पहात, आणि नानाप्रकारचीं राष्ट्रें व नगरे ओलाडीत, भरतश्रेष्ठा जनमेजया,
 परम धर्मनिष्ठ, सुखी, सर्व धान्यानीं समृद्ध व रमणीय अशा शालिभवन स
 तो कृष्ण आला (१५-१६). प्रसन्न मनानें नित्य आनंदित असलेले,
 भारतानीं रक्षिल्यामुळें परचक्राची भीति नसलेले, व संकटें माहीत नस-
 लेले पुरवासी लोक, इकडे उपप्लव्याहून येऊन, विष्वक्सेन कृष्णाला पाहण्याच्या
 इच्छेनें (त्याच्या) मार्गावर जमाव करून उभे राहिले (१७-१८).
 सर्व देशाचा अतिथि म्हणून उपस्थित झालेल्या व आपल्याकडे येत असलेल्या
 प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें झळकणाऱ्या त्या पूजाई प्रभु कृष्णाची त्या सर्वांनीं पूजा
 केली (१९). वृकस्थलास येऊन पोचल्यावर शत्रुवीरघातक कृष्ण, सूर्याचे
 किरण पसरून आकाश आरक्त दिसूं लागलें असतां, रथातून सत्वर उतरून,
 यथाविधि शौच करून, रथ सोडावयास सांगून, सन्ध्यावंदनार्थ बसला (२०-२१)

दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।
 मुमोच सर्वयोक्त्रादि मुक्त्वा चैतानवासृजत् ॥ २२ ॥
 अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
 युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३ ॥
 तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
 क्षणेन चाऽन्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ २४ ॥
 तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
 आर्याः कुलीना ऋषीमन्तो ब्राह्मी वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५ ॥
 तेऽभिगम्य महामानं हृषीकेशमरिन्दमम् ।
 पूजां चक्रुर्यथान्यायमाशीर्षङ्गलसंयुताम् ॥ २६ ॥
 ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
 न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७ ॥
 तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
 अभ्येत्य चैषां वेश्मानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ २८ ॥

दारुकानेहि घोड्यांना सोडून व लगाम वगैरे सर्व बन्धने काढून त्यास मोक्के
 केले, आणि शास्त्राप्रमाणे त्याची सेवा-चाकरी करून त्यांना सोडून दिले
 (२२). ते सर्व आटोपल्यानंतर मधुसूदन कृष्ण म्हणालाः-“ युधिष्ठिराच्या
 कार्यार्थासाठी येथे आपण एक रात्र वसति करू ” (२३). त्याचा तो अभि-
 प्राय जाणून सेवकांनी रहाण्याची जागा तयार केली, व लवकरच उत्कृष्ट
 खाद्यपेय पदार्थ संभादन केले (२४). परंतु, राजा जनमेजया, त्या ग्रामात
 प्रधान, आर्य, कुलीन, ऋषीमान्, ब्राह्मी वृत्तीने वागणारे जे ब्राह्मण होते,
 त्यांनी शत्रुदमन महात्म्या हृषीकेशाकडे येऊन रीतीप्रमाणे त्याची मंगल-
 आशीर्वादयुक्त पूजा केली (२५-२६). सर्व लोकांमध्ये पूज्य असलेल्या
 दाशार्ह कृष्णाची पूजा केल्यावर त्यांनी त्या महात्म्याला (निवासाकरितां)
 आपली रत्नखचित गृहे अर्पण केली (२७). तेव्हा ‘ आपण केले एवढे
 पुरे झाले ’ असे त्यांना म्हणून आणि योग्यनेप्रमाणे त्यांचा सत्कार करून
 प्रभु (कृष्ण) (उभ्या उभ्या) त्यांच्या गृहांस जाऊन, त्यांनाच बरोबर

सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।

भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥२९॥ [२९२३]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्दानपर्वणि श्रीकृष्णप्रयागे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वेऊन, पुन्हां (मुक्कामास) आला (२८), आणि तेथे त्या ब्राह्मणांना
मिष्टान्न भोजन घालून आणि त्या सर्वांसह स्वतः भोजन करून कृष्णाने ती
रात्र सुखाने घालविली (२९).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान-उपपर्वत श्रीकृष्णाच्या
प्रयाणाविषयी ८४ वा अध्याय संपला.

अध्याय ८५

[धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून दुर्योधन श्रीकृष्णाच्या सत्कारार्थ त्याच्या मार्गावर सभे -
गृहे तयार करवितो; श्रीकृष्ण त्याकडे न पाहतांच हास्तनापुरात येतो.]

वैशम्पायन उवाच— तथा दूतैः समाज्ञाय प्रयानं मधुसूदनम् ।

धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ १ ॥

द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिम् ।

दुर्योधनं सहामात्यं हृष्टोमाऽब्रवीदिदम् ॥ २ ॥

अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।

स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन म्हणालाः—याप्रमाणे मधुसूदन कृष्ण निघाला आहे असे
दूताच्या तोंडून समजल्यावर, महाबाहु भीष्माचा सत्कार करून आणि
द्रोणाचा, संजयाचा आणि महामति विदुराचाहि सत्कार करून,
अंगावर रोमांच उभे राहिलेल्या धृतराष्ट्राने सहामात्य दुर्योधनाला उद्देशून
पुढील भाषण केले—(१-२) “ कुरुनन्दना, एक अद्भुत महदाश्चर्य कानी
येत आहे. स्त्रिया, बाल आणि वृद्ध घरोघर हेच सांगत आहेत (३).

सत्कृत्याऽऽचक्षते चाऽन्ये तथैवाऽन्ये समागताः ।

पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु समासु च ॥ ४ ॥

उपायास्यति दार्शार्हः पाण्डुवार्थे पराक्रमी ।

स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५ ॥

तस्मिन्हि यात्रा लोकस्य भूतान्नाशीश्वरो हि सः ।

तस्मिन्धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चैजश्च माधवे ॥ ६ ॥

स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।

पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७ ॥

स चेत्तुष्यति दार्शार्ह उपचारैरिन्दमः ।

कृष्णात्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८ ॥

तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परन्तप ।

सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसम्पन्विताः ॥ ९ ॥

काहीं लोक मोठ्या आदरानें ही गोष्ट सागत आहेत; तसेच दुसरे काहीं एकत्र जमून ह्याविषयीं खल करीत आहेत; चव्हाठ्यांवर आणि सभास्थानांतहि ह्याविषयीं वेगवेगळीं बोलणीं चालू आहेत कीं, दार्शार्हकुलोत्पन्न पराक्रमी कृष्ण पाण्डवांच्या कार्याकरतां इकडे येणार आहे. तो मधुसूदन आम्हाला सर्व प्रकारें मान्य व पूज्य आहे (४-५). कारण त्याच्यावर लोकयात्रा (सर्व जगाचा व्यवहार) अवलंबून आहे. तोच भूतांचा (चराचर सृष्टीचा) ईश्वर आहे. त्या माधवाच्या ठिकाणी धृति, वीर्य, प्रज्ञा आणि ओज हीं वसतात (६). त्या नरश्रेष्ठाचा सन्मान कर, कारण तो सनातन धर्म आहे. खरोखर, त्याच्या पूजनानें सुख प्राप्त होईल आणि अजूनानें दुःख प्राप्त होईल (७). तो दार्शार्ह शत्रुदमन कृष्ण तुझ्या सत्कारानें जर संतुष्ट झाला, तर सर्व राजांसमक्ष आपण त्याच्याकडून आपले सर्व मनोरथ प्राप्त करून घेऊं (८). यासाठीं शत्रुतापका दुर्योधना, त्याच्या सत्काराची आजच सर्व तयारी कर. सर्व भोग्य वस्तूनीं संपन्न अशीं सभागृहे त्याच्या मार्गावर तयार कर (९).

यथा प्रीतिर्ब्रह्मवाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।

तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १० ॥

ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।

ऊचुः परमामित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११ ॥

तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।

सभा वास्तूनि रम्याणि प्रदेशुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥

ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।

सर्वरत्नसमाकीर्णाः समाश्रुक्कुरनेकशः ॥ १३ ॥

आसनानि विचित्राणि युतानि विविधैर्गुणैः ।

स्त्रियो गन्धानलङ्कारान्सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १४ ॥

गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।

भाल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ १५ ॥

विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।

विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ १६ ॥

जेणेकरून, महाबाहू गान्धारीपुत्रा दुर्योधना, त्याच्या मनांत तुझ्याविषयी प्रीति उत्पन्न होईल, तसे कर. अथवा, भीष्मा, तुझे कसे काय मन आहे? (१०) त्यानंतर भीष्मप्रभृति सर्वजण नराधिपति धृतराष्ट्राला त्याच्या त्या भाषणाचा गौरव करून ' फार उत्तम ' असे म्हणाले (११). (अशा रीतीने) त्यांची अनुमति आहे हे जाणून राजा दुर्योधन सभागृहे आणि रम्य वस्तु-गृहे तयार करण्याविषयी आज्ञा देऊ लागला (१२). त्यानंतर, प्रत्येक भागांत, निरनिराळ्या रमणीय स्थानी, सर्व प्रकारच्या रत्नांनी भरलेली अनेक सभागृहे (त्याच्या नोकरांनी) तयार केली (१३). नाना प्रकारच्या गुणांनी युक्त असलेली चित्रविचित्र आसने, स्त्रिया, सुगंधी पदार्थ, अलंकार, तलम वस्त्रे, उत्तमोत्तम खाद्य-पेये, नानाप्रकारचे भोज्य पदार्थ, सुगन्धी पुष्पे, ही राजा दुर्योधनाने त्यानंतर दिली (१४-१५). विशेषतः वृकस्थळ ग्रामांत कुरुकुलोत्पन्न राजा दुर्योधनाने (श्रीकृष्णाच्या) निवासाकरिता बहु-

एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।

आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १७ ॥

ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।

असमीक्ष्यैव दशार्हं उपायात्कुरुसन्न तत् ॥ १८ ॥ [२९४१]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्गीतापर्वणि मार्गे सभानिर्माणे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

रत्नसंपन्न मनोरम सभागृह निर्माण केलें (१६). त्याप्रमाणें देवांना साजेशी अतिमानुष अशी सर्व तयारी करून, राजा दुर्योधनानें धृतराष्ट्राला त्याप्रमाणें कळविलें (१७). परंतु त्या सर्व सभाकडे आणि नानाप्रकारच्या रत्नांकडे नुस्ती नजरहि न टाकतां, दशार्हकुलोत्पन्न केशव कौरवांच्या त्या सदान-जवळ येऊन ठेपला (१८).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत ६ मार्गावर
सभागृहें बांधणें १ ह्याविषयी ८५ वा अध्याय संपला.

अध्याय ८६

[श्रीकृष्णाला आपण कोणत्या वस्तु अर्पण करणार तें धृतराष्ट्र विदुराला सांगतो.]

धृतराष्ट्र उवाच—उपप्लव्यादिह क्षत्ररूपायातो जनार्दनः ।

वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १ ॥

आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।

महामना महावीर्यो महासत्त्वो जनार्दनः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र म्हणालाः—“ क्षत्र्या (विदुरा), जनार्दन कृष्ण उपप्लव्याहून इकडे आला असून वृकस्थलांत त्यानें मुक्काम केला आहे, आणि (उद्यां) सकाळीं तो येथें येणार आहे (१). तो जनार्दन आहुकाचा अधिपति व सर्व सात्वताचा पुढारी असून उदार अन्तःकरणाचा, महापराक्रमी व महाबलाढ्य

स्फीतस्य वृष्णिराष्ट्रस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
 त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ३ ॥
 वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।
 आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४ ॥
 तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
 प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तां मे कथयतः शृणु ॥ ५ ॥
 एकवर्णैः सुक्लसाङ्गैर्बाह्विजातैर्हयोत्तमैः ।
 चतुर्थ्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ६ ॥
 नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान्प्रहारिणः ।
 अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ॥ ७ ॥
 दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
 शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावताम् ॥ ८ ॥
 आविकं च सुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
 तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाऽष्ट च ॥ ९ ॥

आहे (२). माधव कृष्ण समृद्ध वृष्णिराष्ट्राचा पोषणकर्ता आणि रक्षणकर्ता असून तिन्ही लोकांचा भाग्यवान् प्रपितामह आहे (३). वारा आदित्य, आठ वसु व अकरा रुद्र ज्याप्रमाणे बृहस्पतीच्या बुद्धीचा आश्रय करितात, त्याप्रमाणे वृष्णि व अन्धक प्रसन्न मनाने ज्याच्या बुद्धीचा आश्रय करतात त्या दशार्हकुलोत्पन्न महात्म्या कृष्णाला, धर्मज्ञा विदुरा, तुझ्या समक्ष मी पूजा अर्पण करणार आहे, ती मी सांगतो, ऐक (४-५). एकरंगी व सर्वांग-सुंदर असे बाल्हिदेशात जन्मलेले उत्कृष्ट घोडे चार-चार जोडलेले सोळा सुवर्णमय रथ मी त्याला देईन (६). नित्य मदस्त्राव करणारे, नांगराच्या दांड्या-सारखे (मोठाले) सुळे असलेले लढाऊ हत्ती, प्रत्येक आठ-आठ सेवकांसहित, असे, कौरवा विदुरा, मी (त्याला) आठ देणार आहे (७). मुलें-बाळें न झालेल्या, सुंदर व सुवर्णकान्ति अशा शंभर दासी व तितकेच दास मी त्याला देणार आहे (८). लोकरांचीं मऊ वस्त्रे, डोंगरांनीं लोकांनीं आण-

१ प्रपितामहः पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि पिता (नी०) २ ईषा लाङ्गलदण्डस्त-
 त्सहस्रदन्तान् (नी०) ३ अष्टौ अनुचरा. यस्य गजस्य (नी०).

अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
 तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १० ॥
 दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
 तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति हि केशवः ॥ ११ ॥
 एकेनाऽभिषतत्यह्वा योजनानि चतुर्दश ।
 यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२ ॥
 यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।
 ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३ ॥
 मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वं दुर्योधनादृते ।
 प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैः स्वलंकृताः ॥ १४ ॥
 स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
 वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५ ॥
 नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
 द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६ ॥

लेलीं तींहि मी त्याला अठरा हजार देणार आहे (९). चीन देशात
 उत्पन्न झालेलीं हजारों मृगाजिनै, केशवाला योग्य असतील त्याप्रमाणें मी
 त्याला देणार आहे (१०). दिवसा व रात्रीहि हा अत्यंत तेजस्वी विमल
 मणि प्रकाशत असतो, तोहि मी त्यास देणार आहे; कारण केशव त्याला
 पात्रच आहे (११). एका दिवसात चौदा योजने जाते अशी खेचरे जोड-
 लेली गाडीहि त्याला मी देणार आहे (१२). जितकीं त्याचीं वाहनें
 आणि जितके ते पुरुष असतील, त्याहून आठपट अन्न मी त्याला नेहमीं
 देईन (१३). माझे पुत्र आणि पौत्र सर्व, दुर्योधनाखेरीज, उत्तम अलंकार
 घातून उज्ज्वल रथातून दाशार्ह कृष्णाला सामोरे जातील (१४). त्याशिवाय
 उत्तम अलंकार घातलेल्या व सुंदर अशा हजारों वेश्यानायिका पायींच महा-
 भाग केशवाला सामोऱ्या जातील (१५). नगरातूनहि ज्या कोणी सुंदर
 कन्या जनार्दनास पाहण्यास जातील, त्याहि बुरखा न घेतां जातील (१६).

सखीपुरुषबालं च नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षतां महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७ ॥
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतो दिशः ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चाऽन्वशात् ॥ १८ ॥
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।
तदद्य क्रियतां क्षिप्रं सुसम्मृष्टमलंकृतम् ॥ १९ ॥
एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वतु सुमहाधनम् ॥ २० ॥
सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हति वाष्ण्यस्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ २१ ॥ [२९६२]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्धानपर्वणि धृतराष्ट्राक्ये षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सूर्याची ज्याप्रमाणे लोक वाट पाहत असतात, त्याप्रमाणे स्त्रिया, पुरुष व बाल यांसहित सर्व नगराला महात्म्या मधुसूदनाची मार्गप्रतीक्षा करीत राहूँ धा (१७). सर्व दिशास मोठमोठे ध्वज आणि पताका उभारा. त्याच्या रस्त्यावर राणी शिंपडून तो साफसूफ करून ठेवा,"-अशीहि धृतराष्ट्राने आज्ञा केली (१८). (धृतराष्ट्र पुढे म्हणालाः) " दुःशासनाचे गृह दुर्यो- धनाच्या गृहापेक्षा चांगले आहे, ते आज लवकर चांगले झाडून श्रृंगारून ठेवा (१९). खरोखर ते (गृह) सुंदर आकाराच्या प्रासादाने सुशोभित, शुभ, रमणीय, सर्व ऋतूंचा एकाकाली अनुभव देणारे आणि अत्यंत मौज्य- वानू आहे (२०) ह्या गृहांमध्ये माझी आणि दुर्योधनांची सर्व रत्ने-जी जी वृष्णिकुलोत्पन्न कृष्णाला योग्य असतील-तीं तीं त्याला नि शक्य धा " (२१).

त्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्धान-उपपर्वत धृतराष्ट्राच्या
भाषणाविषयी ८६ वा अध्याय संपला.

अध्याय ८७

[घन देजन कृष्णाला पाण्डवांपासून फोडणें शक्य नाहीं असें विदुर धृतराष्ट्राला सांगतो.]

विदुर उवाच—राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्थाऽपि सत्तमः ।

सम्भावितश्च लोकस्य सम्मतश्चासि भारत ॥ १ ॥

यत्त्वमेवङ्गते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।

शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥ २ ॥

लेखा शशिनि भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।

धर्मस्त्वयि तथा राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३ ॥

सदैव भावितो लोको गुणैर्वैस्तव पार्थिव ।

गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सवान्धवः ॥ ४ ॥

आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहु नीनशः ।

राजन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चैव सुप्रियान् ॥ ५ ॥

यत्त्वमिच्छसि कृष्णाद्य राजन्नतिथये बहु ।

एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चाऽर्हति ॥ ६ ॥

विदुर म्हणाला: —“ राजा धृतराष्ट्रा, तूं महाज्ञानी आहेस आणि तिन्ही लोकामध्ये सजनवरिष्ठ आहेस. त्याप्रमाणें, भारता तूं लोकाना मान्य आणि प्रियहि आहेस (१). अशा स्थितींत उत्तर वयांत असलेला तूं जें बोलशील, तें शास्त्रावरून किंवा उत्तम प्रकारच्या तर्कावरून बोलणार. कारण तूं अत्यंत स्थिर बुद्धीचा स्थविर (वृद्ध पुरुष) आहेस (२). कला चन्द्राच्या ठिकाणी, प्रभा सूर्याच्या ठिकाणी, किंवा मोठमोठ्या लाटा ज्याप्रमाणें सागरामध्ये, त्याप्रमाणें, राजा, धर्म तुझ्या ठायीं वास करीत आहे, असा लोकांचा निश्चय आहे (३). राजा, तुझ्या गुणसमूहांवर लोक सदैव संतुष्ट आहेत. बान्धवांसहवर्तमान तूं आपल्या गुणांच्या रक्षणासाठीं नित्य प्रयत्न कर (४). सरळपणा वर. राजा, मूर्खपणानें आपल्या पुत्राचा, पौत्राचा आणि अत्यंत प्रिय मित्रांचा विनाश करून घेऊं नको (५). राजा अतिथि कृष्णाला तूं जी मोठी देणगी देऊं इच्छितोस, तिळा आणि आणखी जास्त

° विहितः ह्यः (नी.) १ मा नीनशः हेतुमण्णिञ्च मा नाशं प्राप्नुहि (नी.)

न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।
 एतदित्ससि कृष्णाय सत्येनाऽऽत्मानमालभे ॥ ७ ॥
 मायैषासत्यमेवैतच्छब्दैरिदक्षिण ।
 जानामि त्वन्मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८ ॥
 पञ्च पञ्चैव लिप्स्यन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
 न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं न करिष्यसि ॥ ९ ॥
 अर्थेन तु महाबाहुं वाष्ण्यं त्वं जिहीषसि ।
 अनेन चाप्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभेत्स्यसि ॥ १० ॥
 न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
 अन्यो धनञ्जयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११ ॥
 वेदं कृष्णस्य माहात्म्यं वेदाऽस्य दृढभक्तिताम् ।
 अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनञ्जयम् ॥ १२ ॥

देणगीला, किंबहुना पृथ्वीलाहि तो दाशार्ह कृष्ण पात्र आहे (६). परंतु तूं धर्मबुद्धीने किंवा त्याचें प्रिय करण्याकरिता त्याला हें देऊं इच्छित नाहीस, हें मी शपथ घेऊन छातीला हात लावून सांगतो (७). विपुल दक्षिणा देणाऱ्या धृतराष्ट्रा, ही माया-हें निव्वळ असत्य-ही फसवणूक आहे. राजा, बाह्य कर्मानें झांकलेले तुझे मनोगत मी जाणतो (८). राजा, पांच पाण्डवांची पांचच गांव मिळावे अशी इच्छा आहे, पण ते सुद्धा तूं त्यांना देऊं इच्छित नाहीस, अर्थात् त्यांच्याशीं सख्य करण्याची तुझी इच्छा नाही (९). परंतु धन देऊन महाबाहु वृष्णिकुलोत्पन्न कृष्णाला वश करून घेण्याची आणि ह्या उपायानें त्याला पाण्डवांपासून फोडण्याची तुझी इच्छा आहे (१०). परंतु धनानें, उद्योगानें किंवा निन्देनें त्याला अर्जुनापासून विभक्त करणें शक्य नाही, हें मी तुला तत्त्व सांगतो (११). मी कृष्णाचें माहात्म्य (थोरपणा) जाणतो; (पाण्डवांवरील) त्याची दृढ भक्ति जाणतो; (त्यावरून) प्राणतुल्य (प्रिय) अशा अर्जुनाला सोडून देणें त्याला (कृष्णाला) अशक्य आहे, हें मी जाणतो (१२).

अन्यत्कुम्भादयां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।

अन्यत्कुशलसम्प्रश्रान्नैवेक्ष्यति जनार्दनः ॥ १३ ॥

यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं^२ मानार्हस्य महात्मनः ।

तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्होऽसौ जनार्दनः ॥ १४ ॥

आशंसमानः कल्याणं कुरुनभ्येति केशवः ।

येनैव राजन्नर्थेन तदेवाऽस्मा उपाकुरु ॥ १५ ॥

शममिच्छति दशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।

पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६ ॥

पिताऽसि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।

वर्तस्व पितृवत्सेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७ ॥ [२९७९

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि

भगवद्गीतापर्वणि विदुरवाक्ये सप्तशीतितमोध्यायः ॥ ८७ ॥

घडाभर पाण्यावाचून, पाय धुण्यावाचून, आणि कुशल प्रश्नावाचून दुसऱ्या कशाकडे जनार्दन कृष्ण पाहणार नाही (कशाचाहि स्वीकार करणार नाही) (१३), परंतु राजा, जे आतिथ्य त्या मानार्ह माहात्म्याला प्रिय आहे, ते त्याच्याकरतां कर, तो जनार्दन खरोखरच मानार्ह (सन्मानास पात्र) आहे (१४). राजा, (उभय पक्षाच्या) कल्याणाची इच्छा करणारा केशव, जो हेतु मनात धरून कौरवांकडे येत आहे, तेच त्याला अर्पण कर (१५). नृपश्रेष्ठा, तुझे आणि दुर्योधनाचे पाण्डवांशीं सद्दय व्हावे अशी दशार्ह कृष्णाची इच्छा आहे. तेव्हां त्याच्या सागण्याप्रमाणे तू कर (१६). राजा, तू पिता आहेस, ते (पाण्डव) पुत्र आहेत, तू वृद्ध आहेस, ते बाल आहेत. तू त्यांच्याशीं पित्याप्रमाणे वाग; कारण ते तुझ्याशीं पुत्राप्रमाणे वागत आहेत ” (१७).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वीतील भगवद्गीता-उपपर्वीत विदुराच्या भाषणाविषयी ८७ वा अध्याय संपला.

१ नैवेक्ष्यति नैवाङ्गीकरिष्यति (नी.) २ आतिथ्यं शमरूपं (नी.)

३ उपाकुरु अर्पय (नी.)

अध्याय ८८

[कृष्णाचा सत्कार करूं नये असें दुर्योधनाचें मत; कृष्णाच्या साहाय्यानें पाण्डवांशीं सख्य करावें असा भीष्माचा सल्ला, श्रीकृष्णाला अटक करण्याचा दुर्योधनाचा बेत ऐकून भीष्म सभेंतून निघून जातो.]

दुर्योधन उवाच— यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमच्युते ।

अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ १ ॥

यत्तत्सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।

अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ २ ॥

देशः कालस्तथाऽयुक्तो नहि नाऽर्हति केशवः ।

मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चति मामिति ॥ ३ ॥

अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशाम्पते ।

न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४ ॥

म हि पूज्यतमो लोके कृष्णः पृथुललोचनः ।

त्रयाणामपि लोकाणां विदितं मम सर्वथा ॥ ५ ॥

न तु तस्मै प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।

विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ६ ॥

दुर्योधन म्हणालाः—“कृष्णाविषयीं विदुर जें बोलला तें सर्व त्या अच्युता-
विषयीं सत्य आहे. कारण, तो जनार्दन पृथापुत्रांवर अनुरक्त असून त्याच्यापासून
त्यास हिरावून घेणें अशक्य आहे (१). आता, सत्कारपूर्वक अनेकविध
धन जें जनार्दनाला (एखां) द्यावयाचें तें, नृपश्रेष्ठा, कदापि देऊं नये
(२). तसें करण्याला देश व काल अयोग्य आहे; कृष्ण सत्काराला पात्र
नाहीं असें नाहीं; पण, राजा, अधोक्षज कृष्णाला वाटेल कीं हा भयानें
माझा सत्कार करीत आहे (३). आणि नराधिपा, ज्यामध्ये क्षत्रियाचा
अपमान होईल, तें कार्य राहाण्या क्षत्रियानें करूं नये, असें माझे निश्चित मत
आहे (४). वास्तविक तो विशालनयन कृष्ण तिन्ही लोकांना पूज्यतम
आहे, हें मला सर्व प्रकारें माहित आहे (५). परंतु, समर्था, सध्यां त्याला
काहीं देऊं नये अशी आपल्या कर्तव्याची रीति आहे. भाडणाला आरंभ
झालाच आहे; आता आपण भाडण न करण्यानें तें शमणार नाहीं” (६)

वैशम्पायन उवाच— तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।

वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

सत्कृतोऽसत्कृतो वाऽपि न क्रुद्धयेत् जनार्दनः ।

'नाऽलमेनमवज्ञातुं नाऽवज्ञेयो हि केशवः ॥ ८ ॥

यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।

सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९ ॥

स यद्ब्रूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।

वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १० ॥

धर्ममर्थं च धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।

तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११ ॥

दुर्योधन उवाच— न पर्यायोऽस्ति यद्राजञ्छ्रेयं निष्केवलमहम् ।

तैः सहेमायुपाश्रीयां यावज्जीवं पितामह ॥ १२ ॥

वैशम्पायन म्हणालाः— दुर्योधनाचें तें भाषण ऐकून कुरुपितामह भीष्म विचित्रवीर्यपुत्र धृतराष्ट्राजाला पुढीलप्रमाणे बोललाः— (७). “जनार्दन कृष्णाचा सत्कार केला किंवा असत्कार केला, तरी तो क्रुद्ध होणार नाही. (पण) त्याचा अनादर करण्यास तूं समर्थ नाहीस; कारण कृष्णाचा अनादर करताच येणार नाही (८). महाबाहू धृतराष्ट्रा, त्याच्या मनानें जें कार्य करावयाचें ठरलें असेल तें कोणत्याहि उपायांनीं बिघडविणें कोणालाहि शक्य नाही (९). तो महाबाहु कृष्ण जें सांगेल तें तूं निःशंकपणें कर, वासुदेवरूपी तीर्थाच्या (तारणकर्त्याच्या) साहाय्यानें लवकर पाण्डवांशीं शांतपणा धर (१०). धर्मात्मा जनार्दन धर्माला व अर्थाला अनुसरून असेल तेंच निःसंशय सांगेल. त्याच्याशीं तूं बान्धवासह प्रिय भाषण करावें हेंच योग्य होईल ” (११).

दुर्योधन म्हणालाः—“ पितामह राजा भीष्मा, माझ्या जीवांत जीव असे तोंपर्यंत, त्याच्यासह ह्या संपूर्ण राजश्रीचा उपभोग मी घेईन हा प्रकार

१ नालं न पर्याप्तोऽसि (नी.) २ तीर्थेन अवतरणवर्त्मना । (नी.)

३ संशाम्य शान्तो भव (नी.) ४ निष्केवला कृत्स्नां (नी.)

इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।

परायणं पाण्डवानां नियच्छामि जनार्दनम् ॥ १३ ॥

तस्मिन्बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।

पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रावरिहैष्यति ॥ १४ ॥

अत्रोपायान्यथा सम्यक् कुदुशेव जनार्दनः ।

न चाऽपायो भवेत्कश्चित्कुत्राप्यन्यथा मे ॥ १५ ॥

वैशम्पयन उवाच— तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धीरं कृष्णाभिसंहितम् ।

धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाऽभवत् ॥ १६ ॥

तस्यो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

मत्तं वीचः प्रजापाल नैव धर्मः सनातनः ॥ १७ ॥

दूतश्च हि हृषीकेशः सम्बन्धी च प्रियश्च नः ।

अपायः कार्श्येषु स कथं बन्धमर्हति ॥ १८ ॥

होणार नाही (१२) मी मज्जत आणलेले हे अत्यंत मोठे कार्य ऐक. पाण्डवांचा परम आधार असलेल्या जनार्दनम् मी बाधून ठेवणार आहे (१३). तो बद्ध आला असतां, सर्व पृथ्वी, वृष्णिवंशज आणि पाण्डव माझ्या स्वाधीन होईल, आणि तो उद्यां सकाळीं येथे येणार आहे (१४). असो, धाविषयी जे उपाय जनार्दन कृष्णाच्या ध्यानांत येणार नाहीत आणि व्यापून आणण्याला काही अपायही होणार नाही, असे आपण मला सांगावे" (१५).

वैशम्पयन म्हणाला:— कृष्णासंबंधीचे त्याचे ते मयेंकर भाषण ऐकून सहामात्य धृतराष्ट्र भयभीत आणि खिन्न झाला; आणि त्यानंतर दुर्योधनाला तो पुढीलप्रमाणे बोलला:— "प्रजापालका, असे बोलू नको. हा सनातन धर्म नाही. कारण हृषीकेश (कृष्ण) दूत म्हणून आला असून आम्हाला सम्बन्धी आणि प्रिय आहे आणि कुरुवंशजांविषयी त्याच्या मनांत पाप नाही. तेव्हा तो बन्धास कसा पात्र आहे?" (१६-१८).

भीष्म उवाच— परीतस्तव पुत्रोऽयं धृतराष्ट्र सुमन्दधीः ।

वृणोत्यनर्थं नैवाऽर्थं याच्यमानः सुहृन्नैः ॥ १९ ॥

इमष्टुत्पथि वर्तन्तं पापं पापादुबन्धिनम् ।

वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वभप्यस्याऽनुवर्तसे ॥ २० ॥

कृष्णमक्लिष्टकर्माणभासाद्याऽयं सुदुर्मतिः ।

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१ ॥

पापस्याऽस्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।

नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः श्रोतुं वाचः कथञ्चन ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्धुमान् ।

उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥ [३००२]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि
भगवद्गीतायां दुर्योधनवाक्ये अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भीष्म म्हणालाः—“ धृतराष्ट्रा, तुझ्या ह्या अत्यंत मूर्ख पुत्राचा नाश (मृत्यु) जवळ आला आहे. इष्टमित्रांनी याची विनवणी केली असतांहि हा अनर्थाचीच इच्छा करीत आहे, हिताची इच्छा सुळीच करीत नाही (१९). सुहृदाचा उपदेश शिडकारून हा पाप्यांशीं संबंध ठेवणारा व स्वतः पापी दुर्योधन कुमार्गाने जात असतां, तूंहि त्याच्या मार्गे जात आहेस (२०) निर्दोष कर्म करणाऱ्या कृष्णाशीं गाठ पडल्यानंतर हा अत्यंत दुर्बुद्धि तुझा पुत्र अमात्यांसह क्षणांत नाश पावेल (२१). ह्या पापी क्रूर धर्मभ्रष्ट दुर्बुद्धि दुर्योधनाचे अनर्थकारक बोल ऐकण्याची माझी सुळीच इच्छा नाही ” (२२). (वैशंपायन सांगतोः—) असे म्हणून अत्यंत क्रुद्ध झालेला भरत-श्रेष्ठ वृद्ध भीष्म तेथून उठून चालता झाला (२३).

आप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वीत दुर्योधनाच्या

भाषणाविषयी ८८ वा अध्याय संपला.

अध्याय ८९

[कृष्णाचें हस्तिनापुरास आगमन, धृतराष्ट्रकडून सत्कार आणि नंतर
विदुराच्या गृहास गमन.]

वैशम्पायन उवाच—प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १ ॥

तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलम् ।

पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २ ॥

धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः स्वलंकृताः ।

दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३ ॥

पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।

यानैर्बहुविधैरन्यैः पद्भिरेव तथा परे ॥ ४ ॥

स वै पथि समागम्य भीष्मेणाऽक्लिष्टकर्मणा ।

द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५ ॥

कृष्णसम्माननार्थं च नगरं समलंकृतम् ।

बभूव राजमार्गश्च बहुरत्नसमाचितः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन म्हणालाः—इकडे कृष्ण प्रातःकाळीं उठून सर्व आह्निक आटोपल्यावर ब्राह्मणांची अनुज्ञा घेऊन हस्तिनापुराकडे निघाला (१). तो महाबाहु महाबलाढ्य कृष्ण निघत असता त्याला निरोप देऊन ते सर्व वृकस्थलनिवासी लोक परत गेले (२). दुर्योधनाखेरीज सर्व धृतराष्ट्रपुत्र आपल्याकडे येणाऱ्या त्या कृष्णाला, उत्तम अलंकार घालून व भीष्म, द्रोण व कृप यांना पुढें करून, सामोरे गेले (३). त्याशिवाय, राजा जनमेजया, असंख्य नागरिक हृषीकेशाला पाहण्याच्या इच्छेनें, कोणी नानाप्रकारच्या वाहनांतून, तर कोणी पायींच, गेले होते (४). असो, निर्दोष कर्म करणाऱ्या भीष्माला, द्रोणाला आणि धृतराष्ट्रपुत्रांना वाटेंतच भेटून त्यांच्या घोक्यांतून कृष्ण नगरास गेला (५). कृष्णाच्या सत्कारार्थं नगर शृंगारलेलें होतें आणि राजमार्ग असंख्य रत्नांनीं खचलेला होता (६).

न च कश्चिद्गृहे राजंस्तदाऽऽसीद्भरतर्षभ ।
 न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदक्षया ॥ ७ ॥
 राजमार्गे नरास्तस्मिन्संस्तुवन्त्यवनिं गताः ।
 तस्मिन्काले महाराज हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८ ॥
 आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
 अचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९ ॥
 तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
 प्रनष्टगतयोऽभूवन्राजमार्गे नरैर्वृते ॥ १० ॥
 स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।
 पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११ ॥
 तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १२ ॥
 अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
 सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ १३ ॥

भरतश्रेष्ठा, राजा जनमेजया, वासुदेवाला पाहण्याच्या इच्छेमुळे स्त्री, वृद्ध किंवा बाल कोणीहि त्यावेळीं घरांत राहिला नाहीं (७). महाराजा, हृषीकेशाने नगरांत प्रवेश केला त्यावेळीं भूमीवर असलेले सर्व लोक त्या राजमार्गावर त्याची स्तुति-स्तोत्रे गात होते (८). श्रेष्ठ स्त्रियांनीं व्यापलेलीं मोठमोठीं घरे, भाराने हालत असल्यासारखीं भूतळावर दिसत होती (९). वासुदेवाचे ते घोडे इतके गतिमान् असूनहि, मनुष्यांनीं व्यापलेल्या राजमार्गांत त्याची गति कुंठित झाली (१०). असो. प्रासादांनीं सुशोभित व पाहण्याशुभ्र अशा धृतराष्ट्राच्या गृहांत त्या शत्रुमर्दन पुण्डरीकाक्षाने प्रवेश केला (११). राजवाड्याचे तीन चौक ओलांडून शत्रुदमन कृष्ण विचित्रवीर्यपुत्र धृतराष्ट्र राजाकडे गेला (१२). दाशार्ह कृष्ण येत असतां, महायशस्वी नराधिपति प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्र द्रोण व भीष्म ह्यांच्या बरोबरच उठून उभा राहिला (१३).

कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाल्हिकः ।
 आसनेभ्योऽचरुन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४ ॥
 ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
 स भीष्मं पूजयामास वाष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५ ॥
 तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
 यथावयः समीपाय राजभिः सहमाधवः ॥ १६ ॥
 अथ द्रोणं सबाल्हिकं सपुत्रं च यशस्विनम् ।
 कृपं च सोमदत्तं च समीपाय जनार्दनः ॥ १७ ॥
 तत्राऽऽसीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।
 शासनाद्भृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदक्ष्युतः ॥ १८ ॥
 अथ गां मधुपर्कं चाऽप्युदकं च जनार्दने ।
 उपजहुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९ ॥
 कृत्वातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ।
 आस्ते साम्बन्धिकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २० ॥

कृप, सोमदत्त, महाराज बाल्हिक हेहि सर्वजण जनार्दन कृष्णाचा सत्कार करण्याकरिता आसनांवरून उठले (१४). त्यानंतर यशस्वी धृतराष्ट्राज्याजवळ जाऊन, त्या वृष्णिकुलोत्पन्नाने, न चुकतां, भीष्माची वाणीने पूजा केली. धर्माच्या पद्धतीप्रमाणे त्याची ती पूजा केल्यानंतर मधुसूदन कृष्ण (इतर) राजाना त्याच्या वयाप्रमाणे भेटला (१५-१६). नंतर बाल्हिकासहित आणि पुत्रासहित यशस्वी द्रोणाला, कृपाला आणि सोमदत्ताला जनार्दन कृष्ण भेटला (१७). असो. एक मोठे भव्य व उज्ज्वल सुवर्णमय आसन तेथे होते. धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून कृष्ण त्यावर बसला (१८). नंतर गाय, मधुपर्क आणि उदक हीं जनार्दन कृष्णाला धृतराष्ट्राच्या पुरोहितानीं रीतीप्रमाणे अर्पण केलीं (१९). (याप्रमाणे) त्याचे आतिथ्य करून झाल्यानंतर तो गोविन्द सर्व कौरवाशीं थट्टाविनोद करीत, कौरवाच्या घोळक्यात स्नेहसं-

१ मृष्टं शोधितं (नी.) २ परिहसन् नर्म कुर्वन् (नी.) ३ साम्बन्धिकं
 धनंजयादिसंबन्धहेतुकं व्यवहारं (नी.)

सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायज्ञाः ।
 राजानं समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिन्दमः ॥ २१ ॥
 तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिःकुरुसंसदि ।
 विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२ ॥
 विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
 अर्चयामास दशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३ ॥
 या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
 सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्माऽसि देहिनाम् ॥ २४ ॥
 कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २५ ॥
 प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
 धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोषस्य धीमतः ॥ २६ ॥

बंध जोडोत बसला (२०). धृतराष्ट्राने त्याची पूजा—अर्चा केल्यानंतर, तो महायज्ञस्वी शत्रुदमन कृष्ण राजाची अनुज्ञा घेऊन तेथून निघाला (२१). कौरवसभेमध्ये त्या कौरवाना यथान्याय भेटल्यानंतर कृष्ण विदुराच्या रम्य निवासस्थानास आला (२२). सर्व शुभवस्तु बरोबर घेऊन त्या जनार्दनास यामोरा जाऊन विदुराने आपल्याकडे आलेल्या त्या दशार्हकुलोत्पन्न कृष्णाची सर्व इष्ट वस्तूनीं पूजा केली (२३). (तो म्हणाला—) “कमलाक्षा कृष्णा, तुझ्या दर्शनापासून मला जो आनन्द झाला आहे तो तुला काय सांगता ? तू सर्व प्राण्याचा अन्तरात्मा आहेस” (२४). (असो.) गोविन्दाचे आतिथ्य करून झाल्यावर सर्वधर्मवित्या विदुराने त्या मधुसूदनाला पाण्डुपुत्रांचे कुशल विचारले (२५) बुद्धीने श्रेष्ठ असलेल्या विदुराने (पाण्डवाचा) प्रेमळ मित्र, धर्मार्थनिष्ठ, सच्छील, क्रोधरहित आणि बुद्धिमान्

१ पूजित. स्तुत (नी.)

१ विदुर पाण्डवानां विचेष्टितं तस्य तं कृष्णं प्रत्यवृच्छदित्यन्वय । सार्धंश्लोक एकं वाक्यम् । अवृच्छदिति पूर्वस्मादनुकृत्यते । प्रीयमाणस्येत्यादि पद्यो द्वितीयार्थे (नी) वर अन्वय नीलकण्ठाला अनुसरून केला आहे. तथापि ‘विदुरो बुद्धिसत्तमः’च्या ऐवजी विदुषो वृष्णिमत्तव हें पाठान्तर प्र. च. रायनीं स्वीकारले असून, ‘वृष्णिमत्तमः दशार्हः (कृष्ण) प्रीयमाणस्य सुहृद विदुषः धर्मार्थनित्यस्य . तस्य क्षतुः पाण्डवानां विचेष्टितम् आचष्ट’—असा २६ व २७ श्लोक पूर्ण मिळून अन्वय केला आहे.

तस्य सर्वं मविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।

क्षत्तुवाचष्ट दाशार्हः सर्वं प्रत्यक्षदर्शितम् ॥ २७ ॥ [३०-२९]
इति श्रीमहाभारते शनसा स्न्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योग पर्वणि
भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रगृहप्रवेशपूर्वकं श्रीकृष्णस्य विदुरगृहप्रवेशे
एकमेवमवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

असलेख्या त्या कृष्णाला पाण्डवांच्या हालचा विषयी सर्व सविस्तर हकीमत
विचारली, आणि सर्वसाक्षी दाशार्ह कृष्णाने क्षत्याला (विदुराला) ती
सर्व सांगितली (२६-२७).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत 'धृतराष्ट्राच्या गृहांत
प्रवेश केल्यानंतर श्रीकृष्णाचा विदुराच्या घरांत प्रवेश' याविषयी ८९वा अध्याय संपला.

अध्याय ९०

[कुंतीची व श्रीकृष्णाची भेट; मागील आठवणी काढून पांडवांच्या सध्यांच्या
हालआपेक्षांविषयी कुंती दुःख करत्ये, कुंती आपल्या आयुष्याची कहाणी सांगते;
कुंतीचा आपल्या पुत्रांना संदेश, श्रीकृष्णाकडून कुंतीस आश्वासन.]

वैशम्पायन उवाच— अशोषगम्य विदुरप्रपराह्णे जनार्दनः ।

पितृश्वसारं स पृथाप्रभयमच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥

सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नदित्यवर्चसम् ।

कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्स्मरन्ती तन्नयान्पृथा ॥ २ ॥

तेषां सत्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।

चिरस्य दृष्ट्वा वाष्पेवं बाष्पसाशरयत्पृथा ॥ ३ ॥

वैशम्पायन म्हणाला:—आतां विदुराची भेट घेतल्यानंतर, दोनप्रहरों
शत्रुदमन जनार्दन कृष्ण पितृभगिनी (आत्या) पृथा (कुंती) हिच्याकडे
गेला (१). प्रसन्न सूर्यासारखा तेजस्वी कृष्ण येत आहे असे पाहून
कुंतीला आपल्या पुत्राची आठवण झाली व त्याच्या गळ्याला मिठी मारून
ती मोठ्याने रडू लागली (२). आपल्या सत्ववान् पुत्रांमध्ये बरोबरीने अस-
णाऱ्या (संवगडी) वृष्णिकुलोत्पन्न गोविन्दाला पुष्कळ दिवसांनी पाहून

साऽब्रवीत्कृष्णभासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
 बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४ ॥
 ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
 परस्परस्य सुहृदः सम्मताः समचेतसः ॥
 निकृत्या भ्रंशिता राज्याञ्जनार्हा निर्जनं गताः ॥ ५ ॥
 विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
 त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदतीमपहाय माम् ॥ ६ ॥
 अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ।
 अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ॥ ७ ॥
 ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ।
 बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ॥ ८ ॥
 अपश्यन्तश्च पितरौ कथमूषुर्महावने ।
 शङ्खद्वन्द्वभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वेणुनिस्वनैः ॥ ९ ॥

कुन्ती अश्रु टाळूँ लागली (३). योधाप्रणी कृष्णाचें आतिथ्य करून, तो वसल्यानंतर, अश्रूनीं अडखळणाच्या आवाजानें आणि कोरड पडत असलेल्या मुखानें ती त्याला म्हणालीः—(४). “ बाळपणापासूनच जे गुरुजनांच्या सेवेमध्ये तत्पर असून एकमेकांवर प्रेम करणारे, (एकमेकांस) पूज्य आणि सारख्या विचाराचे आहेत; कपटानें राज्यावरून भ्रष्ट केले जाऊन जे जनामध्ये (राष्ट्रामध्ये) राहण्याची स्वतःची योग्यता असता निर्जन अरण्यात रहावयास गेले (५); क्रोध व हर्ष दोन्ही ज्यांनीं जिकले असून जे ब्राह्मणभक्त व सत्यवादी आहेत; प्रिय (राज्यादि) आणि सुख यांचा त्याग करून, मला रडत टाकून, वनास निघून जाताना जे माझे समूळ हृदय बरोबर घेऊन गेले;— ते उदार मनाचे पाण्डुपुत्र, बाळा केशवा, वनवासाला पात्र नसता, सिंह, वाघ, हत्ती, ह्यांनीं भरलेल्या घोर अरण्यांत कसे राहिले ? बाळपणांतच पितृहीन झालेल्या त्या पुत्राचें मी सतत लालनपालन केलें (६-८). ते पाण्डुपुत्र, आम्ही उभयतां आई—बाप त्यांच्या दृष्टीस पडत (जवळ) नसतां, घोर वनांत कसे बरे राहिले ! शंख आणि नगारे

पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ।
 ये स्म वारणशब्देन हयानां हेपितेन च ॥ १० ॥
 रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त तदा गृहे ।
 शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ॥ ११ ॥
 पुण्याहशोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ।
 वस्त्रै रत्नैरलङ्कारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ॥ १२ ॥
 गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
 अर्चितैरर्चनाहैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ॥ १३ ॥
 प्रासादांग्रेष्वबोध्यन्त राङ्गवाजिनशायिनः ।
 क्रूरं च निन्दं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ॥ १४ ॥
 न स्मोपयान्ति निद्रां ते न तदर्हा जनार्दन ।
 भेरीमृदङ्गनिन्दैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ॥ १५ ॥
 स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ।
 वन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्वोदिताः कथम् ॥ १६ ॥

यांच्या घोषांनीं, मृदगांनीं, आणि मुरलींच्या आवाजांनीं, केशवा, बालपणापासून पाण्डुपुत्र झोपेतून जागे होत असत. हर्तांच्या गर्जनेनें, घोड्यांच्या खिकाळण्यानें, रथांच्या धावांच्या घरघरण्यानें जे त्यावेळीं घरी जागे होत असत;—पुण्याहवाचनाच्या घोषांत मिसळलेल्या आणि वेणु व वीणा यांच्या बरोबर नाद करणाऱ्या शंख—नगांच्यांच्या निनादांत ब्राह्मण त्यांची पूजा करीत आहेत, आणि वस्त्रांनीं, रत्नांनीं, अलंकारांनीं ते स्वतः ब्राह्मणाची पूजा करीत आहेत, थोर ब्राह्मणांच्या मंगलयुक्त आशीर्वादांनीं त्याचप्रमाणें सत्कार केलेल्या सन्मानार्ह स्तुतिपाठकांकडून त्यांचे अभिनन्दन करण्यांत येत आहे (९-१३), अशा थाटांत, राजवाड्याच्या वरच्या मजल्यावर रंकुमृगाच्या कातड्यावर पहुडलेले जे पाण्डुपुत्र जागे होत असत, त्यांना, जनार्दना, घोर अरण्यामध्ये अपरिचित असा श्वापदाचा कर्कश आवाज ऐकून झोपहि मिळाली नसेल. नगारे आणि मृदंग यांच्या नादांनीं, शंख—वेणूंच्या आवाजांनीं आणि, मधुसूदना, स्त्रियांच्या मधुर अशा गण्यांच्या नादांनीं, त्याचप्रमाणें वन्दी, मागध व सूत यांनीं

महावनेष्वबोधयन्त श्वापदानां रुतेन च ।
 न्हीमान् सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ॥ १७ ॥
 कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मान् अनुवर्तते ।
 अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च ॥ १८ ॥
 भरतस्य दिलीपस्य शिबेरीशीनरस्य च ।
 राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्वहाय् ॥ १९ ॥
 शीलवृत्तो वसम्पन्नो धर्मज्ञः सत्यवज्जरः ।
 राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्याऽपि यो भवेत् ॥ २० ॥
 अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
 श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ॥
 प्रियदर्शो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥
 यः स नागायुतप्राणो वातरंहा महाबलः ।
 सामर्षः पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियङ्करः ॥ २२ ॥
 कीचकस्य तु सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
 शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥ २३ ॥

गाईलेले स्तुतिपाठ ऐकल्यावर जागे होण्याची ज्यांची संवय. ते घोर अरण्यात
 श्वापदांच्या ओरडण्याने कसे जागे झाले ? हीमान्, सत्यनिष्ठ, जितेन्द्रिय,
 भूतमात्रावर दया करणारा, काम व द्वेष यांना जिव्जन जो सज्जनांचा मार्ग
 अनुसरतो, अम्बरीष, मान्धाता, ययाति, नहुष, भरत, दिलीप आणि उशीनर-
 पुत्र शिवि ह्या पुरातन राजर्षींची दुर्वह धुरा जो (मानेवर) वाहतो,
 शील व सद्दत्तन यांनी संपन्न, धर्मज्ञ व सत्यवाक् असून जो त्रैलोक्याचाहि
 सर्वगुणसंपन्न राजा होण्यास योग्य आहे, तो अजातशत्रु, धर्मात्मा
 शुद्ध—सुवर्ण—कान्ति, धर्माने त्याचप्रमाणे अध्ययनाने व वर्तनाने सर्व कौरवां-
 मध्ये श्रेष्ठ, प्रियदर्शन दीर्घबाहु युधिष्ठिर, कृष्णा, कसा आहे ? (१४ २१)
 जो तो अयुत नागांचे बळ असलेला, वायुतुल्य वेगवान्, महाबलाढ्य, नित्य
 अद्ध असणारा पाण्डुपुत्र, भावाना प्रिय असून त्याचे प्रिय करणारा (२२);
 ज्ञातिबान्धवांसहित कीचकाचा, आणि मधुसूदना, क्रोधवशाचा, हिडिम्बाचा व

१ प्रियो दर्शो दर्शनं यस्य दर्शादिश्राद्धकर्म वा यस्य (नी.)

२ सामर्षत्वादेव पाण्डव पाण्डुरेव पाण्डव. स्वार्थे तद्धित । यद्वा पाण्डवः

पाण्डुपुत्रः । ' पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते ' इति विश्वः । (नी

पराक्रमे शक्रसमो मातरिश्वसमो बले ।
 महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरता वरः ॥ २४ ॥
 क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परन्तपः ।
 जितात्मा पाण्डवोऽपि भ्रातुस्तिष्ठति शास्त्रिणे ॥ २५ ॥
 तेजोराशिं महामानं वरिष्ठमभितौजसम् ।
 भीमं प्रदर्शनेनापि भीमनेन जनार्दनम् ॥ २६ ॥
 तं समाऽऽचक्ष्य वाष्णेय कथमद्य वृकोदरः ।
 आस्ते परिषवाहुः स मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २७ ॥
 अर्जुनेनाऽर्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
 द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनाऽपि केशव ॥ २८ ॥
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः ।
 इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९ ॥
 तेजसाऽऽदित्यसदृशो महर्षिसदृशो दमे ।
 क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३० ॥

बकाचा ज्या शूरानें वध केला (२३); पराक्रमांत इन्द्रासारखा, बळांत वायूसारखा, क्रोधांत महेश्वरासारखा, जो भीम प्रहार करणारांमध्ये वरिष्ठ आहे (२४); आणि असैं असून, आपला क्रोध, बळ व असहिष्णुता दावांत ठेवून जो शत्रुतापक जितात्मा असहिष्णु पाण्डुपुत्र भावाच्या आज्ञेत बागतो (२५); त्या तेजोराशि, उदारमनस्क, वरिष्ठ, अभिमानार्थ्यवान्, दर्शनानेहि भीम (भयंकर) जनार्दन (शत्रुजन—पीडक) भीमसेनाची हकीगत, वृष्णिकुलोत्पन्ना कृष्णा, मला सांग, परिषांसारखे (दृढ, पुष्ट व दीर्घ) बाहु असलेला तो बलाढ्य मध्यम पाण्डुपुत्र वृकोदर (भीम) आज कसा आहे? (२६—२७) मार्गे होऊन गेलेल्या सहस्रबाहु अर्जुनाशीं हि कृष्णा, केशवा, जो तो अर्जुन द्विबाहु असूनहि नित्य स्पर्धा करीत असतो, धनुष्यामध्ये राजा कार्तवीर्याच्या तोडीचा असलेला जो पाण्डुपुत्र एका वेगानें पांचशें बाण फेकतो (२८—२९); जो तेजानें सूर्यासारखा, इन्द्रियदमनांत महर्षासारखा, क्षमेनें पृथ्वीसारखा, आणि पराक्रमांत महेन्द्रासारखा आहे (३०);

आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।

आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३१ ॥

यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः पर्युपासते ।

स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२ ॥

यं गत्वाऽभिमुखः संरुधे न जीवन्कश्चिदाव्रजेत् ।

यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ॥ ३३ ॥

योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।

स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनञ्जयः ॥ ३४ ॥

दयावान्सर्वभूतेषु हीनिषेवो महास्रवित् ।

मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३५ ॥

सहदेवो महेश्वासः शूरः समितिशोभनः ।

भ्रातॄणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३६ ॥

सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।

वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३७ ॥

अर्जुन, मधुसूदना, आपल्या पराक्रमाने कुरुवंशजांना सर्व राजांवर मोठे उज्वळ आणि प्रथित अधिराज्य मिळवून दिले (३१); ज्याच्या बाहुबळाचा सर्व पाण्डुपुत्र आश्रय करतात, तो सर्व रथ्यांमध्ये श्रेष्ठ, सत्यपराक्रम पाण्डुपुत्र (३२); -ज्याशी युद्धात तोंड देऊन कोणी जिवंत येणार नाही; जो सर्व भूतांचा जेता असून अच्युता, (स्वतः) अजिंक्य व जिष्णु (जयशील) आहे (३३); आणि, देवांचा ज्याप्रमाणे इन्द्र, त्याप्रमाणे पाण्डवांचा जो आधार आहे, तो तुझा भ्राता व सखा अर्जुन आज कसा आहे ? (३४) सर्व प्राण्यांवर दया करणारा, विनयशील, महान् अस्त्रे जाणणारा, मृदु अन्तःकरणाचा, सुकुमार, धार्मिक, माझा लाडका, महाधनुर्धर, शूर व संग्रामांत शोभणारा सहदेव, जो भावांच्या सेवेत तत्पर असून, कृष्णा, वयाने लहान असता, धर्म व अर्थ यांमध्ये निपुण आहे (३५-३६), त्या सद्वर्तनी सहदेवाच्या वर्तनाची, मधुसूदना कृष्णा, त्याचे थोर भ्राते नेहमीच वाखाणणी करतात (३७). ज्येष्ठांच्या

ज्येष्ठोपचायिनं' वीरं सहदेवं युधाम्पतिम् ।
 शुश्रूषुं मम वाष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३८ ॥
 सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
 भ्रातॄणां चैव सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ३९ ॥
 चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
 कश्चित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ४० ॥
 सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
 अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४१ ॥
 पक्षमसम्पातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
 न लभामि धृतिं वीर साऽद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४२ ॥
 सर्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्दन ।
 कुलीना रूपसम्पन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४३ ॥
 पुत्रलोकात्पतिलोकं वृण्वाना सत्यवादिनी ।
 प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवाननुरुध्यते ॥ ४४ ॥

उत्कर्षासाठी झटणाऱ्या व माझी शुश्रूषा करणाऱ्या योधाप्रणी वीर माद्रीपुत्र सहदेवाची हकीगत, वाष्णेया कृष्णा, मला सांग (३८). सुकुमार, तरुण, देखणा, शूर, सर्व भावांचा आवडता, त्याचा बहिश्चर प्राण, पाण्डुपुत्र, चित्रयुद्ध करणारा महाधनुर्धर महाबलाढय नकुल, -कृष्णा, सुखांत वाढलेला तो माझा पुत्र खुशाल आहे ना ? (३९-४०) सुखाची संवय असलेल्या व दुःखाला पात्र नसलेल्या सुकुमार महारथ नकुलाला, महाबाहू कृष्णा, मी पुन्हा कधी पाहीन काय ? (४१) निमेषमात्रभर नकुलाचा वियोग झाला असता ज्या मला वीर धरवत नसे ती मी, वीरा कृष्णा, आज जिवंत आहे, माझ्याकडे पहा (४२). सर्व पुत्राहून प्रियतर असलेली माझी द्रौपदी, जनार्दना, कुलीन, रूपसंपन्न आणि सर्व गुणांनी संपन्न आहे (४३). पुत्रसांनिध्योपेक्षा पतिसांनिध्याची इच्छा करणारी सत्यवादिनी द्रौपदी प्रिय पुत्रांना सोडून पाण्डुपुत्रांच्या

१ ज्येष्ठोपचायिनं ज्येष्ठानां भाववृद्धिकरं (नी.)

२ पुत्रलोकात् पुत्रसंनिर्कर्षं त्यक्त्वा, पतिलोकं पतिसंनिधिं वृण्वाना (नी.)

महाभिजनसम्पन्ना सर्वकामैः सुवृजिता ।

ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युता ॥ ४५ ॥

पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।

उपपन्ना महेष्वासैद्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४६ ॥

चतुर्दशमिदं वर्षं यन्नाऽपश्यमरिन्दम ।

पुत्रादिभिः परिघूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४७ ॥

न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुखम् ।

द्रौपदी चेत्तथावृत्ता^१ नाऽऽश्रुते सुखमव्ययम् ॥ ४८ ॥

न प्रियो ह्यन कृष्णाया वीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।

भीमसेनो यमौ वापि यद्व्यग्रं सभागताम् ॥ ४९ ॥

न मे दुःखतरं किञ्चिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।

स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यच्छुशुराणां समीपनाम् ॥ ५० ॥

अनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।

सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५१ ॥

भागोभाग गेली (४४). उच्च कुळात जन्म पात्रलेली, (पतींनी) सर्व मनोरथानीं पूजिलेली, सर्वसद्गुणसंपन्न देवी द्रौपदी, अच्युता, कशी आहे ? (४५). अग्नितुल्य (तेजस्वी), प्रहारी, महाधनुर्धर आणि शूर असे पांच पती लाभले असूनहि द्रौपदीच्या वाढ्यास दुःख आले आहे ! (४६). पुत्र वगैरेच्या कारणाने कशी झालेली सत्यभाषिणी द्रौपदी, माझ्या दृष्टीस पडेनाशी झाली, त्याला शत्रुदमना कृष्णा, हे चवदावे वर्ष ! (४७). तशा प्रकारचे (पतित्र) वर्तन असलेल्या द्रौपदीला जर अक्षय सुख मिळत नाही, तर पुण्य कर्मांनी मनुष्याला सुख मिळतच नाही (असे म्हटले पाहिजे) (४८). द्रौपदी सभेमध्ये आलेली जेव्हा मी पाहिली तेव्हा (त्या द्रौपदी) कृष्णेहून अर्जुन, युधिष्ठिर, भीमसेन किंवा जुळे (नकुल-सहदेव) हि मला प्रिय वाटेनासे झाले (४९). रजस्वला असलेली द्रौपदी श्वशुराच्या समीप क्रोध-लोभाधीन अनार्याकडून (दुःशासनाकडून) खेचून आणविलेली, भरसभेत, एक वस्त्र नेसलेली अमतांना सर्व कौरवांनी पाहिली, याहून अधिक दुःख मला

तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाल्हिकः ।

कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५२ ॥

तस्यां संसदि सर्वेषां क्षत्तारं पूजयाम्वहम् ।

वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५३ ॥

तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।

क्षत्तुः शीलमलङ्कारो लोकान्निष्ठस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच — सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्टा गोविन्दसाम्पत् ।

नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवाऽन्वकीर्तयत् ॥ ५५ ॥

पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिन्दम ।

अक्षदूतं मृगवधः कञ्चिदेषां सुखावहम् ॥ ५६ ॥

तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसन्निधौ ।

धार्तराष्ट्रैः परिक्रिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५७ ॥

पूर्वी कधीं झालें नाहो (५०-५१). त्याच वेळीं धृतराष्ट्र, महाराज बाल्हिक, कृप, सोमदत्त आणि (इतर) कौरव खिन्न झाले (५२). परंतु त्या सभेत सर्वांमध्ये क्षत्याला (त्रिदुराला) मी मान देत्ये. कारण सर्वतनानेच अहं होतो, धनाने होत नाही आणि विद्येनेहि होत नाही (५३). त्या महाबुद्धि, गंभीर, महात्म्या क्षत्याचा शीलरूपी अलंकार (तिन्ही) लोकाना व्यापून राहिला आहे" (५४).

वैशम्पायन म्हणाला:— शोकाने पीडलेली पण गोविन्दाला आलेला पाहून आनंदित झालेली ती कुन्ती (त्याला) आपलीं नानाविध सर्व दुःखें सांगू लागली (५५). [ती म्हणाली:—] "शत्रुदमना कृष्णा, पूर्वीच्या कुराजांनी आचरलेले जें तें अक्षदूत आणि मृगवध त्यांना (म्हणजे माझे पुत्र, पति इत्यादिकांना—नी.) सुखावह झालें काय? (५६) धृतराष्ट्रपुत्रांनी सभेमध्ये कौरवासमक्ष (द्रौपदी) कृष्णेला मरणप्राय दुःख

१ कञ्चिदिति काका सुखावहत्वं नास्तीति व्यज्यते । एषां मत्पुत्रभर्त्रादीनाम् । (नी.)

२ नकुशल मरण (नी.)

निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परन्तप ।
 नानाविधानां दुःखानामभिज्ञाऽस्मि जनार्दन ॥ ५८ ॥
 अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च माधव ।
 न मे क्लेशतमं तत्स्यात्पुत्रैः सह परन्तप ॥ ५९ ॥
 दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दश ।
 दुःखादपि सुखं नः स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ॥ ६० ॥
 न मे विशेषो जात्रासीद्दार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ।
 तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ॥
 अस्माद्धिमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ॥ ६१ ॥
 नैव शक्याः पराजितुं सर्वं ह्येषां तथाविधम् ।
 पितरं त्वेव गर्हेयं नाऽऽत्मानं न सुयोधनम् ॥ ६२ ॥

दिलें ही गोष्ट मला जाळीत आहे (५७). नगराबाहेर राहणें, वनवास, इत्यादि नानाप्रकारचीं दुःखें, परंतपा जनार्दना, मी अनुभविल्लीं आहेत (५८). परंतपा माधवा, माझ्या बाळांचा अज्ञातवास आणि (राज्य न देण्यानें झालेला) त्यांच्या वृत्तीचा निरोध हेंहि पुत्राच्या सहवासांत मला फार क्लेशदायक झालें नसतें (५९). दुर्योधनानें आम्हाला फसविलें त्याला आज चवदावें वर्ष ! सुख हें जर पुण्यफलक्षयरूप असेल, (अर्थात्, दुःख पापक्षयरूप असेल) तर (पापक्षयाला कारण होणारें) दुःख भोगल्यानंतर तरी तें सुख आम्हांला मिळालें पाहिजे (६०). धृतराष्ट्रपुत्राविषयीं पाण्डवापेक्षां माझ्या मनांत कधीं फरक नव्हता. त्या सत्यानें, कृष्णा, मी तुला शत्रूंना मारून विजयश्री मिळवून या (भावी) संग्रामांतून पांडवांसह मुक्त झालेला पाहीन (६१). ह्यांचा (पाण्डवांचा) पराजय करणें शक्य नाहीं; कारण ह्याचें सर्व (वृत्त) तशा प्रकारचें आहे. (माझ्या दुःखाच्या बाबतींत) मी माझ्या पित्यालाच दोष देत्यें; आपल्या स्वतःला देत नाहीं, किंवा सुयोधनालाहि दोष देत नाहीं (६२).

१ अवरोधः राज्याप्रदानरूपो वृत्तिनिरोधः (नी.) २ यदि सुख पुण्यक्षयरूपम् अर्थाद्दुःखं पापक्षयरूपं तर्हि दुःखात्पापक्षयहेतोस्तत्सुखं नः अस्माकं स्यात् । तथाच न वरं दुःखाद्दयं प्राप्नुम इत्यर्थः । (नी.)

येनाऽहं कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवाऽपिता ।
 बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ॥ ६३ ॥
 अदात्तु कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ।
 साऽहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परन्तप ॥
 अत्यन्तदुःखिता कृष्णा किं जीवितफलं मम ॥ ६४ ॥
 यन्मां वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
 पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चाऽस्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६५ ॥
 हत्वा कुरुन्महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनञ्जयः ।
 भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ६६ ॥
 नाऽहं तामभ्यसूयाभि नमो धर्माय वेधसे^१ ।
 कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६७ ॥

त्याने (माझ्या पित्याने) मला, (उदार म्हणून) प्रसिद्ध असलेल्या लोकाने
 धन घावे त्याप्रमाणे, कुन्तीभोजाला देऊन टाकले. चेंडु हातात घेऊन खेळ-
 णाय्या मला बाळाला (कुन्तीभोजाचा) सखा असलेल्या तुझ्या आज्याने
 आपल्या महात्म्या सख्या कुन्तिभोजाला देऊन टाकले. ह्याप्रमाणे पित्याने
 फसवलेली आणि श्वशुरानी फसवलेली मी, परंतप कृष्णा, अत्यंत दुःखित
 शाल्ये आहे. माझ्या जगण्याचे फळ काय ? (६३-६४). अर्जुनाच्या
 सुवेरांत (अद्भ्य) वाणी मला जे बोलली की, 'हा तुझा पुत्र पृथ्वी
 जिंकील आणि ह्याचे यश स्वर्गाला जाऊन पोचेल, महायुद्धांत कौरवांना ठार
 मारून राज्य मिळवून, कुन्तीपुत्र धनंजय (अर्जुन) भ्रात्यासह तीन यज्ञ,
 करील,'—त्या वाणीला मी दोष देत नाही. धर्माला, विश्वकर्त्याला, महान्
 कृष्णाला नमस्कार असो ! नेहमी धर्म प्रजाचे धारण करतो (६५-६७).

१ वृत्तैर्वदान्यत्वेन ख्यातैः । 'वृत्तोऽतीते दृढे ख्याते' इति विश्वः । धूर्तैरेवे-
 त्यपपाठः । (नी.) २ आर्यकः पितामहः (नी.) ३ तुभ्यं तव (नी.) ४ महाजन्ये
 महायुद्धे (नी.) ५ मेधान् अश्वमेधान् (नी.) ६ वेधसे विश्वकर्त्रे (नी.) ७ महते इति
 कृष्णस्येश्वरस्य निन्दार्थमुपहासः । कर्मण एव प्राबल्यं धर्मपदस्यार्थदर्शने नाह—धर्म
 इति । धारयतीति धर्म इति व्युत्पत्त्वा धर्म एव कर्ता धारयिता । ईश्वराधनं तु वृथैवेति
 भावः । (नी.)

धर्मश्चेदस्ति वाष्णोश्च यथा वागभ्यभाषत ।

त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं सम्पादायिष्यसि ॥ ६८ ॥

न मां माधव वैधव्यं नाऽर्थनाशो न वैरता ।

तथा शोकाय दहति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ६९ ॥

याऽहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

धनञ्जयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥

इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नाऽपश्यं युधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥

धनञ्जयं च गोविन्द धर्मो तं च वृकोदरम् ।

जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ॥ ७१ ॥

अर्थतस्ते मम मत्तास्तेषां चाऽहं जनार्दन ।

ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ७२ ॥

भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ।

पराश्रया वासुदेव था जीवति धिगस्तु ताम् ॥ ७३ ॥

वृत्तेः कार्पण्यलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ।

अथो धनञ्जयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ॥ ७४ ॥

वृष्णिकुलोत्पन्ना कृष्णा, धर्म जर असेल, तर जसें वाणी बोलली तसें तूहि घडवून आणशील (६८). माधवा कृष्णा, वैधव्य, अर्थनाश किंवा वैर मला तितकें जालून दुःख देत नाहीं, जितकें पुत्राचा वियोग देतो (६९). ज्या मला गाण्डीवधनुर्धर सर्वशस्त्रधरामध्ये वरिष्ठ अर्जुन दृष्टीस पडत नाही त्या माझ्या हृदयाला कोणतो शान्ति मिळणार ? गोविन्दा, आज चवदावें वर्ष झालें, युधिष्ठिराला, अर्जुनाला, जुळ्या नकुल-सहदेवाना आणि भीमाला मी पाहिलें नाहीं. जीव नाश पावून नष्ट झालेल्याचें (मृतांचें) श्राद्ध लोक करतात; (परंतु) जनार्दना, वस्तुतः ते मला मृत आहेत आणि त्यांना मी मृत आहे. माधवा, धर्मात्म्या राजा युधिष्ठिराला तूं सांग कीं, तुझा धर्म फार क्षय पावत आहे; प्रिय पुत्रा, वृथा (शास्त्राज्ञेविरुद्ध) वागूं नको. वासुदेवा, परक्याच्या आश्रयानें जी जगते तिला धिक्कार असो (७०-७३). कृपणपणानें मिळविलेल्या उपजीविकेहून मरणच अधिक चांगलें. असो. अर्जुनाला आणि (युद्धार्थ) नित्य उद्युक्त असलेल्या भीमसेनाला सांग कीं

यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽप्रमागतः ।
 अस्मिन्नेदागते काले मिथ्या चाऽतिक्रमिष्यति ॥ ७५ ॥
 लोकमम्भाविताः सन्तः सुवृशंसं करिष्यथ ।
 वृशंसेन च वो युक्तास्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ॥ ७६ ॥
 काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवनम् ।
 माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ॥ ७७ ॥
 विक्रमेणाऽर्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ।
 विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ॥ ७८ ॥
 मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ।
 गत्वा ब्रूहे महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ७९ ॥
 अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ।
 विदितौ हि तवाऽत्यन्तं क्रुद्धौ तौ तु यथाऽन्तकौ ॥ ८० ॥

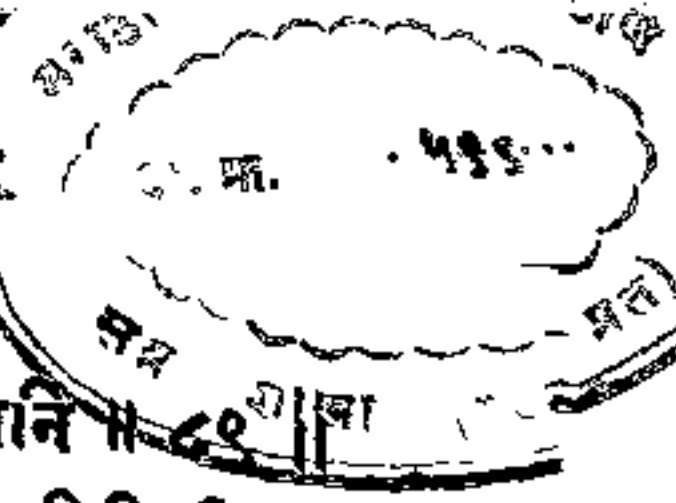
“उपाकरतां क्षत्रियस्त्री पुत्राला जन्म देते त्याचा काळ हा आळा आहे, आणि हा आलेला काळ जर (युद्ध न केल्याने) व्यर्थ निघून जाणार असेल, तर लोकाना मान्य असणारे जे तुम्ही त्यांनी मोठे निध कर्म केलेंसे होईल, आणि निध कर्मानें युक्त झालेल्या तुमचा मी कायमचा त्याग करीन (७४—७६). कारण तसा काळ आळा असतां (मनुष्यानें) प्राणांचाहि त्याग केला पाहिजे. तसेंच, सदा क्षत्रधर्मांत रत असलेल्या उभय माद्रीपुत्रांना तूं सांग कीं, पराक्रमानें मिळविलेल्या भोगाची तुम्ही जीवितापेक्षाहि इच्छा करा; कारण, पराक्रमानें मिळविलेले अर्थच क्षत्रधर्मानें जगणाऱ्या मनुष्याच्या मनाला, पुरुषोत्तमा, सदा सुख देतात. महाबा कृष्णा, सर्व शस्त्रधरामध्ये वरिष्ठ पाण्डुपुत्र वीर अर्जुनाला जाऊन सांग कीं, तूं द्रौपदीच्या (द्रौपदी दाखवील त्या) मार्गानें चाल. तुला माहितच आहे कीं, अत्यंत क्रुद्ध झाले असतां दोन यमाप्रमाणें

१ अतिक्रमिष्यति अयुद्धेनेत्यर्थ. (नी०) २ सुवृशंसमत्यन्तवीर्यम् (नी.)

भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ।
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ॥ ८१ ॥
 दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ।
 दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ॥ ८२ ॥
 पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ।
 नहि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ॥ ८३ ॥
 सुचिरादपि भीमस्य नहि वैरं प्रशाम्यति ।
 यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्छत्रुकर्शनः ॥ ८४ ॥
 न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
 प्रव्राजनं तु पुत्राणां न मे तद् दुःखकारणम् ॥ ८५ ॥
 यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभा गता ।
 अभृणोत्परुषा वाचः किं नु दुःखतरं ततः ॥ ८६ ॥
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाऽभ्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ८७ ॥
 यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
 रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८८ ॥

भासणारे ते भीमार्जुन देवांनाहि शेवटच्या गतीस नेतील आणि त्याचाच हा
 अपमान आहे कीं, ती (द्रौपदी) कृष्णा सभेस गेली आणि दुःशासन व
 कर्ण तिला कठोर शब्द बोलले. कुरुमुख्यांच्या देखत दुर्योधनानें तेजस्वी
 भीमसेनाचा अपमान केला, त्याचें काय फळ आहे तें तो पाहील; कारण
 (एकदां कोणाशीं) वैर धरल्यानंतर वृकोदर (भीम) सहसा शान्त होत नाहीं
 (७७-८३). खरोखर, शत्रुकर्शन भीमानें जोंपर्यंत आपल्या शत्रूंचा अन्त
 केला नाहीं, तोंपर्यंत कितीहि काळ लोटला तरी त्याचें तें वैर शान्त होत
 नाहीं (८४). राज्यहरणाचें (मला) दुःख होत नाहीं, द्यूतांतील परा-
 जयाचें दुःख होत नाहीं; पुत्रांची हद्दपारी तीहि माझ्या दुःखाचें कारण
 नाहीं (८५); परंतु ती मोठी कुलीन तरुणी एक वस्त्र नेसलेली असतां सभेमध्ये
 गेली आणि तिला (दुष्टांचे) कठोर शब्द ऐकावे लागले, त्याहून अधिक
 दुःख कोणतें? (८६) रजस्वला सुंदरी (द्रौपदी) कृष्णा सदा क्षत्रधर्मरत असून
 आणि तिचे (पांच) नाथ असूनहि, तिला त्यावेळीं नाथ (नाता) मिळाला
 नाहीं (८७). ज्या माझा सपुत्रेचा, मधुसूदना कृष्णा, तूं नाथ आहेस.

साऽहमेवंविधं दुःखं सहेयं पुरुषोत्तम ।
भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चाऽपलायिनि ॥ ८९ ॥

वैशम्पायन उवाच— तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिपुताम् ।

पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥ ९० ॥

वासुदेव उवाच— का तु सीमन्तिनी त्वाद्यलोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।

शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९१ ॥

महाकुलीना भवती हृदाद्भ्रदमिवाऽऽगता ।

ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९२ ॥

वीरसर्वीरपत्नी त्वं सर्वैः समुदिता गुणैः ।

सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वाद्यशी सोढुमर्हति ॥ ९३ ॥

निद्रातन्द्रे क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।

एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीरसुखे रताः ॥ ९४ ॥

बलवंतांमध्ये श्रेष्ठ असलेला राम (बलराम) नाथ आहे आणि महारथ प्रधुम्न नाथ आहे, त्या मी, पुरुषोत्तमा कृष्णा, अर्जुन्य भीम आणि (युद्धांतून) पलायन न करणारा अर्जुन जिवंत असता, अशा प्रकारचे दुःख सहन करावे ना ?' (८८-८९)

वैशंपायन म्हणालाः— त्यानंतर पुत्रदुःखाने प्रस्त झालेल्या व शोक करणाऱ्या पितृभगिनी (आत्या) पृथेचे पार्थसख्या शूरकुलोत्पन्न कृष्णाने सान्त्वन केले (९०).

वासुदेव म्हणालाः—“ आत्या, तुझ्यासारखी स्त्री (तिन्ही) लोकांत कोण आहे ? तूं शूर राजाची कन्या अजमीढाच्या कुळांत पडलेली (९१). मोठ्या कुळांत जन्म पावलेली तूं (कमलिनीप्रमाणे) एका सरोवरांतून दुसऱ्या सरोवरांत जणुं येऊन (पतिगृही) सर्व प्रकारचे कल्याण प्राप्त झालेली आणि पतीला अत्यंत पूज्य झालेली स्वामिनी झालीस (९२). वीरमाता आणि वीरपत्नी असलेली तूं सर्व गुणानों संपन्न आहेस. महाप्राज्ञे, तुझ्या सारखीने सुख-दुःखे सहन केली पाहिजेत (९३). निद्रा-तन्द्रा, क्रोध-हर्ष, क्षुधा-तृषा, शीत-उष्ण ह्यांना जिंकून तुझे पुत्र (पाण्डव) नेहमी

त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखाप्रियाः ।
 न तु स्वल्पेन तुष्येषुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ९५ ॥
 अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखाप्रियाः ।
 उत्तमांश्च परिक्लेशान् भोगांश्चऽतीव मानुषान् ॥ ९६ ॥
 अन्तेषु रेभिरे धीरा न ते मध्येषु रेभिरे ।
 अन्तप्राप्तिं सुखाभाहुर्दुःखमन्तरमेतयोः ॥ ९७ ॥
 अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
 आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याऽऽहुरनामयम् ॥ ९८ ॥
 अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
 ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्राञ्छ्रूया वृतान् ॥ ९९ ॥
 एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
 पुत्राधिभिराथेध्वस्ता निगृह्याऽबुद्धिजं तमः ॥ १०० ॥

वीरांच्या सुखात रत असतात (९४). ग्राम्य सुखाचा त्याग केलेले, नेहमी
 वीरांचे सुख प्रिय असलेले महा-उत्साही आणि महाबलाढ्य असे तुझे पुत्र
 थोड्याथोडक्याने संतुष्ट होणार नाहीत (९५). धीर पुरुष अन्ताचा (कोणत्या
 तरी एका टोकाचा) आश्रय करतात: पराकाष्ठेच्या हालअपेष्टा किंवा पराकाष्ठेचे
 मानुष भोग, ग्राम्य सुख प्रिय असलेले लोक मध्याचा (मध्यम स्थितीचा)
 आश्रय करतात (९६) धीर (म्ह० शहाणे) पुरुष अन्तामध्ये (म्ह०
 कोणत्या तरी टोका या स्थितीत) आनंद मानितात, मध्यम स्थितीत ते
 आनंद मानीत नाहीत. कोणत्या तरी अन्ताची (टोकाची) प्राप्ति ते
 सुखावह म्हणतात आणि दोन टोकामधील अन्तर दुःखकारक मानतात (९७).
 (असो.) द्रौपदी कृष्णेसह पाण्डवांनी तुला नमस्कार सांगितले आहेत, आणि
 आपण खुशाल असल्याचे सांगून तुझी खुशाली विचारली आहे (९८).
 पाण्डवांना निरोगी, सर्व हेतु सिद्ध झालेले, सर्व पृथ्वीचे स्वामी झालेले
 आणि शत्रूंना ठार मारून वैभवाने संपन्न झालेले तू लवकरच पाहशील ”
 (९९). ह्याप्रमाणे कृष्णाने सात्वत केल्यानंतर, पुत्राच्या दुःखाने विषण्ण
 झालेल्या कुन्तीने अज्ञानजन्य मोहाला दाबून ठेवून कृष्णाला उत्तर दिले (१००).

१ अन्तं राज्यं वा वनं वा मध्यमल्पैश्वर्यम् । अन्तपदं व्याचष्टे—उत्तमानिति ।
 उत्तमान् तीव्रवैराग्यजान् परिक्लेशान् शीतवातादीन् । (नी०)

कुन्त्युवाच— यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।

यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १०१ ॥

अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परन्तप ।

प्रभावज्ञाऽस्मि ते कृष्ण सत्यस्याऽभिजनस्य च ॥ १०२ ॥

व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।

त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ १०३ ॥

त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

यथैवाऽऽत्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०४ ॥

वैशम्पायन उवाच— तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाऽभिप्रदक्षि गम्

प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०५ ॥ [३१ ३४

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि

भगवद्दानपर्वणि कृष्णकुन्तीसंवादे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

कुन्ती म्हणालीः—“ महाबाहू मधुसूदना, जें जें त्याच्या हिताचे असेल आणि जसें जसें तुला इष्ट वाटेल, तसें तसें, परंतपा कृष्णा, धर्माचा लोप न करतां आणि कपट न करता, तूं कर. कृष्णा, तुझे सत्य, उच्च कुळ, मित्रावरील निष्ठा त्याचप्रमाणें बुद्धि आणि पराक्रम ह्यांचा प्रभाव मी जाणून आहे. तूंच आमच्या कुळामध्ये (साक्षात्) धर्म आहेस, तूं सत्य आहेस, तूं महातप आहेस (१०१-१०३). तूं त्राता आहेस, तूं महत् ब्रह्म आहेस, तुझ्यावर सर्व अवलंबून आहे. तूं जसें म्हणतोस तसेंच होणार. तुझ्याच ठिकाणीं सत्य असणार ” (१०४).

वैशम्पायन म्हणालाः—(इतकें बोलणें झाल्यानंतर) कुन्तीचा निरोप घेऊन आणि तिला प्रदक्षिणा घालून महाबाहु गोविन्द दुर्योधनाच्या गृहाकडे जाण्यास निघाला (१०५).

याप्रमाणें.महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान-उपपर्वत कृष्ण-कुन्ती-

संवादाविषयी ९० वा अध्याय संपूर्ण झाला.

अध्याय ११

[कृष्ण दुर्योधनाच्या गृहास जाऊन त्यास भेटतो, पण त्याचें भोजनाचें निमन्त्रण नाकारून वसतीला विदुराकडे जातो.]

वैशम्पायन उवाच— पृथामामन्व्य गोविन्दः कृत्वा चाऽभिप्रदाक्षिणम्
 दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥
 लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरन्दरगृहोपमम् ।
 विचित्रैरासनैर्धुक्तं प्रविवेश जनार्दनः ॥ २ ॥
 तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वास्स्थैरवारितः ।
 ततोऽभ्रघनसङ्काशं गिरिकूटमिशोच्छ्रितम् ॥ ३ ॥
 श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः ।
 तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाऽभिसंवृतम् ॥ ४ ॥
 धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शाऽऽसीनमासने ।
 दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन म्हणालाः—कुन्तीचा निरोप घेऊन आणि तिला प्रदक्षिणा घालून शूरकुलोत्पन्न शत्रुदमन गोविन्द दुर्योधनाच्या गृहास गेला (१). पराकाष्ठेच्या वैभवानें युक्त, इन्द्रगृहोपम, आणि चित्र-विचित्र सुंदर आसनानीं युक्त असलेल्या त्या गृहामध्ये जनार्दनानें प्रवेश केला (२). द्वारपाळ्यानीं अडविल्यावांचून त्याचे तीन चौक ओलांडल्यानंतर, महायशस्वी कृष्ण अभ्रस-मूहाप्रमाणें आणि गिरिशिखराप्रमाणें दिसणाऱ्या व शोभेनें झळकणाऱ्या उंच प्रासादावर चढला. तेथे हजारों राजानीं व कौरवांनीं वेष्टिलेला महाबाहु धृतराष्ट्र-पुत्र (दुर्योधन) आसनावर बसलेला त्यानें पाहिला. दुःशासन, कर्ण आणि सुबलपुत्र शकुनि हेहि दुर्योधनाच्या जवळ आसनावर बसलेले त्यानें पाहिले. दशार्हकुलोत्पन्न कृष्ण येतांच महायशस्वी धृतराष्ट्रपुत्र (दुर्योधन)

१ अभ्रघन सजलो मेघ. । स हि सविद्युत् तत्सादृश्येन महेन्द्रनीलमणिमयत्वं सुवर्णमयत्वं च सूचितम् । अन्ये तु अभ्रघनः आकाशमात्रवर्तिघनः स हि शरत्संबन्धा-द्धवल इति व्याचख्युः । (नी.)

दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः ।

अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशाः ॥ ६ ॥

उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ।

समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ॥ ७ ॥

राजभिस्तत्र वाष्णेयः समागच्छद्यथावयः ।

तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ॥ ८ ॥

विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ।

तस्मिन्गां मधुपर्कं चाऽप्युदकं च जनार्दने ॥ ९ ॥

निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः ।

तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ॥ १० ॥

उपासाञ्चक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ।

ततो दुर्योधनो राजा वाष्णेयं जयतां वरम् ॥ ११ ॥

न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाऽभ्यनन्दच्च केशवः ।

ततो दुर्योधनः कृष्णमववीत्कुरुसंसदि ॥ १२ ॥

मधुसूदनाचा सत्कार करीत अमात्यासह उठून उभा राहिला. अमात्यासह धार्तराष्ट्र दुर्योधनाला भेटल्यानंतर वृष्णिकुलोत्पन्न केशव तेथें जमलेल्या (इतर) राजांना त्याच्या वधाप्रमाणें भेटला. नंतर नानाप्रकारचीं आस्तरणें घातलेल्या व सुशोभित केलेल्या सुवर्णमय मंचकावर (कृष्ण) बसला. तेव्हां कौरव दुर्योधनानें त्या जनार्दनाला गाय, मधुपर्क, उदक, आपलें गृह आणि राज्य हीं अर्पण केलीं. प्रसन्न सूर्याप्रमाणें तेजस्वी गोविन्द तेथें बसला असता, राजांसह सर्व कौरव (आदरानें) त्याच्या जवळ बसले. त्यानंतर राजा दुर्योधनानें जेतृवरिष्ठ वाष्णेय कृष्णाला भोजनाचें निमन्त्रण दिलें, परंतु केशवानें तें मान्य केलें नाहीं. तेव्हां कौरव दुर्योधन कर्णाशीं गुजगोष्ठ करून कुरुसभेमध्ये कृष्णाला (पुढीलप्रमाणें) मृदु पण परिणामीं कपटाचें भाषण बोललाः—“ जनार्दना, तुझ्याकरतां आणलेलीं अन्न, पानें, वस्त्रें आणि शय्या तूं कां स्वीकारीत नाहींस ? माधवा, तूं उभय

मृदुपूर्वं शठोदकं कर्णमाभाष्य कौरवः ।
 कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ॥ १३ ॥
 त्वदर्थमुपनीतानि नाऽग्रहीस्त्वं जनार्दन ।
 उभयोश्च ददत्साह्यमुभयोश्च हिते रतः ॥ १४ ॥
 सम्बन्धी दायितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ।
 त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तच्चेन्न सर्वशः ॥
 तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच— स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।
 उद्यन्मेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६ ॥
 अलघूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।
 राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥
 कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव ह ।
 कृतार्थं मां सहामात्यं समर्चिष्यसि भारत ॥ १८ ॥

पक्षानां साह्य देणारा आणि उभय पक्षाच्या हिताविषयीं तत्पर असून धृतरा-
 ष्ट्राचा नातलग आणि आवडता आहेस. खरोखर, गोविन्दा, तूं धर्म व अर्थ
 ह्यांना पूर्णपणे तत्त्वाने जाणतोस. तेव्हा, चक्रगदाधरा कृष्णा, त्याचे (म्ह०
 अन्नादिकाचा स्वीकार न करण्याचे) कारण ऐकण्याची माझी इच्छा
 आहे” (३-१५).

वैशंपायन म्हणाला:— याप्रमाणे दुर्योधनाने विचारल्यानंतर, त्या उदार
 मनाच्या व कमलासारख्या नेत्रांच्या गोविन्दाने वेळीच उठून व आपला विपुल
 (म्ह० दीर्घ व पुष्ट) बाहु उभारून, मेघासारख्या गंभीर आवाजाने,
 एकसारख्या (खड्या) स्वरांत, अक्षरलोप होऊं न देतां, अशुद्ध उच्चार न
 करता आणि गोंधळ न करता, राजा दुर्योधनाला उत्कृष्ट सयुक्तिक उत्तर
 दिले (१६-१७). [तो म्हणाला:—]“ कृतार्थ झाल्यानंतरच (म्ह०
 उद्दिष्ट कार्य तडीस नेल्यानंतरच) दूत भोजन करतात आणि पूजा स्वीकार-
 तात. तेव्हां, भारता दुर्योधना, मी कृतार्थ झाल्यानंतर तूं माझ्या अमात्यासह

१ प्रगृह्य उद्यम्य (नी.) २ अलघूकृतं प्रयत्नशैथिल्यहीनकरणम् । पाठान्तरे
 अनम्बुकृतं अनिष्टीवनं । अनन्यकृतमित्यपि पठन्ति । अग्रस्तमलुताक्षरं, अनिरस्तं स्थान-
 भंशरहितम्, असंकुलं असंकौर्णवर्णम् । (नी.)

एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।
न युक्तं भवताऽस्मासु प्रतिपत्तुमसाम्प्रतम् ॥ १९ ॥
कृतार्थं वाऽकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन ।
यतामहे पूजयितुं दशार्हं न च शक्नुमः ॥ २० ॥
न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन ।
दूजां कृतां प्रीयमाणैर्नाऽमंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥
वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।
स भवान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदं वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥
वैशम्पायन उवाच— एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दन ।
अभिवीक्ष्य सहामात्यं दशार्हः प्रहसन्निव ॥ २३ ॥
नाऽहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नाऽर्थकारणात् ।
न हेतुवादात्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथञ्चन ॥ २४ ॥
सम्प्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च सम्प्रीयसे राजन्न चैवाऽऽपद्रता वयम् ॥ २५ ॥

माझा सत्कार कर (१८).” कृष्णाने असे सांगितल्यानंतर धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन त्या जनार्दनाला म्हणाला—“आण आमच्याशीं (असें) अयोग्य रीतीने वागणे योग्य नाही (१९). दशार्हा मधुसूदना, तूं कृतार्थ हो किंवा अकृतार्थ हो, तुझा सत्कार करण्यासाठीं आम्ही यत्न करित आहों, परंतु (तसें करूं) शकत नाहीं (२०). आणि, मधुसूदना पुरुषोत्तमा, आम्ही प्रसन्न अन्तःकरणानीं केलेली पूजा तूं ज्याकरता मान्य केली नाही, ते कारण आम्हाला कळत नाहीं (२१). गोविन्दा. आमचे तुझ्याशीं वैर नाही किंवा भाडण नाही; तेव्हा त्याचा नीट विचार करून तूं असें (वरील प्रमाणें) म्हणूं नये हें योग्य (२२).”

वैशम्पायन म्हणाला:—दुर्योधनाने असें म्हटल्यानंतर, अमात्याद्विहित धृतराष्ट्रपुत्राकडे पाहून, दशार्हकुलोत्पन्न जनार्दनाने त्याला हंसतच उत्तर दिले:—(२३) “कामाने, क्रोधाने, द्वेषाने, अर्थाकरितां, हेतुवादाकरितां, किंवा लोभाने कधींहि मी धर्म सोडणार नाहीं (२४). परान्नभोजन प्रेमाकरतां करावयाचें किंवा आपत्तीमध्ये करावयाचें. पण, राजा दुर्योधना, तूं (आम्हांवर) प्रेम करीत नाहींस, आणि आम्हांहि आपत्तीत सांपडलेले

अकस्मात् 'द्वेष्टि वै राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
 प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥ २६ ॥
 अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
 धर्मे स्थिताः पाण्डवेया कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥
 यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
 एकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८ ॥
 कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुरुत्सति ।
 गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९ ॥
 यः कल्याणगुणाञ्जातीन्मोहाल्लोभादिदृक्षते ।
 सोऽजितात्माऽजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३० ॥
 अथ यो गुणसम्पन्नान्हृदयस्थाऽप्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१ ॥

नहीं (२५). राजा, तुला जें इष्ट वाटेल त्यास अनुसरून वागणाप्या
 आणि सर्व गुणानीं संपन्न असलेल्या भ्रात्या पाण्डवाचा (त्यांच्या) जन्मा-
 पासून कारणावाचून तूं द्वेष करीत आहेस (२६). पण कारणावाचून
 त्या पृथापुत्रांचा द्वेष करणें हें योग्य नाही. ते पाण्डुपुत्र धर्माप्रमाणे वागणारे
 आहेत. त्यांना कोण काय बोल लावूं शकेल ? (२७) जो त्याचा द्वेष करतो
 तो माझा द्वेष करतो, आणि जो त्यांचा अनुयायी तो माझा अनुयायी (असें मी
 समजतो). पाण्डव धर्माचरणी असल्यामुळे त्यांशीं मी एकजीव झालों आहे हें तूं
 जाण (२८). खरोखर, काम-क्रोधांना अनुसरून वागणारा जो (पुरुष) मोहानें
 गुणवान् मनुष्याशीं विरोध करूं इच्छितो आणि जो त्याचा द्वेष करतो, त्याला
 पुरुषाधम म्हणतात (२९). जो आपल्या सद्गुणी ज्ञातिवन्धूंकडे मोहानें व
 लोभानें पाहूं इच्छितो, तो अजितचित्त व अजितक्रोध पुरुष फार काळ वैभ-
 वांत राहात नाही (३०). आणि जो आपल्या मनाला अप्रिय असलेल्याहि
 गुणवन्ताना गोडीगुलावीनें वश करतो, तो चिरकाळ यशस्वी होतो (३१).

सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
क्षत्रेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ३२ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनमवर्षणम् ।
निश्चक्राम ततः शुभ्राद्द्वार्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३ ॥
निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ।
निवेशाय ययौ वैश्व विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥
तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५ ॥
त ऊचुर्माधवं वीरं कुरवो मधुसूदनम् ।
निवेदयामो वाष्णेय सरत्नांस्ते गृहान्वयम् ॥ ३६ ॥
तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७ ॥
यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८ ॥

(असो.) दुष्ट हेतूने दिलेले हे सर्व अन्न खाऊं नये, एकट्या विदुराचे खावे, असा माझा विचार ठरला आहे (३२). ह्याप्रमाणे असहिष्णु दुर्योधनाला बोलून महाबाहु कृष्ण धृतराष्ट्रपुत्राच्या त्या शुभ्र गृहांतून बाहेर पडला (३३). आणि (तेथून) बाहेर पडून तो थोर मनाचा महाबाहु वासुदेव वसतीकरतां महात्म्या विदुराच्या गृहास गेला (३४). विदुराच्या घरां महाबाहु कृष्ण असतां, द्रोण, कृप, भीष्म, बाह्लिक आणि कौरव त्याच्याकडे गेले (३५). आणि मधुसूदन वीर माधवाला ते कौरव म्हणाले:—“वृष्णिकुलोत्पन्ना कृष्णा, आम्ही (आपलीं) गृहे त्यातील रत्नासहित तुला अर्पण करतो” (३६). (तेव्हां) त्या कौरवाना महातेजस्वी मधुसूदन कृष्ण म्हणाला, “आपण सर्व जा. माझी सर्व पूजा (आरण) केली” (३७). कौरव गेल्यानंतर क्षत्याने (विदुराने) अपराजित दाशार्ह कृष्णाचा प्रयत्नाने

ततः क्षत्ताऽन्नधानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।

उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९ ॥

तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।

वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः प्रथमं द्रविणान्यपि ॥ ४० ॥

ततोऽलुग्रायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।

विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१ ॥ [३१७५]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि

भगवद्गीतापर्वणि दुर्योधनसंवादे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

सर्वे इष्ट वस्तुनीं सत्कार केला (३८). त्यानंतर विदुराने अनेक शुद्ध व मिष्ट अशीं अन्नं व पाने महात्म्या केशवाला आणून दिलीं (३९). त्यानीं ब्राह्मणांना प्रथम तृप्त करून, मधुसूदन कृष्णाने वेदवेत्त्यांना प्रथम द्रव्यहि दिले (४०). त्यानंतर, देवासह बसणाऱ्या इन्द्राप्रमाणे, आपल्या अनुयायास बरोबर घेऊन, विदुराने शुद्ध प्रेमाने आणलेल्या मिष्ट अन्नांचे कृष्णाने भोजन केले (४१).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत श्रीकृष्ण व दुर्योधन यांच्या संवादाविषयी ९१ वा अध्याय संपला.

अध्याय ९२

[श्रीकृष्ण व विदुर यांचा संवाद, विदुर धार्तराष्ट्राची निन्दा करतो व श्रीकृष्णाने आमाचे बोलणे करण्यास त्याच्याकडे जाणे याविषयी आपली नापसंती व्यक्त करतो.]

वैशम्पायन उवाच — तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।

नेदं सम्प्रवृत्तवसितं केशवाऽऽगमनं तव ॥ १ ॥

अर्थधर्मातिगो मन्दः संरम्भी च जनार्दन ।

मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २ ॥

वैशम्पायन म्हणाला:— कृष्ण भोजन करून ताजातवाना झाल्यानंतर रात्रीं विदुर त्याला म्हणाला:—“केशवा, तू येथे येण्याचे ठरविले हे योग्य केले नाही (१). कारण जनार्दना, दुर्योधन हा अर्थ व धर्म ह्यांना से इून वागणारा, मन्दमति, क्रोधी, दुसऱ्याचा मान न राखणारा, स्वतः मानाची इच्छा

धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।

अनेयः श्रेयसां मन्दो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३ ॥

कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुवसर्वशङ्कितः ।

अकर्ता चाऽकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मा प्रियानृतः ॥ ४ ॥

मूढश्चाऽकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः ।

कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ॥ ५ ॥

एतैश्चाऽन्यैश्च बहुभिर्दोषैरेव समन्वितः ।

त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ६ ॥

भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।

भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ७ ॥

करणारा आणि वृद्धांच्या आज्ञेचे उल्लंघन करणारा आहे (२). जनार्दना तो धृतराष्ट्रपुत्र धर्मशास्त्राचे उल्लंघन करणारा, मूढ, दुष्ट मनाचा, हद्दी हिताच्या मार्गाकडे नेतां येण्यास अशक्य, आणि मन्दबुद्धीचा आहे (३) तो विषयलंपट, स्वतःला पंडित समजणारा, मित्रद्रोही, सर्वाविषयी शंका घेणारा, स्वतः कर्तृत्वशून्य, दुसऱ्याचा उपकार न जाणणारा, धर्म झुगारून दिलेला आणि असत्यास प्रिय मानणारा आहे (४). तो मूढ, असंस्कृत बुद्धीचा, इन्द्रियांकर तावा नसलेला, कामाला (विषयासक्तीला) अनुसरणारा आणि सर्व कृत्यामध्ये अनिश्चयी (धरसोडीच्या) वृत्तीने वागणारा आहे (५). ह्या आणि दुसऱ्या पुष्कळ दोषानी युक्त असलेल्या त्या दुर्योधनाला तू हिताची गोष्ट सांगितलीस, तरी क्रोधाने तो ती घेणार नाही (६). भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण, द्रोणपुत्र (अश्वत्थामा) आणि जयद्रथ ह्यांच्या जीवावर (म्ह० हे युद्ध करून मला राज्य मिळवून देतील या आशेने) तो समृद्ध अशा राहणीने राहतो, आणि शम करण्याचा विचार करीत

१ प्रग्रहं निर्बन्धम्, अत्यन्ताभिनिवेशमित्यर्थः (नी.) २ अनेयः अप्रापणीयः; श्रेयसां कर्माणि षष्ठी (नी.) ३ वृत्तिं जीविकाम् । एते युद्धेन मह्यं राज्यं दास्यन्तीत्याशयेत्यर्थः । (नी.)

निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।
 भीष्मद्रोणमुखान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ८ ॥
 सेनासमुदयं कृत्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
 कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ९ ॥
 एकः कर्णः पराञ्जेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स क्षमं नोपयास्यति ॥ १० ॥
 संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
 क्षमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ ११ ॥
 न पाण्डवानामस्त्राभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
 इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ १२ ॥
 यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्थान्मधुसूदन ।
 न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १३ ॥
 अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव !
 न त्वं वाक्यं ब्रुवन्धुक्तथाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १४ ॥

नाही (७). जनार्दना, कर्णासहित (सर्व) धृतराष्ट्रपुत्राची पत्नी खात्री
 आहे की, भीष्म-द्रोण प्रभृतींमध्ये उलट पाहण्यासहि पृथापुत्र पाण्डव समर्थ
 नाहीत (८). पृथ्वीवरील सेना गोळा करून, मधुसूदना कृष्णा, आपण
 कृतार्थ झाल्ये असे तो अदूरदर्शी मूर्ख दुर्योधन समजत आहे (९). एकटा
 कर्ण शत्रूंना जिंकण्यास समर्थ आहे, अशी दुर्बुद्धि धृतराष्ट्रपुत्राच्या मनाची
 खात्री आहे. तेव्हा, तो क्षम करणार नाही (१०). आणि केशवा,
 सर्व धृतराष्ट्रपुत्राची एकजूट आहे. (कौरव-पाण्डवांमध्ये) बन्धुप्रेम राहावे
 ह्या इच्छेनें तू शमासाठीं झटत असता, पाण्डवांचे यथोचित (राज्य) त्यांना
 आपण परत घावयाचे नाही, असे त्यांनी आपसांत ठरविले आहे. त्याच्याशीं तुझे
 बोलणे निरर्थक होईल (११-१२). जेथे, मधुसूदना कृष्णा, सूक्त आणि दुरुक्त
 साखे होणार, तेथे बहिःश्यामध्ये गवयाप्रमाणे शहाण्यानें बोलू नये (१३).
 माधवा, अजाण, मूढ आणि मर्यादारहित धार्तराष्ट्रामध्ये, चाण्डालापुढे द्विजाप्रमाणे

सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
 तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं सम्पत्स्यते तव ॥ १५ ॥
 तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
 तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १६ ॥
 दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
 प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १७ ॥
 अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रूयो दर्पाच्च मोहितः ।
 वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ब्रहीष्यति ॥ १८ ॥
 बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
 त्वय्यस्य महती शक्ता न करिष्यति ते वचः ॥ १९ ॥
 नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहाऽमरैः ।
 इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ २० ॥
 तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।
 समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २१ ॥

तूँ भाषण करणें योग्य नाही (१४). बलवान् आणि मूढ असलेला तो दुर्योधन तुझ्या सांगण्याप्रमाणें करणार नाही. त्याच्यापुढें तूँ केलेलें भाषण निरर्थक होईल (१५). ते सर्व दुष्टबुद्धि (धार्तराष्ट्र) एकत्र बसले असतां कृष्णा, तुझे त्यांच्यामध्ये जाऊन बसणें मला पसंत नाही (१६). मूर्ख, असभ्य, दुष्टबुद्धि, अशा पुष्कळांच्यामध्ये कृष्णा, तुझे विरुद्ध भाषण मला पसंत नाही (१७). वृद्धाची सेवा त्यानें केली नसल्यानें, संपत्तीच्या गर्वानें, तारुण्याच्या ताठ्यानें आणि क्रोधानें वेडा झालेला तो दुर्योधन तुझा हितोपदेश घेणार नाही (१८). त्याचें सैन्याहि बलाढ्य आहे. माधवा, तूँ जरी काहीं सांगितलेस, तरी तुझ्याविषयीं त्याच्या मनांत मोठी शंका आहे. तुझे सांगणें तो ऐकणार नाही (१९). देवासहित इन्द्रालाहि आज (आमच्या) या सैन्याशीं युद्ध करणें शक्य नाही, असें, जनार्दना, सर्व धृतराष्ट्रपुत्रांनीं आपल्या मनांत ठरविलें आहे (२०). अशा प्रकारें काम-क्रोधास बळी पडलेले ते धृतराष्ट्रपुत्र एकत्र मिळाले असतां, तुझे (एखादीं) समर्थ.

मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
 दुर्योधनो मन्यते वीतभीतिः कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २२ ॥
 आशंसते वै धृतराष्ट्रस्य पुत्रो महाराज्यप्रसपत्नं पृथिव्याम् ।
 तस्मिञ्छमः केवलो नोपलभ्यो बद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थम् ॥ २३ ॥
 पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा दुर्योधनार्थे पाण्डवान्योद्धुकामाः ।
 समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २४ ॥
 सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ताच्चया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
 तयोद्धेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रान्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २५ ॥
 त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन हृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
 तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं न तन्मतं मम दशार्हवीर ॥ २६ ॥

(परिणामकारक) भाषणहि असमर्थ होईल (२१). आपल्या गज-
 समूहाच्या आणि रथ व अश्व यानी युक्त असलेल्या सैन्यामध्ये राहणारा
 मन्द दुर्योधन निर्भय होऊन मानीत असतो की, ही सर्व पृथ्वी मी जिंकलीच
 आहे (२२). पृथ्वीवर आपणाला असपत्न महाराज्य मिळावे अशी त्या
 धृतराष्ट्रपुत्राची इच्छा आहे. त्याच्याशीं शम केवळ अलभ्य आहे; आपल्या
 कबज्यात असलेली (राज्यरूपी) वस्तु आपल्याला मिळालीच असे तो
 समजतो (२३). कालपक्व झालेली ही पृथ्वी नष्ट झाली आहे. (कारण)
 दुर्योधनाकरतां पाण्डवांशीं लढण्याची इच्छा धरून पृथ्वीवरील सर्व योद्धे
 आणि भूपालासहित राजे एकत्र जमले आहेत (२४). ह्या सर्व राजानीं
 पूर्वी तुझ्याशीं वैर केले असून, कृष्णा, तूं त्यांचें बल (किंवा, वित्त) हरण
 केले आहेस. तुझ्या भीतीनें त्या वीरानीं धृतराष्ट्रपुत्रांचा आश्रय केला असून
 कार्णाशीं चांगलीच मढी केली आहे (२५). जिवावर उदार झालेले हे सर्व
 योद्धे दुर्योधनावरोबर पाण्डवांशीं लढण्यास उत्सुक झाले आहेत, त्यांच्यामध्ये
 जर तूं प्रवेश करणार असलास, तर, दशार्हकुलोत्पन्ना वीरा, मला तें पसंत

१ बद्धं भवदीयत्वेन प्रतिबद्धमपि लब्धमेव मन्यते (नी.) वर अर्थ प्र. चं. ११
 अभागे निराला केला आहे.

तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
 कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २७ ॥
 सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
 प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २८ ॥
 या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
 प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २९ ॥
 या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
 सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्माऽसि देहिनाम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि

श्रीकृष्णविदुरसंवादे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ [३२०५]

नाहीं (२६), त्या एकत्र बसलेल्या असंख्य दुष्टबुद्धि शत्रूंच्यामध्ये, शत्रु-
 कर्शना कृष्णा, तूं कसा जाशील ? (२७) महाबाहू कृष्णा, तूं देवांनाहि
 सर्वथा अजिक्य आहेस. शत्रूंना, तुझा प्रभाव, पौरुष आणि बुद्धि मी
 जाणतो (२८). पाण्डवांवर माझी जी प्रीति आहे, तीच पुन्हां, माधवा,
 तुझ्यावर आहे. प्रेमाने, बहुमानाने आणि मित्रभावाने मी बोलत आहे (२९).
 कमलनेत्रा, तुझ्या दर्शनापासून मला जो आनंद झाला आहे, तो तुला काय
 सागावा ? तूं सर्व प्राण्यांचा अन्तरात्मा आहेस. (अर्थात् तूं तो जाणत
 आहेस)” (३०).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्धान-उपपर्वत श्रीकृष्ण व
 विदुर यांच्या संभाषणाविषयी ९२ वा अध्याय संपला.

अध्याय ९३

[श्रीकृष्ण विदुराला आपल्या आगमनाचा हेतु सागतो.]

श्रीभगवानुवाच— यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।

यथा वाच्यस्त्वद्विधेन भवता मद्विधः सुहृत् १ ॥

श्रीभगवान् म्हणालाः—“ महाज्ञानी पुरुषाने जसे बोलवे, दूरदर्शी
 पुरुषाने जसे बोलवे, तुझ्यासारख्याने माझ्यासारख्या मित्राला जसे बोलवे,

धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
 तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ २ ॥
 सत्यं प्राप्तं च युक्तं वाऽप्येवमेव यथात्थ माम् ।
 शृणुष्वगमने हेतुं विदुराऽवहितो भव ॥ ३ ॥
 दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरताम् ।
 सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४ ॥
 पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
 यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५ ॥
 धर्मकार्यं यत्तच्छक्त्या नो चेत्प्राप्नोति मानवः ।
 प्राप्तो भवति तत्पुण्यमञ्ज मे नास्ति संशयः ॥ ६ ॥
 मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाऽतिरोचयन् ।
 न प्राप्नोति फलं तस्येत्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ७ ॥
 सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुमसाधया ।
 कुरूणां सृञ्जयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८ ॥

तसें धर्मार्थयुक्त, सत्य, तुला शोभण्यासारखें भाषण मातापित्याप्रमाणें तूं
 भाड्याशीं केले आहे (१-२). तूं मला जें सागतोस तेंच सत्य, समयोचित
 आणि योग्य आहे. तथापि, माझा इकडे येण्यातील हेतु ऐक; विदुरा, सावधान
 हो (३). धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाचा दुष्ट स्वभाव आणि इतर क्षत्रियांचे वैर हें सर्व
 मी जाणत असून, विदुरा, आज कौरवांकडे आलों आहे (४). रथगजां-
 सहित आणि अश्वांसहित नाश पावण्याच्या वेतात असलेल्या ह्या सर्व पृथ्वीला
 जो मृत्युपाशातून सोडवील तो उत्तम धर्म (पुण्य) मिळवील (५).
 यथाशक्ति प्रयत्न करणाऱ्या मनुष्याला एखादें धर्मकार्य जरी साध्य झाले नाही,
 तरी त्याला त्याचें पुण्य मिळते, ह्याविषयीं माझ्या मनात संशय नाही (६).
 (उलट,) मनानें पापाचें चिन्तन करणाऱ्या पण कृतीनें तें व्यक्त न कर-
 णाऱ्या मनुष्याला त्याचें फळ मिळत नाही हें धर्मवेत्यांना माहित आहे (७).
 आसाठीं, विदुरा, युद्धात नाश पावूं इच्छिणाऱ्या कौरवांचें आणि सृञ्जयांचें
 सख्य घडवून आणण्याचा मी निष्कपटपणें यत्न करणार आहे (८).

सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
 कर्णदुर्योधनकृता सर्वे हेत्ते तदन्वयाः ॥ ९ ॥
 व्यसने क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाऽभिपद्यते ।
 अनर्थाय यथाशक्ति तन्नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १० ॥
 आकेशग्रहणान्मित्रभकार्यात्सन्निवर्त्तयन् ।
 अवाच्यः कस्याचिद्भ्रूति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११ ॥
 तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुराऽर्हति ॥ १२ ॥
 हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
 पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १३ ॥
 हिते प्रयतमानं मां शङ्केद् दुर्योधनो यदि ।
 हृदयस्य च मे प्रीतिरानृष्यं च भविष्यति ॥ १४ ॥
 ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाऽभिपद्यते ।
 सर्वयत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५ ॥

हे महाभयंकर संकट कुरुकुलातच उत्पन्न झालें असून कर्ण व दुर्योधन यांनीं हे उत्पन्न केले आहे. कारण हे सर्व त्यांचे अनुयायी आहेत (९). खरोखर, संकटांत पीडलेल्या मित्राला जो यथाशक्ति साहाय्य करीत नाही, त्याचें तें निन्द्यकर्म अनर्थाचा कारण होतें, हे शहाणे लोक जाणतात (१०). शेंडी धरण्यापर्यंत मित्राला अकार्यापासून मार्गें फिरवण्याचा यथाशक्ति यत्न केलेला मनुष्य कोणाच्या बोलास पात्र होत नाही (११). तर, माझे समर्थ, शुभ, धर्मार्थ-युक्त आणि हितकर भाषण, विदुरा, अमात्यासहित धार्तराष्ट्र दुर्योधनानें ग्रहण करावें हे योग्य (१२). कारण, धार्तराष्ट्रांचें त्याचप्रमाणें पाण्डवांचें आणि पृथ्वीवरील (सर्व) क्षत्रियांचें हित करण्याचा मी निष्कपटपणानें यत्न करणार आहे (१३). हितासाठीं झटणाऱ्या माझ्याविषयीं दुर्योधनानें जरी शंका घेतली, तरी मला हृदयाचा आनन्द आणि (मित्राच्या) ऋणांतून मुक्तता मिळेल (१४). कारण, ज्ञातिजनांच्या आपसातील भेदांमध्ये जो मित्र हरप्रयत्नानें मध्यस्थी करित नाही, त्यास शहाणे लोक मित्र समजत

१ तन्नृशंसमनर्थाय भवतीति संबन्धः । अनुनीयेत्यपि पाठः । (नी.) २ या तृतीय चरणांत एक अक्षर जास्त आहे.

न मां ब्रूयुरधर्मिष्ठा मूढा ह्यसुहृदस्तथा ।

शक्तो नाऽवारयत्कृष्णः संरब्धान्कुरुरपाण्डवान् ॥ १६ ॥

उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।

तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥ १७ ॥

मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनाश्रयम् ।

न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वक्ष्येऽपि ॥ १८ ॥

अहापयन्पाण्डुवार्थं यथावच्छमं कुरूणां यदि चाऽऽचरेयम् ।

पुण्यं च मे स्याच्चरितं महात्मन्मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९ ॥

अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्मरामार्थवतीमहिंसाम् ।

अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः शमार्थं मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २० ॥

न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।

क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्थेवेतरे मृगाः ॥ २१ ॥

नाहींत (१५). अधार्मिक, मूढ आणि (माझ्याविषयीं) चागलें मन-
नसलेल्या लोकानींही मला म्हणूं नये कीं, क्रुद्ध झालेल्या कौरव-पाण्डवाना
कृष्णानें समर्थ असून आवलें नाहीं (१६). उभय पक्षाचें हित साधण्या-
करतां मी आलों असल्यामुळे, त्याकरतां यत्न करून मी लोकांच्या निन्देंतून
सुटेंत (१७). खरोखर, माझें धर्मार्थयुक्त व हितकर भाषण ऐकून मूर्ख
दुर्योधन जर तें न घेईल, तर दैवाच्या तावडींत जाईल (१८). आणि
पाण्डवांचा (राज्यांशरूप) अर्थ न गमवितां यथायोग्य रीतीनें कुरुवंशजांचें
सख्य जर मी घडविलें, तर महात्म्या विदुरा, मी पुण्य (कर्म) केलें असें
होईल, आणि कौरव मृत्युपाशातून सुटतील (१९). आशा आहे कीं,
धर्मानुकूल, अर्थयुक्त आणि अक्रूर असलेली काव्यवाणी (म्ह० शुक्याची नीति)
मी बोलत असतां घृतराष्ट्रपुत्र तिच्याकडे लक्ष देतील आणि सख्य करण्याकरतां
आलेल्या माझा, कौरव सत्कार करतील (२०). सिंहाच्या समोर जसे इतर
पशु, तसे क्रुद्ध झालेल्या माझ्या समोर उभे राहण्यास सर्व राजे मिळूनहि
समर्थ नाहींत (२१)."

वैशंपायन उवाच— इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।

शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः ॥ २२ ॥ [३२२७]

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्य

भिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

वैशंपायन म्हणालाः— याप्रमाणें भाषण करून वृष्णिश्रेष्ठ यदुनन्दन कृष्णानें सुखस्पर्श (मृदु) शिष्येवर शयन केलें (२२).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान—उपपर्वीत श्रीकृष्णाच्या भाषणाविषयी ९३ वा अध्याय संपला.

अध्याय ९४

[श्रीकृष्णाचें कौरवाच्या सभेस गमन.]

वैशंपायन उवाच— तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।

शिवा नक्षत्रसम्पन्नां सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥

धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।

भृष्वतो विविधां वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २ ॥

कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्याऽनिततेजसः ।

अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३ ॥

ततस्तु स्वरसम्पन्ना बहवः सूतमागधाः ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४ ॥

वैशंपायन म्हणालाः— याप्रमाणें ते उभय बुद्धिमंत (कृष्ण व विदुर) संभाषण करीत असतानाच शुभ आणि नक्षत्रयुक्त असलेली ती रात्र निघून गेली (१). धर्मार्थकामयुक्त आणि रमणीय अर्थ-पद-अक्षरांनी युक्त असलेली (कृष्णाची) विविध भाषणें ऐकण्यांत महात्म्या विदुराची, आणि (विदुराच्या तोंडच्या) योग्य कथांनी तृप्ति झाली असतानाच अमित तेजस्वी कृष्णाची, ती रात्र निघून गेली (२-३). त्यानंतर (पहाटे) स्वरसंपन्न असलेल्या अनेक सूत-मागधांच्या स्तुतिपाठांनी आणि शंख व दुन्दुभि यांच्या निनादांनी केशवास जागें

१ नक्षत्रसंपन्ना इति निरभ्रत्वात् (नी.).

तत उत्थाय दाशार्ह ऋषभः सर्वसात्वताम् ।
 सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५ ॥
 कृतोदकानुजप्यः स हुताग्निः समलंकृतः ।
 ततश्चाऽऽदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६ ॥
 अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
 सन्ध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७ ॥
 आचक्षेतां तु कृष्णस्य घृतराष्ट्रं सभागतम् ।
 कुरुंश्च भीष्मप्रमुखान्राज्ञः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८ ॥
 त्वासर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवाऽमराः ।
 तावभ्यजन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९ ॥
 ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
 ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाऽश्वांश्च परन्तपः ॥ १० ॥
 विसृज्य बहुरत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
 तिष्ठन्तमुपसङ्गम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११ ॥

केलें (४). त्याबरोबर उठून सर्व सात्वतांमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या दाशार्ह जनार्दनानें
 सर्व आवश्यक प्रातःकार्य केलें (५). स्नान आचमन वगैरे आणि जपजाप्य करून
 व अग्नीला आहुति देऊन त्यानें अलंकार धारण केले, आणि नंतर तो माधव
 उदय पावत असलेल्या सूर्याची पूजा करूं लागला (६). आतां, दशार्हकुलोत्पन्न
 अपराजित कृष्ण संध्योपासना करीत असतां, दुर्योधन व सुबलपुत्र शकुनि
 ह्यानीं, त्याच्याकडे येऊन, घृतराष्ट्र, भीष्म प्रमुख कौरव आणि पृथ्वीवरील
 सर्व राजे समेत आल्याचें वर्तमान त्याला कळविलें (७-८). 'स्वर्गामध्ये
 इन्द्राची जशी देव, तशी गोविन्दा, ते तुझी (येण्याची) इच्छा करीत आहेत,'
 (असें त्यानीं कृष्णाला सांगितलें). अत्यंत मधुर अशा सौम्य शब्दांनीं गोविन्दानें
 त्यांचें स्वागत केलें (९). त्यानंतर, सूर्य स्वच्छ प्रकाशल्यावर, शत्रुतापक
 जनार्दनानें ब्राह्मणांना दुवर्ण, वस्त्रें, गाई आणि अश्व दिले (१०). नंतर पुष्कळ
 रत्नें (दान) देऊन उभा राहिलेल्या अपराजित दाशार्ह कृष्णाजवळ जाऊन

१ उदकं स्नानाचमनादि, अनुजप्यं सन्धयोपासनादि, ते उभे कृते येन स=
 कृतोदकानुजप्य । (नी.) २ तिष्ठन्त उपासान (ना.)

ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
 हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दारुकः ॥ १२ ॥
 तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
 महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १३ ॥
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
 कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १४ ॥
 कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाऽभिरक्षितः ।
 आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १५ ॥
 अन्वारुरोह दाशार्हं त्रिदुरः सर्वधर्मवित् ।
 सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वबुद्धिमतां वरम् ॥ १६ ॥
 ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
 द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परन्तपम् ॥ १७ ॥
 सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां चाऽपरे रथाः ।
 पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं गजैरश्वै रथैरपि ॥ १८ ॥

सारथ्याने (दारुकाने) त्याला वन्दन केले (११). त्यानंतर उत्तम घोडे जोडलेला आणि क्षुद्र घंटानीं युक्त असलेला मोठा शुभ्र रथ घेऊन दारुक लवकरच (पुन्हां) आला (१२). सर्व रत्नानीं भूषित आणि मोठ्या अभ्रसमूहाप्रमाणे घोष करणारा तो दिव्य रथ येऊन ठेपला असे समजल्यावर अग्नीला आणि ब्राह्मणांना प्रदक्षिणा घालून, सर्व यादवांना आनंद देणारा शूरकुलोत्पन्न उदारत्मा जनार्दन कृष्ण, कौस्तुभ मणि धारण करून, परम तेजाने झळकत, कौरवाच्या घोळक्यांत, आणि वृष्णींच्या संरक्षणात, रथावर चढला (१३-१५). सर्व प्राण्यामध्ये श्रेष्ठ आणि सर्व बुद्धिमन्तामध्ये वरिष्ठ असलेल्या दाशार्ह कृष्णाच्या मागून सर्वधर्मवेत्ता त्रिदुर रथावर चढला (१६). त्यानंतर दुर्योधन आणि सौबल शकुनि दुसऱ्या रथांत बसून त्या शत्रुतापक कृष्णाच्या मागे चालले (१७). सात्यकि, कृतवर्मा आणि वृष्णींमधील इतर रथी, गजांवर, अश्यांवर

तेषां हेमपरिष्कारैर्युक्ताः परमवाजिभिः ।

गच्छतां घोषिणाश्चित्ररथां राजन्विवरेजिरे ॥ १९ ॥

संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ।

राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्छ्रिया ज्वलन् ॥ २० ॥

ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।

शङ्खाश्च दधिमरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २१ ॥

प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।

परिवार्य रथं शौरेरगच्छन्त परन्तपाः ॥ २२ ॥

ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।

असिप्रासायुधधराः कृष्णस्याऽऽसन्पुरस्सराः ॥ २३ ॥

गजाः पञ्चशतास्तत्र रथाश्चाऽऽसन्सहस्रशः ।

प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ॥ २४ ॥

आणि रथात बसून कृष्णाच्या पाठीमागून चालले (१८). ते सर्व चालले असतां, राजा जनमेजया, उत्तम अश्व जोडलेले आणि घोष करणारे त्यांचे सुवर्णलंकृत चित्रविचित्र रथ फारच शोभले (१९). (अनेक) राजर्षींचे चरण लागलेल्या आणि (आधीच) झाडून-शिंपडून ठेवलेल्या राजमार्गाशीं, तेजानें झळकणारा बुद्धिमान् कृष्ण, (नेमलेल्या) वेळीं आला (२०). तो दाशार्ह कृष्ण राजमार्गातून चालला असतां, नगारे वाजविण्यांत आले, शंख फुंकले गेले आणि इतर वाद्येहि वाजविळीं गेलीं (२१). सर्व लोकांत श्रेष्ठ, सिंहासारखे पराक्रमी, तरुण व शत्रुतापक वीर शूरकुलोत्पन्न कृष्णाच्या रथाला वेष्टून चालले होते (२२). शिवाय दुसरे अनेक सहस्र वीर नानाप्रकारचीं आश्चर्यकारक वस्त्रे नेसलेले आणि खड्ग, भाले व (इतर) आयुधे घेतलेले कृष्णाचे पुरःसर (अग्रदूत) झाले होते (२३). पाचशीं हत्ती आणि हजारों रथ तेथे होते, ते दाशार्हकुलोत्पन्न अपराजित वीर

१ चित्राश्च ते रथाश्च (नी.) २ संमृष्टं दूरीकृतं संसिक्तं जलेनाप्लावितं च रजो ब्रह्मात्तम् । अविभक्तिकं पदम् । (नी.) ३ एकपुष्कराः काहलाः (नी.)

पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
 सवालवृद्धं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिन्दम ॥ २५ ॥
 वेदिकामाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
 अचलन्तीव भारेण यौपिद्भिर्भवनान्युत ॥ २६ ॥
 स पूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्मधुराः कथाः ।
 यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्धयौ ॥ २७ ॥
 ततः सभां समासाद्य केशवस्याऽनुयायिनः ।
 सशृङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २८ ॥
 ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
 सम्प्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २९ ॥
 ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
 श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ३० ॥
 आसाद्य तु सभाद्वारमृषमः सर्वसात्वताम् ।
 अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३१ ॥

कृष्ण चालला असता त्याच्यामागून जात होते (२४). कौरवांचें सर्व नगर जनार्दनाला पाहण्याच्या इच्छेनें, शत्रुदमना जनसेजया, बाल, वृद्ध व स्त्रिया यासहित, रस्त्यावर लोटलें होतें (२५). उच्चासनावर बसलेल्या तरुणींनीं व्यापलेलीं अनेक गृहें त्या भारानें जणुं काय हालत होतीं (२६), तो (कृष्ण) कौरवाचा सत्कार घेत, मधुर भाषणें ऐकत, आणि योग्यते-प्रमाणें उलट सत्कार करीत, पहात, हळूहळू चालला होता (२७). त्यानंतर सभेशीं येऊन पोचल्यावर केशवाच्या अनुयायांनीं शंखांसहित वेणुघोषानीं सर्व दिशा निनादून सोडल्या (२८). त्याबरोबर अमिततेजस्वी राजांची ती सर्व सभा कृष्णाच्या आगमनाच्या अपेक्षेनें हर्षानें थरारली (२९). कृष्ण समीप आल्यानंतर पर्जन्याच्या नादासारखा तो रथघोष ऐकून (सर्व) राजांना अत्यंत हर्ष झाला (३०). सभाद्वाराशीं येऊन पोचल्यावर, सात्वतश्रेष्ठ शूरकुलोत्पन्न महायशस्वी कृष्ण, कैलासशिखरासारख्या आपल्या

नवमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सर्वां ततः ॥ ३२ ॥
 पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
 ज्योतीष्यादित्यवद्राजन्कुरून्प्राच्छादयञ्छ्रिया ॥ ३३ ॥
 अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
 वृष्णस्य कृतवर्मा चाऽप्यासन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३४ ॥
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
 आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३५ ॥
 अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
 सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३६ ॥
 उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।
 तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३७ ॥
 आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
 कृष्णार्थं कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३८ ॥

रथांतून उतरून, विदुराचा आणि सात्यकीचा हात धरून, नक्षत्रांना जसा
 सूर्य, त्याप्रमाणे, राजा जनमेजया, कौरवांना आपल्या तेजाने झाकीत, नव-
 मेघाप्रमाणे दिसणाऱ्या, तेजाने जणुं झळकणाऱ्या व महेन्द्रभवनाप्रमाणे
 शोभणाऱ्या त्या समेत प्रविष्ट झाला (३१-३३). वासुदेव कृष्णाच्या
 पुढे कर्ण व दुर्योधन हे दोघे असून, वृष्णि आणि कृतवर्मा त्याच्या पाठीमागे
 होते (३४). त्यानंतर धृतराष्ट्राला पुढे कळून भीष्म, द्रोण इत्यादि सर्वजण
 जनार्दनाचा सत्कार करीत आपापल्या आसनांवरून उठले (३५). दाशार्ह
 कृष्ण येताच, महायशस्वी नराधिपति प्रज्ञाचक्षु (धृतराष्ट्र) भीष्म व द्रोण
 यांच्या बरोबरच उठून उभा राहिला (३६). जनेश्वर महाराज धृतराष्ट्र
 उठल्याबरोबर, ते हजारों राजे सर्व बाजूंनी एकदम उठले (३७). सुवर्ण-
 भूषित सर्वतोभद्र आसन धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून कृष्णाकरतां तेथे त्या

स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चाऽन्यान्यथावयः ॥ ३९ ॥
 तत्र केशवमानर्चुः सम्यगभ्यागतं सभाम् ।
 राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ४० ॥
 तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परन्तपः ।
 अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरंजयः ।
 ततस्तानभिसम्प्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ॥ ४१ ॥
 अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शान्तनवं शनैः ।
 पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप ॥ ४२ ॥
 निमन्त्र्यन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ।
 नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ॥ ४३ ॥
 पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 ऋषीञ्छान्तनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ॥ ४४ ॥
 त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ।
 आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ॥ ४५ ॥

ठेवलें होतें (३८), धर्मनिष्ठ माधवानें स्मित करून राजा धृतराष्ट्राशीं आणि भीष्म-द्रोणाशीं भाषण केलें आणि नंतर इतर राजांशीं त्यांच्या वयाप्रमाणें त्यानें भाषण केलें (३९), सभेस आलेल्या जनार्दन केशवाचा सर्व पार्थिव राजांनीं आणि कौरवांनीं त्यावेळीं चांगला सत्कार केला (४०). त्या राजसमूहामध्ये तो दशार्हकुलोत्पन्न शत्रुतापक शत्रुपुरजेता कृष्ण उभा असतां अन्तरिक्षस्थ ऋषि त्यांच्या दृष्टीस पडले. तेव्हां त्या नारदप्रमुख ऋषींना पाहून दाशार्ह कृष्ण शान्तनव भीष्माला हळूच म्हणाला:—“राजा, पृथ्वीवरील राजाची सभा पाहण्याकरतां ऋषि आले आहेत, त्यांना आसनें देऊन मोठ्या सत्कारानें निमन्त्रण द्या. हे बसले नसतां कोणींहि बसणें शक्य नाहीं (४१-४३). शुद्ध अन्तःकरणाच्या ह्या मुनींचा लवकर सत्कार करा.” (त्यानंतर) ऋषींना सभाद्वाराशीं आलेले पाहून शान्तनव भीष्मानें त्वरा करून सेवकांना “आसनें (आणा)” अशी आज्ञा केली. त्याबरोबर त्या सेवकांनीं रत्न व सुवर्ण

- मणिकाञ्चनाचित्राणि समाजन्हुस्ततस्ततः ।
 तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्थेषु भारत ॥ ४६ ॥
 निषसादाऽऽसने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ।
 दुःशासनः सात्यक्ये ददात्रासनमुत्तमम् ॥ ४७ ॥
 विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ।
 अविदूरे तु कृष्णस्य कर्णदुर्योधनाबुधौ ॥ ४८ ॥
 एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ ।
 गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः ॥ ४९ ॥
 निषसादाऽऽसने राजा सहपुत्रो विशाम्पते ।
 विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्यर्ध्याजिनोत्तरे ॥ ५० ॥
 संस्पृशन्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् ।
 चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्व एव ते ॥ ५१ ॥
 अमृतस्येव नाऽतृप्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ।
 अतसीपुष्पसङ्काशः पीतवासा जनार्दनः ॥ ५२ ॥
 व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ५३ ॥

यानीं चित्रित केलेलीं, मोठीं, विस्तृत व उज्वल आसने ठिकठिकाणाहून (तेथें) आणिलीं. त्यावर त्या ऋषींनीं बसून अर्ध ग्रहण केल्यानंतर, भारता जनमेजया, कृष्ण आसनावर बसला, आणि राजेहि आपापल्या आसनांवर बसले. दुःशासनानें सात्यकीला उत्तम आसन दिलें (४४-४७). विविंशतीनें कृतवर्म्याला सुवर्णमय आसन दिलें. कृष्णाच्या जवळच असहिष्णु महात्मे उभयतां कर्ण व दुर्योधन एका आसनावर बसले. गान्धारानीं रक्षिलेला गान्धाराधिपति राजा शकुनि, राजा जनमेजया, पुत्रासहित (एका) आसनावर बसला. महाबुद्धिमान् विदुर, शूरकुलोत्पन्न कृष्णाच्या आसनाला लागून, शुभ्र व मौल्यवान् मृगाजिनानें आच्छादिलेल्या रत्नखचित पीठावर बसला. (कितीही) अमृत पिऊन जसा कोणी तृप्त होत नाही, त्याप्रमाणें दाशार्ह जनार्दनाकडे पहात राहिलेले ते सर्व राजे त्याला पुष्कळ वेळ पाहूनहि तृप्त झाले नाहीत. अतसीपुष्पाप्रमाणें शोभणारा पीताम्बरधारी जनार्दन सुवर्णामध्ये

ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्वोविन्दगतमानसम् ।

न तत्र कश्चित् किञ्चिद्वा व्याजहार पुमान्कचित् ॥५४॥[३२८१]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्दानपर्वणि श्रीकृष्णसभाप्रवेशे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

बसविलेख्या मण्याप्रमाणें सभेमध्ये शोभला (४८-५३). त्यानंतर गोविन्दाकडे
सर्वांचीं भर्ने लागून राहिल्यामुळें सर्व स्तब्ध झालें. कोणीहि पुरुष कोठें
काहीं बोलना (५४).

व्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान-उपपर्वत श्रीकृष्णाच्या
सभाप्रवेशाविषयी ९४ वा अध्याय संपला.

अध्याय ९५

[कौरवसभेत श्रीकृष्णाचें भाषण.]

वैशम्पायन उवाच — तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णीम्भूतेषु राजसु ।

वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १ ॥

जीमूत इव घर्मान्ते सर्वां संश्रावयन्सभाम् ।

धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच — कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।

अप्रणाशेन वीराणामेतद्याचितुमागतः ॥ ३ ॥

वैशंपायन म्हणाला:— ते सर्व राजे स्तब्ध बसले असतां, सुंदर दन्त
आणि दुन्दुभीसारखा (गंभीर) स्वर असलेला कृष्ण भाषण करूं लागला
(१). वर्षाकाळांतील मेघाप्रमाणें (गंभीर स्वरानें) सर्व सभेला ऐकवीत,
धृतराष्ट्राकडे पाहून माधवानें भाषण केलें (२).

श्रीभगवान् म्हणाला:— “ वीरांचा नाश न होता, कुरूंचा आणि
पाण्डवांचा शम (सलोखा) व्हावा एवढें मागण्यासाठीं, भारता (धृतराष्ट्रा),

राजन्नाऽन्यत्प्रवक्तव्यं तव नैश्व्रेयसं वचः ।
 विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिन्दम ॥ ४ ॥
 इदं ह्यद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
 श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५ ॥
 कृपानुकम्पा^१ कारुण्यमानृशंस्यं च भारत ।
 तथाऽऽर्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६ ॥
 तस्मिन्नेवंविधे राजकुले महति तिष्ठति ।
 त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसाम्प्रतम् ॥ ७ ॥
 त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
 मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाम्भ्यन्तरेषु च ॥ ८ ॥
 ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
 धर्माथा पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९ ॥
 अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हतचेतसः ।
 स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ पुरुषर्षभ ॥ १० ॥

मी आलों आहे (३). ह्याहून आणखी तुझ्या कल्याणाची गोष्ट, राजा,
 (मला तुला) सांगावयाची नाही. कारण, शत्रुदमना, जाणावयाचें सर्व तूं
 जाणतोसच (४). खरोखर, राजा, आज हें (कुरु—) कुळ सर्व राजामध्ये
 श्रेष्ठ असून विधेने व शीलाने संपन्न आणि सर्व गुणानी युक्त आहे (५).
 कृपा, अनुकम्पा, कारुण्य आणि अहिंसा, त्याचप्रमाणे सरळपणा, क्षमा
 आणि सत्य, हे गुण कुरुकुळामध्ये विशिष्ट आहेत (६). अशाप्रकारचें तें
 कुळ मोठें असता, राजा, त्यामध्ये, विशेषतः तूं निमित्त होऊन, अनुचित
 गोष्ट घडणें योग्य नाही (७). कारण, कुरुश्रेष्ठा ताता धृतराष्ट्रा, (द्यूता-
 सारख्या) बाह्य (उघड) कृत्यामध्ये आणि (लाक्षागृहासारख्या)
 गुप्त कृत्यामध्ये कपटाने वागणाऱ्या कौरवांचा मुख्य आवरणारा तूं आहेस (८).
 कौरवा, दुर्योधनप्रमुख तुझे ते पुत्र असभ्य, मर्यादा सोडलेले, लोभाने नष्टबुद्धि
 झालेले असून, धर्मांसा पाठीमागे राखून, आपल्या श्रेष्ठ बंधूंशीं
 दुष्टाप्रमाणे वागतात, तें, पुरुषश्रेष्ठा, तूं जाणतोस (९—१०).

१ कृपा=परसुखार्थ यत्न; अनुकम्पा=परदुःखदर्शनाने भीति, कारुण्य=परदुःख-
 निवारणार्थ यत्न; आनृशंस्य=दुसःयाला दु ख न देणें (नी.) २ बाह्येषु द्यूतादिषु,
 आम्भ्यन्तरेषु जतुगृहादिषु (नी.)

सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।

उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११ ॥

शक्या चेयं शमयितुं न चेदित्ससि भारत ।

न दुष्करो ह्यत्र शमो सतो मे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशाम्पते ।

पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३ ॥

आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहाऽन्वयैः ।

हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४ ॥

तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।

शमे प्रयतमानस्य सम शासनं काङ्क्षिणः ॥ १५ ॥

स्वयं निष्फलमालक्ष्य संविधत्स्व विशाम्पते ।

सहायभूता भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६ ॥

तेव्हा हे महाभयंकर संकट (तुम्हा) कौरवामध्येच उत्पन्न झालेले असून, कौरवा, ह्याकडे दुर्लक्ष केल्यास हे सर्व पृथ्वीचा नाश करील (११). पण, भारता, कुलोच्छेद करण्याची तुझी इच्छा नसेल तर, ह्याचें शमन करणें शक्य आहे; कारण, भरतश्रेष्ठा, शम करणें मला कठिण वाटत नाही (१२). जनाधिपा राजा धृतराष्ट्रा, शम करणें तुझ्यावर आणि माझ्यावर अवलंबून आहे. कौरवा, तूं आपल्या पुत्राना आवर; मी त्यांना (पाण्डवाना) आवरतो (१३). कारण, राजेंद्रा, तुझी आज्ञा तुझ्या पुत्रानी व त्याच्या अनुयायानी पाळलीच पाहिजे. त्यांनीं तुझ्या आज्ञेत राहण्यात त्याचेंच अत्यंत हित आहे; राजा, तुझेही हित आहे, पाण्डवांचेही हित आहे, आणि (धर्मराज युधिष्ठिराची) आज्ञा पाळण्याची इच्छा धरून शमासाठीं प्रयत्न करणाऱ्या माझेही हित आहे (१४-१५). वैर निष्फल आहे हे नीट लक्षात घेऊन, जनाधिपा, तूं स्वतः शम कर. (तूं तसें केले असतां) जनेश्वरा, (सर्व) भरत तुझेच

१ न दित्ससि कुलं न छेतुमिच्छसि । त्वं चेदिच्छसीति पाठे कुरुन् स्थापयितुमिच्छसि तर्हि शमो न दुष्कर. । (नी.) २ बलवत् अत्यन्तमेषामेव । अपिशब्द एवार्थो (नी.) ३ शासनकाक्षिण. पुत्रान् शासितुमिच्छतस्तव । (नी.) बर अर्थ अ. ७९ श्लो. २१ च्या संदर्भाप्रमाणें केला आहे. ४ निष्फलं वैरं, संविधत्स्व शमं कुरु (नी.)

धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।

न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७ ॥

न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मनिः ।

इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८ ॥

यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९ ॥

सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।

युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २० ॥

सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।

को नु तान्विपरीतात्मा युद्धयेत भरतर्षभ ॥ २१ ॥

लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाऽप्यधृष्यताम् ।

प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२ ॥

तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।

श्रेष्ठांसश्चैव राजानः सन्धास्थन्ते परन्तप ॥ २३ ॥

साहाय्यकर्ते होतील (१६). पाण्डवाच्या साहाय्याने सुरक्षित राहून, राजा, तू धर्मार्थांस अनुसरून वाग. नराधिपा, यत्न करूनहि त्याच्यासारखे (रक्षण कर्ते) मिळण्यासारखे नाहीत (१७). खरोखर, महात्मे पाण्डव तुझे रक्षण करीत असतां, तुला जिंकण्यास देवांसहित इन्द्रहि समर्थ होणार नाही: मग (पृथ्वीवरील) राजे कोठून होतील ? (१८) जेथे भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण, विविंशति, अश्वत्थामा, विकर्ण, सोमदत्त, बाल्हिक, सैन्धव (जयद्रथ), कलिङ्ग, काम्बोज सुदक्षिण, युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन, जुळे नकुल-सहदेव, तसेच महातेजस्वी सात्यकि आणि महारथ युयुत्सु आहेत, त्याच्याशी, भरत श्रेष्ठा धृतराष्ट्रा, कोणता विपरीत बुद्धीचा पुरुष युद्ध करील ? (१९-२१) कौरवपांडवाच्या साहाय्याने, शत्रुघ्ना धृतराष्ट्रा, तू पुन्हा ह्या सर्व लोकाचा प्रभु होऊन शत्रूंना अजिंक्य होशील (२२). असें झाले असतां, शत्रुतापका पृथ्वीपते, तुझ्या बरोबरीचे पृथ्वीपाल आणि तुझ्याहून श्रेष्ठ राजेहि तुझ्याशी

स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ।
सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्यसि जीवितुम् ॥ २४ ॥
एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५ ॥
एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
अन्यान्विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाऽखिलः ॥ २६ ॥
तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परन्तप ।
यदि सम्पत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७ ॥
संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यंसि ॥ २८ ॥
पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वाऽपि महाबलैः ।
यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद् ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९ ॥
शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्रक्ष महतो भयात् ॥ ३० ॥

संधि (सख्य)करतील (२३). आणि मग, पुत्र पौत्र, पिते, भ्राते आणि सुहृद् ह्यांच्या योगाने सर्व बाजूंनी सुरक्षित राहून तू सुखाने जगू शकशील (२४). ह्यांनाच पुढे करून आणि पूर्वाग्रहाने ह्यांचा सत्कार करून, पृथ्वीपते, तू सर्व निष्कण्टक पृथ्वीचा उपभोग घेशील (२५). कारण, भारता, ह्या सर्व पाण्डुपुत्रांच्या आणि स्वकीयांच्या साहाय्याने तू कोणत्याही शत्रूंना जिंकशील, हा सर्व तुझा स्वार्थ आहे (२६). शत्रुतापका नराधिपा, पुत्र व त्याचे अमात्य यासह जर तू (पाण्डवांशी) एक्य करशील, तर त्यांनीच संपादिलेल्या पृथ्वीचा उपभोग घेशील (२७). युद्धांमध्ये, महाराजा, अत्यंत मोठा संहार दिसतो; आणि उभय पक्षांच्या सहाय्यात, राजा, तू कोणता धर्म पाहतोस ? (२८) पाण्डवयुद्धात ठार झाले, किंवा तुझे महाबलाढ्य पुत्र ठार झाले, तर, भरतश्रेष्ठा राजा, तुला कोणते सुख मिळणार ते साग (२९). कारण पाण्डुपुत्र आणि तुझे पुत्र, दोघेहि शूर आणि अस्त्रनिपुण असून सर्वजण युद्धाची

न पश्येम कुरुन्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
 क्षीणानुभयतः शूरात्रथिनो रथिभिर्हतान् ॥ ३१ ॥
 समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
 अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२ ॥
 त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषः स्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३ ॥
 शुक्ला वदान्या हीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
 अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ३४ ॥
 शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् ।
 सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५ ॥
 सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृता भरतर्षभ ।
 अमर्षं च निराकृत्य वैराणि च परन्तप ॥ ३६ ॥

चाट पहात आहेत. महासंकटातून तू त्यांचें रक्षण कर (३०). सर्व कौरव
 आणि पांडव, त्याचप्रमाणें उभय पक्षांकडील (इतर) शूर रथी
 रथ्यांकडून मारले जाऊन नष्ट झालेले पाहण्याची पाळी आपणावर न येवो
 (३१). कारण, नृपश्रेष्ठा, येथें जमलेले हे पृथ्वीवरील सर्व राजे क्रोधाच्या
 अधीन झाले असता ह्या सर्व प्रजांचा नाश करताल (३२). राजा, ह्या
 पृथ्वीचें रक्षण कर, ह्या प्रजांचा नाश होऊं देऊं नको. तू ताळ्यावर आलास
 कीं, कुरुनन्दना, बाकी (सर्व) होईल (३३). (येथें जमलेले राजे)
 शुक्ल (शुद्ध), उदार, अकार्याची लज्जा बाळगणारे, आर्य, पुण्यकुळात
 जन्मलेले आणि राजा, एकमेकांचे साहाय्यकर्ते आहेत; महासंकटातून तू त्यांचें
 रक्षण कर (३४). ह्या भूपालाना सुखानें परस्परांस भेटून, परस्पराबरोबर
 भोजन व पान करून, सुंदरवस्त्रें व माळा धारण करून आणि सत्कार घेऊन,
 भरतश्रेष्ठा परंतपा धृतराष्ट्रा, क्रोध व वैरभाव टाकून आपापल्या गृहांस जाऊं

हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।
 तदेव ते भवत्वद्य सन्धत्स्व भरतर्षभ ॥ ३७ ॥
 बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
 तान्पालय यथान्धायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८ ॥
 भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
 मा ते धर्मस्तथैवाऽर्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९ ॥
 आहुस्त्वा पाण्डवा राजन्भिवाद्य प्रसाद्य च ।
 भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहाऽनुगैः ॥ ४० ॥
 द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।
 त्रयोदशं तथाऽज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१ ॥
 स्थातां नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
 नाऽहास्म समर्थं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२ ॥
 तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
 नित्यं संक्लेशिता राजन्स्वराज्यांश्च लभेमहि ॥ ४३ ॥

ध्या (३५-३६). पाण्डवावर तुझे जे प्रेम होतें, तेंच (तुझ्या) आयुष्याचा हा अन्त जवळ आला असतां, तुझ्या मनांत वागूं दे, आणि भरतश्रेष्ठा, तूं (त्याच्याशीं) शम कर (३७). बालपणींच पितृवियोग झालेल्या त्या पाण्डवाना तूंच वाढविलें. भरतश्रेष्ठा, त्यांचें आणि आपल्या पुत्रांचेंहि तूं न्यायानें पालन कर (३८). कारण, तूंच, विशेषतः संकटात, त्यांचें रक्षण केलें पाहिजे. भरतश्रेष्ठा, तुझा धर्म त्याचप्रमाणें अर्थ नष्ट होऊं देऊं नको (३९). राजा, तुला वन्दन करून आणि विनवणी करून पाण्डवांनीं सांगितलें आहे कीं, 'आपल्या आज्ञेवरून आम्हीं आमच्या अनुयायांसह दुःख भोगलें (४०). हीं बारा वर्षे आम्हीं वनात राहून काढलीं; त्याचप्रमाणें तेरावें वर्ष लोकवस्तींत अज्ञात राहून काढलें (४१). आपला पिता (धृतराष्ट्र) त्या कराराप्रमाणें वागेल अशी आमची खात्री असल्यामुळें, ताता, आम्हीं करार मोडला नाहीं, आणि तें आमचें (वर्तन) ब्राह्मणांना माहित आहे (४२). आम्हीं त्या कराराप्रमाणें वागलों असल्यामुळें भरतश्रेष्ठा, तूंहि त्याप्रमाणें वाग. राजा, एकसारखे क्लेश सोशीत आलेल्या आम्हांला

१ स्थाता स्थास्यति (नी.)

त्वं धर्ममर्थं सञ्जानन्सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि ।
 गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्षमहे ॥ ४४ ॥
 स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ।
 गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ४५ ॥
 वर्तामहे त्वयि च तां त्वं च वर्तस्व नस्तथा ।
 पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ॥ ४६ ॥
 संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ धर्मे सुवर्तमानि ।
 आहुश्चेमां परिषदं पुत्रांस्ते भरतर्षभ ॥ ४७ ॥
 धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसाम्प्रतम् ।
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ॥ ४८ ॥
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ।
 विद्वो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ॥ ४९ ॥

आमचा राज्यांश मिळू दे (४३), तूं धर्म आणि अर्थ चांगल्या रीतीने
 जाणत असल्यामुळे, आमचे रक्षण करणे तुझे कर्तव्य आहे. आपणाकडे
 वडीलपणा आहे असे पाहून आम्ही अनेक क्लेश सोसले आहेत (४४).
 तेव्हा आपण माता-पित्याप्रमाणे आमच्याशी वागावे. तसेच भारता,
 गुरुविषयी शिष्याची जी पूज्य वृत्ति असते, ती आम्ही तुझ्याविषयी वाळगतो,
 तेव्हा तूहि आमच्याशी तसा वाग. आम्ही कुमार्गाला लागलो तर आमच्या
 पित्यानेच आम्हाला थांबवावयाचे आहे. तूं आम्हाला (योग्य) मार्गावर
 आणून ठेव, आणि तूहि धर्माच्या सुमार्गावर रहा. त्याचप्रमाणे भरतश्रेष्ठा,
 ह्या परिषदेला तुझ्या पुत्रांनी (पाण्डवांनी) सांगितले आहे कीं (४५-४७),
 ' धर्मज्ञ सभासद असतांना येथे कांहीं अनुचित गोष्ट घडणे योग्य नाही.
 कारण जेथे धर्माचा अधर्माकडून आणि सत्याचा असत्याकडून सभासदाच्या
 देखत घात होतो, तेथे सभासदाचाहि घात होत असतो. खरोखर, अधर्माने
 विद्व झालेला धर्म जेव्हा सभेकडे येतो, आणि सभासद त्याच्या अंगात रुतलेले

न चाऽस्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ।
 धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ५० ॥
 ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते^१ ।
 ते सत्यमाहुर्धर्म्यं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ५१ ॥
 शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यजनेश्वर ।
 ब्रुवन्तु ते महीपालाः सभायां ये सभासते ॥ ५२ ॥
 धर्मार्थो सम्प्रदायैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
 प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्पुरुषर्षभ ॥ ५३ ॥
 प्रक्षाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्धुवक्षमन्वगाः ।
 पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ॥ ५४ ॥
 ततः सपुत्रः सिद्धार्थो बुद्धश्च भोगान्परन्तप ।
 अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ॥ ५५ ॥

शल्य कापून टाकीत नाईत, तेव्हां सभासदहि(त्या शल्यानें)विद्ध होत असतात. नदी ज्याप्रमाणें तटस्थ वृक्षांचा नाश करिते, त्याप्रमाणें (अधर्मानें विद्ध झालेला) धर्म त्या (तटस्थ) सभासदाचा नाश करतो' (४८-५०). (अशा रीतीनें) जे (पाण्डव) धर्माकडे डोळे लावून स्वस्थ ध्यान करीत बसले आहेत, ते भरतश्रेष्ठा (धृतराष्ट्रा), सत्य, धर्म्य आणि न्याय्य असेच बोलत आहेत (५१). जनाधिपा, (राज्य) देण्यावांचून तुला त्यांना दुसरें काय सागणें शक्य आहे? सभेमध्ये जे बसले आहेत, त्या भूपालांनीं सांगावें (५२). धर्मार्थांचा नीट विचार करूनच मी जर सत्य बोलत असेन, तर पुरुषश्रेष्ठा, ह्या क्षत्रियाना मृत्युपाशांतून सोडव (५३). भरतश्रेष्ठा, शान्त हो. क्रोधाला बळी पडूं नको. त्या पाण्डवाना त्याचा योग्य वडिलार्जित हिस्सा देऊन, नंतर शत्रुतापका, पुत्रांसहित कृतकृत्य होऊन सुखांचा उपभोग घे. अजातशत्रु (युधिष्ठिर) सर्वदा सज्जनांच्या धर्माप्रमाणें वागत असतो, हें तूं जाणतोस; आणि नराधिपा,

१ आरुजति हिनस्ति (नी.) २ अनुकूलजान् कूलमनुसृत्य जातान् वृक्षादीन् (नी.)
 ३ ये पाण्डवास्तूष्णीमांसते कालं निर्वाह्य भवद्भ्यो राज्यांशं लब्धुमिच्छन्ति ते सत्यं धर्म्यं न्याय्यं चाहुः (नी.)

सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ।
 दाहितंश्च निरस्तंश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ॥ ५६ ॥
 इन्द्रप्रस्थं त्वयैवाऽसौ सपुत्रेण विवासितः ।
 स तत्र निवसन्सर्वान्वशानीय पार्श्विवान् ॥ ५७ ॥
 त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ।
 तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ॥ ५८ ॥
 राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परलोपधिः ।
 स तामवस्थां सम्प्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभां गताम् ॥ ५९ ॥
 क्षत्रधर्मादभेयात्मा नःऽकम्पत युधिष्ठिरः ।
 अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ॥ ६० ॥
 धर्मादर्थान्खुवाचैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ।
 अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थं चाऽनर्थमात्मनः ॥ ६१ ॥
 लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृहीष्व विशाम्पते ।
 स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः ॥ ६२ ॥

तुझ्याशी व तुझ्या पुत्राशी तो जी वृत्ति ठेवतो, तीहि तूं जाणतोस. (लाक्षा-
 गृहात) जाळला आणि (राज्यावरून) हाकलून लावला, तरी तो पुन्हां
 तुझ्याच आश्रयाला येत आहे (५४-५६). इन्द्रप्रस्थाला तूं आणि तुझ्या
 पुत्रांनीच त्याला पाठविलें, पण त्यानें तेथें राहून सर्व राजे जिंकून, राजा,
 तुला अनुकूल करून दिले. त्यानें तुला सोडलें नाहीं, तो अशा रीतीनें वागत
 असतां, सुबलमुत्र शकुनीनें त्याचीं राष्ट्रे आणि धनधान्य लुबाडण्याच्या इच्छेनें
 मेळिं कपट योजलें. अशा दुर्दर्शेंत पडून व (द्रौपदी) कृष्णेला समेत आणलेली
 पाहूनहि, तो थोर मनाचा युधिष्ठिर क्षत्रियधर्मापासून चळला नाहीं. तथापि,
 भारता, मी तुझे आणि त्याचें (दोघाचें) हित इच्छितों (५७-६०).
 धर्म, अर्थ आणि सुख या सर्वांकरता, राजा, तूं अहिताला हित समजून आणि
 हिताला आपलें अहित समजून प्रजाचा नाश करूं नको (६१). लोभामध्ये
 फार पुढे गेलेल्या आपल्या पुत्राना, नराधिपा, तूं आवर. शत्रुदमन पृथापुत्र
 पाण्डव तुझी सेवा करण्यास तयार आहेत, आणि लढण्यासहि तयार
 आहेत. तरी शत्रुतापका राजा, जें तुला पथ्यकर वाटेल तें कर ” (६२).

१ दाहितः जतुगृहे (नी.) २ निरस्तो द्यूतेन राज्याद्दूरीकृतः (नी.)
 ३ परलोपधि. महच्छद्य (नी.)

यत्ते पथ्यतमं राजंस्त्वस्मिंस्तिष्ठ परन्तप ।

वैशम्पायन उवाच—

तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।

न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामद्ग्रतः ॥ ६३ ॥ [३३४४]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि

भगवद्दानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

वैशम्पायन म्हणाला;— (कृष्णाच्या) त्या भाषणाची सर्व राजांनी मनांतल्या मनांत फार प्रशंसा केली; कारण तसे स्पष्ट बोलून दाखविण्यास तेथे कोणी पुढे गेला नाही (६३).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वीतील भगवद्दान-उपपर्वीत श्रीकृष्णाच्या भाषणाविषयी ९५ वा अध्याय संपला.

अध्याय ९६

[कौरवसभेत परशुरामाचे भाषण: दम्भोद्धवराजाच्या पराभवाच्या उदाहरणावरून सामर्थ्याचा गर्व सोडण्याविषयी परशुराम दुर्योधनाला उपदेश करतो.]

वैशम्पायन उवाच—

तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।

स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ १ ॥

कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान् ।

इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति रुद्र पार्थिवाः ॥ २ ॥

तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।

जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन म्हणाला:— महात्म्या केशवाने असे भाषण केल्यानंतर सर्व सभासदांच्या अंगावर रोमांच उभे राहून ते स्तब्ध बसले (१). त्यांच्यापैकी कोणीही पुरुष उत्तर देण्यान धजेना, ते सर्व राजे मनाशीच विचार करीत राहिले (२). याप्रमाणे ते सर्व राजे स्तब्ध बसले असतां, जामदग्न्याने (परशुरामाने) कौरवसभेत (दुर्योधनाला उद्देशून) पुढील भाषण

इमां मे सोपमां वाचं शृणु सत्यामशुद्धितः ।
 तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४ ॥
 राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराऽभवत् ।
 अखिलां बुभुजे सर्वा पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५ ॥
 स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
 ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६ ॥
 अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
 शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वाऽपि शस्त्रभृत् ॥ ७ ॥
 इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीभिमाम् ।
 दर्पेण महता सत्तः कश्चिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८ ॥
 तं च वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।
 प्रत्यपेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९ ॥
 निषिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
 अतिमानं श्रिया सत्तं तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १० ॥

केलें (३). “ (दुर्योधना,) माझी ही दृष्टान्तयुक्त सत्य वाणी निःशंक
 होऊन ऐक. ती ऐकून जर हें बरोबर आहे असें तुला वाटलें, तर त्यातून तूं आपलें
 हित घे (४). पूर्वीं दम्भोद्भव नावाचा सार्वभौम राजा झाला. त्यानें निष्क-
 ण्टक सर्व पृथ्वीचा उपभोग घेतला, असें आम्हीं ऐकलें आहे (५).
 तो पराक्रमी महारथ नेहमीं रात्र संपून प्रातःकाळ झाल्याबरोबर उठून ब्राह्म-
 णाना आणि क्षत्रियांना विचारीत असे कीं (६), ‘ युद्धात माझ्याहून श्रेष्ठ
 किंवा माझ्या बरोबरीचा होईल असा कोणी शूद्र, वैश्य, क्षत्रिय किंवा ब्राह्मण
 शस्त्रधर आहे काय ?’ (७) मोठ्या गर्वानें माजलेला आणि दुसऱ्या कोणाचा
 विचार न करणारा तो राजा याप्रमाणें विचारीत ह्या पृथ्वीवर भटकत असे (८).
 परंतु सर्व बाजूंनीं अभय असलेल्या विद्वान् व समर्थ ब्राह्मणांनीं पुन्हां पुन्हा
 आत्मस्तुति करणाऱ्या त्या राजाचा निषेध केला (९). याप्रमाणें ब्राह्मण
 त्याचा निषेध करीत असतांहि तो राजा त्यांना पुन्हा पुन्हा तो प्रश्न करीतच
 बाहिला. तेव्हां संपत्तीनें माजलेल्या त्या अतिमानी व गर्विष्ठ राजाला वेदांचें

तपस्विनो महात्मानो वेदप्रत्ययदर्शिनः ।

उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११ ॥

अनेकजयिनौ संख्ये यौ वै पुरुषसत्तमौ ।

तयोस्त्वं न समो राजन्भविताऽसि कदाचन ॥ १२ ॥

एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।

क तौ वीरौ कजन्मानौ किङ्कर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः— नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।

आयातौ मालुषे लोके ताभ्यां युद्धयस्व पार्थिव ॥ १४ ॥

श्रूयेते तौ महात्मानौ नरनारायणबुधौ ।

तपो घोरमनिर्दश्यं तप्यते गन्धमादने ॥ १५ ॥

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिणीम् ।

अमृष्यमाणः सम्प्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥ १६ ॥

स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।

भृगयाणोऽन्वगच्छतौ तापसौ वनमाश्रितौ ॥ १७ ॥

निश्चित ज्ञान असळेले, महात्मे व तपस्वी असे द्विजाति ब्राह्मण क्रोधानें प्रदीप्त होऊन म्हणालेः—(१०-११) ' जे दोषे पुरुषश्रेष्ठ, युद्धामध्ये अनेकाना जिंकणारे आहेत त्याच्या बरोबरीचा, राजा, तूं केव्हाहि होणार नाहीस ' त्या ब्राह्मणांनीं असें सांगितल्यानंतर त्या राजानें त्यांना पुन्हां विचारलें कीं, ' ते दोषे वीर कोठें आहेत ? कोठें जन्म पावले ? काय करतात ? आणि ते कोण ? ' (१२-१३)

ब्राह्मण म्हणालेः—' नर आणि नारायण हे दोषे तपस्वी आहेत, असें आम्हीं ऐकलें आहे. ते उभयतां मनुष्यलोकात आले आहेत. त्यांच्याशीं, राजा, तूं युद्ध कर (१४). ते दोषेहि महात्मे नर-नारायण गन्धमादन पर्वतावर अवर्णनीय घोर तप आचरीत आहेत, असें ऐकित्त आहे ' (१५). (ब्राह्मणांनीं असें सांगितल्यानंतर) अफाट षडंग सैन्य जमवून, तो असहिष्णु राजा जेथें ते दोषे अपराजित (ऋषि) होते, तेथें जावयास निघाला (१६). निवृत्त व घोर अशा गन्धमादन पर्वतास पोचल्यावर तो वनाचा आश्रय करून

१ वेदप्रत्ययदर्शिनः वेदजः प्रत्ययो ब्रह्मात्मैक्यापरोक्ष्यं तदेव द्रष्टुं शीलं येषां ते । (नी.)
२ तप्यते ताभ्यामिति शेषः (नी.) ३ षडंग म्ह. रथ, गज, अश्व, पदाति, शकट व उष्ट्र हीं सहा अंगे असलेले (नी.)

तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसन्ततौ ।

शीतवातातपैश्चैव कश्चितौ पुरुषोत्तमौ ॥ १८ ॥

अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ।

तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ॥ १९ ॥

न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ।

ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवाऽन्वकीर्तयत् ॥ २० ॥

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।

भवद्भयं युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतम् ॥ २१ ॥

आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ।

नरनाथयणावृचतुः— अपेतक्रोधलोभोऽयमश्रमो राजसत्तम ॥ २२ ॥

न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।

अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २३ ॥

राहिलेल्या त्या दोषाचा शोध करीत त्याच्या मार्गे लागला (१७). (शेवटीं) धुवेने आणि तृष्णेने कृश होऊन अस्थिपंजर झालेल्या आणि थंडी, वारा व ऊन यांनी पीडलेल्या त्या दोषा पुरुषश्रेष्ठाना पाहिल्याबरोबर, त्याच्या जवळ जाऊन त्याचे पाय धरून त्याने त्यांना कुशल विचारले. तेव्हा त्या दोघानींहि फळेंसुळें, आसन आणि उदक यांनी त्या राजाचा सत्कार करून, ' आम्हीं आपलें कोणतें कार्य करावें ? ' म्हणून त्यास प्रश्न केला. त्याबरोबर त्याने तो पूर्वीचा पादा पुन्हां (त्याच्यापुढें) वाचला (१८—२०). (तो म्हणाला:—) ' मी आपल्या बाहुंनी पृथ्वी जिंकली आणि सर्व शत्रु ठार मारले. आपल्या दोघाशी युद्ध करण्याची इच्छा धरून मी ह्या पर्वतावर आलों आहे (२१). मी फार काळ इच्छिलेला हा पाहुणचार आपण मला द्यावा.' नर—नारायण म्हणाले:—' नृपश्रेष्ठा, क्रोध आणि लोभ हे ह्या आश्रमापासून दूर गेलेले आहेत. ह्या आश्रमांत युद्धच नाही; मग शस्त्र कोठून असणार ? आणि अनृजु (म्ह. लबाड मनुष्य) कोठून असणार ? तूं अन्यत्र युद्धाची इच्छा कर; अनेक क्षत्रिय पृथ्वीवर आहेत ' (२२—२३).

राम उवाच-- उच्यमानस्तथापि स्म भूय एवाऽभ्यभाषत ।

पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्वयमानश्च भारत ॥ २४ ॥

दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ।

ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय भारत ॥ २५ ॥

अब्रवीदेहि युद्धयस्व युद्धकाप्तुं क्षत्रिय ।

सर्वशस्त्राणि चाऽऽदत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ॥ २६ ॥

अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ।

दम्भोद्भव उवाच-- यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ॥ २७ ॥

एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ।

राम उवाच-- इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ॥ २८ ॥

दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ।

तस्य तानस्यतो घोरानिषून्यरतनुच्छिदः ॥ २९ ॥

कदर्शोकृत्य स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ।

ततोऽस्मै प्रासृजद्धोरमैषीकमपराजितः ॥ ३० ॥

(जामदग्न्य) राम (पुढें) म्हणालाः— “ भारता (दुर्योधना), नर-नारायण ऋषी पुन्हा पुन्हा त्या राजाला क्षमा करून त्याचें सान्त्वन करीत त्याला तसें सागत असतांही तो त्यांना पुन्हा (तेंच) बोलला (२४). युद्धाची इच्छा करणाऱ्या दम्भोद्भवानें त्या तपस्व्यांना आह्वानच केले. त्यानंतर, भारता (दुर्योधना), नर (ऋषि) मूठभर दर्भ्या काड्या घेऊन त्याला म्हणालाः— ‘ युद्धाची इच्छा करणाऱ्या क्षत्रिया ये, युद्ध कर, आपलीं सर्व शस्त्रे घे आणि सैन्य सज्ज कर (२५-२६). कारण, इतःपर तुझी युद्धाची इच्छा मी दूर करणार आहे. ’

दंभोद्भव म्हणालाः— ‘ तपस्व्या, जर हें अस्त्र आम्हांवर टाकण्यास योग्य समजत असलास, तर ह्यानोंही मी तुझ्याशीं लढेन. कारण युद्धाची इच्छा धरूनच मी आलों आहे. ’

(जामदग्न्य) राम म्हणालाः— “ असें बोलून त्या तपस्व्याला ठार मारून इच्छिणाऱ्या दंभोद्भवानें व त्यांच्या सैनिकांनीं शरवर्षाव करून त्याला सर्व

अस्त्रप्रतिसन्धेयं तदद्भुतमिवाऽभवत् ।
 तेषामक्षीणि कर्णाश्च नासिकाश्चैव मायया ॥ ३१ ॥
 त्रिमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समापर्धत् ।
 स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ॥ ३२ ॥
 पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाऽब्रवीत् ।
 तमब्रवीन्नरो राजञ्छरण्यः शरणैषिणाम् ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च सैवं पुनः कृथाः ।
 नैतादृक्पुरुषो राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४ ॥
 मनसा नृपशार्दूल भवेत्परपुरंजयः ।
 मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कथञ्चन ॥ ३५ ॥
 अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्समाहितम् ।
 कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहङ्कार आत्मवान् ॥ ३६ ॥
 दान्तः क्षान्तो मृदुः सौम्यः प्रजाः पालय पार्थिव ।
 मा स्म भूयः क्षिपेः कश्चिद्विदित्वा बलाबलम् ॥ ३७ ॥

बाजूनी झाकून टाकले. याप्रमाणे तो राजा बाण फेकीत असतां, शत्रूंचीं शरीरे छिन्नभिन्न करणारे त्याचे ते भयंकर बाण कस्पटासमान समजून त्या मुनीनें दर्भाच्या काड्यानीं तोडले. त्यानंतर अपराजित नर ऋषीनें अनिवार्य घोर ऐषीक अस्त्र त्यावर सोडले. तेव्हां अद्भुतच झाले. त्याचे डोळे, कान व नाके हीं सर्व आपल्या मायेनें लक्ष्याचा वेध करणाऱ्या त्या मुनीनें दर्भाच्या काड्यानीं विद्ध केलीं. आकाश दर्भाच्या काड्यानीं व्यापिल्यामुळे शुभ्र झालेले पाहून तो राजा मुनीच्या पायां पडला आणि 'माझे कल्याण असो' असे त्यास म्हणाला. शरणार्थ्याला शरण जाण्यास योग्य असलेला नर, राजा दुर्बोधना, त्याला म्हणालाः—(३७-३३) 'तूं ब्राह्मणाशीं चागला राहून धर्मनिष्ठ हो, आणि असें पुन्हां करूं. १. नृपश्रेष्ठा राजा, शत्रूंचीं नगरे जिंकणारा व क्षत्रियधर्म स्मरणारा पुरुष जनानें असा असूं नये. तेव्हां गर्वाला बळी पडून तूं स्वतःहून कनिष्ठाचा किंवा वरिष्ठाचा कोणाचा केव्हांहि अपमान करूं नको. तरच राजा, तुला शान्ति मिळेल. विद्वान्, निर्लोभ, निरहंकार, शान्त, दान्त, क्षमाशील, मृदु आणि सौम्य होऊन, राजा, तूं प्रजांचें पालन कर. बलाबल न जाणतां पुन्हां कोणाचा अपमान करूं नको (३४-३७)

अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।
 कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥ ३८ ॥
 ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
 प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाऽचरद्भृशम् ॥ ३९ ॥
 सुमहच्चापि तत्कर्म यन्नरेण कृतं पुरा ।
 ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ४० ॥
 तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।
 तावच्चं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनञ्जयम् ॥ ४१ ॥
 काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसन्तर्जनं तथा ।
 सन्तानं नर्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ४२ ॥

(आतां) तुला आमची परवानगी आहे. खुशाल जा. पुन्हां असा वागूं नको. आमच्या सांगण्यावरून ब्राह्मणांना फारफार खुशाली विचार' (३८). [जामदग्न्य राम सागतोः—] त्यानंतर दम्भोद्भव राजा त्या महात्म्याच्या पायांना वन्दन करून आपल्या नगरास परत आला, आणि पुष्कळ धर्म आचरून लागला (३९). याप्रमाणे नराने पूर्वी जे केले ते अत्यंत मोठेच कर्म होते; पण त्याहून पुष्कळच गुणानीं नारायण श्रेष्ठ होता (४०). तेव्हां जोंपर्यंत धनुःश्रेष्ठ गाण्डीवाला अर्जुनाने अस्त्र जोडले नाही, तोंपर्यंत तूं मान सोडून, राजा दुयोधना, अर्जुनाकडे जा (४१). *काकुदीक, शुक, नाक, अक्षि-संतर्जन, संतान, नर्तक, घोर व आठवे आस्यमोदक, ह्यानीं विद्ध झालेले सर्वच

* काकुदीक इत्यादि आठ अस्त्रजाति होत. काकुदीक (किंवा, प्रस्वापन)—याच्या प्रयोगाने रथ, गज वगैरेवरून लढणारे योद्धे तेथेच बेशुद्ध होऊन पडतात शुक (किंवा मोहन)—ह्याने घोडे व हत्ती चालण्यास असमर्थ होतात. नाक (किंवा उन्माद)—ह्याने मनुष्य वेडा होऊन त्यास स्वर्गनगर दिसू लागते. अक्षिसंतर्जन (किंवा त्रासन)—हे फेकल्याबरोबर शत्रुवीर भीतीने मूत्रपुरीषोत्सर्ग करू लागतात. संतान (ऐन्द्र—आदि दिव्य अस्त्र)—ह्याने सतत शस्त्रवृष्टि होत राहते. नर्तक (पैशाच अस्त्र)—हे मनुष्यास नाचावयास लावते. घोर (राक्षस अस्त्र)—ह्याने शत्रुपक्षाचा भयंकर संहार होतो. आस्यमोदक (याम्य अस्त्र)—ह्याचा प्रयोग केला असतां शत्रुवीर भयंकर भीतीने एकदम मरणाचा रस्ता धरतात. [नीलकण्ठ पहा.]

एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।
 कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ॥ ४३ ॥
 मात्सर्याहं कृती चैव क्रमादेत उदाहृताः ।
 उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ४४ ॥
 स्वपन्ति च पुवन्ते च च्छर्दयन्ति च मानवाः ।
 मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ४५ ॥
 निर्माता सर्वलोकानां भिस्वरः सर्वकर्मवित् ।
 यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दुस्सहो युधि ॥ ४६ ॥
 कस्तुत्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ।
 वीरं कर्पिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि ॥ ४७ ॥
 असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
 त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ४८ ॥
 नरनारायणौ यौ तौ तावेवाऽर्जुनकेशवौ ।
 विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषोत्तमौ ॥ ४९ ॥
 यद्येतदेवं जानासि न च मामभिशङ्कसे ।
 आर्यां मांति समास्थाय शम्य भारत पाण्डवैः ॥ ५० ॥

मानव मरण पावतात. काम-क्रोध, लोभ-मोह, त्याचप्रमाणें मद-मान, मात्सर्य आणि अहंकार ह्यांचीच क्रमानें हीं नावे आहेत. (ह्यांचा प्रयोग झाला असतां) कोणी मनुष्य वेडे होऊन नानाप्रकारच्या चेष्टा करूं लागतात, कोणाची बुद्धि नष्ट होऊन ते बेशुद्ध पडतात, कोणी झोंपतात, कोणी उड्या मारूं लागतात, कोणी ओकतात, कोणी एकसारखे मूत्रोत्सर्ग करूं लागतात, तर कोणी रुडतात आणि कोणी हसतात (४२-४५). सर्व लोकांचा निर्माता सर्वकर्मवेत्ता ईश्वर नारायण ज्याचा बन्धु (म्ह० मित्र), तो अर्जुन युद्धामध्ये दुसऱा आहे (४६). युद्धामध्ये ज्याच्या तोडीचा कोणी नाही त्या वानर-ध्वज वीर अर्जुनाला जिंकण्याची, भारता (दुर्योधना), तिन्ही लोकांत कोण इच्छा करील ? (४७) पृथापुत्र अर्जुनाच्या अंगी असंख्य गुण आहेत; आणि त्याहून श्रेष्ठ जनार्दन (कृष्ण) आहे. कुन्तीपुत्र धनंजयाला तूच पूर्णपणें जाणतोस (४८). जे ते उभयतां नर-नारायण, तेच बलाढ्य पुरुषश्रेष्ठ अर्जुन-कृष्ण आहेत, महाराजा, हे तू जाण (४९). याप्रमाणें जर हे तू जाणशील आणि माझ्याविषयीं शंका घेत नसशील, तर आर्य (श्रेष्ठ) बुद्धील !

अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।

प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ५१ ॥

भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।

तत्तथैवाऽस्तु भद्रं ते स्वार्थमेवोपचिन्तय ॥ ५२ ॥ [३३९६]

शत श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि

भगवद्यानपर्वणि दम्भोद्भवोपाख्याने षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

अनुसरून भारता, पाण्डवांशीं शम कर (५०). (पाण्डवांशीं) आपली फाटाफूट राहूं नये, हें जर तुला तुझ्या कल्याणाचें वाटत असेल, तर भरतश्रेष्ठा, शम कर; युद्धाचा विचार मनांत आणूं नको (५१); आणि भरतश्रेष्ठा, तुमचें कुळ पृथ्वीवर अत्यन्त मान्य आहे, तें तसेंच असूं दे. तुझे कल्याण असो. स्वहिताचाच तूं विचार कर ” (५२).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्यान-उपपर्वत दम्भोद्भवो-
पाख्यानाविषयी ९६ वा अध्याय संपला.

अध्याय ९७

[कौरवसभेत कण्वाच भाषणः स्वबळाचा गर्व कोणीं वाहूं नये याविषयी कण्व
दुर्योधनाला मातलीच्या वरसंशोधनाची कथा सांगतो.]

वैशम्पायन उवाच— जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।

दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुप्रसदि ॥ १ ॥

कण्व उवाच—अक्षयश्चाऽव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।

तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २ ॥

आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।

अजयश्चाऽव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३ ॥

वैशंपायन म्हणालाः— जामदग्न्याचें भाषण ऐकून भगवान् कण्व ऋषी-
नेहि कौरवसभेत दुर्योधनाला उद्देशून पुढील भाषण केलें (१).

कण्व म्हणालाः— “लोकपितामह ब्रह्मा अक्षय आणि अव्यय आहे, तसेच
ते अक्षय भगवान् नर-नारायण ऋषी आहेत (२). खरोखर, सर्व आदि-
त्यांमध्ये विष्णु एकटा सनातन, अजय्य, अव्यय, शाश्वत, प्रभु व ईश्वर

निमित्तमरणाश्चाऽन्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।

वायुरग्निस्तथाऽऽकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४ ॥

ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।

क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५ ॥

मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगयक्षिणः ।

तैर्यग्योन्यश्च ये चाऽन्ये जीवलोकचरास्तथा ॥ ६ ॥

भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वाऽऽयुषः क्षये ।

तरुणाः प्रतिपद्यन्ते भोक्तुं सुकृतदुष्कृते ॥ ७ ॥

स भवान्धर्मपुत्रेण शर्मं कर्तुमिहाऽर्हति ।

पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुन्धराम् ॥ ८ ॥

बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।

बलवन्तो बलिभ्यो हि दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥

न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।

बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १० ॥

आहे (३). दुसरे सर्व म्ह० चन्द्र-सूर्य, पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि, आकाश तसेच ग्रह आणि तारागण, हे निमित्तमरण (निमित्ताने नाश पावणारे) आहेत (४). आणि ते जगाच्या नाशाच्या अन्ती तिन्ही लोकांना सोडून सदा सर्वजण नाश पावतात, आणि पुन्हा पुन्हा उत्पत्ति पावतात (५). (याहून) दुसरे म्ह० मनुष्य, पशु, पक्षी, तिर्यग्योनीतील प्राणी आणि जीवलोकात फिरणारे दुसरे सर्व प्राणी ' मुहूर्तमरण ' (थोड्या वेळात मरण पावणारे) आहेत (६). पण बहूशाने राजे हे संपत्तीचा उपभोग घेऊन आयुष्याचा नाश झाल्यानंतर, आपली सुकृतदुष्कृते भोगण्यासाठी (दुसरा जन्म घेऊन पुन्हा) तरुण होतात. तेव्हा, दुर्योधना, तं धर्मपुत्र युधिष्ठिराशी शर्म करावा, हेच आतां योग्य आहे. पाण्डवांनी आणि कौरवांनी मिळून पृथ्वीचे पालन करावे (७-८). ' मी बलवान् आहे ' असे, सुयोधना, कोणी मानू नये; कारण, पुरुषश्रेष्ठा, बलवन्ताहून बलाढ्य पुरुष आढळतात (९). कौरवा, बल हे बलवन्तामध्ये बल ठरत नाही; आणि देवतुल्यपराक्रम असे,

१ निमित्तमरणा इति । नाशवन्त इत्यर्थः । पाठान्तरे निमित्तकारणानि चक्रवीवर-कुलालादिस्थानीयानि । (नी.) २ तरुणा इति । भोगकाले युद्धेन मरणं मा प्राप्नुवन्ती-त्यर्थः । (नी.) ३ बलं सन्धं, बलिनामौरसबलवतां, बलं सामर्थ्यं न भवति । (नी.)

अत्राऽऽपुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११ ॥
 मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
 तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२ ॥
 गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
 श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः साऽतिरिच्यते ॥ १३ ॥
 तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
 ज्ञात्वा विममृशे राजंस्त्रपरः धरिचिन्तयन् ॥ १४ ॥
 धिक् खल्वलघुशीलानामुच्छितानां^१ यशस्विनाम् ।
 नराणां मृदुसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५ ॥
 मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
 कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६ ॥
 देवमानुषलोकौ द्वौ मानुषेणैव चक्षुषां ।
 अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७ ॥

ते सर्वे पाण्डव खरोखरच बलवान् आहेत (१०). कन्या देऊं इच्छिणाऱ्या आणि (तिच्यासाठी) वर शोधणाऱ्या मातलीचा हा पुरातन इतिहास ह्याविषयीच (उदाहरण म्हणून) सांगतात (११). त्रैलोक्याधिपतीचा (इन्द्राचा) मातलि नावाचा प्रिय सारथि आहे. त्याच्या कुळांत (त्याची) एकच कन्या जन्मून ती रूपाने जगद्विख्यात झाली (१२). ' गुणकेशी ' नावाने प्रख्यात झालेली ती कन्या दिव्यरूपवती होती. कान्तीने आणि रूपाने इतर स्त्रियांहून ती अधिक होती (१३). तिला देण्याचा समय आला असे जाणून, राजा दुर्योधना, त्याचेंच चिन्तन करीत, मातलि भार्येसह विचार करूं लागला (१४). (तो म्हणाला:—) ' थोर शीलान्या, (महत्त्वाने) उच्च, यशस्वी आणि मृदु अन्तःकरणाच्या पुरुषाच्या कुळात झालेल्या कन्येच्या जन्माला धिक्कार असो (१५). मातेचें कुळ, पित्याचें कुळ आणि ज्या कुळात ती दिली जाते तें कुळ, ह्या तीन कुळांना सज्जनाची कन्या घोटाल्यांत (संकटांत) पाडते (१६). देवलोक व मनुष्यलोक हे दोन्ही मी मानुष दृष्टीने अवगाहन करून शोधले, पण कोणी वर मला पसंत पडत नाही ' (१७).

१ उच्छितानां महत्तया ख्यातानाम् (नी.) २ चक्षुषा ज्ञानेन, विचितौ अन्वेषितौ (नी.)

ऋष्व उवाच— न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वाञ्च मानुषान् ।

अरोचयद्धरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥ १८ ॥

भार्ययाऽनु स सम्मन्व्य सह रात्रौ सुधर्मया ।

मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९ ॥

न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।

रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २० ॥

इत्यामन्व्य सुधर्मां स कृत्वा चाऽभिप्रदक्षिणम् ।

कन्यां शिरस्युपाग्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१ ॥ [३३१७]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि

भगवद्गीतापर्वणि मातलिवरान्वेषणे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ऋष्व म्हणालाः— “देव, दैत्य, गंधर्व, मनुष्य, त्याचप्रमाणे अनेक ऋषि
यांत त्याला कोणीहि वर म्हणून पसंत पडला नाही (१८). तेव्हा रात्री भार्या
सुधर्मेशी खलवत करून त्या मातलीने नागलोकाला जाण्याचा विचार केला
(१९). ‘देव-मनुष्यांमध्ये रूपाने गुणकेशीच्या बरोबरीचा वर मला कोणी
दिसत नाही, नागामध्ये खात्रीने असेल,’ असे म्हणून सुधर्मेचा निरोप घेऊन
व तिला उजवी घालून आणि कन्येचे मस्तक हुंगून त्या मातलीने भूतलात
प्रवेश केला ” (२०-२१).

वाप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत मातलोच्या

नरसंशोधनाविषयी १७ वा अध्याय संपला.

अध्याय १८

[नारद मातलीस वरुणलोक दाखवितो.]

कण्व उवाच— मातलिस्तु ब्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
 वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १ ॥
 नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान्गन्तुमुद्यतः ।
 स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २ ॥
 मातलिर्नारदेनैवं सम्पृष्टः पथि गच्छता ।
 यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं नारदं प्रति ॥ ३ ॥
 तमुवाचाऽथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
 सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४ ॥
 अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
 दृष्ट्वा तत्र वरं कञ्चिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५ ॥
 अवगाह्य तु तौ भूमिसुभौ मातलिनारदौ ।
 ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ६ ॥

कण्व म्हणाला:—“ याप्रमाणें भूतलास चाललेल्या मातलीची मार्गांत वरुणाला भेटावयास चाललेल्या महर्षी नारदानीं अकस्मात् गाठ पडली (१). तेव्हां नारद त्याला म्हणाला:—‘ तूं कोठें जावयास निघालास ? सूता, स्वतःच्या कार्याकरितां निघालास, कीं इन्द्राच्या आज्ञेवरून निघालास ? (२).’ मार्गस्थ नारदानें मार्गांत याप्रमाणें विचारलें असतां मातलीनें नारदाला आपलें सर्व कार्य योग्य रीतीनें सांगितलें (३). त्यानंतर तो मुनि त्याला म्हणाला कीं:—‘ आपण दोघे बरोबरच जाऊं. जलाधिरति वरुणाला भेटण्यासाठीं मीहि बुलोकांतून निघालों आहे (४). मी तुला भूतल दाखवून सर्व काहीं सांगेन. मातली, तेथें एखाद्या वराला पाहून आपण पसंत करूं ’ (५). त्यानंतर थोर अन्तःकरणाच्या त्या उभयता मातलि—नारदांनीं भूमींत प्रवेश करून लोकपाल जलाधिरति वरुणाची भेट घेतली (६). तेथें देवर्षीला

तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां स प्राप नारदः ।
 महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥
 तावुभौ प्रीतमनसौ कार्थवन्तौ निवेद्य ह ।
 बरुणेनाऽभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८ ॥
 नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
 जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९ ॥

नारद उवाच— दृष्टस्ते वरुणः सूत पुत्रपौत्रसमावृतः ।
 पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् । १० ।
 एष पुत्रो महाप्रज्ञो वरुणस्येह गोपतेः* ।
 एष वै शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११ ॥
 एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
 रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२ ॥
 ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
 अदित्याश्चैव यः पुत्रो ज्येष्ठः श्रेष्ठः कृतः स्मृतः ॥ १३ ॥

योग्य अशी पूजा त्या नारदाला मिळाली, आणि महेन्द्राला योग्य अशी मातलीला मिळाली (७). त्यानंतर संतुष्ट अन्तःकरणे झालेल्या त्या उभयतांनी आपले काही कार्य आहे असे वरुणाला कळवून, त्याने परवानगी दिल्यावर नागलोकांत इतस्ततः संचार केला (८). भूगर्भात राहणाऱ्या सर्व प्राण्यांची माहिती नारदाला होतीच. त्याने सारथि मातलीला त्याच्याविषयीं सर्व कांहीं निःशेष कथन केले ” (९).

नारद म्हणालाः— ‘सूता, पुत्र-पौत्रांनी वेष्टिलेला वरुण तूं पाहिला. आता, सर्व बाजूंनी सुंदर व समृद्ध असलेले उदकपतीचे स्थान पहा (१०). जलाधिपति वरुणाचा येथे हा महाबुद्धिमान् पुत्र आहे, हा शीलाने, वर्तमाने आणि शुचितेने (पवित्रतेने) श्रेष्ठ आहे (११). हा ह्याचा प्रिय पुत्र पुष्करनेत्र (कमलनेत्र), रूपवान् आणि दर्शनीय असून रूपाने प्रति लक्ष्मी असलेल्या ज्या द्वितीय सोमकन्येला ज्योत्स्ना काली असे म्हणतात, तिने हा पति वरिला आहे; आणि तिने (पूर्वी) अदित्याचा ज्येष्ठ पुत्र

१ यन्तु यन्तारं मातलिं प्रति (जी.)

२ गोपते वारिपते. ‘ भूवाग्धारिषु गौर्मता ’ इति विश्व. । (जी.)

३ द्वितीयां सोमपुत्रीं, तथा अदित्या पुत्र सूर्य श्रेष्ठः कृतः भर्ता कृतः । (जी.)

भवनं पश्य वारुण्यं यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।

यत्प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४ ॥

एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स्म मातले ।

दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५ ॥

अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स्म मातले ।

अनुभावप्रयुक्तानि सुरैस्वजितानि ह ॥ १६ ॥

अत्र राक्षसजात्यश्च दैत्यजात्यश्च मातले ।

दिव्यप्रहरणाश्चाऽऽसन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७ ॥

अग्निरेष महार्चिष्माञ्जागर्तिं वारुणे हृदे ।

वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८ ॥

एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।

रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९ ॥

(सूर्य) भर्ता केला होता अशी स्मृति आहे (१२-१३). सर्व सुवर्णमय असलेले हे वारुणीचे (सुरेचे) भवन पहा; हे प्राप्त झाल्यानंतर, सुराधिपतीच्या मित्रा मातली, सुर हे सुरत्व पावले (१४). मातली, ही राज्य हिरावून घेतलेल्या दितिपुत्राची लखलखणारी सर्व आयुधे दिसत आहेत (१५). खरोखर, मातली, ही आयुधे अक्षय असून फेकणाराच्या हातांत पुन्हा पुन्हा परत येतात; मोठ्या सामर्थ्याने फेकलेली ही आयुधे सुरानी जिकलेली आहेत (१६). येथेच मातले, राक्षसजातीचे आणि दैत्यजातीचे दिव्य आयुधे धारण करणारे (वीर) पूर्वदेवानीं (दैत्यानीं) निर्मिले (१७). प्रचंड ज्वाळांनी युक्त असलेला हा अग्नि वरुणाच्या डोहांत जागृत असतो; ह्या निर्धूम अग्नीने विष्णूचे चक्र अडविले (१८). हा गेंड्याच्या पाठीच्या कण्यापासून केलेला चाप लोकांच्या संहाराकरिता उत्पन्न केलेला असून देव याचे नित्य रक्षण करतात; याच्यापासूनच (अर्जुनाचे) तें गाण्डिव धनुष्य

१ विवर्तन्ते प्रक्षिप्तान्यपि पुनः पुनः प्रहर्तुर्हस्तमायान्ति । (नी.) २ पूर्वदैवतानि पूर्वदेवा- दैत्या. । सर्वेति पाठे निर्मिताः निश्चयेन प्रक्षिप्ताः । (नी.) ३ हविष्मता अग्निना आविद्धं रुद्धं; विष्णुचक्रजमग्र्यत्र भयं नास्तीत्यर्थ. । (नी.) ४ गाण्डी खजाख्यः पशुविशेषः । तस्य विकारो गाण्डीमयः । तस्य हि पशूना वा पृष्ठवंशस्य धनुः कर्तुं शक्यम् । (नी.)

एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
 सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवः ॥ २० ॥
 अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।
 सृष्टः प्रथमतश्चण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥
 एतच्छत्रं नरेन्द्राणां महच्चक्रेण भासितम् ।
 पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२ ॥
 एतत्सलिलराजस्य च्छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
 सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३ ॥
 एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
 तमसा मूर्च्छितं भाति येन नाऽऽर्हति दर्शनम् ॥ २४ ॥
 बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
 तव कार्यावरोधस्तु तस्माद्गच्छाव मा चिरम् ॥ २५ ॥ ३४४२

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि मातलिवरान्वेषणेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

ज्ञालें (१९). लक्षचापाइतक्या वळानें सर्वदा युक्त असलेला हा अविनाशी चाप
 कार्य उपस्थित होतांच तें तें अपेक्षित बळ धारण करतो (२०). राक्षसतुल्य
 राजांमध्ये अजिंक्य असलेल्यानाहि हा शासन करतो. ब्रह्मवादी ब्रह्म्यानें हा
 प्रचण्ड चाप प्रथमतः निर्मिला (२१). नरेन्द्राना चक्राहून भयंकर
 भासणारे व महाप्रभावशाली असें हे महत् शस्त्र (धनुष्य) जलाधिपतीचे
 पुत्र धारण करितात (२२). हे जलाधिपतीचे छत्र छत्रगृहांत असून मेघा-
 प्रमाणें सर्व बाजूंनीं शीत जलाची वृष्टि करीत असतें (२३). हा छत्रा-
 पासून पडलेलें जल चन्द्राप्रमाणें निर्मळ असून अन्धकारानें झाकलेलें दिसतें,
 त्यामुळें दृष्टीस पडत नाहीं (२४). मातले, येथें पुष्कळच आश्चर्यकारक वस्तु
 पहाण्यासारख्या आहेत. पण तुझ्या कार्याला अडथळा येत आहे; यासाठीं
 जाऊं या, विलम्ब नको (२५).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत मातलीच्या
 परसंशोधनाविषयी ९८ वा अध्याय संपला.

१ प्राणेन बलेन (नी.) २ रक्षोबन्धुषु रक्षस्तुल्येषु (नी.) ३ चक्रेण चक्रादपि ।
 एतच्छत्रं नरेन्द्राणां महच्चक्रेण भासितमितिपाठे नीतिशास्त्रं शुक्रेण काव्येन, छत्रेणेति वा
 पाठः । (नीः) ४ मूर्च्छितमभिभूतम्, आवृतमिति यावत् (नी.)

अध्याय ९९

[नारद मातलीला पातालनगर दाखवितो.]

—❀:०:❀—

नारद उवाच—एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।

पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १ ॥

इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्भुवि जङ्गमाः ।

प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २ ॥

अत्राऽऽसुरोऽग्निः सततं दीप्यते चारिभोजनः ।

व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३ ॥

अत्राऽमृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ।

अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४ ॥

नारद म्हणाला:— ' हें नागलोकाच्या नाभिस्थानी असलेलें नगर पाताल नावानें प्रख्यात असून दैत्य व दानव येथें राहात असतात (१). ह्या नगरास जे कोणी पृथ्वीवरील जंगम प्राणी पाण्याच्या लोटाबरोबर येतात, ते आत प्रवेश करताना भयग्रस्त होऊन मोठा आक्रोश करतात (२). येथें जलाहार करणारा आसुर अग्नि एकसारखा पेटत असतो. यत्नानें मर्यादित ठेविलेल्या ह्या अग्नीनें (देवांनीं) आपणाला बांधून ठेविलें आहे हें जाणलें आहे (३). देवांनीं शत्रूंना ठार मारल्यानंतर पिऊन उरलेलें अमृत येथेंच ठेविलें. येथून चन्द्राचा ऱ्हास आणि वृद्धि दिसते (दिसत नाहीं-नी.) (४).

१ व्यापारेण यत्नेन, धृत मर्यादायां स्थापितः अन्यथा सद्यः कुरुक्षेत्रं समुद्रं लोकांश्च दहेत्, आत्मानं निबद्धं देवैरिति शेषः । समबुद्धयत भग्निरित्यर्थः । धृतात्मेति संधिरार्थः । (नी.) २ पातालनाभिस्थानां तु मेरुशिखरस्थानामिव सर्वदा संपूर्ण एव चन्द्रोऽवभासते, तद्दृश्यप्रदेशोऽग्न्याद्यावरणाभावात् । अतः स्थानात् चन्द्रस्य—हासवृद्धी प्रदृश्यते इति विरुद्धलक्षणया न दृश्यते इत्यर्थः । न दृश्यते इत्येव पाठो लेखकप्रमादान् अष्टौ वा । [सारांश, पातालमध्यावरील लोकांना चन्द्राची ऱ्हास-वृद्धि दिसणें शक्य नाही, यासाठी ' प्रदृश्यते ' याचाच अर्थ विरुद्धलक्षणेनें ' दिसत नाही ' असा करावा, किंवा ' प्रदृश्यते ' च्या जागी ' न दृश्यते ' असाच मूळचा पाठ असावा.] (नी.)

अत्राऽऽदित्यो^१ हयशिराः काले पर्वणि पर्वणि ।
 उत्तिष्ठति सुवर्णाख्यं वाग्भिरापूरयज्जगत् ॥ ५ ॥
 यस्मादलं समस्तास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
 तस्मात्पातालमित्येव ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 ऐरावणोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
 मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७ ॥
 अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
 अप्सु सोमप्रभां धीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८ ॥
 अत्र सूर्याशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
 मृता हि^३ दिवसे सूत पुनर्जिवन्ति वै निशि^४ ॥ ९ ॥
 उद्यानित्यशश्चाऽत्र चन्द्रमा रश्मिबाहुभिः ।
 अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात्सञ्जीवयति देहिनः ॥ १० ॥

यथे अदितिपुत्र हयशिरा [अर्थात् हयग्रीवरूपी विष्णु] प्रत्येक पर्वकाळीं सुवर्ण-
 नामक जगताला (वेदरूपी नामात्मक प्रपंचाला) आपल्या वाणीने पूर्ण
 करित उठतो. [वेदपठन करणाऱ्याऱ्या ध्वनीला वाढविण्यासाठीं प्रकट
 होतो] (५). ज्याअर्थी त्या (चन्द्रादि) समस्त जलमूर्ति येथे
 विपुल जलसाव करतात, त्याअर्थी ह्या उत्तम नगरास ' पाताल ' असेच
 म्हणतात (६). जगाचा हितकर्ता ऐरावण येथून शीत जल घेऊन मेघांमध्ये
 सोडतो, आणि महेन्द्र त्याची वृष्टि करतो (७). येथे नानाविध आकारांचे
 आणि अनेक रूपाचे जलचारी तिमि (मत्स्य) चन्द्राची प्रभा पिऊन पाण्यात
 रहातात (८). येथे पातालतलाचा आश्रय करून राहिलेले कित्येक प्राणी, सूता
 मातली. दिवसा सूर्यकिरणानीं मेदिल्यामुळे मृत होऊन रात्री पुन्हा जिवंत
 होतात (९). कारण येथे नित्य उगवणारा चन्द्र आपल्या किरणरूप बाहुंनीं
 अमृतास स्पर्श करून, त्या स्पर्शाने प्राण्यांना जिवंत करतो (१०).

१ आदित्योऽदितेः पुत्रो विष्णुर्हयग्रीवरूपी, सुवर्णाख्यं जगत् वेदरूपी नामात्मकः
 प्रपञ्च ' नाम वा ऋग्वेद ' इत्यादिश्रुतेः । तं वाग्भिरापूरयन् उत्तिष्ठति वेदाध्यायिनां
 ध्वनिं उपबृंहयितुमाविर्भवतीत्यर्थः । (नी.) २ जलमूर्तयश्चन्द्राद्याः पतन्ति चन्द्र-
 कान्तवज्जलं स्रवन्ति । अतोऽयं पतज्जल इति वक्तव्ये पाताल इत्यर्थः । (नी.)
 ३ दिवसेऽस्मदीयरात्रौ (नी.) ४ निशि अस्मदीयदिवसे (नी.)

अत्र ते धर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
 दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हतश्रियः ॥ ११ ॥
 अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
 भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ १२ ॥
 अत्र गोव्रतिनो विप्राः 'स्वाध्यायाम्नायकशिताः ।
 त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३ ॥
 यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
 येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ १४ ॥
 ऐरावणो नागराजो वामनः कुमुदोज्जनः ।
 प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५ ॥
 पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।
 वरयिष्यामि तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६ ॥
 अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 आ प्रजानां निसर्गाद्वै लोद्धिद्यति न सर्पति ॥ १७ ॥

इन्द्रानें ज्याची संपत्ति हरण केली, ते कालानें पीडिलेले धर्मनिरत दितिपुत्र येथेंच बद्ध होऊन राहिले आहेत (११). येथेंच भूतपति सर्वभूत महेश्वरानें (शंकरानें) सर्व भूतांच्या कल्याणाकरिता उत्तम तप आचरिलें (१२). येथें गोव्रत पाळणारे, वेदपठनानें कृश झालेले व प्राणत्याग करून स्वर्ग जिंकलेले ब्राह्मण महर्षि राहतात (१३). नेहमीं कोठें तरी शौपणारा, कोणी तरी दिलेलें अन्न खाणारा आणि कोणी तरी दिलेलें वस्त्र पावणारा, तो ह्या ठिकाणीं 'गोव्रत' म्हणला आहे (१४). नागराज ऐरावण, वामन, कुमुद आणि अंजन हे गजश्रेष्ठ (येथेंच) सुप्रतीकांच्या वंशांत जन्म पावले (१५). पहा; जर येथें तुला कोणी वर गुणानें पसंत पडत असेल, तर, मातली, मी यत्न करून जाऊन त्याला प्रार्थना करीन (१६). तेजानें जणुं प्रकाशणारें पाण्यांत टाकलेलें हें अण्डें प्रजांच्या उत्पत्तीपासून येथें असून, फुटतहि नाही,

१ स्वाध्यायाम्नायो वेदपाठः (नी.) २ आ प्रजानां निसर्गात् प्रजोत्पत्तिमारम्य (नी.)

नाऽस्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
 पितरं मातरं चापि नाऽस्य जानाति कश्चन ॥ १८ ॥
 अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः ।
 धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९ ॥
 मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याऽथ भाषितम् ।

न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो ब्रज मा चिरम् ॥२०॥ [३४६२]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि मातलिवरान्वेषणे ऊनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

आणि हालतहि नाही (१७). ह्याचा जन्म किंवा स्वभाव कोणी सांगि-
 तलेला मी ऐकला नाही. ह्याचा पिता आणि माताहि कोणाला माहित
 नाहीत (१८). असे म्हणतात की, अन्तःकाली ह्यांतून महान् अग्नि उत्पन्न
 होऊन, मातली, चराचरासहित सर्व त्रैलोक्याला दग्ध करील ' (१९).
 याप्रमाणे नारदाचे भाषण ऐकून मातलि म्हणाला:—'मला येथे कोणी पसंत
 षडत नाही. दुसरीकडे चल. विलम्ब करू नको ' (२०).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत मातलीच्या
 वरसंशोधनाविषयी ९९ वा अध्याय संपला.

अध्याय १००

[नारद मातलीला हिरण्यपुर नावाचे दैत्यांचे वसतिस्थान दाखवितो.]

नारद उवाच — हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।

दैत्यानां दानवानां च सायाशतविचारिणाम् ॥ १ ॥

अदल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।

मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २ ॥

नारद म्हणाला:—' हिरण्यपुर म्हणून प्रसिद्ध असलेले हे मोठे व श्रेष्ठ
 नगर शेकडो मायांनी (स्वरूपे पाळून)संचार करणाऱ्या दैत्यांचे व दानवांचे आहे
 (१). पातालतलाचा आश्रय केलेले हे नगर, मयाने मनाने कल्पिलेले असून

१ जातिं जन्म, निसर्ग स्वभाव (नी)

अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३ ॥
नैते शक्रेण नाऽन्येन यमेन वरुणेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४ ॥
असुराः कालखञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ।
नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ॥ ५ ॥
दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः ।
मायावीर्योपसम्पन्ना निवसन्त्यत्र मातले ॥ ६ ॥
निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
जानासि च यथा शक्रो नैताञ्छक्रीति बाधितुम् ॥ ७ ॥
बहुशो मातले त्वं च तत्र पुत्रश्च गोमुखः ।
निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८ ॥
पश्य वेश्मानि शैव्याणि मातले राजतानि च ।
कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९ ॥

विश्वकर्मानें घोक्या यत्नानें निर्मिलेले आहे (२). पूर्वी ज्याना वर दिले गेले असे हजारों माया उत्पन्न करणारे महासामर्थ्यवान् व शूर दानव येथे रहात असतात (३). ह्याना जिंकणे इन्द्राला किंवा दुसन्या कोणाला-यमाला, वरुणाला किंवा कुबेरालाहि शक्य नाही (४). कालखञ्ज असुर, त्याचप्रमाणें विष्णुपदोद्भव, नैर्ऋत, यातुधान आणि ब्रह्मपादोद्भव, हे सर्व दंष्ट्रायुक्त, भयंकर वेगवान्, वायूप्रमाणें वेग व पराक्रम असलेले व मायाशक्तीने संपन्न असलेले दैत्य, मातली, येथे राहत असतात (५-६). निवातकवच नांवाचे युद्धामध्ये अति मत्त होणारे दानवहि येथे रहातात; आणि तूहि जाणतोस कीं, इन्द्रसुद्धा ह्याशीं विरोध करूं शकत नाही (७). कारण मातले, पुष्कळदां तूं तुझा पुत्र गोमुख आणि सपुत्र शचीपति देवराज (इन्द्र) ह्यांचा ह्यांनी पराभरू केला आहे (८). मातली, विधियुक्त कर्मानें युक्त व संपन्न अशीं हीं

वैदूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि च ।
 अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १० ॥
 पार्थिवानीव चाऽऽभान्ति पद्मरागमयानि च ।
 शैलानीव च दृश्यन्ते दारवाणीव चाऽप्युत ॥ ११ ॥
 सूर्यरूपाणि चाऽऽभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
 मणिजालविचित्राणि प्राञ्चनि निविडानि च ॥ १२ ॥
 नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
 गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३ ॥
 आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
 रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्प्रासनानि च ॥ १४ ॥
 जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणानि च ।
 कामपुष्पफलांश्चापि पादपान्कामचारिणः ॥ १५ ॥
 मातले कश्चिदत्रापि रुचिरस्ते वरो भवेत् ।
 अथवाऽन्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६ ॥

सुवर्णमय व रौप्यमय गृहे पहा (९). हीं वैदूर्यमण्यानीं चित्रविचित्र, प्रवा-
 लानीं तेजस्वी, सूर्यकान्त व स्फटिक यानीं शुभ्र आणि वज्रसारांनीं उज्ज्वल
 केलीं आहेत (१०). ह्याभ्यांपैकीं कांहीं मृण्मय, कांहीं पद्मरागमय, कांहीं
 शिलामय (दगडी) तर कांहीं दारुमय (लांकडी) दिसतात (११).
 तसेंच कांहीं सूर्यासारखीं तर कांहीं प्रदीप्त अग्नीसारखीं शोभत आहेत. रत्न-
 जालानीं चित्रविचित्र केलेलीं हीं सर्व गृहे उंच व भक्कम आहेत (१२).
 गुणानीं पूर्ण आणि प्रशस्त असलेल्या ह्या गृहांचे त्यांच्या रूपाच्या किंवा त्यात
 वापरलेल्या द्रव्याच्या दृष्टीनें वर्णन करणे शक्य नाही (१३). दैत्यांचो हीं
 क्रीडास्थाने, त्याचप्रमाणे ह्या शय्या आणि हीं रत्नखचित बहुमोल पात्रे
 आणि आसने पहा (१४). तसेंच मेघाप्रमाणे भासणारे हे शैल, हे पाण्याचे
 झरे (कारंज) आणि (धन्याच्या) इच्छेप्रमाणे फुले व फळे धारण करणारे आणि
 इच्छेप्रमाणे फिरणारे हे वृक्ष पहा (१५). मातली, येथेहि कोणी तुझ्या पसंतीचा
 वर असेल, नसलाच तर, आपण तुझी इच्छा असल्यास, पृथ्वीच्या

मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ।

देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवोकसाम् ॥ १७ ॥

नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।

परपक्षेण सम्बन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८ ॥

अन्यत्र साधु गच्छाव द्रष्टुं नाऽर्हामि दानवान् ।

जानामि तव चाऽऽत्मानं हिंसात्मकमनं तथा ॥ १९ ॥ [३४८१]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि

भगवद्दानपर्वणि मातलिवरान्देषणे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

दुसन्धा दिशेस जाऊं ” (१६). याप्रमाणें भाषण करणाऱ्या त्या नारदाला मातलि म्हणालाः—‘ देवर्षि नारदा, देवांना अप्रिय असणारी गोष्ट मी करणें योग्य नाही (१७). देव आणि दानव हे भ्राते असूनहि सदोदित एकमेकांशीं वैर करीत असतात. तेव्हा शत्रुपक्षाशीं संबन्ध मी कसा पत्करूं ? (१८) आपण अन्यत्र जाऊं तें बरें. दानवांना पाहणें मला योग्य होणार नाही. मी तुजें (अहिंसापर) अन्तःकरण ओळखितों, आणि हिंसाप्रधान दैत्यांची (हिंसेत परिणाम पावणारी) कामनाहि जाणतो ’ (१९).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वातील भगवद्दान-उपपर्वात मातलीच्या

वरसंशोधनाविषयी १०० वा अध्याय संपला.

१ आत्मानं अहिंसापरं जानामि। हिंसात्मनां तथा हिंसात्मकमनं हिंसाप्रधानानां दैत्यानां क्रमनम् अपेक्षणीयं च हिंसोदकतया जानामि, अन्ये तु दित्सात्मकमलं तथेति पाठं प्रकल्प्य दित्सात्मकं दानेच्छाप्रचुरम्, अलम् अत्यर्थम् इति व्याचक्षते । (नी.)

अध्याय १०१

[सुपर्णलोकदर्शन]

नारद उवाच— अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनम् ।
 विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १ ॥
 वैनतेयसुतैः सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ।
 सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २ ॥
 सुरुचा पक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।
 वर्धितानि प्रसृत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३ ॥
 पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
 कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्धूर्तिविवर्धनैः ॥ ४ ॥
 सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
 सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्भुत ॥ ५ ॥
 कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
 ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६ ॥
 नामानि चैषां वक्ष्यामि यथाप्राधान्यतः शृणु ।
 मातले श्लाघ्यधेतद्वि कुलं त्रिष्णुपरिग्रहम् ॥ ७ ॥

नारद म्हणालाः— 'हा लोक पन्नगमक्षक सुपर्ण पक्ष्याचा आहे. पराक्रम
 करण्यात, प्रवास करण्यात आणि भार वाहण्यात ह्यांना थकवा येत नाही (१).
 सूता मातली, सुमुख, सुनामा, सुनेत्र, सुवर्चा, पक्षिराज सुरुच् आणि सुबल
 ह्या सहा गरुडपुत्रांनी हे कुळ विस्तारिले. त्यानंतर विनताकुलविस्तारक व.
 कल्याणवर्धक अशा (पुढील) कश्यपवंशजांनी त्या पक्षिराजाचा कुलीनपणा अंगी
 असलेली शेकडो हजारी कुळें आपल्याने वाढविली (२-४). खरोखर हे
 सर्वजण संपत्तीने युक्त, सर्व श्रीवत्सचिहाने अंकित आणि सर्व संपत्तीची इच्छा
 करणारे असून, बळ धरून आहेत (५). कर्माने क्षत्रिय असलेले हे
 निर्दय सर्पभक्षक ज्ञातीचा क्षय करणारे असल्यामुळे ह्यास ब्राह्मण्य मिळत
 नाही (६). ह्याच्यापैकी ठळकठळक नावे मी सांगतो, ऐक. खरोखर,

दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
 हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव सदा गतिः ॥ ८ ॥
 सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः ।
 अनिलश्चाऽनलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९ ॥
 पङ्कजिद्वज्रविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
 वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषोऽनिमिषस्तथा ॥ १० ॥
 त्रिरावः सप्तरावश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
 दैत्यद्वीपः सरिद्द्वीपः सारसः पद्मकेतनः ॥ ११ ॥
 सुमुखश्चित्रकेतुश्च चित्रबर्हस्तथाऽनघः ।
 मेषहृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२ ॥
 गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः । *
 विष्णुधर्मा कुमारश्च परिवर्हो हरिस्तथा ॥ १३ ॥
 सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
 मालयो मातरिश्वा च निशाकरादिवाकरौ ॥ १४ ॥
 एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
 प्राधान्यतस्ते यशसा कीर्तिताः प्राणिनश्च ये ॥ १५ ॥

मातली, विष्णुची कृपा असलेलें हें कुल प्रशस्य आहे (७). ह्याचें दैवत
 विष्णु, ह्यांचा आश्रय विष्णूच, ह्यांच्या हृदयात सदा विष्णु, आणि सर्वदा ह्यांचा
 आधार विष्णूच आहे (८). सुवर्णचूड, नागाशी, दारुण, चण्डतुण्डक,
 अनिल, अनल, विशालाक्ष, कुण्डली, पंकजित्, वज्रविष्कम्भ, वैनतेय, वामन,
 वातवेग, दिशाचक्षु, निमिष, अनिमिष, त्रिराव, सप्तराव, वाल्मीकि, द्वीपक,
 दैत्यद्वीप, सरिद्द्वीप, सारस, पद्मकेतन, सुमुख, चित्रकेतु, चित्रबर्ह, अनघ,
 मेषहृत्, कुमुद, दक्ष, सर्पान्त, सोमभोजन, गुरुभार, कपोत, सूर्यनेत्र, चिरान्तक,
 विष्णुधर्मा, कुमार, परिवर्ह, हरि, सुस्वर, मधुपर्क, त्याचप्रमाणें हेमवर्ण,
 मालय, मातरिश्वा, आणि निशाकर व दिवाकर (९-१४). यशानें प्रख्यात
 आणि बलवान् असलेले ठळकठळक असे हे गरुडपुत्र उदाहरणादाखल सैं

यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।

तं नयिष्यामि देशं त्वां वरं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६ ॥ [३४२७]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्गीतापर्वणि मातलिवरान्वेषणे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

तुला सांगितले (१५). यांत जर तुला कोणी पसंत नसेल, तर मातली, चल
आपण जाऊं. मी तुला अशा देशास नेतो कीं जेथे तुला वर मिलेल
'मिलेल' (१६).

व्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत मातलीच्या
वरसंशोधनाविषयी १०१ वा अध्याय संपला.

अध्याय १०२

[रसातलदर्शन]

नारद उवाच— इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।

यत्राऽऽस्ते सुरभिर्माता गवाप्तमृतसम्भवा ॥ १ ॥

क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसम्भवम् ।

षष्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २ ॥

अमृतेनाऽभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा ।

पितामहस्य वदनाद्बुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३ ॥

यस्याः क्षीरस्य धारायां निपतन्त्या महीतले ।

हृदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुच्यते ॥ ४ ॥

नारद हणाला :— ' हें रसातल नांवाचें सातवें पृथ्वीतल आहे.
अमृतापासून उत्पन्न झालेली माईची माता सुरभि येथे राहते (१). सहा रसांचें
सार घेऊन बनलेला एक उत्कृष्ट रसच असें जें पृथ्वीतील सारभागापासून
उत्पन्न झालेले क्षीर तें तिच्या स्तनातून सतत स्रवत असतें (२). पितामह
(ब्रह्मदेव) पूढा अमृतानें तृप्त होऊन (त्याचा) सारभाग ओकत असता
त्याच्या मुखातून ही निर्दोष सुरभि उत्पन्न झाली (३). हिच्या क्षीराची
धारा भूतलावर पडून निर्माण झालेला डोह किंवा क्षीरनिधि परम पवित्र आहे

१ पुष्पितस्येव फेनेन पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
 पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५ ॥
 फेनपा नाम ते ख्याताः फेनाहारोश्च मातले ।
 उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां विभ्रति देवताः ॥ ६ ॥
 अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
 निवसन्ति दिशां पाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्म ताः ॥ ७ ॥
 पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी ।
 दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८ ॥
 पश्चिमा वारुणी दिक् च धार्यते वै सुमद्रया ।
 महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९ ॥
 सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
 उत्तरां मातले धर्म्या तथैलविलसंज्ञिताम् ॥ १० ॥

असे म्हणतात (४). फुलल्याप्रमाणें (शुभ्र) दिसणाऱ्या ह्या क्षीर-
 निधीच्या फेनानें वेष्टिलेल्या तीरप्रदेशाचें पान करीत (आदरयुक्त अवलो-
 कन करीत) मुनिश्रेष्ठ 'फेनप' येथें राहतात (५). फेनप नावांन प्रसिद्ध
 असलेले ते मुनि, आणि, मातली (ह्यांन दुसरे) फेनाहार (फेनाचा आहार
 करणार) मुनि हे (येथें) उग्र तप करीत असतात, आणि देवता
 यास मितात (६). (असो .) ह्या सुरभीपासून झालेल्या दुसऱ्या चार
 धेनु, मातली, सर्व दिशांमध्ये, त्या त्या दिशाचें धारण करणाऱ्या दिक्पाली म्हणून
 राहतात (७). सुरूपा नांवाची सुरभिकन्या पूर्व दिशेचें धारण करिते. हंसि-
 का नावाची (सुरभिकन्या) नंतरच्या म्हणजे दक्षिण दिशेचें धारण करिते
 (८). आणि मातली, महासमर्थ आणि विश्वरूपधारिणी सुमद्रा वरुणाच्या
 पश्चिम दिशेचें सदोदित धारण करिते (९). त्याचप्रमाणें मातली,
 सर्वकामदुघा नांवाची धेनु इलविलाची (कुबेराची) म्हणून मानलेल्या

१ पुष्पितस्येव श्वेतस्यास्य (नी.) २ एतेभ्योऽन्ये फेनाहाराद्येत्यर्थः । (नी.)

३ नित्यं मातले विश्वरूपधारिणी सुमद्रा वरुणाच्या (ना.)

आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
 मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११ ॥
 उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले ।
 उच्चैश्श्रवाश्चाऽश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२ ॥
 सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
 अमृतं चाऽमृताशेषु सुरभी क्षरते पयः ॥ १३ ॥
 अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।
 पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४ ॥
 न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
 परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ १५ ॥ [३५१२]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि मातलीवराश्वेषणे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
 धार्मिक उत्तर दिशेच धारण करित्ये (१०). असो. असुरांसहित
 देवानीं मन्दर पर्वताची स्त्री करून, ह्या घेनूच्या दुधाशीं मिश्र झालेलें
 समुद्रांतिल पाणी घुसळून, मातली, वारुणी (सुरा), लक्ष्मी, अमृत,
 अश्वराज उच्चैःश्रवा आणि मणिरत्न कौस्तुभ हीं काढलीं (११-१२).
 सुधाहार करणाऱ्यांना (नागाना) सुधारूप, स्वधाहार करणाऱ्यांना (पितरांना)
 स्वधारूप आणि अमृताहार करणाऱ्यांना (देवाना) अमृतरूप होणारें दुग्ध
 सुरभि देत असते (१३). याविषयीं रसातलांत राहणाऱ्यांनीं पूर्वी गाडलेली
 पुरातन गाथा लोकांमध्ये ऐकण्यांत येते आणि ती विद्वान् लोक गात असतात
 (१४). [ती गाथा अशीः—] नागलोकांत, स्वर्गांत किंवा त्रिविष्टपीं
 विमानांत राहणें तसें सुखकर नसतें, जसें रसातलांत राहणें सुखद असतें (१५).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वीतील भगवद्गीता-उपपर्वीत मातलीच्या

वरसंशोधनाविषयीं १०२ वा अध्याय संपला.

१ असुरसंहितैः असुरसंहितैः (नी.) २ सर्पपितृदेवानां तत्तद्योग्याहाररूपं
 पयः क्षरतीत्यर्थः । सुधा सर्पस्य भोजनम्, स्वधाभोजिनः पितरः । अमृताशेषु देवेषु । (नी.)
 ३ परिवासः निवासः, सुखः सुखकरः (नी.)

अध्याय १०३

[नागलोकदर्शन; मातलि सुमुख नागास कन्धेसाठी वर म्हणून पसंत करतो.]

—:X:—

नारद उवाच— इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।

यादृशी देवराजस्य पुरी वर्याऽमरावती ॥ १ ॥

एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।

तपसा लोकमुख्येन प्रभावसहिता मही ॥ २ ॥

श्वेताचलनिभाकारो दिव्याभरणभूषितः ।

सहस्रं धारयन्मूर्धा ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३ ॥

इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।

सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४ ॥

मणिस्वास्तिकचक्राङ्गाः कमण्डलुकलक्षणाः ।

सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे शौद्राः स्वभावतः ॥ ५ ॥

सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।

शतशीर्षास्तथा केचित्केचित् त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६ ॥

नारद म्हणाला:— 'जशी देवराजाची श्रेष्ठ नगरी अमरावती, तशी ही भोगवती नागाची वासुकीने रक्षिलेली नगरी आहे (१). आपल्या लोकश्रेष्ठ तपाने प्रभावयुक्त पृथ्वीचे सदोदित धारण करणारा हा शेष नाग येथे आहे (२). हा श्वेताचलासारख्या (कैलासासारख्या) आकाराचा व दिव्य अलंकारांनी भूषित असून सहस्र मस्तकें धारण करणारा, ज्वालारूप जिह्वांनी युक्त आणि महाबलाढ्य आहे (३). येथे नानाविध आकाराचे व नानाविध भूषणें धारण करणारे सुरसेचे पुत्र नाग सुखाने राहत आहेत (४). मणि, स्वस्तिक, चक्र व कमण्डलु' हीं चिह्ने धारण करणारे हे हजारों बलाढ्य नाग सर्वच स्वभावाने भयंकर आहेत (५). ह्याव्यापैकीं कांहीं सहस्र मस्तकांचे, कांहीं पाचशें तोंडाचे, कांहीं शंभर मस्तकांचे आणि कांहीं तीन मस्तकांचेहि

द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।
 महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७ ॥
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठं तु मे शृणु ॥ ८ ॥
 वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनञ्जयौ ।
 कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्चतराबुधौ ॥ ९ ॥
 बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवाऽऽपूरणः खगः ।
 वामनश्चैलपत्रश्च कुरुरः कुकुणस्तथा ॥ १० ॥
 आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।
 कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११ ॥
 सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
 आप्तः कोटरकश्चैव शिखी निष्ठुरिकस्तथा ॥ १२ ॥
 तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
 द्रौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३ ॥
 करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
 पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ १४ ॥

आहेत (६). काहीं दोन किंवा पांच मस्तकांचे तर काहीं सात मुखांचे आहेत. या सर्वांच्या फणा व देह अवाढव्य असून सर्वजण पर्वताच्या घेराप्रमाणे वेढोळी घालणारे आहेत (७). येथे कित्येक सहस्र, प्रयुत आणि अर्बुद नाग एका वंशातले आहेत. त्यांच्यापैकीं श्रेष्ठ तेवढे मी सांगतो ऐकः—(८). वासुकि, तक्षक, कर्कोटक, धनंजय, कालीय, नहुष, कंबल व अचतर हे दोघे, बाह्यकुण्ड, मणि नाग, तसेच आपूरण, खग, वामन, ऐलपत्र, कुरुर, कुकुण, आर्यक, नन्दक, कलश व पोतक, कैलासक, पिञ्जरक, तसाच नाग ऐरावत, सुमनोमुख, दधिमुख, शंख, नन्द व उपनन्दक, आप्त, कोटरक, शिखी, निष्ठुरिक, तित्तिरि, हस्तिभद्र, कुमुद, माल्यपिण्डक, दोघे पद्म, पुण्डरीक, पुष्प, मुद्गरपर्णक, करवीर, पीठरक, संवृत्त, वृत्त, पिण्डार, बिल्व-पत्र, मूषिकाद, शिरीषक, दिलीप, शंखशीर्ष, ज्योतिष्क, अपराजित, कौरव्य,

दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथाऽपराजितः ।

कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुहुरः कृशकस्तथा ॥ १५ ॥

विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।

बधिरान्धौ विशुण्डिश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६ ॥

एते चाऽन्ये च बहवः कश्यपस्याऽऽत्मजाः स्मृताः ।

मातले पश्य यद्यत्र कश्चित् रोचते वरः ॥ १७ ॥

कण्व उवाच— मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं सन्निरीक्ष्य वै ।

पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाऽभवत् ॥ १८ ॥

मातलिर्वाच— स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्याऽऽर्चकस्य तु ।

द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९ ॥

कः पिता जननी चाऽस्य कतमस्यैष भोगिनः ।

वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ २० ॥

प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।

मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र, कुहुर, कृशक, विरजा, धारण, सुबाहु, मुखर, जय, बधिर, अन्ध, विशुण्डि, विरस आणि सुरस हे आणि दुसरे अनेक कश्यपपुत्र (माझ्या) स्मृतीत आहेत. मातले, यात जर कोणी वर तुला पसंत पडेल तर पहा (९-१७).

कण्व म्हणालाः—“ इकडे मातलि एका नागाकडे एकाग्र मनाने सतत निरखून पाहून नारदाला त्याविषयी विचारले लागला आणि त्यावर खूप ज्ञान्या-सारखा दिसला (१८).

मातलि म्हणालाः—‘ कौरव्य आर्यकाच्या पुढे तेजस्वी व देखणा असा जो हा उभा आहे, हा कोणाचा कुलनन्दन ? (१९) त्याचा पिता कोण आणि जननी कोण ? हा कोणत्या नागाच्या वंशातला ? कोणत्या वंशाचा हा महान् केतु (ध्वज) होऊन राहिला आहे ? (२०) हा आपल्या समाधान-वृत्तीने, धैर्याने, रूपाने आणि वयाने, देवर्षी नारदा, माझ्या मनांत भरला असून गुणकेशीला उत्तम पति होईल. ’ (२१).

कण्व उवाच— मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।

निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२ ॥

नारद उवाच— ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।

आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३ ॥

एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।

नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वष्टुपवादितः ॥ २४ ॥

ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ।

एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५ ॥

क्रियतामत्र यत्नो वै प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।

अस्मै नागाय वै दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६ ॥ [३५३८]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्गीतापर्वणि मातलिवरान्वेषणे त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

कण्व म्हणालाः—“सुमुखाच्या दर्शनाने मातलीचे मन संतुष्ट झालेले पाहून
नारदाने त्याला त्याचे माहात्म्य आणि जन्म व कर्म निवेदन केले (२२).

नारद म्हणालाः—‘ ऐरावताच्या कुळांत जन्मलेला हा सुमुख नावाचा
नागराज आर्यकाचा प्रिय पौत्र आणि वामनाचा दौहित्र (मुलीचा मुलगा)
आहे (२३). मातली, ह्याचा पिता चिकुर नावाचा नाग थोड्याच काळा-
पूर्वी विनतापुत्राने (गरुडाने) ठार मारला ’ (२४). हे ऐकून मातलि प्रसन्न
मनाने नारदास म्हणालाः—‘ बाबा नारदा, हा नागश्रेष्ठ मला जावई पसंत
आहे. मी ह्याच्यावर प्रसन्न आहे. तेव्हा, ह्या नागाला माझी प्रिय कन्या
देण्यासाठी, मुनि नारदा, तू आतां यत्न कर ’ (२५—२६).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता—उपपर्वत मातलीच्या
वरसंशोधनाविषयी १०३ रा अध्याय संपला.

अध्याय १०४

[मातलीची कन्या गुणकेशी हिचा सुमुख नागाशी विवाह.]

नारद उवाच—सूतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत् ।
 शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्बली ॥ १ ॥
 शक्रस्याऽयं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।
 अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ॥ २ ॥
 अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।
 देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥ ३ ॥
 अनेन विजितानश्वैर्दोभ्यां जयति वासवः ।
 अनेन बलाभित्पूर्वं प्रहृते प्रहरत्युत ॥ ४ ॥
 अस्य कन्या वरारोहा रूपेणाऽसदृशी भुवि ।
 सत्यशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५ ॥
 तस्याऽस्य यत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममरद्युते ।
 सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ६ ॥

नारद (आर्यकास) म्हणालाः—‘ हा मातलि इन्द्राचा प्रिय मित्र असून शुद्ध आचरणाचा, शीलाने व गुणांनी संपन्न, तेजस्वी, पराक्रमी आणि बलाढ्य आहे (१). हा इन्द्राचा सखा, मन्त्री आणि सारथीहि आहे, आणि प्रत्येक युद्धांत इन्द्राच्या आणि ह्याच्या पराक्रमांत थोडेच अन्तर आढळते (२). हा सहस्र हरि (नावाचे अश्व) जोडलेला (इन्द्राचा) विजयी उत्तम रथ देवा-सुरांच्या युद्धांत नुस्त्या मनाने आवरून धरतो (३). ह्याने अश्वानीं जिंकिलेल्यांनाच इन्द्र आपल्या बाहुंनीं जिंकित असतो. ह्याने प्रथम प्रहार केल्यावर बलासुरघातक इन्द्र प्रहार करित असतो (४). ह्याची कन्या वरारोहा, रूपाने भूतलावर अद्वितीय, आणि सत्य, शील व गुण यांनी संपन्न असून गुणकेशी नावाने प्रख्यात आहे (५). देवासारख्या तेजस्वी (आर्यका), (वरशोधनार्थ) यत्नाने त्रैलोक्य फिरत असलेल्या ह्या ह्या मातलीला तुझा पौत्र सुमुख जांबव

यदि ते रोचते सम्पद्भुजगोत्तम मा चिरम् ।
 क्रियतामार्थं क्व क्षिप्रं बुद्धिः कन्यापरिग्रहे ॥ ७ ॥
 यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः ।
 कुले तव तथैवाऽस्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८ ॥
 पौत्रस्याऽर्थे भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
 सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९ ॥
 पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
 बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ॥ १० ॥
 सुमुखश्च गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ।
 अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ॥ ११ ॥
 मातलिस्तस्य सम्मानं कर्तुमर्हो भवानपि ।

कण्व उवाच— स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्थकः ॥ १२ ॥

त्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ।

आर्थक उवाच— कथमिच्छामि देवर्षे गुणकेशीं स्तुषां प्रति ॥ १३ ॥

पसंत पडला आहे (६). तुला जर हें ठीक रुचत असेल, तर, नागश्रेष्ठा, विलम्ब करूं नको. (पौत्रासाठी) ह्याच्या कन्येचा स्वीकार करण्याचा निश्चय, आर्थका, लवकर कर (७). जशी विष्णूच्या कुळात लक्ष्मी, जशी अग्नीची स्वाहा, तशीच तुझ्या कुळात सुमध्यमा गुणकेशी असो (८). तेव्हां इंद्राला व्याप्रमाणें शची त्याप्रमाणें तुझ्या अनुरूप पौत्राला साजेशी असलेल्या गुणकेशीचा तूं त्याच्याकरतां स्वीकार कर (९). हा पितृहीन आहे, तरी सुद्धा ह्याच्या गुणांमुळे, आणि तुझ्याविषयी व ऐरावताविषयी आम्हास वाटणाऱ्या बहुमानामुळे, आम्ही याला पसंत केले आहे (१०). सुमुखाहि शील, शौच, दम इत्यादि गुणांनी युक्त आहे. क्षणून स्वतः येऊन कन्या देण्यास हा मातलि तयार झाला आहे, तेव्हां त्याचा सन्मान तूंही करावा हें योग्य आहे.

कण्व (पुढें) म्हणालाः—“ परंतु, पौत्र अशा रीतीने वर म्हणून पसंत कंला जात आहे आणि पुत्र मरण पावला आहे, अशा स्थितीत आनंदित आणि दुःखित झालेला तो आर्थक नारदास म्हणाला,—‘ देवर्षी, गुणकेशी माझी सून व्हावी अशी इच्छा मी कशी करूं ? ’ (११-१३).

न मे नैतद्बहुमतं महर्षे वचनं तव ।

सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्याऽयं नेप्सितो भवेत् ॥ १४ ॥

कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिन्तयापि महामुने ।

अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ॥ १५ ॥

भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्त्तास्तेन वै वयम् ।

पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ॥

मासेनाऽन्येन सुमुख भक्षयिष्य इति प्रभो ॥ १६ ॥

ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।

तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ १७ ॥

ऋष्व उवाच— मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया ।

जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १८ ॥

सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।

त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ १९ ॥

आर्यक म्हणालाः— ‘महर्षी नारदा, तुझे हें सांगणें मला मान्य नाही असें नाही. इन्द्राच्या ह्या मित्राशी संबन्ध झालेला कोणाला आवडणार नाही ? (१४) परंतु (संबन्ध ज्याने घडावयाचा त्या) कारणाच्या दौर्बल्यामुळे, महामुनि नारदा, मी चिन्ता करीत आहे. महातेजस्वी ताता नारदा, ह्याचा पिता माझा पुत्र (चिकुर) विनतापुत्र गरुडानें (तुक्ताच) खाल्ला; त्यामुळे आम्ही दुःखित झालो आहो. आणि पुन्हा समर्था नारदा, त्या विनतापुत्रानें जाताना बजाऊन सांगितलें कीं, आणखी एका महिन्यानें मी सुमुखाला खाणार आहे (१५-१६). आणि नक्की तसें तें होणार; कारण त्याचा निश्चय आम्ही जाणतो. सुपर्णाच्या त्या सांगण्यानें माझा हर्ष पार नष्ट झाला आहे’ (१७)

ऋष्व म्हणालाः— ‘ (आर्यकानें असें सांगितलें,) तथापि मातलि त्याला म्हणालाः— ‘याविषयीं मीं (एकदा) निश्चय केला आहे. तुझा पौत्र सुमुख मीं जामात म्हणून वरिला आहे (१८). तेव्हां (आता) ह्या नागानें माझ्या आणि नारदाच्या बरोबर त्रिलोकेश देवाधिपति इन्द्राकडे जाऊन त्याची

शेषेणैवाऽस्य कार्येण प्रज्ञास्थाम्यहमायुषः ।

सुपर्णस्य विधाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ २० ॥

सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।

कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजङ्गम ॥ २१ ॥

ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।

ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २२ ॥

सङ्गत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।

ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच— ततः पुरन्दरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।

अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ २४ ॥

मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।

लभन्तां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् ॥ २५ ॥

पुरन्दरोऽथ सञ्चिन्त्य वैनतेष्वपराक्रमम् ।

विष्णुमेवाऽब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २६ ॥

भेट श्यावी (१९). शेष (बाकीचे) कार्य करून मी ह्यांचे आयुर्मान जाणीन आणि सज्जनवरिष्ठा आर्यका, सुपर्णांचे (गरुडाचे) निवारण करण्याचाही प्रयत्न करीन (२०), यासाठीं सुमुखाला माझ्या बरोबर कार्यसाधनार्थ देवेशाकडे येऊं दे. नागा आर्यका, तुझे कल्याण असो' (२१). [कण्व पुढे सांगतोः] त्यानंतर सुमुखाला घेऊन महातेजस्वी असलेल्या त्या सर्वांनी (तिघांनी) आसनस्थ महातेजस्वी देवराज इन्द्राची भेट घेतली (२२). (इन्द्राच्या) संगतीने तेथे भगवान् चतुर्भुज विष्णुहि होता. असो. त्यानंतर नारदाने मातलीसंबंधीची ती सर्व हकीगत त्यांना सांगितली (२३).

वैशम्पायन म्हणालाः— त्यानंतर विष्णु त्रिभुवनेश्वर इन्द्राला म्हणालाः— ह्याला (सुमुखाला) अमृत द्या आणि अमरासारखा करा. मातलि, नारद आणि सुमुख ह्या तिघांना, इन्द्रा, तुझ्या इच्छेने, त्यांचा हा मनोरथ प्राप्त होऊं दे'. आतां इन्द्र गरुडाच्या पराक्रमाचा विचार करून त्या विष्णूलाच म्हणाला की, 'आपणच (ह्याला अमृत) द्या' (२४-२६).

विष्णुरुवाच— ईशस्त्वं सर्वलोकानां चराणामचराश्च ये ।

त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ २७ ॥

प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायाऽऽयुरुत्तमम् ।

न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥ २८ ॥

लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः सम्बभूव ह ।

कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान्प्रति ॥ २९ ॥

नारदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यौ मुदा युतौ ।

अभिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥ ३० ॥ [३५६९]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयाखिक्यां उद्योगपर्वणि

मातलिवरान्वेषणे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

विष्णु म्हणालाः—‘ तूं चर व अचर सर्व लोकांचा ईश आहेस, समर्थां तूं दिलेलें काढून घेण्याची कोणाची छाती आहे? ’ विष्णूचें हें बोलणें ऐकल्यां नंतर बल-वृत्र-घातक इंद्रानें त्या नागाला उत्तम आयुष्य दिलें; अमृत मात्र प्राशन करावयास दिलें नाहीं (२७-२८). तथापि (दीर्घायुष्याचा) वर मिळाल्यामुळें सुमुख हा ‘ सुमुख ’ (प्रसन्नवदन) झाला आणि इच्छे-प्रमाणें (गुणकेशीला) भार्या करून स्वगृहास गेला (२९). नारद आणि आर्यक हेहि कृतकृत्य झाल्यामुळें आनंदित होऊन महातेजस्वी देवराजाची प्रशंसा करीत (स्वस्थानास) गेले (३०).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीतान-उपपर्वत मातलीच्या वरसंशोधनाविषयी १०४ था अध्याय संपला.

अध्याय १०५

[विष्णूकडून गरुडाचें गर्वहरण.]

कण्व उवाच— गरुडस्तत्र शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।

आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १ ॥

कण्व म्हणालाः—“ भारता दुर्योधना, इंद्रानें सुमुखनागाला आयुष्य दान केलें, हें वर्तमान तिकडे महाबलाढ्य गरुडानें ऐकलें (१).

पक्षवातेन महता रुद्ध्वा त्रिभुवनं खगः ।

सुपर्णः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २ ॥

गरुड उवाच—भगवन्क्रिमवज्ञानाद्धृत्तिः प्रतिहता मम ।

कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३ ॥

निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।

आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४ ॥

वृतश्चैष महानागः स्थापितः समयश्च मे ।

अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५ ॥

एतस्मिस्तु तथाभूते नाऽन्यं हिंसितुमुत्सहे

क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥ ६ ॥

सोऽहं प्राणान्निमोक्षयामि तथा परिजनो मम ।

ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव ॥ ७ ॥

एतच्चैवाऽहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।

त्रैलोक्यरथेश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ८ ॥

त्याबरोवर आपल्या पंखाच्या वाऱ्याने त्रिभुवनाला रोधून तो सुपर्ण (गरुड) पक्षी अत्यंत संतापाने इन्द्राकडे आला” (२).

गरुड म्हणाला:—‘ भगवन् इन्द्रा, मला तुच्छ समजून तू माझ्या उप-जीविकेला अडथळा केला काय ? यथेच्छ वागण्याचा वर (मला) देऊन पुन्हा तू फिरला आहेस (३). सर्व भूताची उत्पत्ति झाली तेव्हापासून सर्वभूतेश्वर सृष्टिकर्त्याने ठरविलेल्या माझ्या आहाराला तू काय म्हणून अडथळा करावा ? (४). हा महानाग मी भोजनासाठी निवडला आणि त्याचा समयहि ठरविला, आणि देवा, ह्याच्या योगाने मला माझ्या मोठ्या कुटुंबाचे पोषण करावयाचे होते (५). परंतु (तुझ्या वराने) ह्याची तशी वाट लागल्यावर, दुसऱ्या नागाला मारण्याची माझे इच्छा नाही. देवराजा, तू इच्छेस येईल त्याप्रमाणे स्वच्छंदाने खेळत आहेस (६). अशा स्थितीत मी माझे सेवक व माझ्या गृहात असलेले माझे आश्रित असे आम्ही सर्वजण प्राण सोडतो. इन्द्रा, तू संतुष्ट हो (७). त्रैलोक्याचा ईश्वर असून जो मी परक्याचे दास्यत्व पावलों, तो मी बल-वृत्र घातका इन्द्रा, ह्याच काय, पण

त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
 त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ ९ ॥
 ममाऽपि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।
 अहमप्युत्सहे लोकान्समन्ताद्बोद्धुमञ्जसा ॥ १० ॥
 असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।
 मयाऽपि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११ ॥
 श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वान् रोचनामुखः ।
 प्रसृतः कालकाक्षश्च मयाऽपि दितिजा हताः ॥ १२ ॥
 यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्यहम् ।
 वहामि चैवाऽनुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३ ॥
 कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः ।
 मया योऽहं विशिष्टः सन्वहामीमं सन्नान्धवम् ॥ १४ ॥
 अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्व्यपरोपितः ।
 तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चाऽस्माच्च वासव ॥ १५ ॥

झाहूनहि अधिक दुःखाला पात्र आहे (८). देवेशा, तूं असताना, विष्णूचें मला कारण नाही; कारण त्रैलोक्याच्या राजा इन्द्रा, तुझ्या ठिकाणीं शाश्वत राज्य आहे (९). माझाहि दक्षाची कन्या त्रिनता जननी असून कश्यप पिता आहे. माहि सर्व लोकाना सहज वाहूं शकतो (१०). माझ्या अंगीहि सर्व भूतांना असह्य होणारें विपुल बळ असून, माहि दैत्यांबरोबर झालेल्या युद्धात अत्यंत मोठें कर्म केलें आहे (११). श्रुतश्री, श्रुतसेन, विवस्वान्, रोचनामुख, प्रसृत आणि कालकाक्ष हे दैत्य मांच ठार मारले आहेत (१२). परंतु ध्वजस्थानीं राहून मी जी तुझ्या पाठच्या भावाची (विष्णूची) झटून सेवा करतो आणि त्याला वाहतो, त्याच्या योगानें तूं मला तुच्छ समजतोस ! (१३). परंतु जो मी सर्वश्रेष्ठ असून बाधवासहित तुझ्या भावाला वाहतो त्या माझ्याखेरीज (इतका) भार सहन करणारा दुसरा कोण आहे ? आणि बलवान् तरी कोण आहे ? (१४). परंतु, तूं जें मला माझ्या अज्ञानासून दूर दवललें, त्यानें, इन्द्रा, तुझ्यामुळें आणि ह्या तुझ्या भावामुळें माझे

अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।

त्वमेषां किल सर्वेषां बलेन बलवत्तरः ॥ १६ ॥

सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतक्लमः ।

विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ १७ ॥

कण्व उवाच— स तस्य वचनं श्रुत्वा खगस्योर्दुर्कदारुणम् ।

अक्षोभ्यं क्षोभयंस्ताक्षर्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ १८ ॥

गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।

अलमस्मत्समर्थं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ १९ ॥

त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।

अहमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वहामि त्वां च धारये ॥ २० ॥

इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्यैतरं वह ।

यद्येनं धारयस्येकं सफलं ते विकल्पितम् ॥ २१ ॥

ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ।

निपपात स भारतो विह्वलो नष्टचेतनः ॥ २२ ॥

महत्त्व नष्ट झालें आहे (१५). अदित्याच्या पोटी जे हे बलविक्रमशाली पुत्र (देव) जन्मले, त्या सर्वांमध्ये तूं खरोखर बलानें बलवत्तर आहेस (१६). तथापि तुला मी आपल्या पंखाच्या एका भागावर श्रम पावल्या-वांचून सहज वाहतों, तर बाबा, तूंच शातपणें विचार कर कीं, यांत बलवान् कोण? (तूं कीं मी ?) (१७).

कण्व म्हणाला:—“ त्या गरुडाचें परिणामीं भयंकर होणारें भाषण ऐकून तो रथचक्रधारी विष्णु अक्षोभ्य गरुडाला क्षुब्ध करण्याच्या इच्छेनें म्हणाला:— (१८). ‘गरुडा, तूं अत्यंत दुर्बल असूनहि आपल्याला बलवान् समजतोस; परंतु, पक्ष्या, आमच्या समोर तुझी आत्मस्तुति पुरे कर (१९). अखिल त्रैलोक्याहि माझा देह वाहण्यास असमर्थ आहे, मीच आपल्या सामर्थ्यानें आपल्याला वाहतों आणि तुलाहि वाहतों (२०). हा माझा एकच उजवा बाहु तूं वाहा. हा एक बाहु जर तूं वाहशील, तर तुझ्या बढाई मारण्यात कांहीं अर्थ आहे ’ (२१). (असें म्हणून) नंतर त्या भगवन्तानें त्याच्या खाद्यावर आपला बाहु ठेवला; त्याबरोबर तो गरुडपक्षी भारानें पीडल्यामुळे विह्वळ आणि बेशुद्ध होऊन खाली पडला (२२).

यावान्हि भारः कुत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।
 एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत ॥ २३ ॥
 न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः ।
 ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २४ ॥
 व्यात्तास्यः स्रस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः ।
 मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५ ॥
 स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।
 विचेता विह्वलो दीनः किञ्चिद्वचनमव्रवीत् ॥ २६ ॥
 भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।
 भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २७ ॥
 क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याऽल्पचेतसः ।
 बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८ ॥
 न हि ज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।
 तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनो न समं परैः ॥ २९ ॥

खरोखर, पर्वतांसह अखिल पृथ्वीचा जेवढा भार असेल, तेवढा (विष्णूच्या)
 एका देहशाखेचा (बाहूचा) भार आहे, असे त्याला वाटलें (२३).
 तथापि बलवत्तर असलेल्या त्या अच्युतानें त्याला जोरानें दाबलें नव्हतें, म्हणूनच
 त्यानें त्याचा जीव घेतला नाही. [त्यामुळें गरुड जीवित राहिला] (२४).
 (असो.) मोठ्या भारानें पीडलेल्या गरुडपक्ष्यानें तोंड वांसून गलितगात्र
 होऊन गोंधळलेल्या स्थितीत विह्वळत पंख गाळले (२५). गोंधळून
 विह्वळ व दीन झालेला तो विनतापुत्र गरुड पक्षी विष्णूला शिरसा प्रणाम
 करून थोडेंसें बोलला (२६). [गरुड म्हणालाः-] ' भगवन्ता, सर्व जगता-
 च्या मूर्तिमन्त सामर्थ्याप्रमाणें शोभणाऱ्या सहज टाकलेल्या तुझ्या बाहूनें मी
 भूतलावर चूर्ण होऊन पडलों आहे (२७). देवा, तुझ्या बलरूपी अग्नीच्या दाहानें
 दग्ध होऊन विह्वळ झालेल्या मला, तुझ्या ध्वजावर राहणाऱ्या अल्पमति
 पक्ष्याला, कृपा करून क्षमा कर (२८). खरोखर, समर्था देवा, तुझे एवढें मोठें
 सामर्थ्य मी जाणलें नव्हतें; त्यामुळेंच मी आपलें बळ इतरापक्षां अतुल लेखित.

ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ।

मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३० ॥

पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुडोरसि ।

ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्तते ॥ ३१ ॥

एवं विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागतः ।

गरुडो बलवात्राजन्वैनतेयो महायशाः ॥ ३२ ॥

कण्व उवाच— तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतात्रणे ।

नाऽऽसादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३३ ॥

भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।

धनञ्जयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥ ३४ ॥

विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाऽश्विनावुभौ ।

एते देवास्त्वया केन हेतुना वीक्षितुं क्षमाः ॥ ३५ ॥

तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।

वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३६ ॥

‘होतों’ (२९). नंतर त्या भगवन्तानें गरुडावर कृपा केली आणि ‘पुन्हा असें करूं नको,’ असें प्रेमानें त्याला सांगितलें (३०). नंतर आपल्या पायाच्या आंगठ्यानें त्यानें सुसुखाला गरुडाच्या छातीवर फेकून दिलें, तेव्हां-पासून, राजेन्द्रा दुर्धोषना, गरुड सर्पासह असतो (३१). ह्याप्रमाणें विनतापुत्र महायशस्वी बलाढ्य गरुड विष्णूच्या बळानें चिरडला जाऊन हतगर्व झाला (३२).

कण्व म्हणाला:—“त्याप्रमाणें बाळा गान्धारीपुत्रा, तूंही जोपर्यंत त्या वीर पाण्डुपुत्रांना रणांत भेटला नाहीस, तोपर्यंतच जिवंत आहेस (३३). कारण, प्रहार करणाऱ्यामध्ये श्रेष्ठ असलेला वायुपुत्र महाबलाढ्य भीम आणि इन्द्रसुत अर्जुन हे दोघे युद्धांत कोणाला बरें ठार मारूं शकणार नाहीत ? (३४). विष्णु, वायु, इन्द्र, वर्म आणि ते उभय अश्विनीकुमार ह्या देवांकडे नुस्तें पाहणेंहि तुला कसें शक्य आहे ? (३५) यासाठीं, राजपुत्रा, तुझा विरोध पुरे कर; आणि शान्ति धर. वासुदेवरूप तीर्थाच्या (तारकाच्या) साहाय्यानें तूं आपल्या

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।

माहात्म्यस्य तदा विष्णोः सोऽयं चक्रगदाधरः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच— दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निश्चसन्भ्रुकुटीमुखः ।

राधेयमभिसम्प्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३८ ॥

कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।

ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावि या च मे गतिः ।

तथा महर्षे वर्यामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४० ॥ [३६०८]

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि
मातलिवरान्वेषणे पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

कुळाचे रक्षण करावे हेंच योग्य (३६), विष्णूचे त्या वेळचे सर्व माहात्म्य (पराक्रम) प्रत्यक्ष पाहिलेला हा महातपस्वी नारद येथे आहे, तो चक्रगदाधर विष्णूहि हा (कृष्णरूपाने) येथे आहे” (३७).

वैशम्पायन म्हणालाः— दुर्योधन मात्र ते भाषण ऐकून निःश्वास टाकीत भुंवया चढवून राधेय कर्णाकडे पाहून खदखदा हसला (३८), कण्वऋषींचे ते भाषण कस्पटासमान लेखून तो दुर्बुद्धि दुर्योधन आपली गजशुण्डाकार माडी थोपटीत पुढीलप्रमाणे बोलला (३९). [तो म्हणालाः—] “ महर्षी कण्वा, ईश्वराने जसे मला निर्मिले असेल, जे होणारे असेल आणि माझी जी गति व्हावयाची असेल, तसाच मी वागेन, तेथे तुझ्या व्यर्थ बडबडीपासून काय होणार आहे ?” (४०).

आग्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वातील भगवद्दान-उपपर्वात मातलीच्या
वरसंशोधनाविषयी १०५ वा अध्याय संपला.

अध्याय १०६

[अति आग्रह न घरण्याविषयीं गालवाचें चरित्र; शिष्य गालव गुरु विश्वामित्राला गुरुदक्षिणा घेण्याचा आग्रह करतो.]

जनमेजय उवाच— अनर्थे जातनिर्वन्धं परार्थे लोभमोहितम् ।

अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १ ॥

ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।

सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ २ ॥

कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।

सौहृदाद्वा सुहृत्स्निग्धो भगवान्त्रां पितामहः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच— उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् ।

उक्तं बहुविधं चैव नारदेनाऽपि तच्छृणु ॥ ४ ॥

नारद उवाच— दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।

तिष्ठते हि सुहृदत्रं न बन्धुस्तत्र तिष्ठते ॥ ५ ॥

जनमेजय म्हणाला:—अहितावर आसक्ति उत्पन्न झालेला, परक्याच्या (राज्यरूप) अर्थाविषयीं लोभानें मूढ झालेला, अनार्य (नीच, दुष्ट) कृत्यामध्ये रत झालेला, मरण्याचा निश्चय केलेला, ज्ञातींना दुःख देणारा, बन्धूंचा शोक वाढविणारा, सुहृदांना (मित्रांना) क्लेश देणारा व शत्रूंचा हर्ष वाढविणारा असा तो दुर्योधन, कुमार्गाला लागला असता त्याच्या बान्धवांनीं, किंवा (कौरवांचा) प्रेमळ मित्र असलेल्या भगवंतानें (कृष्णानें) किंवा पितामहानें प्रेमळपणानें त्याला कसें आवरलें नाहीं?(१-३).

वैशम्पायन म्हणाला:—भगवन्तानें सांगितलें, भीष्मानें शक्य तें सांगितलें आणि नारदानेंहि पुष्कळ सांगितलें; तें तूं ऐक (४).

नारद म्हणाला:—“मित्राचें ऐकणारा दुर्लभ, आणि हितकर्ता मित्रहि दुर्लभ. खरोखर जेथें (ज्या महासंकटात) मित्र (साहाय्य) उभा राहिल, तेथें बन्धु उभा

१ भगवान् पितामहो व्यासः, न तु भीष्मः । उत्तरे तस्य पृथगुपादानात् उक्त-
मिश्यस्यावृत्तिदर्शनाच्च (नी०)

२ सुहृत्=प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकर्ता, बन्धु.=उपकारमपेक्ष्योपकर्ता (नी.)

श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
 न कर्तव्यश्च निर्वन्धो निर्वन्धो हि सुदारुणः ॥ ६ ॥
 अत्राऽप्युदाहरन्तीमामितिहासं पुरातनम् ।
 यथा निर्वन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७ ॥
 विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।
 अम्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८ ॥
 सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत ।
 बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य तु ॥ ९ ॥
 विश्वामित्रोऽथ सम्भ्रान्तः श्रपयामास वै चरुम् ।
 परमान्नस्य यत्नेन न च तं प्रत्यपालयत् १ ॥ १० ॥
 अन्नं तेनं यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।
 अथ गृह्याऽन्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽप्युपागमत् ३ ॥ ११ ॥

वाहणार नाही (५). कुरुनन्दना दुर्योधना, मित्राचे एकावे असेच माझे मत आहे. आणि आग्रह धरून नये; कारण आग्रह हा फार भयंकर आहे (६). आग्रह धरल्यामुळे गालवाने आपली फजीती कशी करून घेतली, यासंबंधीचा हा पुरातन इतिहास याविषयीच उदाहरण म्हणून सांगतात (७).

पूर्वी एकदा विश्वामित्र तप करीत बसला असता, त्याची परीक्षा पाहण्याच्या इच्छेने धर्म हा भगवान् वसिष्ठ ऋषि होऊन स्वतः त्याच्याकडे गेला (८). याप्रमाणे सप्तर्षीपैकी एकाचा वेष घेऊन, भारता राजा (दुर्योधना), धर्म हा क्षुधित होऊन भोजन मिळावे ह्या इच्छेने कौशिकाच्या (विश्वामित्राच्या) आश्रमास गेला (९). त्याबरोबर विश्वामित्राने मोठ्या घाईने यत्नपूर्वक उत्कृष्ट अन्नाचा (तांदुळाचा) चरु (भात) शिजविला; पण (त्या अतिथीने) त्याची वाट पाहिली नाही (१०). दुसऱ्या तपस्व्यांनी दिलेले अन्न त्याने जेव्हा खाल्ले, त्यानंतर (आपण शिजविलेले) अत्यन्त उष्ण अन्न

१ न प्रत्यपालयत् अन्नसिद्धिपर्यन्तं न प्रतीक्षितवान् (नी.) २ तेन वसिष्ठेन (नी.)

३ उपागमत् वसिष्ठसमीपम् (नी.)

भुक्तं मे तिष्ठ तावत्स्वमित्युक्त्वा भगवानन्यथै ।
 विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२ ॥
 भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना वै बाहुभ्यां संशितव्रतः ।
 स्थितः स्थाणुरिवाऽभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १३ ॥
 तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्दालवो मुनिः ।
 गौरवाद्बहुमानाच्च^१ हार्देन प्रियकाम्यया ॥ १४ ॥
 अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।
 वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५ ॥
 स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा ।
 तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६ ॥
 प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।
 भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७ ॥

घेऊन विश्वामित्र (त्याच्याकडे) आला (११). तेव्हा, 'मी जेवलों, आतां तू (मी येई पर्यंत) उभा रहा', असे म्हणून भगवान् (वासिष्ठ) गेला. तेव्हा, राजा दुर्योधना, महातेजस्वी विश्वामित्र तसाच उभा राहिला (१२). अत्र आपल्या बाहुंनी डोक्यावर धरून तो शुद्धव्रत विश्वामित्र ऋषि वायुभक्षण करून आश्रमासमीप खावासारखा निश्चळ उभा राहिला (१३). (तेव्हा) विश्वामित्र गुरु असल्यामुळे, त्याच्याविषयी वाटणाऱ्या बहुमानाने, प्रेमाने व त्याचे प्रिय करण्याच्या इच्छेने गाएव मुनीने त्याची यत्नपूर्वक शुश्रूषा केली (१४). (याप्रमाणे) शंभर वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर, वासिष्ठाचा वेष घेऊन धर्म भोजनाच्या इच्छेने कौशिकाकडे (विश्वामित्राकडे) पुन्हा आला (१५). बुद्धिमान् विश्वामित्र महर्षाने वायुभक्षण करून उभा राहून भात डोक्यावर धरलेला आहे असे पाहून, (अद्यापि) तसाच वदत आणि ताजा असलेल्या त्या भाताचा धर्मने स्वीकार केला आणि ' ब्रह्मर्षी विश्वामित्रा, भोजन करून मी संतुष्ट झालों आहे,' असे त्याला सांगून तो मुनि गेला (१६-१७).

१ अभ्याशे समाप्ते आश्रमस्य (नो.) २ गौरवात् गुह्यत्वात्, बहुमानात् लोकपूज्यत्वात्, हार्देन प्रीत्या (नी.)

क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।

धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तथाऽभवत् ॥ १८ ॥

विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।

शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह ॥ १९ ॥

अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ॥ २० ॥

प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ।

दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ॥ २१ ॥

दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिद्ध्यति मानदं ।

दक्षिणानां हि दाता वै अपवर्गेण युज्यते ॥ २२ ॥

स्वर्गे क्रतुफलं तद्धि दक्षिणां शान्तिरुच्यते ।

किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २३ ॥

(अशा रीतीने) धर्माच्या बोलण्यावरून क्षत्रियत्वांतून सुटून ब्राह्मणत्व पावलेला विश्वामित्रहि संतुष्ट झाला (१८). पुढे आपला शिष्य तपस्वी गालव याने केलेल्या शुश्रूषेने व भक्तीने संतुष्ट होऊन विश्वामित्र त्याला पुढीलप्रमाणे बोलला:-(१९). ' वत्सा गालवा, माझी तुला परवानी आहे. तुला इष्ट वाटेल तिकडे जा.' विश्वामित्राने असे सांगितले असता गालवाने आनंदाने आणि गोड वाणीने महातेजस्वी मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्राला पुढील उत्तर दिले:--' ब्रह्मचर्यव्रत समाप्तीच्या वेळी मी आपणाला काय दक्षिणा देऊं ? कारण मानदा, दक्षिणांनी युक्त असलेले कर्मच सिद्धीस जाते. खरोखर, दक्षिणा देणारालाच फलप्राप्ति होते (२०-२२). स्वर्गात भोगावयाचे क्रतूचे फळ (इहलोकी) दक्षिणा देणारालाच मिळते. दक्षिणा ही (सर्वारिष्टशमन करणारी) शान्ति म्हटली आहे. म्हणून मी माझ्या गुरुकरता काय आणूं ते भगवन्तानी सांगावे' (२३).

१ गुरुकर्मणि ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तौ सत्याम् (नी.) २ मानवमिति पाठे सिद्ध्यति सिद्धं कृतकृत्यं करोतीत्यर्थः (नी.) ३ अपवर्गेण फलप्राप्त्या (नी.) ४ क्रतुफलं दक्षिणाप्रद एव प्राप्नोति ' इतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ' इति ह्युक्तेरदक्षिणस्य क्रतोर्हितत्वेना-फलत्वात् । ५ शान्तिः सर्वोपद्रवहारिणीत्युच्यते वेदे ' दक्षिणां कर्म कृणुते विजानन् ' इति (नी.)

जानानस्तेन भगवाञ्जितः शुश्रूषणेन वै ।

विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ २४ ॥

असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।

किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥

निर्वन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।

किञ्चिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २६ ॥

एकतैः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।

अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालव मा चिरम् ॥२७॥ ३६ ३५

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते

षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

गालवानें आपल्या शुश्रूषेने आपणास जिंकलें आहे, ही जाणीव असल्यामुळे भगवान् विश्वामित्रानें त्याला अनेकदा 'जा, जा' म्हणून घालविण्याचा यत्न केला (२४). परंतु अनेकदा 'जा, जा' म्हणून विश्वामित्रानें सांगितलें असतांहि, 'मी आपणास काय देऊं ?' असेच पुन्हां पुन्हां गालव त्याला विचारीत राहिला (२५). याप्रमाणें तपस्वी गालवाचा फारच आग्रह पाहून विश्वामित्राला किंचित् क्रोध येऊन तो त्याला पुढीलप्रमाणें बोलला:—(२६) ' एकीकडून (बाहेरून) काळे कान असेलेले, चन्द्रासारख्या (शुभ्र) कान्तीचे आठशें अश्व मला दे, गालवा, जा; आता विलम्ब करूं नको ' (२७).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत गालव

चरिताविषयी १०६ वा अध्याय संपूर्ण झाला.

१ 'जानानस्तेन'च्या जागी पाठान्तर 'स जानंस्तेन' (नी.) २ श्यामो हरितः एकतः वहि- प्रदेशे एव श्यामाः कर्णा येषामेकत श्यामकर्णानाम् (नी.)

अध्याय १०७

[गालव विलाप करीत बसतो; गरुड गालवाला साह्य करण्यास येतो.]

नारद उवाच— एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 नाऽऽस्ते न शेते नाऽऽहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १ ॥
 त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।
 शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥
 गालवो दुःखितो दुःखाद्विललाप सुयोधन ॥ २ ॥
 कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः सञ्चयः कुतः ।
 हयानां चन्द्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३ ॥
 कुतो मे भोजने श्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।
 श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥ ४ ॥
 अहं पारे समुद्रस्य पृथिव्या वा परं^२ परात् ।
 गत्वाऽऽत्मानं^३ विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ५ ॥

नारद म्हणाला:—“ त्या बुद्धिमान् विश्वामित्रानें असें सांगितल्यानंतर गालव बसेना, झोपेना आणि भोजनहि करीनासा झाला (१), अस्थि-चर्मरूप व पांढरा-फटफटीत होईपर्यंत चिन्ता व शोक यांत मग झालेला, अमर्याद शोक करणारा आणि शोकाग्नीनें दाह पावणारा दुःखी गालव, दुयोधना, दुःखानें विलाप करूं लागला (२). (तो म्हणाला:—) ‘ संपन्न मित्र कोठून मिळणार ? धन कोठून मिळणार ? माझ्याजवळ धनाचा संचय कोठें आहे ? (अशा स्थितींत) चन्द्रासारखे शुभ्र आठशें अश्व मला कोठें मिळणार ? (३). (आणि ते मिळाले नाहींत तोंपर्यंत) मला भोजनाची इच्छा कोठून होणार ? माझी जगण्याचीहि इच्छा नष्ट झाली आहे ! माझ्या जगण्याचा काय उपयोग ? (४). तेव्हां, समुद्राच्या पैलू तीरावर अथवा पृथ्वीच्या अत्यंत दूरच्या प्रदेशांत जाऊन मी देह ठेवतो.

१ हरिणः पाण्डुरः (नी.) २ परं परात् दूरादपि दूरं (नी.) ३ आत्मानं देहं (नी.)

अधनस्याऽकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।
 ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६ ॥
 सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
 प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ७ ॥
 प्रतिभ्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
 मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥ ८ ॥
 न रूपमनृतस्याऽस्ति नाऽनृतस्याऽस्ति सन्ततिः ।
 नाऽनृतस्याऽऽधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९ ॥
 कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
 अश्रद्धेयः कृतज्ञो हि कृतघ्ने नाऽस्ति निष्कृतिः ॥ १० ॥
 न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।
 पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतम् ॥ ११ ॥

साह्या जगण्याचें काय फळ ? (५). निर्धन, कर्तव्य न करणारा, नानाप्रकारच्या
 (जीविताच्या) फळांना सुकलेल्या आणि दुसऱ्याचें ऋण वाहणाऱ्या मनु-
 श्याला उद्योगावांचून सुख कोठून मिळणार ? (६) खरोखर, मित्राच्या
 धनाचा उपभोग घेऊन आणि ' इच्छिलेली वस्तु देतो ' असा त्याच्या
 मनात विश्वास उत्पन्न करून, उलट उपकार करण्यास असमर्थ असलेल्यानें
 जगण्यापेक्षां मरणें बरें (७). ' असुक एक गोष्ट करतो ' असें वचन
 देऊन तें कर्तव्य न करणाऱ्या, आणि असत्य भाषणानें दग्ध झालेल्या मनु-
 श्याचें इष्टापूर्तं नष्ट होतें (८). सत्यहीनाला न रूप, न सन्तति, न आधि-
 पत्य; मग शुभगति कोठून मिळेल ? (९) कृतघ्नाला यश कोठून मिळणार ?
 स्थान (आश्रय) कोठून मिळणार? आणि सुख कोठून मिळणार ? कारण, कृतघ्न
 हा अविश्वसनीय असतो. कृतघ्नाला प्रायश्चित्त नाही (१०). निर्धन पापी
 अनुष्य स्वतःच जगत नाही; मग अशा पाप्याच्या हातून कुटुंबाचें पोषण
 कोठून होईल ? दुसऱ्यानें केलेल्या उपकाराचा नाश करणारा (कृतघ्न)

१ अनीहया अनुवसेन (नी.) २ ईप्सितं प्रणयं कृत्वा ईप्सितं दास्यामीति विश्वासमुत्पाद्य
 ' प्रणयः प्रेम्णि विद्वग्मे ' इति विश्वः (नी.) ३ करिष्येतीति सन्धिरार्षः (नी.)
 ४ इष्टापूर्तं—' इष्ट ' व ' पूर्त ' हीं कर्म (कोश पहा.) ५ अनृतस्य सत्यहीनस्य, रूपं
 स्वल्पं, जीवन्नेव च मृत इत्यर्थः (नी.) ६ तन्त्रणं कुटुम्बधारणम् । पाठान्तरे
 अन्त्रणमिष्टैः इह विचारणम् । अविश्वसनीयत्वादित्यर्थः (नी.)

सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चाऽनृतोऽपि च ।
 गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तंत्करोमि न भाषितम् ॥ १२ ॥
 सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम्^१ ।
 अर्थिता न मया काचित्कृतपूर्वा दिवोकसाम् ॥ १३ ॥
 मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ।
 अहं तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ॥
 विष्णुं गच्छाम्येहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ १४ ॥
 भोगा यस्मात्प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान्सुरासुरान् ।
 प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनमव्ययम् ॥ १५ ॥
 एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।
 दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ १६ ॥

पापी मनुष्य खचित नाश पावतो (११). जो मी गुरुकडून माझे कार्य साधून घेऊन त्याने सांगितलेली गोष्ट मात्र पूर्ण करीत नाही, तो मीच पापी, कृतघ्न, क्षुद्र आणि असत्यशील आहे (१२). तेव्हां (विषसेवन, गळफास, अशासारखा) एखादा अधम उपाय करून मी प्राण टाकतो. देवांपाशी यापूर्वी केव्हांहि मी कसलीच याचना केलेली नाही (१३). आणि यज्ञानुष्ठानात सर्व देव मला मान देतात. तथापि मी देवश्रेष्ठ त्रिभुवनेश्वर विष्णुदेवाकडे—सर्वांचा आधार आणि ज्ञानवंतांमध्ये श्रेष्ठ अशा कृष्णाकडे जातो (१४). सर्व सुरासुराना व्यापून असगारे भोग ज्याच्या पासून उत्पन्न होतात, त्या अव्यय योगी कृष्णाला नम्र होऊन पाहण्याची माझी इच्छा आहे (१५). गालवाने असे म्हटल्याबरोबर त्याचा मित्र विनता-पुत्र गरुड त्याच्या समोर प्रगट झाला, आणि त्याचे प्रिय करण्याच्या इच्छेने

१ तत्र भाषितमिति संबन्धः (नी.) २ अनुत्तमं यत्नमधमोपायं विषोद्धन्ध-
 नादिरूपं कृत्वा प्राणान् मोक्ष्याप्रित्यर्थः (नी.) ३ अर्थिता याच्ना (नी.)
 ४ अत्राहमितिपदस्य द्विरावृत्तिर्वक्तुर्वैकल्याददोषः (नी.) ५ भोगाः भोग्यवर्गो विद्य-
 दादिः प्रतिष्ठन्ते निःसरन्ति बीजादिव वृक्षः (नी.)

सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।
 ईप्सितेनाऽभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १७ ॥
 विभवश्चाऽस्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
 पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १८ ॥
 स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।
 देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव मा चिरम् ॥ १९ ॥ [३६५४]

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि
 गालवचरिते सप्तधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

आनंदानें त्याला म्हणाला:- (१६) ' तूं माझा प्रिय मित्र आहेस, आणि मित्रांनीं, अंगां सामर्थ्य असेल तर, आपल्या प्रिय मित्राला त्याची इच्छित वस्तु मिळवून घावी, हा त्याचा धर्म आहे (१७). आणि ब्राह्मणा, माझ्या अंगां सामर्थ्य आहे, द्विजा, (गालवाल साहाय्य करण्याची माझी इच्छा आहे असे) मी तुझ्यासाठी इन्द्रानुज विष्णूला आधीच सांगून ठेवले असून त्याने माझी इच्छा मान्य केली आहे (१८). तर तूं चल, आपण जाऊ. जेथे तुला सुख होईल अशा स्थानाला, समुद्राच्या परतीराला अथवा पृथ्वीवरील अत्यंत दूर प्रदेशाला, मी तुला नेतो. गालवा; चल, उशीर करूं नको ' (१९).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत गालव-
 चरिताविषयी १०७ वा अध्याय संपला.

१ वासवादवरजो विष्णुरुक्तः अहं गालवस्य साहाय्यं कर्तुमिच्छामीति प्रार्थितः ।
 तेन विष्णुना । (नी.)

अध्याय १०८

[गरुड गालवाला पूर्व दिशेचें वर्णन करून सांगतो.]

सुपर्ण उवाच— अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालव १ ज्ञानयोनिना ।
 ब्रूहि कामं २ तु कां यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १ ॥
 पूर्वा वा दक्षिणां वाऽहमथवा पश्चिमां दिशम् ।
 उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २ ॥
 यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
 सविता यत्र सन्ध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३ ॥
 यस्यां पूर्वं मतिर्याता यथा व्याप्तमिदं जगत् ।
 चक्षुषी ४ यत्र धर्मस्य यन्त्रवै सुप्रतिष्ठिते ॥ ४ ॥
 कृतं यतो हुतं हव्यं सर्पते सर्वतो दिशम् ।
 एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाऽध्वनः ॥ ५ ॥

सुपर्ण (गरुड) म्हणाला:— ' गालवा, ज्ञानाचें आदिकारण असलेल्या देवानें मला अनुज्ञा दिली आहे. तर मी (तुला घेऊन) प्रथम कोणती दिशा पहावयास चढें तें खुशाल सांग (१). पूर्वेस, दक्षिणेस, पश्चिमेस, कीं उत्तरेस ? द्विजश्रेष्ठा गालवा, मी कोणीकडे चढें ? (२) सर्व लोकाना प्रकाशित करणारा सूर्य ज्या दिशेला प्रथम उगवतो, जेथें संध्याकाळीं साध्याचें तप चालतें, ह्या जगाला व्यापून असलेली बुद्धि जेथें प्रथम प्राप्त झाली, (अग्नीषोमदैवतरूप) दोन नेत्र धर्माच्या (यज्ञाच्या) नियन्त्रणाकरतां जेथें प्रतिष्ठित

१ ' ज्ञानयोनिना ' च्या जागीं पाठान्तर ' अज्ञातयोनिना ' । अज्ञातयोनि म्हणजे सर्वांचा अग्नि व रुमादिहीन असल्यामुळे ' अज्ञात ' असणारा, आणि तसा असूनहि ' योनि ' म्ह० जगाच्या उत्पत्ति-प्रलयांचें स्थान असणारा (विष्णुदेव) (नी.)
 २ कामं यथेष्टम् (नी.) ३ मतिः बुद्धिः, याता प्राप्ता; प्रातःसंध्यायां सवितुः प्रसादात् प्रथमं यत्र धीप्राप्तिर्भवति । गायत्र्यां सवितुर्धीप्रवर्तकत्वदर्शनादित्यर्थः । (नी.)
 ४ चक्षुषी आज्यभागाख्ये अग्नीषोमदैवत्ये । धर्मस्य यज्ञस्य । यन्त्रवै यन्त्रणार्थं यन्त्रयते-स्त्वमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च । (नी.) ५ यतो हुतं ययोर्मध्ये हुतं सत् ' तदाज्यभागावन्तरेणाहुती. प्रतिपादयेत् ' इति श्रुतेर्यज्ञस्य रक्षणं भवति । अन्यत्र गतं वर्धाद्धर्मनाशकं भवतीति भावः । (नी.) ६ अध्वनः देवयानस्य पितृयाणस्य वा (नी.)

अत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।

यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्याऽऽत्मसम्भवाः ॥ ६ ॥

अतो मूलं सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत ।

सुरराज्येन विप्रर्षे देवैश्चाऽत्र तपश्चितम् ॥ ७ ॥

एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वैत्येषा दिगुच्यते ।

यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेवाऽऽवृता सुरैः ॥ ८ ॥

अत एव च सर्वेषां पूर्वांशां प्रचक्षते ।

पूर्वं सर्वाणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सता ॥ ९ ॥

अत्र वेदाङ्गौ पूर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।

अत्रैवोक्ता सवित्राऽऽसीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ १० ॥

अत्र दत्तानि सूर्येण यजुषि द्विजसत्तम ।

अत्र लब्धवरः सोमः सुरैः ऋतुषु पीयते ॥ ११ ॥

ज्ञाले आहेत, जेथे (ज्या दोहोंच्या मध्ये) हवन केलेले संस्कृत हवन-द्रव्य सर्व दिशास पोचते, असें हे, द्विजश्रेष्ठा, दिवसाचे त्याचप्रमाणे देव्यानाचे किंवा पितृयाणाचे द्वार आहे (३-५). येथे पूर्वी दक्षकन्या (अदिति, दिति, दनु, काष्ठा इत्यादि) कश्यपाच्या स्त्रिया प्रजांना जन्म देत्या झाल्या, आणि याच दिशेला कश्यपाचे औरस पुत्र वृद्धि पावले (६). येथे मूल सुराची संपत्ति; येथे ब्रह्मर्षी गालवा, इन्द्राला सुरराज्याचा अभिषेक करण्यात आला, आणि देवांनीहि तपःसंचय येथेच केला (७). पूर्वतर काळी (सर्वांच्या) पूर्वीच सुरांनी ही दिशा व्यापली, ह्या कारणावरूनच ब्राह्मणा, ' पूर्वा ' असें ह्या दिशेला म्हणतात (८). आणि ह्याकरिताच सर्वांना पूर्व दिशा (प्रशस्त म्हणून) सांगतात, सुखार्थी पुरुषाने सर्व दैवकार्ये पूर्व दिशेलाच करावी (९). येथेच पूर्वी जगत्सृष्ट्या भगवान् ब्रह्मदेवांनी वेद गायिले, येथेच सवित्याने ब्रह्मवादी लोकाना सावित्री (गायत्री) मंत्र सांगितला (१०). द्विजश्रेष्ठा गालवा, येथे सूर्याने (याज्ञवल्क्याला) यजुर्वेद दिला, येथेच वर मिळाल्यामुळे सुर ऋतूंगध्ये सोमपान करीत

१ दाक्षायण्यः अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा इत्यादयः । प्रजाः लोकान् । (नी.)

२ पूर्व पूर्वसंस्थानि (नी.) ३ यजुषि दत्तानि याज्ञवल्क्यायेति शेषः (नी.)

अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।
 अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ १२ ॥
 अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ ।
 सृतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥ १३ ॥
 ओंकारस्याऽत्र जायन्ते सृतयो दशतीर्दश ।
 पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धूमं स्म धूमपाः ॥ १४ ॥
 प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।
 शक्रेण यज्ञभागार्थं दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५ ॥
 अत्राऽहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चाऽसुराश्च ये ।
 उदयंस्तान्हि सर्वान्वै क्रोधाद्ब्रून्ति विभावसुः ॥ १६ ॥

असतात (११). येथे तृप्त झालेले आहुतिवाहक अग्नि आपल्या उत्पत्ति-स्थानात, (म्हणजे सोम, आज्य, पय इत्यादिरूप जलांत) प्रविष्ट होतात. येथे पाताळाचा आश्रय करून वरुणाने संपत्ति मिळविली. द्विजश्रेष्ठा, येथेच पूर्वी [मित्रा वरुणाच्या यज्ञकाळीं] पुराण वसिष्ठाचे (निमिशापाने) निधन, (कुंभांतून) उत्पत्ति, आणि नंतर प्रतिष्ठा झाल्याचे प्रसिद्ध आहे (१३). ओंकाराचे दश सहस्र मार्ग येथेच झाले. [वेदाचा शाखाप्रशाखादि भेद येथेच झाला.] धूम्रपान करणाऱ्या मुनींनी हविर्द्रव्याचा धूम्र येथेच सेवन केला (१४). येथेच वनात वराहादि अनेक पशु प्रोक्षित करून इन्द्राने यज्ञभाग म्हणून देवाना दिले (१५). येथे दुष्ट आणि कृतघ्न असे जे मनुष्य आणि असुर असतील, त्या सर्वांना उदयमान सूर्य क्रोधाने ठार करित असतो. [त्याचे आयुष्य कमी करित असतो.] (१६).

१ स्वां योनिं सोमाज्यपय—आदिरूपं जलम् (नी.) २ पूर्वं मित्रावरुणयोर्यज्ञकाले पौराणस्य पुराणस्य । स्वार्थे तद्धितः । निधनं निमिशापात् स्थूलदेहवियोगः । सृतिः कुम्भात् तस्मिन्नेव यज्ञे । (नी.) ३ दशशतीशब्दस्य पृषोदरादिशकारलोपेन दशतीशब्दः सहस्रवाची, सृतयो मार्गाः । ' ओंकारो वै सर्वा वाक् ' इतिश्रुतेर्वेदस्य शाखाप्रशाखादिभेदोऽत्रैव जात इत्यर्थः । (नी०)

एतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।

एष पूर्वो दिशां भागो विशावोऽत्र यदीच्छसि ॥ १७ ॥

प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्याऽस्मि वचने स्थितः ।

ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाऽप्यपरां दिशम् ॥ १८ ॥ ३६७२

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

हे त्रैलोक्याचे, स्वर्गाचे, आणि सुखाचे द्वार आहे. हा दिशांचा पूर्व भाग आहे. तुम्ही इच्छा असेल तर यात आपण प्रवेश करू (१७). ज्याच्या वचनांत मी आहे, त्याचे प्रिय कार्य मला केले पाहिजे. गालवा, बोल; म्हणजे मी निघालोच, अथवा दुसऱ्या दिशेचे वर्णन ऐक' (१८).

व्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वीत गालवचरित्रा-
विषयी १०८ वा अध्याय संपला.

अध्याय १०९

[दक्षिण दिशेचे वर्णन.]

—:X:—

सुपर्ण उवाच— इयं विवस्वता पूर्व श्रौतेन विधिना किल ।

गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् ॥ १ ॥

अत्र लोकत्रयस्याऽस्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।

अत्रोष्मपाणां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ २ ॥

सुपर्ण (गरुड) म्हणाला:— ' ही दिशा विवस्वताने पूर्वी श्रौत विधीने गुरूला (कश्यपाचा), खरोखर, दक्षिणा म्हणून दिल्यामुळे हिला दक्षिणा दिक् (दक्षिण दिशा) असे म्हणतात (१). येथे ह्या लोकत्रयाचा पितृगण राहिला आहे. येथेच, द्विजा गालवा, ऊष्मप (ऊष्मान्नभोजी)

१ विशावः प्रविशाव (नी.) २ 'स्रौतेण' इति पाठे सुवेण ह्यतेऽस्मिन्निति स्रौवो विधिर्यज्ञः । गुरवे कश्यपाय । (नी.) ३ ऊष्मपाणां ऊष्मान्नभोजिना 'भावदुष्मं भवत्स्रुचं पितरस्तावदश्नन्ति' इति स्मृतेः । (नी.)

अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ।
 इज्यमानाः स्म लोकेषु सम्प्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३ ॥
 एतद्वितीयं देवस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।
 त्रुटिशो लवशश्चापि गण्यत कालनिश्चयः ॥ ४ ॥
 अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।
 तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५ ॥
 अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चाऽत्र निगद्यते ।
 गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणामवसायिनाम् ॥ ६ ॥

पितृ- देवांचा निवास आहे असें ऐकण्यांत आहे (२). येथें सर्वदा विश्वेदेव पितरांसह राहतात, लोकांमध्ये (यज्ञांत) यांचें पूजन होत असून ह्यांना (पितराबरोबर) तुल्य भाग मिळत असतो (३). द्विजा, हें धर्माचें दुसरें द्वार आहे असें म्हणतात. (येथें) त्रुटीनीं आणि लवांनींहि गणना करून कालनिश्चय केला जातो (४). येथें सर्वदा देवर्षि, पितृलोकांतील ऋषि आणि सर्व राजर्षि दुःखरहित होऊन राहतात (५). येथें (मृतजीवानीं) आचरिलेला धर्म, सत्य आणि (पुण्यापुण्यरूप) कर्म (चित्रगुप्तादिकाकडून) प्रकाशित केलें जातें. द्विजश्रेष्ठा, मृताच्या (निग्रहानुग्रहरूप) कर्मांची ही गति आहे (६). द्विजश्रेष्ठा, हीच ती दिशा, जिच्यांत सर्व (मुमूर्षु प्राणी) प्रवेश करितात; परंतु ही दिशा, (अज्ञानरूप) तमानें व्याप्त असल्यामुळे हिच्यामध्ये सुखानें जातां येत नाहीं. [पुण्यवान् किंवा पापी मनुष्य मरणसमयीं अत्यन्त मूढत्वामुळे दुःखांत असतांना ह्या दिशेस

१ द्वितीयं, देवस्य धर्मश्च द्वारं, पूर्वा दिक् प्रथमं, तदपेक्षया पितृस्य धर्मस्य द्वारमिदं द्वितीयं, ' प्राक्संस्थानि दैवानि कर्माणि, दक्षिणसंस्थानि पितृयाणि ' इति स्मृतेः (नी०) तुल्येसाठी अ० १०८, श्लो. ९ पहा. २ कर्म पुण्यापुण्यरूपं, निगद्यते प्रकाशयते चित्रगुप्तादीभिः । अवसायिना मृतानां कर्म निग्रहानुग्रहरूपम् । (नी०)

एषा दिक्सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
 वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७ ॥
 नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।
 सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥ ८ ॥
 अत्र मन्दरकुक्षेषु विप्रर्षिसदनेषु च ।
 गायन्ति गाथा गन्धर्वाश्चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९ ॥
 अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।
 गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १० ॥
 अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च ।
 मर्यादा स्थापिता ब्रह्मण्यां सूर्यो नाऽतिवर्तते ॥ ११ ॥
 अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।
 रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२ ॥

जाता, असा अर्थ-नी.] (७) द्विजश्रेष्ठा, येथे अनेकसहस्र अशुभ नैर्ऋत
 (राक्षस), अजितचित्त लोकांनीं पहावे यासाठी, उत्पन्न करून ठेविलेले
 आहेत (८). येथे, द्विजा गालावा, मन्दराच्या कुंजांत आणि विप्रर्षींच्या
 सदानांत गन्धर्व चित्त व बुद्धि हरण करणाऱ्या गाथा गात असतात (९).
 येथे गाथांबरोबर गायिलेलीं सामें ऐकून रैवत (नांवाचा दैत्य, गानश्रवणात
 घालविलेल्या काळात) त्याची भार्या, अमात्य आणि राज्य हीं नष्ट झाल्यामुळे
 वनास गेला (१०). येथे सावर्णिनें [मनुनें] आणि यवक्रीताच्या पुत्रानें,
 ब्राह्मणा, मर्यादा [सूर्याच्या रथाच्या रस्त्याचा, वाहकाचा व देवताचा
 नियम] घालून ठेविलो आहे, जिचे उल्लंघन सूर्य करित नाही
 (११). येथे राक्षसराज पुलस्त्यपुत्र महात्म्या रावणानें तपश्चर्या करून

१ सर्वः सुसुर्षुमात्रः, वृता छद्मा, अनवबोधेन तमसा, पुण्यवान् पापी वा मरण-
 काले अत्यन्नमूढत्वात् दुःखे वसन्नेतां दिशं गच्छतीत्यर्थः । 'कृत्वा त्वनवबोधेन' इति
 पाठे अनवः प्राक्सांचितेन कर्मणा उपस्थितो रोधो मोहस्तेन सर्वः कृत्वा कर्ता पुरुष
 'आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च' इति सूत्रात् कनिबित्यनुवर्तमाने 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'
 इति क्वः कर्तरि कनिप् । (नी०). २ गाथाः वर्णमय्यो मन्त्राद्याः सामानि तदा-
 श्रयाणि गीतानि श्रुत्वाऽनीतं कालमजानन् भूलोके आगत्य दाराज्ञान् ज्ञात्वा वनं गत
 इति पौराणी कथा (नी.) ३ सावर्णिना मनुना मर्यादा सूर्यरथस्य वीथीना वाहकानां
 देवतानां च नियमः (नी.).

अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शुक्रशत्रुत्वमीषिवान् ।
 अत्र सर्वासवः प्राणाः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३ ॥
 अत्र दूष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।
 अत्र वैतरणी नाम नदी वितरणैर्वृता ॥ १४ ॥
 अत्र गत्वा सुखस्याऽन्तं दुःखास्याऽन्तं प्रपद्यते ।
 अत्रावृत्तो दिनकरः सुरसं धरते पयः ॥ १५ ॥
 काष्ठां चाऽऽसाद्य वासिष्ठीं हिमप्लुत्सृजते पुनः ।
 अत्राऽहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन् ॥ १६ ॥
 लब्धवान्युद्धमानो द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ।
 अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्याजातो महानृषिः ॥ १७ ॥

सुरापासून अमरत्व मागून घेतलें (१२). येथेंच आपल्या वर्तनानें वृत्र सुद्धा इन्द्राचें शत्रुत्व पावला. येथें सर्वांचे प्राण येऊन, पुन्हां पञ्चधा होऊन जातात. [प्राण, अपान इत्यादि भेदानें देह पावतात.] (१३). गालवा, येथें पापकर्मी नर (नरकांत) पचत पडतात. येथेंच वितरणांनीं [वैतरणी-नदीनामक नरकास जाणाव्या लोकांनीं] भरलेली वैतरणी नांवाची नदी आहे (१४). येथें (मनुष्य) सुखाच्या अन्तास (नरकास) जाऊन नंतर दुःखाच्या अन्तास (स्वर्गसुखास) पावतो. येथें आवृत्त झालेला [कर्कायनांत असलेला] सूर्य सुरस जळाची वृष्टि करतो; [कारण त्यावेळीं प्रायः आर्द्रानक्षत्र असतें व तोच वर्षाकालाचा आरंभ होय] (१५). आणि नंतर वासिष्ठी [म्ह० वसिष्ठ प्रभृति सप्तर्षींनीं अधिष्ठित असलेल्या उदीची] दिशेला जाऊन सूर्य पुन्हा हिम पाडतो. गालवा, येथेंच मी पूर्वी क्षुधार्त होऊन चिन्तन करीत बसलों असतां, एकमेकाशीं झगडणारे दोन अत्रादव्य गज-कच्छप (इती व

१ सर्वासवः सर्वेषां प्राणा अत्र प्राणाः सन्तः पुनः पञ्चधा गच्छन्ति देहं प्राप्नुवन्ति प्राणापानादिभेदेनेत्यर्थः । (नी.) २ वितरणैः वैतरणीनदीसंज्ञकनरकगामिभिः (नी.)

३ सुखस्यान्तं नरकं, दुःखस्यान्तं स्वर्गसुखं (नी.)

४ आवृत्तः कर्कायनगतः, तदाहि प्रायेणार्द्रानक्षत्रं भवति तच्च वर्षाकालस्यादिभूतं प्रसिद्धम् (नी.) ५ वासिष्ठीं काष्ठासुदीचीं वसिष्ठोपलक्षितसप्तर्षिभिरधिष्ठिताम् । वसिष्ठीमिति पाठे, अतिशयेन धनवान् धनिष्ठः कुबेरस्तदीयां (नी.)

विदुर्यं कपिलं देवं येनाऽऽर्ताः सगरात्मजाः ।

अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १८ ॥

अधीत्य सकलान्वेदाँल्लेभिरे मोक्षमक्षयम् ।

अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ॥ १९ ॥

तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ।

अत्र निर्याणकालेऽपि^१ तमः सम्प्राप्यते महत् ॥ २० ॥

अभेद्यं भास्करेणाऽपि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ।

एष तस्याँऽपि ते मार्गः परिचार्यस्य गालव ॥

ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु चाऽपराम् ॥ २१ ॥ [३६९३]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि

भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

कांसव) मला मिळाले. येथेच चक्रधनु नांवाचा महान् ऋषि सूर्यापासून जन्मला (१६-१७). त्याला पुढे कपिलदेव म्हणून ओळखू लागले व त्याच्यामुळेच सगरपुत्रांना दुख झाले. येथे शिव नांवाच्या सिद्ध व वेदपारग ब्राह्मणांनी सकल वेदांचे अध्ययन करून अक्षय मोक्ष मिळविला. येथेच वासुकि, तक्षक आणि ऐरावत, या नागांनी रक्षिलेली भोगवती नांवाची पुरी आहे. मरणकाळीं येथे (प्राण्याला) मोठे तम प्राप्त होते, जे प्रत्यक्ष अग्नीला किंवा सूर्यालाहि अभेद्य असते. गालवा, तूं माझा सेव्य (स्वामी) झाला आहेस, तथापि तुलाहि हाच मार्ग धरवा लागेल. (या दिशेला) जावयाचे असेल तर मला साग; नाही तर, दुसऱ्या दिशेचे-पश्चिमेचे वर्णन ऐक' (१५-२१).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत गालवचरित्रा-

विषयी १०९ वा अध्याय संपला.

१ निर्याणकाले मरणकाले, तम आन्ध्यम् (नी.) २ तस्य ते तव परिचार्यस्य सेव्यस्य (नी०)

अध्याय ११०

[पश्चिम दिशेच वर्णन.]

सुपर्ण उवाच— इयं दिग्गयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
 सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चाऽऽदिरेव च ॥ १ ॥
 अत्र पश्चाद्दहः सूर्यो विसर्जयति गाः स्वयम् ।
 पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २ ॥
 यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।
 कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माऽभ्यषेचयत् ॥ ३ ॥
 अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु षट् ।
 जायते तरुणः सोमः शुक्लस्याऽऽदौ तमिस्रहा ॥ ४ ॥
 अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ।
 निश्चसन्तो महावातैरदिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ५ ॥

सुपर्ण (गरुड) म्हणाला :— ' ही दिशा जलाधिपति राजा वरुणाची आवडती असून सलिलराजाचे हे नेहमीचे वसतिस्थान आणि आदिस्थानहि आहे (१). येथे दिवसाच्या पश्चाद्भागाला सूर्य स्वतः आपले किरण सोडून देतो, यावरून, द्विजश्रेष्ठा गालवा, ही दिशा पश्चिमा म्हणून विख्यात झाली (२). येथेच जलचरावर राज्य करण्याकरिता आणि जलाचे रक्षण करण्याकरिता भगवान् कश्यप देवाने वरुणाला राज्याभिषेक केला (३). येथे वरुणाचे समस्त षडस पिऊन तमोहन्ता चंद्र शुक्लपक्षाच्या आरंभी तरुण होतो (४). येथेच, द्विजा गालवा, वायूने मार्गे फिरवून बांधून टाकलेले दैत्य महावातांनी जर्जर केल्यामुळे धापा टाकीत (शेवटची) निद्रा पावले (५).

१ गोपतेः सूर्यस्य प्रतिष्ठेति संबन्धः (नी.) पण कोशाप्रमाणे बरील अर्थहि होईल

२ अहः पश्चाद्भागे गाः रश्मीन् विसर्जयति अत एव पश्चिमा अन्तिमेत्यर्थः (नी.)

३ पश्चात्कृता- विमुखीकृता संयताः सन्नदाः सन्तः (नी.)

अत्र सूर्य प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।

अस्तौ नाम यतः सन्ध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६ ॥

अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।

जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवाऽऽयुषः ॥ ७ ॥

अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम् ।

विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८ ॥

अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं वाति शाश्वतम् ।

अपि वर्षसहस्रेण न चाऽस्याऽन्तोऽधिगम्यते ॥ ९ ॥

अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुरुहस्य च ।

उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १० ॥

अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते ।

स्वर्मानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११ ॥

येथे (प्रतिदिनीं) अस्त नावाचा पर्वत आपला स्नेही सूर्य याचे स्वागत करतो व तेथून पश्चिमा (अर्थात् सायंकाळची) सन्ध्या सुरू होत्ये (६). येथूनच रात्रि आणि निद्रा ह्या दोघी दिवसाच्या अन्तीं बाहेर पडून जीवलोकाने अर्धे आयुष्य जणू हरण करण्याकरितां जन्म घेतात (७). येथेच, गर्भवती देवी दिति झोंपली असतां इन्द्राने (तिच्या उदरांत शिरून) तिच्या गर्भाचे (एकुणपनास) तुकडे केले, ज्यांपासून मरुद्गण जन्म पावला (८). येथे हिमाचलाचे मूळ (समुद्रांत मग्न असलेल्या) शाश्वत मन्दराला जाळून मिळते, सहस्र वर्षांनीहि त्याचा अन्त लागणार नाही. [इतके ते हिमाचलाचे मूळ आणि समुद्राचे जल अपरिमित किंवा अगाध आहे.] (९). येथेच सुवर्णशैल व सुवर्णकमळे यांनी युक्त असलेल्या उदधीच्या [समुद्रतुल्य सरोवराच्या] तीवरावर येऊन सुरभि (धेनु) आपल्या दुधाची धार सोडते (१०). सोम-सूर्यांना प्राप्त झालेल्या सूर्यकल्प (तेजस्वी) स्वर्मानूचे (राहूचे) धड येथेच समुद्राच्या मध्यभागी दिसते (११).

१ अर्धमायुषो हर्तुं निद्रया व्ययीकर्तुमित्यर्थः (नी)

२ मन्दरं समुद्रे मग्नम्, एतेन हिमवन्मूलस्य समुद्रजलस्य चाप्रमेयत्वमुक्तम् (नी.)

सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।

अदृश्यस्याऽप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२ ॥

अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसैः ।

आकाशे तिष्ठ तिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥

अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खं चापि गालव ।

आह्निकं चैत्र नैशं च दुःखं स्पर्श विमुञ्चति ॥ १४ ॥

अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगोवर्त्तते गतिः ।

अत्र ज्योतीषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ॥ १५ ॥

अदृश्य व अप्रमेय असून उच्च स्वरांनै गायन करीत असलेल्या हरिकेश (अर्थात् नित्यतरुण) सुवर्णशिरा (नांवाच्या) मुनीचा विपुळ ध्वनिहि येथेंच ऐकण्यात येतो (१२). येथेंच ध्वजवती नांवाची हरिमेधा नांवाच्या मुनीची कुमारी ' थांब, थांब, ' म्हणून सूर्यानें आज्ञा केल्यावरून आकाशांत थांबली (१३). येथें, गालवा, वायु, अग्नि, जळ आणि आकाश यांनीं दिवसाचा आणि रात्रीचा दुःखदायक (शीत किंवा उष्ण) स्पर्श टाकलेला आहे. [ह्रीं महाभूतें येथें नेहमीं सुखस्पर्शच असतात.] (१४). येथून सूर्याची गति तिरकी वळते. येथें सर्व ज्योती (नक्षत्रें) सूर्यमण्डलांत प्रविष्ट होतात (१५).

१ सुवर्णशिरसो मुनेः, हरिरोम्णः अपलितस्य नित्यतरुणस्येत्यर्थः (नी०)

२ हरिमेधसो मुनेः कुमारी (नी०)

३ वाय्वादयोऽत्र दुःखदं शीतोष्णस्पर्शं विमुञ्चन्ति । सदा सुखसंस्पर्शा एवेत्यर्थः (नी.) ४ नैशं प्रदक्षिणीकुर्वन् सूर्यः सर्वदा तिर्यग्गतिरेव सन् लोकदृष्ट्या उपर्यधश्च गच्छतीत्येव भाति । अतःपरं लोकदृष्ट्यभावात्तिर्यगेवावर्तत इत्यर्थः । (नी.)

५ आदित्यमण्डलं कर्तुं ज्योतीष्यग्न्यादीन् विशति । आदित्यो वा अस्तं यजन्मि-
मनुप्रविशति ' इति श्रुतेः । नक्षत्रादीन्यपि अम्मयत्वादवकाशानि आदित्यप्रभयैक
भाषन्ते रात्रौ दिवा तु तथैव तिरोभवन्तीनि प्रसिद्धि (नी०) यण ' वि. न्ति ' हें बहु-
वचन या अन्वयाच्या आड येतें.

अष्टाविंशतिरात्रं च चक्रम्य सह भानुना ।

निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥ १६ ॥

अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।

अत्र लोकत्रयस्याऽऽपस्तिष्ठन्ति वरुणालये ॥ १७ ॥

अत्र पन्नगराजस्याऽप्यनन्तस्य निवेशनम् ।

अनादिनिधनस्याऽत्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ १८ ॥

अत्राऽन्नलसखस्याऽपि पवनस्य निवेशनम् ।

महर्षेः कश्यपस्याऽत्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १९ ॥

एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।

ब्रूहि गालव गच्छाभो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥२०॥ [३७१३]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

आणि अष्टावीस रात्री सूर्याबरोबर फिरून, त्या ज्योति (नक्षत्रे)
चन्द्राशी संयोग झाल्यामुळे पुन्हा सूर्यापासून घसरतात (१६).
सागराची पूर्ति ज्याने होते तो नद्यांचा उगम नेहमी येथेच होत असतो. येथेच
वरुणालयांत (समुद्रात) लोकत्रयाचे जल (साठविलेले) आहे (१७). येथेच
पन्नगराज (शेषाचे) अनन्ताचे वसतिस्थान असून, अनादिनिधन विष्णूचे उत्कृष्ट
स्थान येथेच आहे (१८). येथे अग्निसख्या वायूचे वसतिस्थान असून, मारीच
कश्यप महर्षीचे वसतिस्थानहि येथेच आहे (१९). याप्रमाणे हा पश्चिम
मार्ग संक्षेपाच्या प्रकाराने मी तुला सांगितला. गालवा, बोल; म्हणजे जाऊं.
द्विजश्रेष्ठा, तुझा विचार काय आहे ?' (२०).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत गालव-
चरित्राबिबधी ११० वा अध्याय संपला.

१ अष्टाविंशतितमे दिने एकैकं नक्षत्रं भानुना चन्द्रेण सह संक्रम्य एकोनत्रिंशदां
रात्री निष्पतति बहिर्निर्गच्छति चन्द्रादेव । पुनस्तद्वत् सोमसंयोगसदृशेन योगेन संबन्धेन
सूर्येण सहापि संक्रम्य काले निष्पततीत्यर्थः । एवं चन्द्रवत् सर्वेषामपि नक्षत्राणां
सर्वप्रहयोगस्तुल्यः (नी०) सागस्या श्लोकाप्रमाणे येथेहि ' निष्पतन्ति ' हे बहुवचनी
पद वाड येत असल्यामुळे नीळकंठाला सोडून निराळा अर्थ केला आहे. २ स्रवन्तीनां
नदीनाम् । सागरस्य उदयः पूर्तिर्येन तादृशः प्रभवः (नी०) ३ दिग्द्वारेण संक्षेपप्र-
कारेण (नी.)

अध्याय १११

[उत्तरदिशेचें वर्णन.]

सुपर्ण उवाच— यस्माद्दुत्तार्यते पापाद्यस्मानिदश्रेयसोऽश्नुते ।
 अस्माद्दुत्तारणवलाद्दुत्तरेत्युच्यते द्विज ॥ १ ॥
 उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापश्च गालव ।
 मार्गः पश्चिमपूर्वाम्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ २ ॥
 अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।
 नाऽसौम्यो नाऽविधेयात्मा नाऽधर्मो वसते जनः ॥ ३ ॥
 अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
 बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४ ॥
 अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।
 प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगान्तायिसप्तमः ॥ ५ ॥

सुपर्ण म्हणालाः— ' ज्याच्या योगानें मनुष्य पापांतर्नें उत्तीर्ण होतो व मोक्ष पावतो, असें उत्तारणाचें सामर्थ्य ह्या दिशेंत असल्यावरून, द्विजा गालवा, द्विजा 'उत्तरा' असें म्हणतात (१). उत्तर (उत्कृष्ट) सुवर्णाचें स्थानहि, गालवा, पश्चिम-पूर्व दिशांमधील मार्गच (त्यांना जोडणारी उत्तर दिशाच) सांगितलां आहे. (२). ह्या श्रेष्ठ उत्तर दिशेच्या ठिकाणीं, द्विजर्षभा गालवा, असाधु, अजितचित्त किंवा अधार्मिक लोका राहत नाहींत (३). येथें बदरिकाश्रमांत नारायण कृष्ण, नरोत्तम जिष्णु आणि शाश्वत ब्रह्मा राहतात (४). युगान्तीच्या अग्नीसारखा तेजस्वी पुरुष जो महेश्वर तो आपली प्रकृति (उमा) हिच्या बरोबर येथें हिमाच-

१ उत्तरेण पथा गतानां हि पापनाशः स्वर्गप्राप्तिश्च भवतीति योगादुत्तरा उत्कृष्टतरा इयं दिगित्यर्थः । (नी.) २ परिवापः स्थानं हिरण्यस्य निधीनामित्यर्थः । उत्तरं धान्निधिस्थानं ततः स्वर्गमार्गः दिग्भ्यामुपलक्षितो मध्यमो ज्ञेय इति भावः । (नी.) पूर्वा हिमालयाच्या उत्तर पठारावर तोर्नें मुबलक सांपडे याचा येथें उद्वेस दिसतो. ३ अविधेयात्मा अजितचित्तः (नी.) ४ प्रकृत्या उमा (नी.)

न स दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः ।
 गन्धर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ॥ ६ ॥
 अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः ।
 सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ॥ ७ ॥
 अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाऽभ्यषिच्यत ।
 अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् ॥ ८ ॥
 प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम ।
 अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ॥ ९ ॥
 अत्र कामश्च रौषश्च शैलश्चोमा च सम्बभुः ।
 अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ॥ १० ॥
 आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ।
 अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ॥ ११ ॥
 अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ।
 अत्र सौमन्विकवनं कैकैरभिरक्ष्यते ॥ १२ ॥

लब्ध्या पृष्ठावर नित्य असतो (५). नर-नारायणाखेरीज मुनिगण, इन्द्रा-
 सहित देव, किंवा गन्धर्व, यक्ष व सिद्ध यापैकीं कोणालहि त्याचें दर्शन घेणें
 शक्य नाहीं (६). सहस्रशीर्ष, सहस्राक्ष, सहस्रचरण, अव्यय व श्रीमान्
 असा एकटा विष्णु मायेसहित असलेल्या त्या महेश्वराला येथें पाहतो (७).
 येथेंच चन्द्रम्याला विप्रांच्या राज्याचा अभिषेक करण्यांत आला. येथेंच, ब्रह्म-
 वित्तमा गालवा, महादेवानें गगनापासून च्युत होऊन पतन पावणारी गंगा
 (स्वशिरी) धारण करून मनुष्यलोकाला दिली. येथेंच देवानें (पार्वतीने)
 महेश्वराच्या प्राप्तीच्या इच्छेने तप केले (८-९). येथेंच काम,
 (शंकराचा) क्रोध, (हिमालय) पर्वत आणि उमा (स्वतेजानें) प्रकाशलीं.
 येथेंच कैलासावर, गालवा, राक्षस, यक्ष व गन्धर्व यांच्या आधिपत्याचा कुबे-
 राला अभिषेक करण्यांत आला. येथेंच (कुबेराचें) रम्य चैत्ररथ उद्यान
 असून येथेंच वैखानसाचा आश्रम आहे (१०-११). येथेंच, द्विजर्षभा,
 (स्वर्गना) मन्दाकिनी आणि मन्दर पर्वत आहे. येथें अनेक हरिततृणा-

शाद्वलं कदलीस्कन्धमत्र सन्तानका नगाः ।

अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ॥ १३ ॥

विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ।

अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चाऽरुन्धती तथा ॥ १४ ॥

अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्राऽस्या उदयः स्मृतः ।

अत्र यज्ञं समासाद्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ॥ १५ ॥

ज्योतीषि चन्द्रसूर्यौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ।

अत्र गङ्गामहाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तम ॥ १६ ॥

धाम्ना नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ।

न तेषां ज्ञायते मूर्तिर्नाऽऽकृतिर्न तपश्चितम् ॥ १७ ॥

परिवर्तः सहस्राणि कामभोग्यानि गालव ।

यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ॥ १८ ॥

तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ।

नैतत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ॥ १९ ॥

च्छादित प्रदेश, कदलीवनं आणि (स्वर्गीय) सन्तानक वृक्ष आहेत. नित्य संयमशील परंतु स्वच्छन्दाने संचार करणाऱ्या सिद्धांचीं यथेच्छ उपभोगावयाचीं अनुरूप विमाने, गालवा, येथेच आहेत. येथेच ते सप्त ऋषि आणि ती अरुन्धती आहे (१३-१४). येथेच स्वाति (नक्षत्र) आहे; येथे तिचा उदय होत असतो. येथेच यज्ञाचा आश्रय करून पितामह (ब्रह्मा) सदोदित राहतो (१५). येथे (खस्थ) ज्योती आणि चन्द्र-सूर्य नित्य परिवर्तन पावतात. येथेच, द्विजश्रेष्ठा गालवा, धाम नावाचे थोर व सत्यवादी मुनि भोग्या महाद्वाराचे रक्षण करीत असतात. त्यांची मूर्ति (पिण्ड), त्यांची आकृति, त्यांनी संचित केलेले तप, त्यांचे जाणे-येणे, त्यांचीं हजारों अन्न

१ शाद्वलं जम्बालं देवताभेदः । कदली वैजयन्ती पताका तस्याः स्कन्धबहुच्छि-
तम् । ' अथ कदली पताकामृगभेदयोः ' इति मेदिनी । नगाः वृक्षाः कल्पद्रुमाः ।
(नी. वर अर्थ प्र. चं. रा. प्रमाणे दिला आहे. २ गंगामहाद्वारमित्यत्र गायन्तिक-
द्वारमिति पाठे गायन्तिका बिलविशेषः (नी.) ३ मूर्तिः पिण्डः, आकृतिः संस्थान-
विशेषः, परिवर्तं गतागतम् ॥ सहस्राणि तत्रेऽन परिवेषणपात्राणि (नी.)

ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम् ।
 अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ॥ २० ॥
 अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ।
 अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥ २१ ॥
 त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितम् ।
 अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ॥ २२ ॥
 उशीरबीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः ।
 जीमूतस्याऽत्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः ॥ २३ ॥
 साक्षाद्द्वैमवतः पुण्यो विमलः कनकाकरः ।
 ब्राह्मणेषु च यत्कृत्स्नं स्वं तं कृत्वा धनं महत् ॥ २४ ॥
 वेत्रे धनं महर्षिः स जैमूतं तद्धनं ततः ।
 अत्र नित्यं दिशां पालाः सायंप्रातर्द्विजर्षभ ॥ २५ ॥

वाढण्याचीं पात्रे, आणि त्यांचीं इच्छामोजनें, गालवा, (स्थूलदृष्टि लोकाना) कळत नाहीत, (त्यांनीं राक्षिलेल्या) त्या हिमस्थानाच्या पलीकडे जसजसा मनुष्ये प्रवेष्ट करतो, तसतसा, द्विजश्रेष्ठा गालवा, तो (हिमानें) नाश पावतो. नारायण देवाखेरीज किंवा अव्यय जिष्णु नराखेरीज, द्विजश्रेष्ठा, ह्या ठिकाणी दुसरा कोणी पूर्वी गेलेला नाही. येथेच कैलास नावाचें ऐलविलाचें (कुबेराचें) तें स्थान आहे (१६-२०). येथेच विद्युत्प्रभा नावाच्या दहा अप्सरा जन्मल्या. त्रैलोक्य पादाक्रान्त करताना विष्णूनें टाकलेले विष्णुपद नावाचें पद, ब्राह्मणा, ह्याच उत्तर दिशेला आहे. येथेच, द्विजोत्तमा विप्रर्षी गालवा, जेथें जाम्बूनद सरोवर आहे त्या उशीरबीज नावाच्या स्थानीं राजा मरुत्तानें यज्ञ केला. हिमालयांतील पवित्र व निर्मळ अशी सोन्याची खाण महात्म्या जीमूत महर्षीपुढें येथेच प्रगट झाली, आणि त्या महर्षीनें ब्राह्मणाना आपली ती सर्व खाण-तें विपुल धन-देऊन ' ह्या धनाला माझे नांव घा ' अशी प्रार्थना केली; त्यावरून त्या धनाला ' जैमूत ' हें नांव मिळालें. येथें, द्विज-

१ कनकाकरः जीमूतस्य उप समीपे तस्ये प्रकाशं गतः ' प्रकाशनस्येयाख्योश्च ' इति तत् । (नी.) २ वेत्रे ब्राह्मणेभ्यः मन्नामकमेतदस्त्विति । (नी.)

कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रेशन्ति गालव ।

एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ॥ २६ ॥

उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ।

एता विस्तरशस्तात तव सङ्कीर्तिता दिशः ॥ २७ ॥

चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ।

उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।

पृथिवीं चाऽखिलां ब्रह्मं स्वस्मादारोह मां द्विज ॥२८[३।७४१]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१११॥
श्रेष्ठा गालवा, नेहमीं सार्यकाळीं व सकाळीं, (अष्ट) दिक्पाल ' कोणाचें
कांहीं कार्य आहे काय ?' असें उच्च स्वरानें विचारीत असतात. ह्याप्रमाणें,
द्विजश्रेष्ठा, इतर गुणांनींही ही दिशा उत्तर (श्रेष्ठ) असल्यामुळें उत्तरा नांवानें
प्रसिद्ध असून सर्व कर्म करण्यास ही उत्कृष्टतर आहे. असो. ह्याप्रमाणें,
ताता गालवा, क्रमानें ह्या चार दिशा मीं तुला विस्तारानें सांगितल्या.
ह्यांपैकी कोणत्या दिशेस जाण्याची तुझी इच्छा आहे ? द्विजश्रेष्ठा ब्राह्मणा,
तुला या सर्व दिशा आणि सर्व पृथ्वी दाखविण्यास मीं सिद्ध आहे. यासाठीं,
द्विजा, तू माझ्या पाठीवर बस' (२१-२८).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान-उपपर्वत गालव-

चरिताविषयी १११ वा अध्याय संपला.

अध्याय ११२

[गरुड बालवाला पूर्व दिशेस घेऊन जातो; पण गालवाला गरुडाचा बेग सहन न झाल्यामुळे वाटेत ऋषभपर्वतावर दोघे थाबतात.]

—

गालव उवाच— गरुत्मन्भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।

नय मां तार्क्ष्य पूर्वेणं यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १ ॥

पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्व परिकीर्तिता ।

देवतानां हि सान्निध्यमत्र कीर्तितवानसि ॥ २ ॥

अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक्प्रकीर्तितः ।

इच्छेयं तु सभागन्तुं समस्तैर्देवतैरहम् ।

भूयश्च तान्सुरान्द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३ ॥

नारद उवाच— तमाह विनतासुनुरारोहस्वेति वै द्विजम् ।

आरुोहाऽथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ४ ॥

गालव उवाच— क्रमभाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।

भास्करस्येव पूर्वाह्ने सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५ ॥

गालव म्हणालाः— ' गरुडा, भुजगेन्द्रशत्रू, सुपर्णा, विनतापुत्रा. तार्क्ष्या, जेथें (अग्नीषोमरूप) धर्माच दोन नेत्र आहेत, त्या पूर्व दिशेनें तूं मला ने (१). तूं मला जी दिशा प्रथम सांगितली. त्या दिशेलाच प्रथम चल; कारण तेथें देवताचें सान्निध्य आहे असें तूं सांगितलें आहे (२). आणि या ठिकाणीं सत्य आणि धर्म हेहि वास करितात, असेंहि तूं चागलें सांगितलें. समस्त देवताना भेटण्याची माझी इच्छा आहे. पुनरपि त्या सुराना पाहण्याची, अरुणानुजा गरुडा, माझी इच्छा आहे ' (३).

नारद म्हणालाः— " (गालवानें असें सांगिल्यानंतर,) विनतापुत्र गरुड त्या ब्राह्मणाला म्हणाला, ' माझ्या खाद्यावर बस. ' त्याबरोबर तो गालव मुनि गरुडाच्या खाद्यावर बसला (४). (आणि गरुडानें भरारी मारली.)

(इतक्यात) गालव म्हणालाः— ' पन्नगभक्षका गरुडा, तूं मार्ग क्रमीत असतां तुझे हें रूप पूर्वाह्नीच्या सहस्रराशे त्रिवस्वान् भास्कराच्या रूपासारखें दिसत

१ पूर्वेण पूर्वस्थां दिशि चक्षुषी अग्नीषोमौ (नी.) अ. १०८ श्लो. ४ पहा.

पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।
 अस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६ ॥
 ससागरवनामुर्वीं सशैलवनकाननाम् ।
 आकर्षन्निव चाऽऽभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७ ॥
 समीननागनक्रं च खमिवाऽऽरोप्यते जलम् ।
 वायुना चैव महता पक्षवातेन चाऽनिशम् ॥ ८ ॥
 तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तथा तिगितिभिर्जिलान् ।
 नागाश्चनरवक्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९ ॥
 महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे बधिरे कृते ।
 न शृणोमि न पश्यामि नाऽऽत्मनो वेद्मि कारणम् ॥ १० ॥
 शनैः स तु भवान्यातु ब्रह्मवध्यामनुस्मरन् ।
 न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११ ॥

आहे (५), तुझ्या पंखाच्या वाऱ्याने ओढल्यामुळे तुझ्या मार्गे येत असलेले वृक्ष तुझ्या बरोबरच जणुं निघाले आहेत, अशी, खगा गरुडा, याची गति दिसते (६), सागरोदकासहित आणि पर्वत, वने व अरण्ये यांसहित सर्व पृथ्वीला, खगा गरुडा, तू आपल्या पंखाच्या वाऱ्याने ओढीत असल्याप्रमाणे भासत आहेस (७), मस्य, नाग व नक्र (सुसर) यांसहित सर्व सागरोदक तुझ्या पंखाच्या गतीमुळे उत्पन्न झालेल्या मोठ्या वायूने एक सारखे आकारात जणुं ऊचळून ठेवले जात आहे (८), सारख्या रूपांचे व तोंडाचे मत्स्य, त्याचप्रमाणे तिमि आणि तिमिगिल, आणि नाग, अश्व व नर यांच्यासारख्या तोंडांचे दुसरे मत्स्य (या वायूने) घुसळून वर काढल्याप्रमाणे मला दिसत आहेत (९), महासागराच्या गर्जनाने माझे कान बधिर झाले आहेत. काहीं ऐकू येईना, काहीं दिसेना आणि (मी कशाकरता निघालो ते) माझे कार्यहि कळेना, अशी माझी स्थिति झाली आहे (१०), यासाठी, (मी ब्राह्मण मेलीं तर, तुझ्या हातून) ब्रह्महत्या होईल हे लक्षांत ठेवून तू हळू हळू चल. बाबा खगा, मला सूर्य, दिशा,

१ खमिवारोप्यते खेऽवस्थाप्यत इव (नी.) २ कारणं प्रयोजनमपि न वेद्मि न स्मरामि (नी.)

तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्ष्ये ।
 मणीं वं जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥ १२ ॥
 शरीरं तु न पश्यामि तव चैवाऽऽत्मनश्च ह ।
 पदे पदे तु पश्यामि शरीरादग्निमुत्थितम् ॥ १३ ॥
 स मे निर्वाप्यं सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।
 तन्नियच्छ महावेगं गमने विनतात्मज ॥ १४ ॥
 न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पन्नगाशन ।
 सन्निवर्त महाभाग न वेगं विषहामि ते ॥ १५ ॥
 गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।
 एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६ ॥
 तेषां चैवाऽपर्वगाय मार्गं पश्यामि नाऽण्डज ।
 ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयाऽऽत्मनः ॥ १७ ॥

आणि आकाश दिसत नाही (११). माझ्या डोळ्यासमोर नुस्ता अंधार आहे. तुझे शरीरहि मला दिसत नाही. जातिवंत रत्नांप्रमाणे असलेले तुझे डोळे मात्र, अण्डजा गरुडा, मला दिसतात (१२). पण तुझे शरीर दिसत नाही आणि माझेहि दिसत नाही. पात्रलोपावलीं तुझ्या शरीरातून अग्नि निघालेला मात्र मी पाहतो (१३). तो माझे डोळे एकदम दिपवून पुन्हा शान्त होतो. यासाठी, विनतात्मजा गरुडा, तुझ्या गमनाचा हा भयंकर वेग आवर (१४). पन्नगभक्षका, (तुझ्याबरोबर) प्रवास करण्याचे मला काही प्रयोजन नाही. महाभागा गरुडा, मार्ग फिर. तुझा वेग मला सहन होत नाही (१५). एकीकडून (वरून) काळे कान असलेले चन्द्रासारख्या कान्तीचे शुभ्र आठशे अश्व देण्याचे मी गुरूला वचन दिले आहे (१६). परंतु, अण्डजा गरुडा, ते देऊन टाकून मुक्त होण्याचा काही मार्ग मला दिसत नाही; त्यामुळे प्राणत्याग करण्याचा हा मार्ग मला दिसला (सुचला) (१७).

नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिन्न धनेनाऽन्वितः सुहृत् ।
 न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १८ ॥
 नारद उवाच—एवं बहु च दीनं च ब्रुवाणं गालवं तदा ।
 प्रत्पुवाच व्रजमेव ग्रहसान्विनतात्मजः ॥ १९ ॥
 नाऽतिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
 न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २० ॥
 किमहं पूर्वमेवेह भवता नाऽभिचोदितः ।
 उपायोऽत्र महानस्ति येनैतद्दुपपद्यते ॥ २१ ॥
 तदेष ऋषभो नाम पर्वतः सागरान्तिके ।
 अत्र विश्रम्य युक्त्वा च निवर्तिष्यावं गालव ॥ २२ ॥ [३७६३]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

माझ्याजत्रळ काहीं धन नाही, कोणी धनसंपन्न मित्र नाही; आणि विपुल धनानेहि ह्या संकटाचें निरसन करणें शक्य नाही" (१८).

नारद म्हणाला:—“ याप्रमाणें पुष्कळ काकुळतीनें गालवानें सांगितल्या-
 नंतर, विनतापुत्र गरुडानें त्याला हंसून, जाता-जातांच, उत्तर केलें (१९).
 [तो म्हणाला:—] ‘ ज्या अर्थी तूं प्राण यागाची इच्छा करीत आहेस, त्याअर्थी
 विप्रर्षी गालवा, तूं काहीं फार शहाणा नाहीस, आणि काल (मृत्यु)
 हाहि कृत्रिम (स्वेच्छेनें साध्य होणारा) नाही. कारण काल हा परमेश्वरच आहे
 (२०). असो. (तुझ्या इष्ट कार्याविषयी) तूं मला पूर्वीच कां सुचविलें
 नाहीस ? ज्यानें तें साध्य होईल असा एक मोठा उपाय आहे (२१). तर,
 समुद्रान्या समीप हा ऋषभ नावाचा पर्वत आहे, येथें विश्रान्ति घेऊन व
 भोजन करून, गालवा, आपण मागें फिरूं’ (२२).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान-उपपर्वत गालव-
 चरिताविषयी ११२ वा अध्याय संपला.

१ योऽऽत्मानं संविरार्षः (नी.) २ कृत्रिमः स्वेच्छासंपाद्यः । कालो मृत्युः (नी.)
 ३ निवर्तिष्यावेत्यार्षस्ततोऽभावः (नी.)

अध्याय ११३

[गरुड व गालव याचा शाण्डिली ब्राह्मणीकडून आतिथ्यघटकार; गण्डास कट्ट प्रसाद.]

नारद उवाच— ऋषभस्य ततः शृङ्गं निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
 शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोनिवृत्ताम् ॥ १ ॥
 अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाऽभिपूज्य ताम् ।
 तथा च स्वागतैर्नोक्तौ विष्टरे सन्निपीदतुः ॥ २ ॥
 सिद्धमन्नं तथा दत्तं बलिमन्त्रोपबृंहितम् ।
 भुक्त्वा तृप्ताबुभौ भूमौ सुप्तौ तावन्नुमोहितौ ॥ ३ ॥
 सुहृत्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
 अथ अष्टतनूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ॥ ४ ॥
 मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ।
 गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विमनाः पर्यपृच्छत ॥ ५ ॥
 किमिदं भवता प्राप्तमिहाऽऽगमनजं फलम् ।....
 वासोऽयमिह कालं तु किञ्चन्तं नो भविष्यति ॥ ६ ॥

नारद म्हणाला:— “नंतर ऋषभ पर्वताच्या शिखरावर उतरून द्विज (गालव) व पक्षी (गरुड) हे तेथे शाण्डिली नावाच्या तपःसंपन्न ब्राह्मणीस भेटले (१). सुपर्णाने व गालवाने तिला वंदन करून तिची पूजा केल्यानंतर, तिने त्यांचे स्वागत केले व ते आसनावर बसले (२). नंतर बलिमन्त्रपूर्वक तिने दिलेले सिद्ध अन्न खाऊन तृप्त झालेले ते उभयता (ब्राह्मण व गरुड) भूमीवर पडून गाढ झोपले (३). एका सुहृत्ताने जागा होऊन गरुड पक्षी तेथून जाण्याची इच्छा करतो, तो त्याला आपले पंख गळून पडले आहेत असे आढळले (४). तो गरुड पक्षी फक्त मुख व चरण यांनी युक्त असा एक मासाचा गोळाच झाला होता. गालवाने त्याला तसा झालेला पाहून खिन्न होऊन विचारले:—(५) ‘ यथे येण्याचे हे काय फळ तुला मिळाले ? आतां येथे आपली वसति किती काळ होणार ? (६).

१ अष्टतनूजं लिङ्गपक्षमन्नं यस्य तं अष्टतनूजाङ्गम् (नी.)

किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
 न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७ ॥
 सुपर्णोऽथाऽब्रवीद्विप्रं ब्रध्यातं वै मया द्विज ।
 इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः १ ८ ॥
 यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।
 यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रैयं निवसेदिति ॥ ९ ॥
 सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
 मयैतन्नाम ब्रध्यातं मनसा शोचतां किल ॥ १० ॥
 तदेवं बहुमानात्ते मयेहाऽनीप्सितं कृतम् ।
 सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 सा तौ तदाऽब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ।
 न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्णे त्यज सम्भ्रमम् ॥ १२ ॥

कोणती अनुभव धर्मविरुद्ध गोष्ट तूं मनात आणली होती ! कारण (तुला झालेल्या शिक्षेवरून पाहतां,) तुला हा धर्मातिक्रम लहानसहान असणार नाही ' (७). ह्यावर सुपर्ण ब्राह्मणाला म्हणाला:—' द्विजा गालवा, ज्या ठिकाणी प्रजापति, देव महादेव, सनातन विष्णु, धर्म आणि यज्ञ रहातात तेथे हिने राहावे म्हणून, ह्या सिद्धेला येथून तिकडे नेण्याचे मी मनांत आणले खरे (८-९). तो मी आता नम्र होऊन या भगवतीची प्रार्थना करितो. ' खरोखर (ही येथे कशी राहते याविषयी) माझ्या मनाला वाईट वाटून, केवळ तुझे प्रिय करण्याच्या इच्छेने मी हें मनात आणले (१०). तर याप्रमाणे तुझ्या विषयीच्या बहुमानामुळे माझ्या हातून घडलेली ही तुझ्या इच्छे-विरुद्ध गोष्ट, बरी वा वाईट, कशीहि असो, तूं उदार अन्तःकरणाने मला क्षमा करावी' (११). गरुडाची ही प्रार्थना ऐकल्यानंतर, संतुष्ट होऊन ती सिद्धा ब्राह्मणी पक्षिश्रेष्ठ गरुड व द्विजश्रेष्ठ गालव यांस म्हणाली: ' भिकूनका; तूं सुपर्ण

१ व्यभिचारो धर्मातिक्रमः (नी .) २ शोचता कथमियमत्र वसतीति (नी .)

निन्दिताऽस्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।
 लोकेभ्यः सपदि भ्रश्येद्यो मां निन्देत पापकृत् ॥ १३ ॥
 हीनयाऽलक्षणैः सर्वैस्तथाऽनिन्दितया मया ।
 आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४ ॥
 आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनम् ।
 आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५ ॥
 तदायुष्मन्खगपते यथेष्टं गम्यतामितः ।
 न च ते गर्हणीयाऽहं गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥ १६ ॥
 भवितासि यथा पूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।
 बभूवस्तुस्ततस्तस्य पक्षौ द्विविणवत्तरौ ॥ १७ ॥
 अनुज्ञातस्तु शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।
 नैव चाऽऽसादयामास तथारूपांस्तुरङ्गमान् ॥ १८ ॥

आहेस. सुपर्णा, भीति टाक (१२). वत्सा, तूं माझी निन्दा केली, पण मला
 निन्दा सहन होत नाही, जो पापी माझी निन्दा करील तो पुण्य लोकांतून तत्काळ
 भ्रष्ट होईल (१३). मी सर्व कुलक्षणानीं रहित आणि निर्दोष असून आचार
 पाळीत असल्यामुळे मला ही उत्तम सिद्धि प्राप्त झाली आहे (१४). आचार
 धर्म देतो, आचार धन देतो, आचारापासून मनुष्याला संपत्ति प्राप्त होते; आणि
 आचार हा कुलक्षण नष्ट करतो (१५). तर, आयुष्यमान् खगेन्द्रा गरुडा,
 तूं येथून तुला पाहिजे तेथे जा. मात्र माझी निन्दा तूं करूं नको, आणि
 कोठेहि स्त्रियांची निन्दा करूं नको (१६). तूं पूर्वीप्रमाणे बळाने व परा-
 क्रमाने संपन्न होशील. ' याप्रमाणे शाण्डिलीने सांगितल्यानंतर गरुडाला
 (पूर्वाच्याहून) अधिक सामर्थ्यावान् असे पंख प्राप्त झाले, आणि मग शाण्डि-
 लीची आज्ञा घेऊन तो आला तसा (गालवाला खांद्यावर घेऊन) गेला.
 परन्तु (गालवाला पाहिजे होते) तशा रूपाचे अश्व त्याला कांहीं केल्या
 मिळाले नाहींत (१७-१८). इतक्यांत, वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ असलेला विश्वा-
 मित्र त्या गालवाला मार्गात पाहून थांबला, आणि विनतापुत्र गरुडाच्या समक्ष

विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाऽध्वनि स्थितः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य सन्निधौ ॥ १९ ॥
 यस्त्वया स्वयमेवाऽर्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।
 तस्य कालोऽपवर्गस्यं यथा वा मन्यते भवान् ॥ २० ॥
 प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परम् ।
 यथा संसिद्धयते विप्र स मार्गस्तु निशम्यतामूं ॥ २१ ॥
 सुपर्णोऽथाऽब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम् ।
 प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२ ॥
 तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्राधिष्याव गालव ।
 नाऽदत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयाऽऽसितुमूं ॥ २३ ॥ [३७८६]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्याः पर्वण्योऽर्चि-
 त्तमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

तो त्याला म्हणाला:--(१९) ' द्विजा गालवा, तू आपण होऊन जी वस्तु मला देण्याचें वचन दिलें ती चुकती करण्याची वेळ झाली. तथापि तुझी मर्जी असेल तसें कर (२०). मी एवढा काळ वाट पाहिली, तशी आणखी पाहीन. परंतु ब्राह्मणा, जेणेंकरून (इष्ट वस्तु) मिळेल असा मार्ग शोधून काढ' (२१). (विश्वामित्रानें असें सांगितल्यानंतर) दीन व अतिदुःखित झालेल्या गालवाला सुपर्ण (गरुड) म्हणाला :- 'विश्वामित्रानें जें सांगितलें तें मी आतां स्वतःच (माझ्या कानांनीं) ऐकलें (२२). त्याअर्थी, द्विज-श्रेष्ठा गालवा, ये, आपण मसलत करूं. गुरूला (कबूल केलेलें) संपूर्ण धन दिव्यावांचून स्वस्थ बसणें तुला शक्य नाही' (२३).

साप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वोतील भगवद्गीता-उपपर्वोत गालव-
 चरित्रानिषयीं ११३ वा अध्याय संपला.

१ अपवर्गस्य फलप्राप्तेः (नी.) २ निशम्यतां विचार्यतां (नी.) ३ आसितुं स्थातुं (नी.)

अध्याय ११४

[गण्ड गालवाला ययाति राजाकडे नेतो ; गालव ययातीजवळ घनाचि
याचना करतो.]

नारद उवाच— अथाऽऽह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ।
निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना शोधितं तथा ।
यस्माद्धिरण्यं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १ ॥
धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तदेतत्त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥ २ ॥
नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा ।
मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनम् ॥ ३ ॥

नारद म्हणालाः—“ नंतर पक्षिश्रेष्ठ सुपर्ण दीन झालेल्या गालवाला
म्हणालाः—‘ ज्या अर्थी धन हे अग्नीने भूमीमध्ये निर्मिले आणि वायूने
शुद्ध केले असून, सर्व (जगत्) हिरण्य आहे, त्या अर्थी धनाला ‘हिरण्य’
म्हणतात (१); आणि ज्या अर्थी ते ‘धत्ते’ म्ह० पोषण करतें, आणि
‘धारयते’ म्ह० धारण करतें, त्या अर्थी त्यास ‘ धन ’ म्हणतात. ते हे
धन तिन्ही लोकांत शाश्वत आहे (२). नेहमी शुक्रवारी पूर्वाभाद्रपदा व
उत्तराभाद्रपदा या नक्षत्राचा योग असता शुक्र (म्ह० अग्नि) धनपति कुबेराच्या
कोशवृद्धयर्थ म्हणून, स्वचित्तसंपादित धन मनुष्यांना देत असतो. [धनार्थी पुरु-
षानें उक्त नक्षत्रवारयोग असतां अग्नीची प्रार्थना करावी, आणि ते धन यागादि-
द्वारा किंवा भूमिंत पुरून ठेवल्यानें सर्व कुबेराप्रत जातें, असा अर्थ. —नी.] (३).

१ भूम्यन्तर्गतमेव पार्थिवेषु पांसुषु वह्निना धम्यमानेषु व्यक्तीभवतीति वह्निना
निर्मितं, वायुना वह्निमुद्दीपयता निशोधितम् । वायुना वर्धितमित्यपि पाठ. । सर्वं जगत्
हिरण्यं हिरण्यप्रधानं तेन भूमः सारत्वात् शुद्धत्वात् सर्वजगन्मोहकत्वाच्च हिरण्य-
मित्युच्यत इत्यर्थः । (नी.) २ धत्ते पुष्पाति, धारयते जीवयति (नी.) ३ प्रोष्ठ-
पदाभ्यामिति तृतीया ‘ मूलेनावाहयेद्देवीम् ’ इतिवत् सप्तम्यर्थे, तेन तस्मिन्नक्षत्रद्वये, शुक्रे
शुक्रवासरे तद्योगे सति, शुक्रोऽग्निः, धनपतौ कुबेरस्य वृद्धयर्थं, मनुष्येभ्यः संप्रदानेभ्यः
धनं दत्ते ददाति । शुक्रश्चित्तार्जितमित्यनेन वहिरेतस्त्वं तस्य प्रदर्शयते । ‘ शुक्रः काव्येऽ
नले ज्येष्ठे ’ इति विश्व । धनार्थी उक्तनक्षत्रवारयोगे वह्निं प्रार्थयेत् । तच्च धनं यागा-
दिद्वारा वा भूमौ निखनेन वा सर्वं कुबेरं प्रत्येव गच्छतीति भावः । (नी.)

अजैकपादहिर्बुध्न्यै रक्ष्यते धनदेन च ।

एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ ।

ऋते च धनमश्वानां नाऽवाप्तिर्विद्यते तव ॥ ४ ॥

स त्वं याचांऽत्र राजानं कश्चिद्राजर्षिवंशजम् ।

अपीड्य राजा पौरान्हि यो नौ कुर्यात्कृतार्थिनौ ॥ ५ ॥

अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।

अभिगच्छावहे तं वै तस्याऽस्ति विभवो भुवि ॥ ६ ॥

ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः ।

स दास्यति मया चोक्तो भवता चाऽर्थितः स्वयम् ॥ ७ ॥

निभवश्चाऽस्य सुमहानासीद्धनपतेरिव ।

एवं गुरुधनं विद्वन्दानेनैव विशोधयं ॥ ८ ॥

तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च तत्क्षमम् ।

प्रतिष्ठाने नरपतिं यथार्तिं प्रत्युपस्थितौ ॥ ९ ॥

(पूर्वा भाद्रपदा नक्षत्राची देवता) अजैकपात् आणि (उत्तरा भाद्रपदा नक्षत्राची देवता) अहिर्बुध्न्य आणि (त्यांचा अध्यक्ष) कुबेर हे त्या (भूम्य-
न्तर्गत) धनाचें रक्षण करीत असतात. यामुळें दुर्लभ झालेलें तें धन, द्विज-
श्रेष्ठा, मिळणें शक्य नाहीं, आणि धनावांचून तर अश्रांची प्राप्ति तुला होत
नाहीं (४). यासाठीं, नागरिकांना न पाडतां जो राजा आपली इच्छा पूर्ण
करील अशा एखाद्या राजर्षांच्या वंशात जन्मलेल्या राजाला तूं आतां
याचना कर (५). सोमवंशांत जन्मलेला एक राजा (ययाति) माझा मित्र आहे.
त्याच्याकडे आपण जाऊं. पृथ्वीवर त्याचें धन आहे (६). तो नहुषपुत्र-
सत्यपराक्रम ययाति नावाचा राजर्षि, मीं सांगितलें आणि तूं स्वतः प्रार्थना
केली असतां, (आपणाला इष्ट असलेलें धन) देईल (७). कारण, धनपति
कुबेराप्रमाणें त्याचें धन अत्यंत विपुल आहे. अशा रीतीनें, विद्वान् गालवा-
तूं दानानेंच गुरुधनाची (गुरुदक्षिणेची) फेड कर' (८). (नारद सांगतो :-)
याप्रमाणें बोलत आणि काय योग्य होईल याचा विचार करीत ते उभयंत

१ अज एकपात् पूर्वप्रोष्ठपदादेवता । अहिर्बुध्न्य उत्तरप्रोष्ठपदादेवता । धनदेन
तदध्यक्षस्तस्मादेतानि प्रार्थयता धनं लब्धुं शक्यं, नान्यथेत्यर्थः । (नी.) २ याच याचस्व-
वः राजा , नौ आत्राम् (नी.) ३ विशाघय परिहर (नी.)

प्रतिगृह्य च सत्कारैरर्घ्यपाद्यादिकं वरम् ।

पृष्टश्चाऽऽगमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ १० ॥

अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ।

विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशो नृप ॥ ११ ॥

सोऽयं तेनाऽभ्यनुज्ञात उपकारेऽप्यया द्विजः ।

तस्माह भगवान्काले ददानी गुरुदक्षिणाम् ॥ १२ ॥

अप्रकृतेन चोक्तेन किञ्चिदागतमनुना ।

अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १३ ॥

एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।

अष्टा शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १४ ॥

गुणर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ।

इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५ ॥

सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।

अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवन्तं शरणं गतः ॥ १६ ॥

गरुड व गालव प्रतिष्ठान नगरात् नरपति ययातकिंडे गेले (९). सत्कार-पूर्वक दिलेल्या उत्कृष्ट अर्घ्यपाद्यादिकाचा स्वीकार केल्यानंतर, राजाने आगमनाचे कारण विचारल्यावरून विनतापुत्र गरुड त्याला म्हणाला:—(१०) 'नाहुषपुत्रा राजा, हा माझा मित्र तपोनिधि गालव अनेक अयुत वर्षे विश्वामित्राचा शिष्य होता (११). (पुढे) त्याने ह्याला (घरास) जाण्याची अनुज्ञा दिली असता, त्याचे उपकार फेडण्याच्या इच्छेने हा भगवान् द्विज त्या वेळी त्याला (विश्वामित्राला) म्हणाला:—' मला आपणाला काही गुरुदक्षणा देण्याची इच्छा आहे' (१२). ह्याप्रमाणे ह्याने अनेकवार विचारल्यानंतर विश्वामित्रास किंचित् क्रोध येऊन, ह्याच्यापार्शीं अल्प धन आहे हे माहित असतांही तो ह्याला म्हणाला की, 'दे'. ' एकीकडून (वरून) काळे कान असलेले चन्द्रासारख्या कान्तीचे शुभ्र व जातिवन्त असे आठशे अश्व मला दे (१३—१४). गालवा, तुझी इच्छा आहे तर ही गुरुदक्षिणा मला दे, ' याप्रमाणे क्रोधाने तपोधन विश्वामित्र बोलला. ते ऐकून मोठ्या दुःखाने पांडित झालेला हा द्विजश्रेष्ठा अशा रीतीने गुरुचे उपकार

प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।
 कृत्वाऽपवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥ १७ ॥
 तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते ।
 स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ १८ ॥
 यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्तीह नरेश्वर ।
 तावन्तो वाजिनो लोकान्प्राप्नुवन्ति महीपते ॥ १९ ॥
 पात्रं प्रतिग्रहस्याऽयं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
 शङ्खे क्षीरमिवाऽसिक्तं भवत्वेतत्तथोपमम् ॥ २० ॥ [३८०६]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि
 भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

फेडण्यास अन्नमर्थ असन्याळें तुला शरण आला आहे (१५-१६). नरश्रेष्ठा,
 तुझ्यापासून भिक्षा घेऊन ती गुरूला दान करून निश्चिन्त झाल्यावर हा
 मोठे तप आचरणार आहे (१७). आणि त्या तपाचा वाटा हा तुलाहि
 देईल, आणि राजर्षि म्हणून तू केलेल्या स्वतःच्या तपानें आधीच पूर्ण असलेल्या
 तुला आणखी तप संपन्न करील (१८). नराधिपा भूपते ययाती, अश्राच्या
 अंगावर जितके केश असतात तितके पुण्यलोक अश्वदान देणाऱ्यास मिळतान
 (१९). हा ब्राह्मण दान घेण्यास पात्र आहे आणि तू देण्यास पात्र आहेस.
 तेव्हा शंखात दूध ओतल्याप्रमाणें तुझ्या हातून हें संपात्रीं दान होऊं दे' (२०).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वणीतील भगवद्दान-उपपर्वणांत गालव-
 चरिताविषयी ११४ वा अध्याय संपला.

अध्याय ११५

[ययाति राजा भस्वप्राप्तौचें साधन म्हणून स्वकन्या गालवाळ देतो.]

नारद उवाच— एवमुक्तः सुपर्णेन तर्ह्यं वचनमुत्तमम् ।

विमृश्याऽवहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १ ॥

यथा ऋतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।

ययातिः सर्वकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।

निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥ ३ ॥

अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसम्भवान् ।

मत्सकाशमनुप्राप्तावेतां बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥

अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाऽद्य मे कुलम् ।

अद्याऽयं तारितो देशो मम तार्क्ष्यं त्वयाऽनघ ॥ ५ ॥

वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।

न तथा विस्रवानस्मि क्षीणं वित्तं च मे सखे ॥ ६ ॥

नारद म्हणाला: —“ याप्रमाणें गरुडानें सत्य आणि उत्कृष्ट भाषण केलें अर्थात्, एकाप्र मनानें त्याचा विचार करून आणि पुन्हा पुन्हां त्यासंबंधीं निश्चय करून, तो हजारों यज्ञ करणारा, दाता, दानपति, प्रभु, निखिलकाशीदेशाधिपति ययाति राजा, प्रिय मित्र गरुडाला आणि द्विजश्रेष्ठ गालवाळ पाहून, तपश्चर्येचें निमित्त लक्षात घेऊन, आणि भिक्षा ही प्रशस्त्य म्हणून सांगितलेली आहे हें ओळखून, आणि शिवाय, सूर्यवंशात जन्म पावलेल्या इतर नृपांना सोडून हे (दोषेजण) माझ्याकडे आले, हाहि विचार करून, त्याला पुढीलप्रमाणें म्हणाला:—(१-४). ‘आज माझ्या जन्माचें सार्धकय झालें आणि आज माझ्या कुळाचा उद्धार झाला, किंबहुना, निष्पापा गरुडा, आज तू ह्या माझ्या (सर्व) देशाचाच उद्धार केला आहेस (५). परंतु मित्रा, मी तुला सांगूं इच्छितों कीं, तूं मला पूर्वीं जसा समजत होतास, तसा

न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।

न चाऽऽशामस्य विप्रर्षेर्वितथीकर्तुमुत्सहे ॥ ७ ॥

तच्च दास्यामि यत्कार्यमिदं सम्पादयिष्यति ।

अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥ ८ ॥

नाऽतः परं वैनतेय किञ्चित्पापिष्ठमुच्यते ।

यथाऽऽशानाशनाल्लोके देहि नाऽस्तीति वा वचः ॥ ९ ॥

हेताशो ह्यकृतार्थः सन्दहतः सम्भावितो नरः ।

हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाऽकुर्वतो हितम् ॥ १० ॥

तस्माच्चतुर्गा वंशानां स्थापयित्री सुता मम ।

इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११ ॥

सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।

काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२ ॥

धनवान् मी आतां नाही. मित्रा, माझे धन संपडे आहे (६). तथापि
सगा गरुडा, तुझे आगमन मी व्यर्थ (निष्फळ) करू शकत नाही,
आणि ह्या ब्रह्मर्षीची आशाहि विफल करू धजत नाही (७). यासाठी,
प्याच्या योगाने हे (तुमचे) कार्य होईल ते (अशी वस्तु) मी (तुम्हांला)
देतो. कारण (गृहस्थाच्या घरास) येऊन हताश होऊन परतलेला आतिथि
(त्याचे) कुळ दग्व करतो (८). एखाद्याचा आशाभंग करणे, कीवा,
कोणी अमुक दे म्हणून म्हटले असतां, 'माझ्याजवळ ते नाही' म्हणून म्हाणणे,
माहून, विनतापुत्रा गरुडा, अधिक पापकारक गोष्ट नाही, असे म्हणतात (९).
कारण, हताश आणि अकृतार्थ झालेला निन्द्य किंवा सन्मान्य आतिथि
हा त्याचे हित न करणाऱ्याच्या पुत्राना आणि पौत्राना ठार मारतो (१०).
यासाठी, (स्वतःचे मातृ-पितृवंश आणि पत्नीचे मातृ-पितृवंश असे) चार
वंश कायम राखणारी, देवकन्येसारखी दिसणारी, सर्वधर्मक्रियाना पुढि आण-
णारी, आणि गालवा, देव, मनुष्य व असुर यांनी, हिच्या रूपामुळे, सर्वदा

अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
 किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुश्शते ॥ १३ ॥
 स भवान्प्रतिगृह्णातु समैतां माधवीं सुताम् ।
 अहं दौहित्रान्स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४ ॥
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ।
 पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ १५ ॥
 उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाऽण्डजः ।
 उक्त्वा गालवमापृच्छद्य जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६ ॥
 गृते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया ।
 चिन्तयानः क्षमं दाने राज्ञां वै शुल्कतोऽगमत् ॥ १७ ॥
 सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्यश्च राजसत्तमम् ।
 अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ १८ ॥
 कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् ।
 प्रजाभिक्षयं शाम्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥ १९ ॥

इच्छिलेही ही माझी अल्पवयी कन्या तुम्ही घ्या (११-१२). हिचे शुल्क म्हणून राजेलोक आपले राज्यसुद्धा देतील हे निश्चित; मग काळ्या कानांचे आठशें अश्व देतील हे काय सांगण्यास पाहिजे ? (१३) यासाठी आपण माझी ही माधवी नावाची कन्या घ्या. मात्र, समर्था (गालवा), हिच्या पोटी माझा दौहित्र व्हावा (हिच्या पुत्रावर दौहित्र म्हणून माझा हक्क असावा) एवढीच माझी मागणी आहे ' (१४). (ययातीने असे सांगितल्यानंतर) दान म्हणून त्या कन्येचा स्वीकार करून, गरुडपक्ष्यासह गालव, पुन्हा भेटू असे त्याला सांगून, त्या कन्येला घेऊन निघाला (१५). ' अश्वप्राप्तीचे हे साधन तुला मिळाले, ' असे म्हणून गरुडपक्षांही गालवाचा निरोप घेऊन आपल्या गृहास गेला (१६). पक्षिराज गरुड गेल्यानंतर गालव (एकटाच) त्या कन्येस घेऊन, ' शुल्क घेऊन ही कन्या देण्याला राजापैकी कोण योग्य आहे ' याचा विचार करीत चालला (१७). इतक्यांत, चतुरंग सैन्य पदरी असलेला इक्ष्वाकुवंशीय अयोध्येचा महापराक्रमी नृपश्रेष्ठ हर्यश्च त्याच्या घ्यानात आला (१८). कोश, धान्य आणि सैन्य, यांनी संपन्न असून नागरिकांवर प्रेम करणारा आणि द्विजांना प्रिय असलेला तो हर्यश्च

तद्युपागम्य विप्रः स हर्यश्वं गालवोऽब्रवीत् ।

कन्धेयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्धिनी ॥ २० ॥

इयं शुल्केन भार्यायै हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।

शुल्कं ते कीर्षिष्यामि तच्छ्रुत्वा सम्प्रधार्यताम् ॥ २१ ॥ [३८२]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रं संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि

भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते पंचदशविक्रशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

अपत्यप्राप्तीची इच्छा धरून शमपूर्वक उत्कृष्ट तप करीत असतां, त्याच्याकडे जाऊन विप्र गालव त्याला म्हणाला:— 'राजेन्द्रा, ही माझी कन्या अपत्यानीं कुलवर्धन करणारी आहे (१९-२०). हर्यश्व, ही तू शुल्क देऊन आपली भार्या म्हणून घे, पण हिचें शुल्क मी तुला सांगतो, तें ऐकून काय तों निश्चय कर ' (२१).

व्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वीतील भगवद्गीता-उपपर्वीत गालव-

चरिताविषयी ११५ वा अध्याय संपला.

अध्याय ११६

[गालव ब्राह्मण हर्यश्व राजाकडून कन्धेचें शुल्क म्हणून दोनशें श्यामकर्ण जोडे मिळवतो.]

नारद उवाच— हर्यश्वस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः ।

दीर्घमुष्णं च निश्चस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १ ॥

उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्नेषु सप्तसु ।

गम्भीरा त्रिदु गम्भीरेष्वियं रक्ता च पञ्चसु ॥ २ ॥

नारद म्हणाला :— "गालवाचें भाषण ऐकल्यानंतर नृपश्रेष्ठ राजा हर्य-
श्वानें, पुष्कळ प्रणारांनीं विचार करून आणि दीर्घ व उष्ण निःश्वास सोडून,
अपत्यप्राप्तीसाठीं त्याला म्हटलें:— (१) 'सहा उन्नत भागां उन्नत, सात

१ दोन हाताचे तळवे, दोन पायांचे तळवे आणि दोन स्तन मिळून सहा, किंवा
प्राच्यमताप्रमाणें, दोन स्तन, दोन नितम्ब व दोन नेत्र, किंवा, काशीखंडोक्तीप्रमाणें,
वक्षःस्थळ, कुक्षि, केश, स्कन्ध, हात व मुख मिळून सहा (नी.). हीं सहा उन्नत
असावीं. २ त्वचा, केश, दन्त, करांगुलि, पादांगुलि, करांगुलीचीं पेरें व पादांगुलीचीं
पेरें मिळून सात (नी.). हीं सूक्ष्म असावीं.

बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।

बहुलक्षणसम्पन्ना बहुप्रसवधारिणी ॥ ३ ॥

समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ।

ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ४ ॥

गालव उवाच— एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ मे ।

हंयानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ५ ॥

ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।

अरणीव हुताशानां योनिरायतलोचना ॥ ६ ॥

नारद उवाच—एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहितः ।

उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्ऋषिसत्तमम् ॥ ७ ॥

सूक्ष्म भागीं सूक्ष्म, तीन गंभीर भागीं गंभीर आणि पांच रक्तवर्ण भागीं रक्त, वर्ण अशी ही कन्या आहे (२). ही पुष्कळ देवानी व असुरांनी पहाण्यास योग्य असून हिच्या अंगी गन्धर्वांची गीतादिविद्या पुष्कळ वसत आहे. ही पुष्कळ सुलक्षणांनी संपन्न असून पुष्कळ अपत्ये प्रसवणारी होईल (३). आणि ही चक्रवर्ती पुत्राला जन्म देण्यास समर्थ होईल. माझ्या धनाचा नांद विचार करून, द्विजश्रेष्ठा गालवा, हिचे शुल्क काय तें बोल ' (४).

गालव म्हणाला:—“ चागल्या देशात जन्म पावलेले, सुंदर आकाराचे चन्द्रासारखे शुभ्र आणि एकीकडून (वरून) काळे कान असलेले आठशें अश्व मला दे (५). त्यानंतर ही दीर्घनयना कल्याणी अग्नीना जन्म देणाऱ्या अरणीप्रमाणे तुझ्या पुत्रांची जननी होईल ' (६).

नारद म्हणाला:—“ गालवाचे हे म्हणणे ऐकून, कामानें मोहित झालेला राजर्षि हर्यश्व राजा दीन होऊन ऋषिश्रेष्ठ गालवाला म्हणाला:—(७).

१ बहुभिर्देवैरसुरैश्च आलोकयितुं योग्या बहुदेवासुरालोका (नी.)

२ गन्धर्वाणां दर्शनं शब्दं गीतादिविद्या यस्यां सा तथोक्ता (नी.)

३ स्वर, मन आणि नाभि मिळून तीन (नी.) हीं गंभीर असावी. ४ हाताचे तळवे, बोळ्यांचे कोपरे. तालु, जिव्हा व अधरोष्ठ मिळून पांच (नी.) हीं रक्त असावी.

द्वे मे शते सन्निहिते हयानां यद्विधास्तव ।
 एष्टव्याः शतशस्त्रन्धे चरन्ति मम वाजिनः ॥ ८ ॥
 सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
 अस्यामेतं भवान्कामं सम्पादयतु मे वरम् ॥ ९ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।
 मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ १० ॥
 प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि ।
 स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥ ११ ॥
 नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्वष्टौ शतानि मे ।
 भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १२ ॥
 क्रियतामुपसंहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।
 एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
 हर्यश्चं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

‘द्विजा, तुला ज्या प्रकारचे पाहिजेत तसले (श्यामकर्ण) दोनशेंच घोडे माझ्या-
 पार्शी आहेत. दुसरे मात्र माझे शेकडों घोडे आहेत (८). तेव्हां, गालवा, हिच्या
 पोटी मी एकच अपत्य उत्पन्न करतो. खरोखर ही माझी मागणी तू पूर्ण
 कर ’ (९). हें ऐकून ती कन्या गालवास म्हणाली:—‘कोणी एका ब्रह्म-
 वादाने मला असा एक वर दिला आहे की, ‘प्रत्येक प्रसूतीच्या अंती तू कन्याच
 होशील. याकरिता तू उत्कृष्ट घोडे घेऊन मला राजाला दे (१०-११).
 अशा रीतीने चार राजाकडून माझा मोबदला म्हणून तुझे आठशें घोडे
 पूर्ण होतील आणि मला चारच पुत्र होतील (१२). अशा रीतीने द्विजश्रेष्ठा,
 हे बुरुकरतां (अश्वरूप घनाचा) संचय कर. मात्र हा माझा विचार ज्ञाना;
 याउपर द्विजा, तुला वाटेल तसे कर ’ (१३). कन्येनें असे सांगितल्या-
 नंतर, तो गालव मुनि पृथ्वीपाल हर्यश्चाला पुढीलप्रमाणे म्हणाला:—(१४)

इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्षश्च प्रतिगृह्यताम् ।
 चतुर्भागेन शुल्कस्य जनप्रस्वैकमात्मजम् ॥ १५ ॥
 प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।
 समये देशकाले च लब्धवान्मुतमीप्सितम् ॥ १६ ॥
 ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः ।
 वसुप्रख्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ १७ ॥
 अथ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः ।
 उपसङ्गम्य चावाच हर्षश्चं प्रीतिमानमम् ॥ १८ ॥
 जातो नृप सुतस्तेऽयं बालो भास्करसन्निभः ।
 कालो ग तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥ १९ ॥
 हर्षश्चः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।
 दुर्लभत्वाद्दयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २० ॥
 माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपत्रियम् ।
 कुमारीं कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ २१ ॥

' नरश्रेष्ठा हर्षश्चा, ही कन्या तूं घे, आणि हिच्या शुल्काचा चतुर्थांश
 (अर्थात् दोनशें अश्व) देऊन तूं (हिच्या पोटी) एक पुत्र उत्पन्न कर '
 (१५). हें ऐकून हर्षश्चानें ती कन्या स्वीकारून गालवाची प्रशंसा
 केली, व कराराप्रमाणें योग्य स्थळीं व काळीं तिच्यापासून इष्ट असलेला पुत्र
 मिळविला (१६). तोच पुढे वसुमना नावाचा (अष्ट) वसुंपेक्षाहि अधिक
 वसुमान् (धनवान्), वसुंसारखा रूपवान् आणि (याचकांना) वसु
 (धन) देणारा नरपति झाला (१७). नंतर योग्य काळीं, बुद्धिमान्
 गालव पुन्हा आला आणि संतुष्ट मन झालेल्या हर्षश्चास भेटून म्हणाला:—(१८)
 ' राजा, तुला हा सूर्यासारखा तेजस्वी पुत्र झाला आहे. आतां, नरश्रेष्ठा,
 भिक्षेकरतां दुसऱ्या एखाद्या राजाकडे जाण्याची (माझी) वेळ झाली '(१९).
 (हें ऐकून) सत्यवचन पाळणाऱ्या हर्षश्चानें आपल्या पौरुषाला अनुरूप
 वर्तन करून आणि (अधिक) अश्व दुर्लभ आहेत हेंहि जाणून, माधवीला
 पुन्हा गालवाच्या स्वाधीन केलें (२०). माधवीहि त्या उज्ज्वल राजवैभ-
 वाचा त्याग करून व (केवळ) इच्छाबलानें कुमारी होऊन गालवाच्या पाठी-

त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान्द्विजः ।

प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२ ॥ [३८५९

इति श्रीमहाभारते शा.साहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

मागून गेली (२१). ' तुझ्याजवळच तूर्त घोडे असूं देत ' असें (हर्यश्वाला)
सांगून गालव द्विज नराधिपति दिवोदासाकडे कन्येसह गेला (२२).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान-उपपर्वंत
गालवचरिताविषयीं ११६ वा अध्याय संपला.

अध्याय ११७

[गालव दिवोदासाकडून शुल्क म्हणून दोनशें घोडे मिळवितो.]

—:X:—

गालव उवाच— महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।

दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १ ॥

तत्र गच्छावहे भद्रे जनैरागच्छ मा शुचः ।

धार्मिकः संयमे युक्तः सत्ये चैव जनेश्वरः ॥ २ ॥

नारद उवाच— तमुपागम्य स मुनिन्यायतस्तेन सत्कृतः ।

गालवः प्रसन्नस्याऽर्थे तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३ ॥

गालव (माधवीला) म्हणालाः— ' काशीदेशाचा अधिपति व समर्थ
नराधिपति महापराक्रमी भूगाल भीमसेनपुत्र दिवोदास म्हणून प्रसिद्ध
आहे (१). भद्रे माधवी, त्याच्याकडे आपण जाऊ. हळू हळू चाल, शोक
करू नको. तो जनाधिपति धार्मिक असून संयमामध्ये आणि सत्यामध्ये
तत्पर आहे ' (२).

नारद (पुढें) म्हणालाः— ' त्याला भेटून, त्यानें रीतीप्रमाणें त्याचा
सत्कार केल्यानंतर, त्या मुनि गालवानें संतति उत्पन्न करण्याविषयीं त्या
राजाला विचारलें (३).

दिवोदास उवाच—श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।

काङ्क्षिनो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैव द्विजसत्तम ॥ ४ ॥

एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।

मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५ ॥

स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ।

अहमप्येकमेवाऽस्यां जनायिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६ ॥

बभेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।

विधिपूर्वां च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७ ॥

रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ।

स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शुच्यां च वासवः ॥ ८ ॥

यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः ।

वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चर्ष्यां धनेश्वरः ॥ ९ ॥

यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ।

यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥ १० ॥

दिवोदास म्हणालाः— 'द्विजा, मीं हें पूर्वी ऐकलें आहे. फार बोलून काय करावयाचें आहे ? कारण, द्विजश्रेष्ठा, ऐकल्याबरोबरच मला ही गोष्ट आवडली आहे (४). आणि दुसऱ्या नृपतींना सोडून तू अशा रीतीने माझ्याकडे आला आहेस, ह्याला मी फार मान देतो आणि (तू म्हणतोस) हें निःसंशय होणार (५). गालवा, आमचीहि अन्नसंपत्ति तेवढीच (हर्षाच्या इतकीच) आहे. तेव्हां मीहि हिच्या पोटी एकच राजा उत्पन्न करीन' (६). (दिवोदासाचें हें भाषण ऐकल्यानंतर,) 'ठीक आहे,' असें म्हणून द्विजश्रेष्ठ गालवानें राजाला ती कन्या दिली आणि राजानेंहि तिचा विधिपूर्वक स्वीकार केला (७). प्रभावतीच्या ठिकाणी जसा रवि, स्वाहेच्या ठिकाणी जसा वही, शचीच्या ठिकाणी जसा वासव (इन्द्र); रोहिणीच्या ठिकाणी जसा चन्द्र, धूमोर्णवी जसा यम, गौरीच्या ठिकाणी जसा वरुण, ऋद्धीच्या ठिकाणी जसा धनेश्वर (कुबेर); लक्ष्मीच्या ठिकाणी जसा नारायण, जाह्नवीच्या ठिकाणी जसा उदधि, रुद्राणीच्या

अदृश्यन्त्यां च वसिष्ठो वसिष्ठश्चाऽक्षमालया ।
 च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः सन्ध्यया यथा ॥ ११ ॥
 अगस्त्यश्चाऽपि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान्यथा ।
 यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा ॥ १२ ॥
 रेणुकायां यथाऽऽर्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ।
 बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वणा ॥ १३ ॥
 यथा भूम्यां भूमिपतिरुर्वश्यां च पुरूरवाः ।
 ऋचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्या यथा मनुः ॥ १४ ॥
 शकुन्तलायां दृष्यन्तो धृत्यां धर्मश्च शाश्वतः ।
 दमयन्त्यां नलश्चैव सत्यवत्यां च नारदः ॥ १५ ॥
 जरत्कारुर्जरत्कार्वा पुलस्त्यश्च प्रतीच्यथा ।
 मेनकायां यथोर्णायुस्तुम्बुरुश्चैव रम्भया ॥ १६ ॥
 वासुकिः शतशीर्षायां कुमारी च धनञ्जयः ।
 वैदेह्यां च यथा रामो रुक्मिण्यां च जनार्दनः ॥ १७ ॥

ठिकाणी जसा रुद्र, वेदीच्या ठिकाणी जसा पितामह; अदृश्यन्तीच्या ठिकाणी जसा वसिष्ठपुत्र, अक्षमालेसह जसा वसिष्ठ, सुकन्येच्या ठिकाणी जसा च्यवन, सन्ध्येसह जसा पुलस्त्य; वैदर्भीच्या ठिकाणी जसा अगस्त्य, सावित्रीच्या ठिकाणी जसा सत्यवान्, पुलोमेच्या ठिकाणी जसा भृगु, अदितीच्या ठिकाणी जसा कश्यप; रेणुकेच्या ठिकाणी जसा ऋचीक, हैमवतीच्या ठिकाणी जसा कौशिक, तारेच्या ठिकाणी जसा बृहस्पति, शतपर्वेसह जसा शुक्र; भूमीच्या ठिकाणी जसा भूमिपति, उर्वशीच्या ठिकाणी जसा पुरूरवा, सत्यवतीच्या ठिकाणी जसा ऋचीक, सरस्वतीच्या ठिकाणी जसा मनु; शकुन्तलेच्या ठिकाणी जसा दृष्यन्त, धृतीच्या ठिकाणी जसा शाश्वत धर्म, दमयन्तीच्या ठिकाणी जसा नल, सत्यवतीच्या ठिकाणी जसा नारद; जरत्कारुच्या ठिकाणी जसा जरत्कारु, प्रतीच्येसह जसा पुलस्त्य, मेनकेच्या ठिकाणी जसा ऊर्णायु, रंभेसह जसा तुम्बुरु; शतशीर्षेच्या ठिकाणी जसा वासुकि, कुमारीच्या ठिकाणी जसा धनञ्जय, वैदेहीच्या (सांतेच्या) ठिकाणी जसा राम, आणि रुक्मिणीच्या ठिकाणी जसा जनार्दन (कृष्ण),—तसा तो राजर्षि (दिवोदास) त्या कन्येच्या ठिकाणी रत

तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूषतेः ।
 माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥ १८ ॥
 अथाऽऽजगाम भगवान्दिवोदासं स गालवः ।
 समये सप्तनुप्राप्ते वचनं चेद्भवन्वृत् ॥ १९ ॥
 निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।
 यावदन्वत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ २० ॥
 दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
 कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ २१ ॥ [३८७०]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते सप्तदशाधिः शततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

शाला (८-१७). याप्रमाणे राजा दिवोदास रत शाला असतां, माधवीनें प्रतर्दन नावाच्या एका पुत्राला जन्म दिला (१८). आतां समय शाल्या-बरोबर, तो भगवान् गालव दिवोदासाकडे आला व त्याला पुढीलप्रमाणे म्हणाला:—(१९). ' आता आपण ही कन्या मला परत द्यावी. घोडे येथेच राहू दे. तोंपर्यंत राजा, मी दुसरीकडे शुल्क मिळविण्यासाठी जातो ' (२०). गालवाने असे सांगितल्याबरोबर, सत्यनिष्ठ धर्मात्म्या दिवोदास राजाने कराराप्रमाणे गालवालाला ती कन्या परत केली (२१).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत
 गालवचरिताविषयी ११७ वा अध्याय संपला.

अध्याय ११८

[गालव उशीनराकडून शुल्क म्हणून दोनशें श्यामकर्णं अश्व घेतो.]

नारद उवाच— तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
 माधवी गालवं विप्रमभ्ययात्सत्यसङ्गरा ॥ १ ॥

नारद म्हणाला — “(दिवोदासराजाचे) ते वैभव तसेच टाकून, (पुन्हां) कन्या होऊन सत्यवचना यशस्विनी माधवी गालवब्राह्मणाकडे गेली (१).

गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।

जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २ ॥

तमुवाचाऽथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।

इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३ ॥

अस्यां भवानत्रापार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।

सोमार्कप्रतिसङ्काशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४ ॥

शुक्रं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।

एकतः श्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुश्शतम् ॥ ५ ॥

शुवर्थोऽयं समारम्भो न ह्यैः कृत्यमस्ति मे ।

यदि शक्यं महाराज क्षिप्रतामविचारितम् ॥ ६ ॥

अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।

पितृन्पुत्रपुत्रेण त्वमात्मानं चैव तारय ॥ ७ ॥

न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।

न याति नरकं घोरं यथा गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८ ॥

नंतर आपल्या कार्याकडे मन लावून बसलेला गालव, विचार करीतच, राजा औशीनराला भेटण्यासाठी भोजनगरास गेला (२), आणि त्या सत्यपराक्रम नृपतीकडे जाऊन त्याला म्हणाला:—'ही कन्या तुझ्या दोन पुत्रांना — दोन भूपतींना — जन्म देईल (३). राजा, हिच्या पोरीं चन्द्रसूर्यासारखे दोन पुत्र उत्पन्न करून तू इहलोकीं आणि परलोकीं कृतार्थ होशील (४). सर्वधर्मज्ञा राजा, हिचे शुल्क म्हणून एकीकडून (वहन) काळे कान असलेले चन्द्रासारख्या कान्तीचे चारशें घोडे तूं मला द्यावे (५). माझ्या गुरूकरता माझी ही खटपट आहे. वास्तविक, घोडे घेऊन मला कहीं करावयाचे नाही. महाराजा, जर शक्य असेल, तर विचार केल्यावाचून (मी सांगितल्याप्रमाणे) कर (६). राजर्षी औशीनरा, तुला अत्यंत नाही; यासाठी, राजा, दोन पुत्र उत्पन्न कर आणि त्या पुत्ररूप नौकेने तूं आपल्या पितरांना व आपल्यालाहि तार (७). कारण, राजर्षी औशीनरा, पुत्ररूप फळाचा उपभोग घेणाऱ्या (पुत्रवान्) मनुष्यास स्वर्गातून खाली लोटून देत नाहीत. पुत्रहीन लोक जसे नरकांत जातात

एतच्चाऽन्यच्च त्रिविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।
 उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९ ॥
 श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
 विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्प्रवणं हि मनो मम ॥ १० ॥
 शते द्वे तु ममाऽश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम ।
 इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ११ ॥
 अहमप्येकमेवाऽस्यां जनयिष्यामि गालव ।
 पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२ ॥
 मूल्येनाऽपि समं कुर्यां तवाऽहं द्विजसूतम ।
 पौरजानपदार्थं तु ममाऽर्थो नाऽऽत्मभोगतः ॥ १३ ॥
 कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रवच्छति ।
 न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यशसा न च ॥ १४ ॥
 सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवाम्मम ।
 कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ १५ ॥

तसा तो घोर नरकास जात नाही (८). [नारद सांगतोः-] हें आणि दुसरें अनेक प्रकारचें गालवाचें भाषण ऐकून नराधिपति उशीनरानें त्याला उत्तर दिलें:- (९) ' गालवा, तूं म्हणतोस तें मीं ऐकलें; परंतु ब्राह्मणा, दैव बलवान् आहे. खरोखर, माझे मन (तुझ्या सांगण्याप्रमाणें करण्याला) अनुकूल आहे (१०). परंतु, द्विजश्रेष्ठा, (तूं सांगतोस) असले घोडे माझ्या पार्शीं दोनशेंच आहेत. इतर प्रकारचे माझे कित्येक हजार घोडे आहेत (११). यासाठीं द्विजा गालवा, मीहि हिच्या पोटीं एकच पुत्र उत्पन्न करीन, आणि अशा रीतीनें इतरांनीं आचरिलेला मार्ग मीहि आचरीन (१२). द्विजश्रेष्ठा, (उरलेल्या दोनशें अश्यांचें) मूल्य देऊनहि मी तुझी भरपाई केली असती, परंतु नगरवासी आणि देशवासी लोकांकरितांच माझे धन आहे, आपल्या उपभोगाकरितां नाही (१३). कारण, जो राजा परक्याचें (प्रजाजनाचें) धन स्वैरपणानें देऊन टाकतो, त्याला, धर्मात्म्या गालवा, धर्महि प्राप्त होत नाही आणि यशहि प्राप्त होत नाही (१४). याकरतां, माझ्या एका पुत्राच्या उत्पत्तीकरतां,

तथा तु बहुधा कन्यासुक्तवन्तं नराधिपम् ।

उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६ ॥

उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।

रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७ ॥

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।

उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ १८ ॥

हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।

वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १९ ॥

ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।

शिविर्नाम्नाऽभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २० ॥

उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।

कन्यां प्रयातस्तां राजन्दष्टभान्विनतात्मजम् ॥ २१ ॥ [३८९१३]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि

भगवद्भ्यानपर्वणे गालवचरिते अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

ही देवकन्येसारखी कुमारी तूं मला दे, मी स्वीकारतो' (१५). याप्रमाणें नराधिपति उशीनरानें पुष्कळ प्रकारांनीं कन्येविषयीं सांगितल्यानंतर द्विजश्रेष्ठ गालवानें त्याचा सत्कार केला (१६). उशीनराकडून कन्येचा स्वीकार करवून गालव वनास निघून गेला; आणि, पुण्यवान् पुरुष संपत्तीचा उपभोग घेतो, त्याप्रमाणें तो उशीनर ती कन्या प्राप्त झाल्यानंतर (तिला घेऊन) पर्वतांच्या कंदरांत, नद्यांच्या प्रवाहात, नानाप्रकारच्या उद्यानात, वनांत व उपवनांत, रमणीय प्रासादांत, प्रासादाच्या शिखरांवर, वातायनात आणि विमानांत, त्याचप्रमाणें गर्भगृहात रमूं लागला (१७-१९). त्यानंतर योग्य काळीं त्याला बालसूर्यासारखा तेजस्वी पुत्र झाला; तो पुढें शिवि नावानें विख्यात नृपश्रेष्ठ झाला (२०). तेव्हां तो गालव ग्राहण त्याच्याकडे येऊन त्या कन्येला घेऊन निघाला, तो (वाटेंत) विनतापुत्र गरुड त्याच्या दृष्टीस पडला (२१)-

त्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वणीतील भगवद्भ्यान-उपवनांत गालव-

चरिताविषयीं ११८ वा अध्याय संपला.

अध्याय ११९

[गालव विश्वामित्राला गुरुदक्षिणा म्हणून अश्व व कन्या देतो.]

—:ॐ:—

नारद उवाच — गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ।

दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तामिह वै द्विज ॥ १ ॥

गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ।

चतुर्भागावशिष्टं तदाचरुषौ कार्यमस्य हि ॥ २ ॥

सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं वदतां वरः ।

प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैष सम्पत्स्यते तव ॥ ३ ॥

पुरा हि कान्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुताम् ।

भार्यार्थेऽवरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४ ॥

एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।

भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५ ॥

ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्थालयं गतः ।

अश्वतीर्थे ह्यल्लब्ध्वा दत्तवान्प्रायिव्राथ वै ॥ ६ ॥

नारद म्हणाला: — “ तेव्हां विनतापुत्र गरुड गालवाला हंसून झणाला ‘ ब्राह्मणा, आज मी तुला कृतार्थ झालेला पहात आहे हे माझे सुदैव आहे’ (१). परंतु गरुडाचे हे शब्द ऐकून, गालवाने त्याला ते कार्य चतुर्थांशाने उरले असल्याचे सांगितले (२). तेव्हां वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ असलेला सुपर्ण (गरुड) त्या गालवाला म्हणाला:— ‘ (आणखी दोनशे अश्व मिळवण्याचा) प्रयत्न तू करू नको. तो तुझा प्रयत्न सिद्धीस जाणार नाही (३). कारण पूर्वी कान्यकुब्ज देशात गाधीची कन्या सत्यवती हिचा भार्या करण्याकरिता ऋचीकाने मागणी घातली; तेव्हां, गालवा, गाधीने त्यास सांगितले की, भगवन्ता ऋचीका, एका बाजूने काळे कान असलेले चन्द्रासारखे तेजस्वी हजार घोडे तू मला दे (४-५). तेव्हां ‘ ठीक आहे ’ असे म्हणून ऋचीक वरुणाच्या स्थानास गेला आणि अश्वतीर्थावर त्याचा ते घोडे मिळून त्याने ते

इष्टा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।
 तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्ते तैः पार्थिवैस्तदा ॥ ७ ॥
 अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।
 नीयमानानि संतारे हृतान्यासन्नितस्तया ॥ ८ ॥
 एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचिन् ।
 इमाश्चशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ॥ ९ ॥
 विश्वामित्राय धर्मात्मन्षड्भिरश्वशतैः सह ।
 ततोऽक्षि गतसम्प्लोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम ॥ १० ॥
 गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।
 आदायाऽश्वाश्च कन्यां च विश्वामित्रपुषागमत् ॥ ११ ॥
 अश्वानां काक्षितार्थानां षडिमानि शतानि वै ।
 शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ १२ ॥
 अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।
 चतुर्थं जनयत्त्रेकं भवानपि नरोत्तमम् ॥ १३ ॥

(गात्रि) राजाला दिले (६). नन्तर पुण्डरीक नांवाचा यज्ञ करून राजानें ते घोडे (दक्षिणा म्हणून) जाळणाना दिले, आणि त्याच्यापासून दोन-दोनशें घोडे विकत घेऊन त्या (तीन) राजांनी ते मिळविले (७). बाकीचे चारशें घोडे, द्विजश्रेष्ठा, गालवा, उतारांतून नेले जात असतां वितस्तेनें हरण केले (८). याप्रमाणें, गालवा, अप्राप्य वस्तु प्राप्त करून घेणें केव्हांहि शक्य नाहीं. यासाठी, धर्मात्म्या गालवा, दोनशें घोड्यांबद्दल ही कन्या, (मिळालेल्या) सहाशें घोड्यांसह तूं त्या विश्वामित्राला अर्पण कर. त्याच्या योगानें द्विजश्रेष्ठा गालवा, तूं दुःखातून मुक्त व कृतकृत्य होशील " (९-१०). तेव्हां गालव गरुडाला ' ठीक आहे ' असें म्हणून गरुडासह अश्व आणि कन्या घेऊन विश्वामित्राकडे गेला (११). [तेथें गेल्यावर गालव विश्वामित्राला म्हणालाः-] 'आपण मागितलेल्या घोड्यांपैकी हे सहाशें घोडे आणि दोनशें घोड्यांबद्दल ही कन्या आपण स्वीकारावी (१२). हिच्या पोटी (तीन) राजर्षींनी तीन धार्मिक पुत्र उत्पन्न केले असून, आपणादि चतुर्था

पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।
 भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्या यथासुखम् ॥ १४ ॥
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।
 कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥
 किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।
 पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ १६ ॥
 प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ।
 अश्वाश्चाऽऽश्रममासाद्य चरन्तु मम सर्वशः ॥ १७ ॥
 स तथा रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
 आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १८ ॥
 जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
 संयोज्याऽर्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १९ ॥
 अथाऽष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ।
 निर्यात्य कन्यां शिष्यायं कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ २० ॥

एक नरश्रेष्ठ (पुत्र) उत्पन्न करावा (१३). अशा रीतीने आपले भाळशें
 अश्व पूर्ण होऊं या. आपल्या ऋणातून मुक्त झाल्यावर मी माझ्या सुखास
 नेईल त्याप्रमाणें तप करणार आहे ' (१४). गळड पक्ष्यासह त्या
 गालवाला आणि त्या सुस्वरूप कन्येला पाहून, विश्वामित्र पुढील प्रमाणें
 बोलला:— (१५) ' गालवा, पूर्वीच तूं ही कन्या मला कां दिली नाही ?
 मलाच (हिच्यापासून) चार कुलवर्धक पुत्र झाले असते (१६). असो. आतां
 एका पुत्रफळाच्या प्राप्तीकरितां मी ही तुझी कन्या स्वीकारतो. घोज्यांनाहि माझ्या
 आश्रमास आणून सर्वत्र फिरूं या ' (१७). नंतर त्या कन्येशीं रममाण
 होऊन महातेजस्वी विश्वामित्रानें त्या माधवीच्या पोटीं अष्टक नांवाचा पुत्र
 उत्पन्न केला (१८). तो पुत्र जन्मास आल्याबरोबर, महाद्युति विश्वामि-
 त्रानें त्याला धर्मार्थांचा उपदेश करून ते घोडे दिले (१९). नंतर अष्टक
 सोमपुराप्रमाणें दिव्य अशा नगरास गेला. कन्या शिष्याला (गालवाला)
 परत देऊन कौशिक (विश्वामित्र) हि वनास गेला (२०).

१ निर्यात्य प्रत्यर्थी । शिष्याय गालवाय (नी.)

गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।
 मनसाऽतिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २१ ॥
 जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथाऽपरः ।
 सत्यधर्मस्तथाऽन्यो यज्ञा चापि तथाऽपरः ॥ २२ ॥
 तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।
 चत्वारश्चैव राजानस्तथा चाऽहं सुमध्यमे ॥ २३ ॥
 गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।
 पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २४ ॥ [३९१५]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयालिक्यामुद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतानपर्वणि गालवचरिते एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९

गालवहि गरुडासमक्ष (गुरुची) दक्षिणा देऊन टाकल्यावर
 अत्यन्त संतुष्ट मनाने कन्येला पुढील प्रमाणे म्हणालाः— (२१)
 'तुझ्यापासून एक दानशूर पुत्र जन्मास आला; त्याप्रमाणे दुसरा शूर पुत्र जन्मला;
 तिसरा सत्यधर्मात रत असलेला पुत्र जन्मला आणि चवथा यज्ञकर्ता पुत्र जन्मला
 (२२). त्या अर्घी सुंदरी तू आतां चल. ह्या पुत्राच्या योगाने तू तुझ्या
 पित्याला, चार राजांना, आणि सुमध्यमे, मलाहि तारिले आहे ' (२३).
 असे म्हणून गालवाने पन्नगभक्षक गरुडाला निरोप दिला आणि ती कन्या
 तिच्या पित्याला परत देऊन तो (तपासाठी) वनासच निघून गेला (२४).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीतान-उपपर्वत गालव
 चरिताविषयी ११९ वा अध्याय संपला.

अध्याय १२०

[माधवीची तपस्या; ययाति राजाला स्वर्गप्राप्तानंतर पडलेल्या मोह]

नारद उवाच— स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामैः स्वयंवरम् ।
 उपगम्याऽऽश्रमपदं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ १ ॥
 गृहीतमाल्यदासां तां रथमारोप्य माधवीम् ।
 पूर्यदृश्व भगिनीमाश्रमे पर्यधावताम् ॥ २ ॥
 नागयक्षमनुष्याणां गन्धर्वमृगपक्षिणाम् ।
 शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३ ॥
 नानापुरुषदेशानामीश्वरैश्च समाकुलम् ।
 ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम् ॥ ४ ॥
 निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।
 वरानुत्क्रम्य सर्वास्तान्वरं वृतवती वनम् ॥ ५ ॥
 अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्य च बन्धुषु ।
 उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६ ॥

नारद म्हणाला :— ‘‘त्या (ययाति) राजाला गंगा-यमुनांच्या संगमावरील
 आश्रमास जाऊन, त्या कन्येचा पुन्हा स्वयंवर करण्याची इच्छा झाली
 (१). यासाठी, पुष्पमाळा घेतलेल्या त्या भगिनी माधवीला रथात बसवून
 तिचे भाऊ पूरु व यदु (वरशोधनार्थ) आश्रमात (तपोवनांत) सर्वत्र फिरले (२).
 नाग, यक्ष व मनुष्य यांचा त्याचप्रमाणे गन्धर्व, मृग, पक्षी, यांचा—(नेहमी)
 पर्वत, वृक्ष व वन यात घरे करून राहणाऱ्यांचा—तेथे संगम झाला होता
 (३). ते वन नानापुरुष-देशीयांच्या अधिपतींनी भरलेले असून ब्रह्मकल्प
 ऋषींनी सर्वत्र व्यापलेले होते (४). परंतु अनेकवर दाखविले जात असता,
 त्या उत्कृष्ट वर्ण असलेल्या कन्येने त्या सर्व वरांना सोडून वनालाच वर म्हणून
 वरिले. [वनवास पत्करला.] (५). ती ययातीची कन्या (माधवी)
 रथातून उतरून बन्धुजनांस नमस्कार करून पवित्र वनास जाऊन तप करू

१ स तु राजा आश्रमपदमुपगम्य कर्तुकामः अभूदिति शेषः (नी.) २ पर्यधावतां
 वदन्वेषणायेत्यर्थः । (नी.) ३ वनं वनवासं (नी.)

उपवामैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
 आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगवारिणी ॥ ७ ॥
 वैदूर्याकुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।
 चरन्ती श्लक्ष्णव्याणि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८ ॥
 स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरमानि शुचीनि च ।
 पिवन्ती वारिमुखानि शीतानि त्रिमलानि च ॥ ९ ॥
 वनेषु मृगराजेषु व्याघ्रविप्रोषिषेषु च ।
 दावाग्निविप्रयुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १० ॥
 चरन्ती हरिणैः सार्व मृगीव वनचारिणी ।
 चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृतम् ॥ ११ ॥
 यथातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।
 बहुवर्षसहस्रायुर्युज्जे कालधर्मणा ॥ १२ ॥
 पूरुर्षुश्च द्वौ वंशे वर्धमानौ नरोत्तमौ ।
 ताभ्यां प्रतिष्ठितौ लोके परलोके च नाहुषः ॥ १३ ॥

लागली (६). नानाप्रकारच्या उपवासांनी, दीक्षानीं आणि नियमांनीं शरीर हलकें करून ती मृगवृत्तीनें राहूं लागली (७). वैदूर्याकुरासारखीं मृदु व हरित, कडु, गोड कोमल तृणें खाऊन, आणि पवित्र सरितांचीं सुरस, शुद्ध, शीत व स्वच्छ असलेलां उ कृष्ट जळें पिकून, व्याघ्रनीं वर्जिलेल्या आणि मृग हेच राजे असलेल्या वनामध्ये आणि दावाग्निरहित असलेल्या निर्जन अरण्यामध्ये वन्य हरिणांप्रमाणें हरिणाबरोबर फिरून, तिनें ब्रह्मचर्यानें युक्त असा विपुल धर्म आचरिल (८-११). इकडे ययाति प्राचीन राजाचा आचार पाळून अनेक सहस्र वर्षांचें आयुष्य भोगल्यावर क लवश झाला (१२). पूरु आणि यदु हे दोघे नरश्रेष्ठ (ययातीचा) वंश वाढविणारे होते, त्यानीं नहुषपुत्र

१ आत्मनः चित्तस्य लघुतां रागद्वेषादिमलराहित्येन सूक्ष्मार्थभेदने शीघ्रताम्।(नी.)
 वर अर्थ प्र. चं. रा. प्रमाणें केला आहे. २ व्याघ्राणां विप्रोषितं पर्यटनं येषु (नी.) वर
 अर्थ प्र. चं. रा. प्रमाणें केला आहे. ३ युयुजे योगं प्र तवान्, कालधर्मणा मृत्युना (नी.)

महीपते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ।
 महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गाङ्ग्यफलभुग्भिधुः ॥ १४ ॥
 बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ।
 राजर्षिषु निषण्णेषु महीयस्तु महर्षिषु ॥ १५ ॥
 अवमेने नरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ।
 ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६ ॥
 ततस्त्वं बुबुधे देवः शक्रो बलनिषूदनः ।
 ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगत्येवमब्रुवन् ॥ १७ ॥
 विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् ।
 को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ॥ १८ ॥
 कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वाऽनेन तपश्चितम् ।
 कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९ ॥
 एवं विचारयन्तस्ते राजानं स्वर्गवासिनः ।
 दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २० ॥

ययाति इहलोकीं आणि परलोकीं प्रतिष्ठा पावला (१३). भूपति दुर्योधना,
 समर्थ व महर्षिकल्प नृपति ययाति स्वर्गांत राहून स्वर्गातील उत्कृष्ट फळांचा
 उपभोग घेऊं लागला (१४). अशा रीतीने अनेक वर्षसहस्रांनीं मोजण्या-
 इतका पुष्कळ काळ गेल्यानंतर, एकदा महान् राजर्षि व महर्षि बसले असता
 ययातीची बुद्धि मूढ बनून व मन गर्वनें व्याप्त होऊन, त्यानें सर्व नरांचा,
 देवांचा आणि ऋषिगणांचा अपमान केला (१५-१६). तेव्हा बलासुर-
 नाशन इन्द्र देवानें त्यास ओळखले, आणि सर्व राजर्षि ' धिक्, धिक् '

असेच म्हणाले (१७). नहुषपुत्र ययातीला पाहून (त्याच्यामध्ये) विचार
 सुरू झाला कीं, ' हा कोण ? कोणत्या राजाचा पुत्र ? स्वर्गास कसा आला ?
 (१८) हा कोणत्या कर्मानें सिद्धि पावला ? ह्यानें तपाचा संचय कोठें
 केला ? स्वर्गांत ह्याच्याविषयीं माहिती कशी आहे ? आणि ती कोणाकडे
 आहे ? ' (१९) याप्रमाणें राजाविषयीं विचार करणारे ते स्वर्गाचे रहिवासी
 ययाति नृपतीविषयीं एकमेकांकडे पाहून प्रश्न करूं लागले (२०).

विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।

पृष्ठा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाऽब्रुवन् ॥ २१ ॥

सर्वे ते द्यावृतज्ञाना नाऽभ्यजानन्त तं नृपम् ।

स मुहूर्तादथ नृपो हतौजाश्चाऽभवत्तदा ॥ २२ ॥ [३९३७]

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते यथास्मिन्नेहे
विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

शेंकडों विमानपाल, तसेच स्वर्गद्वाराचे रक्षक आणि आसनपाल यांना विचारलें असतां, ते सर्वजण ' आम्हाला माहित नाही ' असेच म्हणाले (२१) कारण त्या सर्वांची बुद्धि (तमानें) आवृत झाल्यामुळे त्यांनीं त्या राजाला ओळखलें नाही. इकडे एका मुहूर्तांत तो (ययाति) राजा निस्तेज झाला " (२२).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्यान-उपपर्वत गालवचरितामध्वें
ययातीच्या मोहाविषयी १२० वा अध्याय संपला.

अध्याय १२१

[ययाति राजाचें स्वर्गांतून पतन व दौहित्रांचो त्याला प्रार्थना.]

नारद उवाच— अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।

कम्पितेनेव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ १ ॥

म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।

विघूर्णन्स्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ २ ॥

अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः ।

शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीतलम् ॥ ३ ॥

नारद म्हणालाः— 'त्यानन्तर ययाति राजा आपल्या स्थानापासून चलित होऊन आसनावरून च्युत झाला. त्याचें मन धरधर कांपूं लागून दुःखाग्नीनें त्यास घासलें (१). त्याच्या पुष्पमाळा कोमेजून गेल्या, बुद्धि नष्ट झाली, मुकुट व अंगद गळून पडले, तो गरगर फिरूं लागला, त्याचीं सर्व गात्रें गलित झालीं आणि अलंकार व वस्त्रें गळून पडलीं (२). तो स्वतः अदृश्य होऊन इतरांकडे बारीवार पाहून न पाहिल्यासारखें करूं लागला. अशा रीतीनें तो राजा भ्रमिष्ट होऊन शून्य मनानें पृथ्वीतलावर पडणार, इतक्यांत त्याच्या

किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
 येनाऽहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४ ॥
 ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाऽप्सरसस्तथा ।
 अपश्यन्त निरालम्बं तं ययातिं परिच्युतम् ॥ ५ ॥
 अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ।
 ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्य शासनात् ॥ ६ ॥
 अतीव मदमत्तस्त्वं न कश्चिन्नाऽवमन्यसे ।
 मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नाऽहंस्त्वं पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥
 न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ।
 पतेयं मत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुषात्मजः ॥ ८ ॥
 पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ॥ ९ ॥
 चतुर्गोऽश्पत नृपस्तेषां मध्ये पपात ह ।
 प्रतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीनरोऽष्टकः ॥ १० ॥

मनांत विचार आला कीं, अशी कोणती अशुभ व पुण्यनाशक गोष्ट मीं
 मनात आणिली, कीं, जिच्या योगानें मीं माझ्या स्थानापासून चलित
 झालों ! (३-४). तथापि तेथें जमलेले ते सर्व राजे, सिद्ध आणि अप्सरा,
 निराधार होऊन (स्वर्गांतून) खालीं पडत असलेल्या ययातीकडे पहातच
 राहिले (५). इतक्यात, क्षीणपुण्य लोकाना खालीं ढकलून देणारा कोणी
 एक पुरुष येऊन, दवराज इन्द्राच्या आज्ञेवरून, राजा दुर्योधना, ययातीस
 म्हणालाः—(६). ' तूं अत्यंत मदमत्त झाला असून, कोणाचा अवमान केला
 नाहीस असें झालें नाहीं. ह्या तुझ्या गर्वानेंच तुझा स्वर्ग गेला. राजपुत्रा, तूं
 (स्वर्गाळा) पात्र नाहीस (७). तुला आतां येथें कोणी ओळखीत नाहीं.
 तूं जा, पड, ' अस तो त्यास म्हणाला. तेव्हां, ' (पडावयाचेंच तर) मीं
 सज्जनांमध्ये पडतो ' असें त्रिवार म्हणून, ज्ञानवन्तामध्ये श्रेष्ठ असलेला नहुष-
 पुत्र ययाति पडण्याच्या वेतांन असता 'आपण कोठें पडावें' याचा विचार करूं
 लागला. ह्याच वेळीं नैमिषारण्यांत चार नृपश्रेष्ठ(एकत्र जमलेले)ययाति राजास
 दिसले आणि त्याच्या मध्येच तो पतन पावला. प्रतर्दन, वसुमना, उशीनरपुत्र

धर्मदूषणं पुण्यनाशकं (नी.) २ प्रज्ञायसे हीनतेजस्त्वेन अपराशत्वात् (नी.)

वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ।
 तेषामश्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ॥ ११ ॥
 भूमौ स्वर्गे च सम्बद्धां नदीं धूममयीमिव ।
 गङ्गां गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥ १२ ॥
 श्रीमत्स्ववभृथाश्रेषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ।
 मध्ये निपतितो राजा लोकापालोपमेषु सः ॥ १३ ॥
 चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहासिषु ।
 पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसंक्षये ॥ १४ ॥
 तमाहुः पार्थिवाः सर्वे दीप्यमानमिव श्रिया ।
 को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ १५ ॥
 यक्षो वाऽप्यथवा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ।
 नहि मानुषरूपोऽसि को वाऽर्थः कांक्ष्यते त्वया ॥ १६ ॥

शिबि आणि अष्टक हे राजे (तेथे त्यावेळीं) वाजपेय यज्ञानें सुरेश्वर इन्द्राला तृप्त करीत होते. त्याच्या यज्ञातून निघालेला धूम स्वर्गद्वारास जाऊन पोचला होता, त्याचें अवघ्राण करित ययाति भूमीवर पतन पावला. भूमि आणि स्वर्ग याशीं संलग्न असलेल्या त्या धूममयी नदीचा जणुं, पृथ्वीवर अवतरणाच्या गंगेप्रमाणें आधार घेऊन तो पृथ्वीपति राजा ययाति, लोकापालतुल्य, वैभवशाली आणि यज्ञामध्ये अग्रगण्य असलेल्या त्या आपल्या चार नातलगामध्ये (दौहित्रांमध्ये) पडला (८-१३). राजर्षि ययाति आहुति दिलेल्या जणुं राजसिंहरूपी चार महाग्नीमध्येच, त्याच्या पुण्याचा क्षय झाल्यामुळे, पतन पावला (१४). असो. आपल्या कान्तीनें प्रकाशत असलेल्या त्या ययातीला ते सर्व राजे म्हणाले: - ' तूं कोण ? कोणत्या देशाचा किंवा नगराचा पालनकर्ता ? तूं यक्ष, देव, गन्धर्व किंवा राक्षस ? कारण, तूं मनुष्यासारखा दिसत नाहीस. (येथे येऊन) कोणतें कार्य करण्याची तुझी इच्छा आहे ? ' (१५-१६).

१ एक इवशब्दः पादपूरणार्थः। गंगां नदीमिव धूममयीं लेखांमालम्ब्य निपपात्तेति संबन्ध (नी.) २ प्रतिबन्धुषु दौहित्ररूपेषु (नी.) ३ बन्धुः पालयिता (नी.)

ययातिरुवाच— ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।

पतेयं सत्स्विति श्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥ १७ ॥

राजान ऊचुः— सत्यमेतन्नवतु ते कांक्षितं पुरुषर्षभ ।

सर्वेषां नः ऋतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥

ययातिरुवाच— नाऽहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।

न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९ ॥

नारद उवाच— एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।

माधवीं श्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवद्येदमब्रुवन् ॥ २० ॥

किमागमनकृत्यं ते किं कुर्मः शासनं तव ।

आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१ ॥

तेषां तन्नापितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।

पितरं समुपागच्छद्ययाति सा ववन्द च ॥ २२ ॥

ययाति म्हणालाः—‘मी राजर्षि ययाति क्षीणपुण्य होऊन स्वर्गातून
च्युत झाल्यामुळे ‘सज्जनांमध्ये पडावे’ असा विचार करून मी तेथून तुमच्या-
मध्ये पतन पावलों आहे ’ (१७).

राजे म्हणालेः—‘पुरुषश्रेष्ठा, तुझी ही इच्छा सत्य होवो. आम्हा सर्वांचे
यज्ञफल आणि धर्म तूच घे ’ (१८).

ययाति म्हणालाः—‘मी दान घेऊन धन मिळविणारा ब्राह्मण नाही,
मी क्षत्रिय आहे; आणि परक्याच्या पुण्याचा नाश करण्याकडे माझ्या मनाचा
कल नाही ’ (१९).

नारद म्हणालाः—‘ह्याच वेळीं मृगवृत्तीने संचार करीत तेथे आलेल्या
माधवीला पाहून, त्या राजांनीं अभिवादन करून तिला म्हटलेः— (२०) माते,
तुझ्या येण्याचे कारण काय ? आम्ही तुझी कोणती आज्ञा पाळावी ? कारण,
तपोधने, आम्ही सर्व तुझे पुत्र, अर्थात् तू आम्हा सर्वांस आज्ञा करावी’(२१).
त्याचें तें भाषण ऐकून पराक्लष्टेच्या प्रेमानें माधवी पित्या ययातीकडल

स्पृष्ट्वा मूर्धनि तान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् ।
 दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ॥ २३ ॥
 इमे त्वां तारयिष्यन्ति दृष्टमेतत्पुरातने ।
 अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ॥ २४ ॥
 मयाऽप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्धं प्रतिगृह्यताम् ।
 यस्माद्राजन्मराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ॥ २५ ॥
 तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप ।
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ॥ २६ ॥
 अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाऽब्रुवन् ।
 उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरारुर्य मेदिनीम् ॥ २७ ॥
 मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम् ।
 अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ॥
 तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८ ॥ [३९६५

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि

गालवचरिते ययातिस्वर्गभ्रंशे एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

गेली आणि तिने त्याला वन्दन केले (२२). नंतर त्या पुत्रांच्या मस्तकावर (प्रेमाने) हात ठेऊन ती तापसी म्हणाली:—'राजेन्द्रा, हे माझे पुत्र, अर्थात् तुझे दौहित्र आहेत; हे तुला परके नाहीत (२३). हे तुला तारतील. (दौहित्रांनी मातामहांना तारणे) हे पुराणांत आढळते. राजा, मी तुझे दुहिता माधवी मृगवृतीने राहणारी आहे (२४). मीहि धर्माचा संचय केला आहे. त्यांतून अर्धा तू घे. राजा, सर्व पुरुषांना त्यांच्या अपत्यांनी मिळविलेल्या (पुण्यरूप) फळाचा भाग मिळत असतो, म्हणूनच ते आपणाला दौहित्र व्हावे अशी इच्छा करतात, जशी, पृथ्वीपति ययाती, (मला गालवाच्या हाती देतांना) तू केली होती. ' माधवाचे हे भाषण ऐकून, स्वर्गातून च्युत झालेल्या मातामहाला तारुं इच्छिणारे ते सर्व पार्थिव नृपति, जननी माधवीला शिरसा वन्दन करून, मातामह ययातीला नमस्कार करून, आपल्या उच्च, अनुपम व स्निग्ध स्वरांनी पृथ्वीला दुमदुमवून, तेंच म्हणूं लागले. इतक्यात गालवहि तेथे येऊन राजा ययातीस म्हणाला:—' माझ्या तपाचा आठवा भाग घेऊन तू स्वर्गास जा ' (२५-२८).

आप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वणातील भगवद्दान-उपपर्वणात गालवचरितांत ययातीचे स्वर्गातून पतन यात्रिषष्टी १२१ वा अध्याय संपला.

अध्याय १२२

[दौहित्रांच्या पुण्यानें यथातीर्णे पुन्हां स्वर्गारोहण.]

नारद उवाच— प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरैर्ब्रह्मणः ।
 ममारुरोह नृपतिरस्पृशन्वसुधातलम् ।
 ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव त्रिगतज्वरः ॥ १ ॥
 दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
 दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥ २ ॥
 ततो वसुमनाः पूर्वैश्चैरुच्चारयन्वचः ।
 ख्यातो दानपतिलोके व्याजहार नृपं तदा ॥ ३ ॥
 प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्ववर्षेष्वर्हया ।
 तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ४ ॥
 यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम् ।
 यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ५ ॥

नारद म्हणालाः— “ त्या सज्जनांनीं नरश्रेष्ठ ययाति राजाला (आपला मातामह म्हणून) ओळखताच तो भूतलाला स्पर्श करीनासा होऊन वर स्वर्गास चढूं लागला, त्याला दिव्यरूप प्राप्त होऊन तो निश्चिन्त झाला (१) दिव्य पुष्पमाला धारण करून, दिव्य अलंकारांनीं भूषित होऊन, आणि दिव्य गंधांनीं व गुणांनीं युक्त होऊन तो पायांनीं पृथ्वीला स्पर्श करीनासा झाला (२). त्यानंतर दानपति म्हणून लोकांत प्रख्यात असलेला (त्याचा दौहित्र) वसुमना हा इतरांच्या आधीं उच्च स्वरांनें भाषण करून राजा ययातीला म्हणालाः— (३) ‘ इहलोकीं क्रोणत्याहि वर्णामध्ये निन्दा होऊं दिल्यावांचून जें (पुण्य) मी संपादन केलें आहे, तें सर्व मी तुला देतो. तें तुला मिळो (४). दानशील म्हणून मला जें पुण्यफल मिळालें असेल, क्षमाशील म्हणून मला जें फळ मिळालें असेल, आणि अन्याधान करण्यानें मला जें फळ मिळालें असेल, तें सर्व तुला मिळो’ (५).

१ आधाने अन्याधानोपलक्षिते श्रौतधर्मे (नी.)

ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुत्रवः ।

यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥ ६ ॥

प्राप्तवानस्मि यल्लोके क्षत्रवंशोद्भवं यशः ।

वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ७ ॥

शिविरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ।

यथा बालेषु नारीषु वैहाय्येषु तथैव च ॥ ८ ॥

सङ्करेषु निपातेषु तथा तद्व्यसनेषु च ।

अनृतं नोक्तूर्ध्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥ ९ ॥

यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्कामसुखानि च ।

त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ १० ॥

यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।

प्रतिः शतक्रतुश्चैव तेन सत्येन खं व्रज ॥ ११ ॥

अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवसुतः ।

अनेकशतयज्जानं नाहुषं प्राप्त्र धर्मवित् ॥ १२ ॥

द्वयानंतर क्षत्रियश्रेष्ठ प्रतर्दनहि म्हणाला:- ' नित्य धर्मरत आणि नित्य युद्धपरायण राहून, इहलोकां क्षत्रियवंशांत जन्म पावल्यामुळे जें यश मी मिळविलें आहे, त्याचप्रमाणें ' वीर ' पदवी संपादण्याचें जें फळ (पुण्य) मला मिळालें आहे, तें तुला प्राप्त होवो ' (६-७). नंतर बुद्धिमान् उशीनरपुत्र शिवि मधुर वाणीने म्हणाला:- ' जर बालामध्ये, स्त्रियामध्ये, त्याचप्रमाणें थट्टा करण्याजोग्या मित्रमंडळीमध्ये, प्रतिज्ञामध्ये, आपत्तीमध्ये, आणि (द्यूतादि) व्यसनामध्ये मी पूर्वी कधी असत्य बोललों नसेन, तर त्या सत्यानें तूं स्वर्गास जा (८-९). जर राजा, मी माझे प्राण, माझे राज्य आणि विषयसुखें हीं टाकीन, पण सत्य टाकणार नाहीं, हें खरें असेल, तर त्या सत्यानें तूं स्वर्गास जा (१०). जर माझ्या सत्यानें धर्म, अग्नि आणि इन्द्र माझ्यावर संतुष्ट झाले असतील, तर त्या सत्यानें तूं स्वर्गास जा ' (११). नंतर धर्मवेत्ता माधवीसुत कुशिकपुत्र राजर्षि अष्टक अनेक शतके यज्ञ केलेल्या नहुषपुत्र ययातीकडे येऊन म्हणाला:- (१२).

१ वैहाय्येषु परिहासेन ललनीयेषु स्थालसंबन्ध्यादिषु (नी.) २ निपातेषु आपत्सु, व्यसनेषु संकटेषु द्यूतादिषु, खं स्वर्गम् (नी.)

शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्रिताः प्रभो ।
 क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥ १३ ॥
 न मे रत्नानि न धनं न तथाऽन्ये परिच्छदाः ।
 ऋतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ १४ ॥
 यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।
 तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ १५ ॥
 एवं सर्वे समस्तैस्ते राजानः सुकृतैस्तदा ।
 ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरक्षसा ॥ १६ ॥
 दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
 चतुर्षु राजवंशेषु सम्भूताः कुलवर्धनाः ।
 मातामहं महाशानं दिवमारोपयन्त ते ॥ १७ ॥

राजान ऊचुः—राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।

दौहित्रास्ते वर्यं राजन्दित्रमारोह पार्थिव ॥ १८ ॥ [३९८३]

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वाणे भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते ययाति-
 स्वर्गारोहणे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

समर्था, मी शेकडों पुण्डरीक, गोसव आणि वाजपेय ऋतु केले आहेत; त्याचें फळ तुला प्राप्त होणे (१३). माझ्या जवळचीं रत्ने, धन आणि इतर सामान यापैकीं कशाचा मी त्या ऋतूंमध्ये उपयोग केला नाही असें नाही, हें सत्य असेल, तर त्या सत्यानें तूं स्वर्गास जा' (१४). [नारद सांगतोः—] याप्रमाणे जसे जसे ते दौहित्र त्या नराधिपाला बोलले, तसा तसा पृथ्वीला सोडून तो राजा (ययाति) स्वर्गास (चढत) चालला (१५). याप्रमाणें त्या सर्व राजानीं आपल्या समस्त सुकृतानीं स्वर्गापासून भ्रष्ट झालेल्या ययातीला तत्काल अनायासे तारिलें (१६). चार राजवंशांमध्ये जन्म पावलेल्या त्या कुलवर्धन दौहित्रानीं यज्ञ-दानानीं संपादिलेल्या आपल्या धर्मानें (पुण्यानें) आपल्या महाशानी मातामहास (ययातीस) स्वर्गास चढविलें (१७). राजे म्हणालेः—' राज-धर्माच्या सर्वगुणानीं संपन्न, किंबहुना सर्व धर्माच्या आधिक्यानें संपन्न असे, राजा, आम्ही तुझे दौहित्र आहों. (आमच्या पुण्याच्या बळानें) राजा, तूं स्वर्गास चढ' (१८).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वातील भगवद्गीता-उपपर्वत गालवचरितांत ययातीच्या स्वर्गारोहणाविषयी १०३ वा अध्याय संपला.

अध्याय १२३

[स्वर्गांत ब्रह्मदेव ययातीला त्याची चूक समजावून सांगतो. ययाति-आर्यांक आणि गालवाख्यान यांचे तात्पर्य.]

नारद उवाच— सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
 अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १ ॥
 अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना ।
 परिष्वक्तश्च पुष्पेन वायुना पुष्पगन्धिना ॥ २ ॥
 अचलं स्थानमासाद्य दौहित्रकलनिर्जितम् ।
 कर्मभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३ ॥
 उपगीतोयनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
 प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ ४ ॥
 अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः ।
 अर्चितश्चोत्तमार्घेण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५ ॥
 प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तद्युवाच पितामहः ।
 निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६ ॥

नारद म्हणाला:—“(याप्रमाणें) विपुल दक्षिणा देणाऱ्या त्या सज्जन राजांनीं (पुण्यार्पणानें) ययातीला स्वर्गास चढविल्यानंतर, आपल्या त्या दौहित्र ना निरोप देऊन तो स्वर्गांत राहूं लागला (१). तेव्हा त्याच्यावर नानाप्रकारच्या पुष्पांच्या सुगंधानां युक्त अशी पुष्पवृष्टि झाली. सुगन्धयुक्त पवित्र वायूने त्यास आलिंगन दिलें (२). दौहित्राच्या पुण्यानें मिळविलेल्या अचल स्थानास पोचल्यावर, त्याचीं स्वतःचीं कर्मे (सुकृते) त्यास प्राप्त होऊन तो पराक्राष्टेच्या शोभेनें झळकूं लागला (३). गन्धर्वाप्सरांच्या गणांनीं त्याच्याजवळ जाऊन गायन व नर्तन केलें, आणि दुन्दुर्भांच्या आवाजांनीं स्वर्गांत प्रेमानें त्याचें स्वागत केलें (४). निरनिराळ्या देवर्षांनीं, राजर्षांनीं व चारणांनीं त्याची स्तुति केली आणि देवांनींहि उत्कृष्ट अर्घ्यानें पूजा करून त्याचें अभिनन्दन केलें (५). अशा रीतीनें त्याला पुन्हा स्वर्गसुख प्राप्त होऊन तो सुखी व शान्तचित्त झाल्यावर पितामह (ब्रह्मदेव) त्याला आपल्या भाष-

१ वर्षेण वृष्ट्या (नी.)

सा. १७

चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोक्येन कर्मणा ।
 अक्षयस्तत्र लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाऽक्षया दिवि ॥ ७ ॥
 पुनस्त्वयैव राजर्षे सुकृतेन विघातितम् ।
 आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ॥ ८ ॥
 येन त्व नाऽभिर्जानन्ति ततोऽज्ञातोऽपि पातितः ।
 प्रीत्यैव चाऽसि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहाऽऽगतः ॥ ९ ॥
 स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ।
 अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ १० ॥

यथातिरुवाच— भगवन्संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं छेतुमर्हसि ।

न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ ११ ॥

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।

अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महत्फलम् ॥ १२ ॥

गांनीं संतुष्ट करीत म्हणालाः—(६). ' (स्वर्गादि) लोकाची प्राप्ति करून देणाऱ्या कर्मानें तूं चतुष्पाद' (संपूर्ण) धर्माचा संचय केला. त्यानें तुला हा अक्षय लोक मिळाला आणि दुलोकांत अक्षय कीर्तिहि मिळाली (७). पण राजर्षी, तूंच आपल्या सुकृतानें (माझ्यासारखा दुसरा कोणी नाही ह्या बोलण्यानें) सर्व स्वर्गवासीयाचें मन दुखवून क्रोधानें व्याप्त केलें (८). त्यामुळे तुला तें ओळखीनासे झाले आणि तूं अज्ञात म्हणून खालीं ढकलला गेलास. तुझ्या दौहित्रांनीं केवळ प्रेमांमुळे तुला तारल्यामुळे तूं पुन्हा येथें आला आहेस, आणि स्वकर्मानें (पूर्वीं) संपादिलेल्या ह्या अचल, शाश्वत, पुण्य, उत्तम, ध्रुव व अव्यय स्थानास प्राप्त झाला आहेस ' (९-१०).

यथाति म्हणालाः—' भगवन्ता, माझा एक संशय आहे, तो तूं कृपा करून दूर कर. कारण, लोकपितामहा, मी दुसऱ्या कोणाला प्रश्न करूं शकत नाहीं (११). अनेक सहस्र वर्षे प्रजापालन करून वाढविलेलें आणि अनेक यज्ञांच्या व दानांच्या योगानें संपादिलेलें

१ तप, यज्ञ, ज्ञान व दान, किंवा अहिंसा, सत्य, अस्तेय व आनृष्य हे धर्माचे चार पाद होत (नी.) २ सुकृतेन सम्यक् संपादितेन कर्मणा । मया स्वप्नोऽन्यो नास्तीति वाक्प्रयोगेण । ३ तमसा क्रोधेन (नी.) ४ नाभिजानन्ति श्रेष्ठोऽपिमिति नाङ्गीकुर्वन्ति । ततो हेतो अज्ञात. अकीर्त्या तिरोभूतः । (नी.)

कथं तदल्पकालेन क्षीणं यनोऽस्मि पातितः ।

भगवन्नेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्मितान् ।

कथं नु मम तत्सर्वं विप्रनष्टं महाद्युते ॥ १३ ॥

पितामह उवाच— बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।

अनेकक्रतुदानौषैर्यत्त्वयोपार्जितं फलम् ॥ १४ ॥

तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनाऽसि पातितः ।

अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १५ ॥

नाऽयं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।

न शाठ्येन न मायाभिलोको भवति शाश्वतः ॥ १६ ॥

नाऽवमान्यास्त्वया राजन्नधमोत्कृष्टमध्यमाः ।

नहि ज्ञानप्रदग्धासां कश्चिदस्ति क्षमः क्वचित् ॥ १७ ॥

पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।

त्रिषमाप्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १८ ॥

माझे अलोट पुण्य होते (१२). ते अल्पकाळांत कसे क्षीण झाले ?—की ज्यामुळे मला (स्वर्गातून) ढकलून देण्यांत आले. भगवन्ता, मी (माझ्या सुकृताने) निर्मिलेले शाश्वत लोक तू जाणतोस. तर, महातेजस्वी (पितामहा), माझे ते सर्व (पुण्यफल) कसे नष्ट झाले ?' (१३)

पितामह म्हणाला:—'अनेक सहस्र वर्षे प्रजापालन करून वाढविलेले आणि अनेक यज्ञांच्या व दानाच्या ओघांनी संपादिलेले जे तुझे फल (पुण्य), ते अभिमान ह्याच दोषाने क्षीण झाले, ज्यामुळे राजेन्द्रा, स्वर्गवासीयाकडून तुझा धिक्कार होऊन तुला खाली ढकलण्यात आले (१४-१५). राजर्षी, मानाने, बळाने, हिसेने, शाठ्यानं किंवा अनेक मायांनी हा शाश्वत लोक प्राप्त होत नाही (१६). राजा, अधम, उत्कृष्ट आणि मध्यम, यांपैकी कोणत्याहि लोकाचा तू अवमान करू नको; कारण मानरूपी (गर्वरूपी) अग्नीने दग्ध झालेल्याना केव्हांहि कोणत्याहि प्रकारची शान्ति प्राप्त होत नाही (१७). असो. तुझ्या पतनारोहणाची ही कथा जे पुरुष कथन करतील ते संकटांत सापडले असताहि तरतील यात संशय नाही ' (१८).

नारद उवाच— एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।

निर्वन्धताऽतिमात्रं च गालवेन महीपते ॥ १९ ॥

श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां हितमिच्छताम् ।

न कर्तव्यो हि निर्वन्धो निर्वन्धो हि क्षयोदयः ॥ २० ॥

तस्मात्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।

सन्धत्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २१ ॥

ददाति यत्पार्थिव यत्करोति यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।

न तस्य नाशोऽस्ति न चाऽयकर्षो नाऽन्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ २२ ॥

इदं महाख्यानमनुत्तमं हितं बहुश्रुतानां गतरोपरागिणाम् ।

समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधारितं त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्नुते ॥ २३ ॥

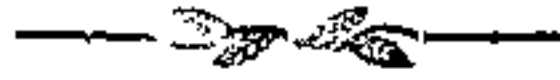
इति श्रीमहाभारते श० सं० वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि
गालवचरिते त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ [४००६]

नारद म्हणालाः—“ राजा दुर्योधना, याप्रमाणें पूर्वी हें संकट ययातीनें
अभिमानानें, आणि गालवानें फाजील आग्रहानें, आपणावर ओढवून घेतलें
(१९). यासाठीं हितेच्छु पुरुषांनीं आपल्या हिताची इच्छा करणाऱ्या
मित्राचें ऐकावें; (फाजील) आग्रह धरूं नये; कारण आग्रहानें परिणामी
नाश होतो (२०). याकरिता, गान्धारीपुत्रा दुर्योधना, तूं हि मान आणि
क्रोध सोड. वीरा, पाण्डवांहीं संधि कर. राजा, चित्तक्षोभ टाक (२१).
राजा, पुरुष जें दान देतो, जें कर्म करतो, जें तप तपतो, अथवा जें हवन
करतो, त्याचा नाश होत नाही आणि व्हासहि होत नाही; आणि दुसरा कोणी
त्याचें फळ भोगीत नाही; तो कर्ताच तें भोगतो. [तसें तुजें कर्म तुलाच
भोगावें लागेल.] (२२). असो. बहुश्रुत आणि क्रोध-राग-रहित पुरु-
षांनीं नानाप्रकारें (नानाशास्त्रयुक्त्यादिकांनीं) निश्चित केलेंलें हें सर्वोत्कृष्ट
हितकारक महाख्यान चागल्या रीतीनें अवलोकन केल्यानें मनुष्याला इहलो-
कात धर्म, अर्थ व काम ह्या त्रिवर्गाचें ज्ञान होऊन तो पृथ्वीचा
उपभोग घेतो ” (२३).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत गालवचरिताविषयी
१२३ वा अध्याय संपला.

अध्याय १२४

[धृतराष्ट्राच्या सांगण्यावरून श्रीकृष्ण पाडवाशीं सख्य करण्याला
दुर्योधनाचें मन वळविण्याचा प्रयत्न करतो.]

धृतराष्ट्र उवाच— भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद ।

इच्छामि चाऽहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच— एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत कौरवः ।

स्वर्ग्यं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ॥ २ ॥

न त्वहं स्ववशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।

अज्ञ दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं नम ॥ ३ ॥

अपुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ।

न शृणोति महाबाहो वचनं साधुभाषितम् ॥ ४ ॥

गान्धारीश्च हृषीकेश विदुरस्य च भीमतः ।

अन्वेषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणाम् ॥ ५ ॥

स त्वं पापमतिं कूरं पापचित्तमचेतनम् ।

अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपन् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र म्हणाला:—“भगवन्ता नारदा, तूं जें म्हणतोस तें सर्व बरोबर आहे, आणि माझीहि अशीच इच्छा आहे. पण, भगवन्ता, मी समर्थ नाहीं” (१).

वैशम्पायन म्हणाला:— याप्रमाणें नारदाला सांगून कौरव धृतराष्ट्र कृष्णाला म्हणाला:—“ केशवा, स्वर्गप्राप्ति करून देणारा, इहलोकीं हितकारक, धर्म्य आणि न्याय्य असाच उपदेश तूं मला केला (२). पण, बाबा कृष्णा, मी स्वतन्त्र नाहीं. वास्तविक, (दुर्योधनानें) आरंभिलेला प्रकार मला पसंत नाहीं. यासाठीं, महाबाहू पुरुषोत्तमा बाबा कृष्णा, शास्त्राचें उल्लंघन करणाऱ्या माझ्या मन्दबुद्धि दुर्योधनाचें मन वळविण्याचा तूं यत्न कर. महाबाहू हृषीकेशा, गान्धारीचा, बुद्धिमान् विदुराचा आणि त्याचें हित इच्छिणाऱ्या भीष्मादि इतर सुहृदांचा सदुपदेश तो ऐकत नाहीं (३-५). यासाठीं तूं स्वतःच त्या दुष्टमति, कूर, दुष्टचित्त, मूर्ख व दुष्टात्म्या दुर्योधन राजाला उपदेश कर (६).

सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्याज्जनार्दन ।
 ततोऽभ्यावृत्य वाष्णेयो दुर्योधनममर्षणम् ॥ ७ ॥
 अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ।
 दुर्योधन निबोधेदं मद्राक्यं कुरुसत्तम ॥ ८ ॥
 शमार्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ।
 महाप्रज्ञ कुले जातः साध्वेत्कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
 श्रुतवृत्तोपसम्पन्न सर्वैः समुदितो गुणैः ।
 दौष्कुलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपन्नपाः ॥ १० ॥
 त एतदीदृशं कुरुर्धथा त्वं तात मन्यसे ।
 धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ॥ ११ ॥
 असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ।
 विपरीता त्वियं वृत्तिरसकृल्लक्ष्यते त्वयि ॥ १२ ॥
 अधर्मश्चाऽनुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ।
 अनिष्टश्चाऽनिमित्तश्च न च शक्यश्च भारत ॥ १३ ॥

असें केल्यानें, जनार्दना, तूं एक अत्यन्त मोठें सुहृत्कार्यं केलें असें होईल. " धृतराष्ट्रानें असें सांगितल्यानंतर, सर्व धर्मार्थांचें तत्त्व जाणणारा वृष्णिकुलोत्पन्न कृष्ण असहिष्णु दुर्योधनाकडे वळून मधुर वाणीनें म्हणालाः—
 " भारता कुरुश्रेष्ठा दुर्योधना, विशेषकरून तुझ्या आणि तुझ्या नातलग्याच्या कल्याणाकरतां मी सांगतो तें तूं समजून घे. महाबुद्धिमन्ता, तूं उच्च कुळांत जन्मलेला, विद्येनें आणि सदाचारानें संपन्न आणि सर्व गुणांनीं युक्त असल्यामुळें (माझ्या) ह्या सदुपदेशाप्रमाणें वागणें तुझे कर्तव्य आहे. दुष्ट कुळांत जन्मलेले, दुष्टात्मे, क्रूर आणि निर्लज्ज तेच, वा दुर्योधना, तूं मनात आणिलें आहेस तसलें वर्तन करताल. ह्या लोकांमध्ये सज्जनाची प्रवृत्ति धर्मार्थांना धरून असलेली आढळते; आणि दुर्जनाची प्रवृत्ति भरतश्रेष्ठा, ह्याच्या विपरीत (उलट) आढळते; परंतु ही विपरीत वृत्ति तुझ्या ठिकाणीं अनेकदा दृष्टीस पडते (७—१२.) आणि ह्या तुझ्या वृत्तीचा परिणाम म्हणजे एक निष्कारण, अत्यंत अनिष्ट, घोर व प्राणघातक अधर्म घडणार असून, भारता,

तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि
 भ्रातृणामथ भृत्यानां मित्राणां च परन्तप ॥ १३ ॥
 अधर्म्यादयश्च स्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ।
 प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः ॥ १५ ॥
 सन्धस्त्वं पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
 तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १६ ॥
 पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ।
 कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ॥ १७ ॥
 अश्वत्थाम्नो विकर्गस्य संजयस्य त्रिविंशतेः ।
 ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परन्तप ॥ १८ ॥
 शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ।
 ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ॥
 तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १९ ॥

(मागाहून) तो टाळता येणें शक्य होणार नाही (१३). तो अनर्थ टाळून तूं स्वतःचें कल्याण करशील; इतकेंच नव्हे तर, परंतप, आपल्या भ्रात्यांचें, आश्रितांचें आणि मित्रांचेंहि कल्याण करशील (१४), आणि एका अधर्म्य आणि अकीर्तिकर कर्मापासून तूं मुक्त होशील. ज्ञानी, शूर, महान् उत्साही, जितचित्त आणि बहुश्रुत असलेल्या पाण्डुपुत्राशीं, भरतर्षभा पुरुषश्रेष्ठा, तूं संधि कर. तें हिताचें असून बुद्धिमान् धृतराष्ट्राला, पितामह भीष्माला, द्रोणाला, महामति विदुराला, कृपाला, सोमदत्ताला, बुद्धिमान् बाह्लीकाला, अश्वत्थाम्याला, विकर्णाला, संजयाला, त्रिविंशतीला, तुझ्या पुष्कळशा ज्ञातिबंधूंना आणि मित्रांनाहि, परंतप, पसंत आहे (१५-१८). बाबा, (पांडवाशीं) सलोखा करण्यामध्ये सर्व जगताचें कल्याण होणार आहे. तूं उच्च कुळात जन्मलेला असून अकार्याची लज्जा बाळगणारा, विद्यासंपन्न आणि अक्रूर आहेस. बा भरतश्रेष्ठा, तूं आपल्या पित्याच्या आणि मातेच्या आज्ञेप्रमाणें वाग (१९).

एतच्छ्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत ।
 उत्तमापद्रतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ २० ॥
 रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह सज्जमः ।
 सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
 विपाशान्ते दहत्येनं किम्पाकमिव भक्षितम् ॥ २२ ॥
 यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।
 स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २३ ॥
 यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राक्तदेवाऽभियद्यते ।
 आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २४ ॥
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान मृष्यते ।
 गृणोति प्रतिकूलानि द्विषता वशमेति सः ॥ २५ ॥
 सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
 शोचन्ते व्यमने तस्य सुहृदो न चिरादिव ॥ २६ ॥

कारण, भारता, पिता जी आज्ञा करतो ती श्रेयस्कर असते, असें
 (ज्ञाते पुरुष) मानितान. मोठ्या थोरल्या संकटात सापडल्यानंतर सर्वजण
 पित्याच्या आज्ञेचें स्मरण करितात (२०). वा दुर्योधना, पाण्डुपुत्राशीं
 सह्य करणें हें तुझ्या पित्याला आणि त्याच्या अमात्यांना पसंत आहे;
 वा कुरुश्रेष्ठा, तुलाहि तें पसंत होवो (२१). सुहृदाचा उपदेश ऐकून जो
 मर्त्य पुरुष त्याप्रमाणें वागत नाहीं, त्याच्या अंगाचा, तो उपदेश, किंपाक
 (कुत्रल्याचें फळ) खाल्याप्रमाणें परिणामी दाह करतो (२२).
 जो आपल्या हिताचा उपदेश मोहानें स्वीकारीत नाहीं तो दीर्घसूत्री पुरुष
 स्वहिताला सुकून पश्चात्ताप पावतो (२३). परंतु जो हिताचा उपदेश
 ऐकून, आपलें मत सोडून प्रथम त्याचाच स्वीकार करतो तो इहलोकीं सुख
 पावतो (२४). जो पुरुष आपल्या हितेच्छेचा उपदेश (स्वमताच्या
 विरुद्ध असल्यामुळे सहन करीत नाहीं आणि (स्वहिताच्या) विरुद्ध उप-
 देश ऐकतो, तो शत्रूंच्या तावडींत सांपडतो (२५). सज्जनाचें मत सोडून
 जो दुर्जनांच्या मताप्रमाणें वागतो, तो लवकरच संकटात पडतो व आपल्या

१ किंपाकं महाकालफलं (नी). २ निःश्रेयसं कल्याणं (नी.)

३ अर्थकामस्य इष्टार्थिनः (नी.)

पुरुषानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते ।
 स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २७ ॥
 योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सताम् ।
 परान्ब्रूणीते स्वान्द्वेष्टि तं गौस्त्यजति भारत ॥ २८ ॥
 स त्वं विरुद्धय तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।
 अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २९ ॥
 को हि शक्रसन्नाञ्ज्जातीनतिक्रम्य महारथान् ।
 अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्तदन्वो भुवि मानवः ॥ ३० ॥
 जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।
 न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥
 मिथ्योपचरितास्ताव जन्मप्रभृति बान्धवाः ।
 त्वयि सम्यङ्महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३२ ॥
 त्वयाऽपि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
 स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा सन्युक्त्वशमन्वगाः ॥ ३३ ॥

मित्रांस शोक करावयास लावतो (२६). मुख्य अमात्यांना सोडून जो
 अत्यन्त हीन अमात्यांचा आश्रय करतो, तो घोर आपत्तीत पडतो व तीतून
 पार पडू शकत नाही (२७). जो दुर्जनार्शी संगति करणारा व कपटाने
 वागणारा पुरुष, सज्जन मित्रांचे न ऐकतां परकीयाना मान देतो व स्वकीयाचा
 द्वेष करतो, त्याचा, भारता दुर्योधना, पृथ्वी त्याग करते (२८).
 तू तर त्या वीरांशीं विरोध करून, भरतर्षभा, अशिष्ट, असमर्थ आणि मूढ
 असलेल्या इतराकडून संरक्षणाची इच्छा करीत आहेस (२९). वास्तविक
 आपल्या इंद्रासमान महारथी ज्ञातिबंधूंना सोडून इतराकडून संरक्षणाची
 इच्छा पृथ्वीवर तुझ्याशिवाय दुसरा कोण पुरुष करील ? (३०). जन्मापासूनच
 कुन्तीपुत्राचा तू एकसारखा छळ केला आहेस, तथापि ते तुझ्यावर कधीं कोप
 करीत नाहीत. कारण ते पाण्डुपुत्र धर्मात्मे आहेत. बा महाबाहू, जन्मापासून
 तू त्या आपल्या बांधवांशीं कपटाने वागला असलास, तरी ते तुझे यशस्वी
 बान्धव तुझ्याशीं सरळपणानेच वागत आले आहेत. तूहि भरतर्षभा, आपल्या
 त्या मुख्य बंधूंशीं तसेच वर्तन कर. क्रोधाच्या अधीन होऊं नको (३१-३३).

त्रिवर्गयुक्तः प्राज्ञानामारम्भो भरतर्षभ ।
 धर्मार्थावनुरुद्धयन्ते त्रिवर्गासम्भवे नराः ॥ ३४ ॥
 पृथक्च विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुद्धयते ।
 मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवाऽनुरुद्धयते ॥ ३५ ॥
 इन्द्रियैः प्राकृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।
 कामार्थावनुपायेन लिप्तमानो विनश्यति ॥ ३६ ॥
 कामार्थो लिप्तमानस्तु धर्ममेवाऽऽदितश्चेत् ।
 नहि धर्मादपैत्स्यर्थः कामो वाऽपि कदाचन ॥ ३७ ॥
 उपायं धर्ममेवाऽऽहुस्त्रिवर्गस्य विशाम्भते ।
 लिप्तमानो हि तेनाऽऽशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ३८ ॥
 स त्वं ताताऽनुपायेन लिप्तसे भरतर्षभ ।
 आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३९ ॥

भरतर्षभा, ज्ञानी पुरुषांची कोणतीहि कृति (धर्म, अर्थ व काम ह्या) त्रिवर्गाला
 धरून असते. हा त्रिवर्ग साधण्याचा संभव नसेल, तर ते पुरुष धर्म व अर्थ ह्या
 दोहोंना अनुसरून वागतात (३४). आणि धर्म, अर्थ व काम हे
 एकमेकापासून पृथक् (विभक्त) असतील, तर बुद्धिमान् पुरुष त्यांपैकीं
 धर्माला अनुसरून वागतो; मध्यम पुरुष कलहाला कारणीभूत होणाऱ्या
 अर्थाला अनुसरून वागतो, आणि बाल (अज्ञ पुरुष) कामालाच अनुसरून
 वागतो (३५). कामार्थांना अयोग्य उपायानें संपादू पाहणारा जो अज्ञ
 पुरुष इन्द्रियाधीन होऊन लोभामुळें धर्म सोडतो, तो नाश पावतो (३६).
 काम व अर्थ संपादू इच्छिणाऱ्यानें प्रथमतः धर्माचेंच आचरण करावें; कारण
 अर्थ किंवा काम धर्मापासून कधीहि दूर जात नाहींत (३७). प्रजाधिपती
 दुर्योधना, धर्मालाच त्रिवर्गाचा उपाय (त्रिवर्गाचें साधन) म्हणतात; कारण
 त्यानें (अर्थ व काम) संपादू पाहणारा पुरुष शुष्क तृणामध्ये पडलेल्या
 अग्नीप्रमाणें अभिवृद्धि पावतो (३८). असें असतां, वा भरतश्रेष्ठा, तूं
 मात्र सर्व राजांमध्ये प्रसिद्ध असलेलें हे महान् उज्ज्वल आधिराज्य अयोग्य

आत्मानं तक्षति ह्येव वनं परशुना यथा ।
यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्प्रवर्तते ॥ ४० ॥
न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
अविच्छिन्नमतेरस्य कल्याणे धीयते मतिः ।
आत्मवाचाऽवमन्येत त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ४१ ॥
अध्यन्यं प्राकृतं किञ्चित्किमु तान्पाण्डवर्षमान् ।
अमर्षंशमापन्नो न किञ्चिद्बुद्ध्यते जनः ॥ ४२ ॥
छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ।
श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह सङ्गतम् ॥ ४३ ॥
तैर्हि सम्प्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ।
पाण्डवैर्निर्मितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ॥ ४४ ॥

उपायानें मिळवूं इच्छित आहेस (३९). राजा, जो पुरुष सरळ वागणाऱ्याशीं कपटानें वागतो, तो कुऱ्हाडीनें वन तोडावें त्याप्रमाणें आपल्या स्वतःचाच उच्छेद करीत असतो. खरोखर, ज्याचा नाश होऊं नये अशी एखाद्याची इच्छा असेल, त्यानें त्याच्या बुद्धीचा नाश करूं नये; (तिला लोभादिकानें मोहित करूं नये). त्याची बुद्धि नष्ट झाली नसेल, तरच त्याचें मन स्वहिताकडे लागेल. भारता, जितचित्त पुरुषानें तिन्हीं लोकामध्ये एखाद्या अज्ञ मनुष्याचाहि थोडासुद्धा अवमान करूं नये, मग त्या नरश्रेष्ठ पांडवाचा अपमान करून कसें चालेल ? क्रोधाच्या अधीन झालेल्या पुरुषाला काहीं कळत नाही (४०-४२). फार ताणलें कीं सर्वच तुटतें; यासाठीं भारता, (किति ताणावयाचें त्याची) मर्यादा ओळख, वा दुर्योधना, दुर्जनापेक्षां पाण्डवाशीं संगति तुला अधिक हितावह होईल (४३). कारण त्याच्याशीं प्रेमानें वागलास तर तुला सर्व कामाची प्राप्ति होईल. पाण्डवानों निर्मिलेल्या (संपादिलेल्या) भूमीचा उपभोग घेत असतां, राजश्रेष्ठा, तूं पाण्डवाना पाठीमार्गे सारून (विसरून)

१ छिन्द्यात् लोभादिना दूषयेत् (नी.)

२ छिद्यते प्रमाणमार्गात् च्युतो भवतीत्यर्थः । प्रमाणं लोकवेदप्रसिद्धम् । (नी.)
वण वरील अर्थहि होईल. ३ निर्मितां वशीकरणेनोत्पादितां (नी.)

पाण्डवान्प्रवृष्टतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ।
 दुःशासने दुर्विषहे कर्णे चापि ससौबले ॥ ४५ ॥
 एतेष्वैश्वर्यमाश्राय भूतिमिच्छसि भारत ।
 न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ॥ ४६ ॥
 विक्रमे चाऽप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ।
 न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ॥ ४७ ॥
 क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ।
 इदं सन्निहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ॥ ४८ ॥
 अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चाऽयं तथा कृपः ।
 भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ॥ ४९ ॥
 अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जयम् ।
 अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये सर्वैरपि सुरासुरैः ॥
 मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आविथाः ॥ ५० ॥
 दृश्यतां वा पुमान्कश्चित्सजग्रे पार्थिवे बले ।
 योऽर्जुनं समरे प्राप्य ह्यस्तिमान्नात्र देदृहात् ॥ ५१ ॥

दुःसत्यांकडून संरक्षणाची इच्छा करीत आहेस. दुःशासन, दुर्विषह, कर्ण आणि सौबल शकुनि ह्यांच्यावर राज्य सोंपवून तू कल्याणाची इच्छा करीत आहेस; परंतु, हे तुझे (साहाय्यकर्ते) ज्ञानामध्ये आणि धर्मार्थामध्ये पाण्डवांना पुरे पडणारे नाहीत (४४-४६); आणि पराक्रमामध्येहि, भारता, हे त्यांना अपुरेच होतील. खरोखर तुझ्यासहित हे सर्व राजे युद्धामध्ये क्रुद्ध झालेल्या भीमसेनाच्या मुखाकडे पाहण्यासहि समर्थ होणार नाहीत. वा दुर्योधना, तुझ्याजवळ असलेले हे समग्र पार्थिव सैन्य, त्याचप्रमाणे हा भीष्म, द्रोण, कर्ण, तसाच हा कृप, भूरिश्रवा, सौमदत्ति, अश्वत्थामा, जयद्रथ हे सर्वजण अर्जुनाशी सामना करण्यास असमर्थ आहेत. खरोखर, देव-दैत्य, मनुष्य आणि गन्धर्व या सर्वांनाही युद्धामध्ये अर्जुन अजिंक्य आहे. यासाठी युद्ध करण्याचे मनातयुद्धां आणू नको (४७-५०). या समग्र पार्थिव सैन्यात असा कोणी पुरुष आहे का पहा, जो अर्जुनाशी युद्धांत गांठ पडल्यानंतर सुखरूप घरास

किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जितं तत्स्यात्पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ५२ ॥
यः सदेवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे कस्तं युद्धयेत मानवः ॥ ५३ ॥
तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५४ ॥
युद्धे येन महादेवः साक्षात्सन्तोषितः शिवः ।
तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ॥
आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५५ ॥
मद्द्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमर्हति ।
युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात्पुरन्दरः ॥ ५६ ॥
बाहुभ्यामुद्धेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवादेवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५७ ॥

परत जाईल (५१). भरतर्षभा, एवढ्या सर्व लोकांचा नाश करण्यापासून तुझा काय फायदा होणार आहे ? ज्याला जिंकिले असतां तुझा जय होईल, (त्या अर्जुनाला जिंकिले) असा एक पुरुष (आपल्या सैन्यांत) पहा (५२). ज्या अर्जुनाने गन्धर्व, यक्ष, असुर व नाग, या सर्वांसहित देवाना खाण्डव-प्रस्थात जिंकिले त्याच्याशी कोणता मानव युद्ध करील ? (५३). त्याच-प्रमाणे विराटनगरात त्याचे एकट्याचे पुष्कळांशी जे अत्यंत अद्भुत युद्ध झालेले ऐकतो, ते (त्याच्या अतुल पराक्रमाचे) पुरेसे उदाहरण आहे (५४). युद्धामध्ये ज्याने साक्षात् महादेव शिवाला संतुष्ट केले, त्या अजेय, अधृष्य, जयिष्णु, अच्युत, समर्थ, वीर अर्जुनाला युद्धामध्ये जिंकण्याची तू इच्छा करीत आहेस (५५). पण माझ्यासह युद्धामध्ये उलट बाजूकडून चालून येणाऱ्या त्या पृथापुत्रावर हला करण्यास साक्षात् इन्द्रसुद्धां कोण समर्थ आहे ? (५६). जो अर्जुनाला युद्धांत जिंकिले तो आपल्या बाहुंनीं सर्व पृथ्वी उचलून धरील, क्रुद्ध झाला असतां ह्या सर्व प्रजाना दग्ध करील,

पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातृञ्छातीन्सम्बन्धिनस्तथा ।
 त्वत्कृते न विनश्येरुरिमे भरतसत्तमाः ॥ ५८ ॥
 अस्तु शेषं कौरवाणां मां पराभूदिदं कुलम्
 कुलम् इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ५९ ॥
 त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
 महाराज्येऽपि पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ६० ॥
 मा तात श्रियमायान्तीभवसंस्थाः समुद्यताम् ।
 अर्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्नुहि ॥ ६१ ॥
 पाण्डवैः संशर्मं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
 सम्प्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥ [४०६८]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि भगवद्वाक्ये चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

आणि स्वर्गांतून देवांना खाली पाडोळ (५७). आपल्या पुत्रांकडे, भ्रात्या-
 कडे, ज्ञातिबन्धूंकडे आणि संबन्धी लोकांकडे पहा. तुझ्या करतां ह्या सर्व
 भरतश्रेष्ठांचा नाश होऊं देऊं नको (५८). कौरवांना शिल्लक राहूं दे.
 ह्या कुळाचा नाश होऊं देऊं नको, नराधिपा दुर्योधना, तूं आपली कीर्ति
 घालवून आपणाला ' कुलम् ' असे म्हणवून घेऊं नको (५९). (तूं
 शर्म केलास, तर ते) महारथ पाण्डव यौवराज्य वर तुलाच ठेवतील आणि
 महाराज्यावर पितृतुल्य जनेश्वर धृतराष्ट्राला ठेवतील (६०). अशा रीतीने
 वा दुर्योधना, आपण होऊन चालत आलेल्या लक्ष्मीचा अन्हेर करूं नको.
 पृथापुत्रांना अर्ध राज्य देऊन विपुल संपत्ति मिळव (६१). पाण्डवाशीं
 सलोखा करून व सुहृदांच्या सांगण्याप्रमाणे करून मित्राशीं प्रेमाने वागशील,
 तर चिर कल्याण पावशील " (६२).

ह्याप्रमाणे महाभारतच्या उद्योगपर्वणीक भगवद्गीता-उपपर्वंत भगवान्
 कृष्णाच्या भाषणाविषयी १२४ वा अध्याय संपला.

अध्याय १२५

[भीष्म, द्रोण, विदुर आणि धृतराष्ट्र दुर्योधनाला कृष्णाच्या उपदेशाचा अवेहेर करुं नको असे सांगतात.]

वैशम्पायन उवाच— ततः शान्तनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणम् ।
 केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १ ॥
 कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता ।
 अन्वपद्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २ ॥
 अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
 श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥
 धर्ममर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।
 तदर्थमपि पद्यस्व मा राजञ्जीनशः प्रजाः ॥ ४ ॥
 ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्वराजसु ।
 जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्भ्रंशयिष्यसि ॥ ५ ॥
 आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रभ्रातृवान्धवम् ।
 अहमित्यनया बुद्ध्या जीवितान्भ्रंशयिष्यसि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन म्हणाला:—केशवाचें भाषण ऐकून, भरतर्षभा जनमेजया, त्यानंतर शान्तनव भीष्म असहिष्णु दुर्योधनाला म्हणाला:— (१) “सुहृदामध्ये सलोखा असावा अशी इच्छा करणाऱ्या कृष्णाने तुला उपदेश केला आहे, त्याला अनुसरून बाबा दुर्योधना, तू वाग, क्रोधाच्या अधीन होऊं नको (२). वा दुर्योधना, महात्म्या केशवाच्या उपदेशाप्रमाणे न वागलास, तर तुझे कधी हित होणार नाही, तुला सुख मिळणार नाही आणि तुझे कल्याणहि होणार नाही (३). धर्म व अर्थ साधून देणारा उपदेश, वा दुर्योधना, महाबाहु केशवाने केला आहे, त्याचा अर्थ समजून त्याप्रमाणे वाग. राजा, प्रजाचा नाश होऊं देऊं नको (४). सर्व राजामध्ये उज्वळ असलेल्या ह्या भारतीय राज्यलक्ष्मीला तू धृतराष्ट्राच्या ह्यातीतच आपल्या दुष्टपणाने ढालविशील (५). अमात्य, पुत्र, भ्राते आणि बान्धव, यासहित आपले स्वतःचेहि प्राण तू आपल्या

अतिक्रामन्केशस्य तथ्यं वचनमथैवत् ।
 पितुश्च भारतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७ ॥
 मा कुलघ्नः कुपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ।
 मातरं पितरं चैव मा मज्जीः शोकसागरे ॥ ८ ॥
 अथ द्रोणोऽज्वीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।
 अमर्षवत्प्रमापन्नं निश्चसन्तं पुनः पुनः ॥ ९ ॥
 धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।
 तथा भीष्मः शान्तनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥ १० ॥
 प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्धकामौ बहुश्रुतौ ।
 आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तज्जुषस्व नराधिप ॥ ११ ॥
 अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।
 माधवं बुद्धिमोहेन माऽवमंस्थाः परन्तप ॥ १२ ॥
 ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
 वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्षयन्ति संयुगे ॥ १३ ॥

अहंकारानें गमविशील (६). भरतश्रेष्ठा दुर्योधना, केशवाच्या, पित्या धृतराष्ट्राच्या आणि बुद्धिमान् विदुराच्या सत्य आणि अर्थयुक्त उपदेशाचें उल्लंघन करून, तूं

दुष्टबुद्धि कुलघ्न कुपुरुष हाऊन दुमागान चालू नका, आणि मातापित्यां-
 शोकसागरांत बुडवूं नको " (७-८). याप्रमाणें भीष्मानें सांगितल्यानंतर
 द्रोण क्रोधाधीन झालेल्या व वारंवार सुस्कारे टाकणाऱ्या दुर्योधनाला पुढील-
 प्रमाणें बोललाः—(९). "वा दुर्योधना, धर्म व अर्थ यांना अनुसरून असलेला
 उपदेश केशवानें तुला केला आहे, आणि शान्तनव भीष्मानेंहि केला आहे,
 त्याचा, नराधिपा, तूं स्वीकार कर (१०). ज्ञानी, बुद्धिमान्, उदार, तुझे
 हितेच्छु आणि बहुश्रुत अशा या उभयतांनीं तुला तुझ्या हिताचा उपदेश केला
 आहे, त्याचा, नराधिपा, तूं स्वीकार कर (११). महाज्ञानी दुर्योधना,
 कृष्ण आणि भीष्म यांनीं जें सांगितलें त्याप्रमाणें वाग. परंतु बुद्धीच्या
 मोहानें माधवाचा अवमान करूं नको (१२). ('युद्ध कर' म्हणून कर्णादिक)
 जे तुला प्रोत्साहन देत आहेत हे केव्हाहि कार्याला येणार नाहीत; (प्रत्यक्ष)
 युद्धामध्ये हे (आमच्यासारख्या) इतरांवर वैराचें जोखड टाकतील (१३).

१ एते कर्णादयः । कृत्याय जयाय । परेषामस्मदादीनाम् ।

मा जीघनः प्रजाः सर्वाः पुत्रान्भ्रातृस्तथैव च ।

वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्वद्यजेयानलं हि तान् ॥ १४ ॥

एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।

यदि नाऽऽदास्यसे तात पश्चात्तप्स्यसि भारत ॥ १५ ॥

यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेष ततोऽर्जुनः ।

कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि सुहृत्सहः ।

किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ॥ १६ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।

न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच- तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्ताऽपि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रमर्षणम् ॥ १८ ॥

आपल्या सर्व प्रजांचा, त्याचप्रमाणे पुत्रांचा व भ्रात्यांचा नाश करून घेऊनको. ज्याच्या बाजूला कृष्णार्जुन आहेत ते सर्वथा अजिंक्य आहेत असे समज (१४). उभयतां सुहृद् कृष्ण व भीष्म यांचे हे सत्य मत, वा भारता, जर तू न घेशील, तर पश्चात्ताप करशील (१५). जामदग्न्य परशुरामाने जे वर्णन केले त्याहून हा अर्जुन अधिक आहे. देवकीपुत्र कृष्ण तर देवांनाहि अत्यंत दुःसह (अजिंक्य) आहे. भरतश्रेष्ठा, तुला सुखकर आणि प्रिय होणारी गोष्ट सांगण्याचा काय उपयोग ? (खरोखर हिताचे असेल तेच सांगितले पाहिजे) (१६). ह्यांत मी सर्व सांगितले; आतां तुला इष्ट वाटेल तसे कर. कारण, भरतश्रेष्ठा, याहून तुला अधिक सांगण्याची माझी इच्छा नाही (१७). "

वैशम्पायन म्हणालाः- द्रोणाचे ते भाषण संपल्यानंतर क्षत्ता विदुरहिः
असाहिष्णु धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाकडे पाहून त्याला म्हणालाः- (१८)..

१ मा जीघनः मा घातय (नी.) २ यत्र तान् अजेयान् विद्धि (नी.) ३ सुखं हितावहं प्रियं च न्यायोपेतत्वात् तेन सुखप्रियेण प्रोक्तेन वचनेन तव मूढस्य किं, न किमपीत्यर्थः (नी.)
सा. १८

दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।

इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ १९ ॥

यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।

हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविवाऽण्डजौ ॥ २० ॥

मिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमांशु ।

कुलममीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २१ ॥

अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।

आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ २२ ॥

दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।

आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ २३ ॥

अनेन हि सहायेन कृष्णेनाऽक्लिष्टकर्मणा ।

इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४ ॥

सुसंहतः केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरम् ।

चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भरतानामनामयम् ॥ २५ ॥

“ भरतर्षभा दुर्योधना, तुझ्याविषयीं मला दुःख होत नाही; पण गान्धारी आणि तुझा पिता धृतराष्ट्र, ह्या दोघां वृद्धाविषयीं मला दुःख होते (१९). तूं दुष्ट हृदयाचा ह्याना नाथ मिळाल्यानें ह्यांचे मित्र आणि अमात्य मारले जाऊन पंख तोडलेल्या पक्ष्याप्रमाणें अनाथ होऊन हीं दोघेजणें फिरतील (२०). असल्या कुलग्न पापी पुरुषाधमाला जन्म देऊन हीं दोघेजणें दुःख करीत ह्या पृथ्वीवर भिकाऱ्यांसारखीं फिरतील (२१). द्रोणाच्या भाषणानंतर, राजा धृतराष्ट्र, राजांनीं वेष्टिलेल्या आणि भ्रात्यांसह आसनावर बसलेल्या दुर्योधनाला म्हणालाः- (२२). “ दुर्योधना, शूरकुलोत्पन्न महात्म्या कृष्णानें केलेला हा उपदेश तूं नीट समजून घे. अविनाशी, योगक्षेमसाधक व अत्यन्त कल्याणकारक असलेला हा उपदेश तूं मान्य कर (२३). खरोखर हा निर्दोषकर्मी कृष्ण आमचा साहाय्यकर्ता असल्यावर, सर्व राजांमध्ये आपण आपले सर्व इष्ट अभिप्राय प्राप्त करून घेऊं (२४). केशवाशीं चांगली गट्टी करून, बाबा, युधिष्ठिराकडे जा. भारतांचें सर्वथा कल्याण करणारें हें स्वस्त्ययन तूं

वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संशमम् ।

कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनाऽतिगाः ॥ २६ ॥

शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।

त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवाऽस्त्यपराभवः ॥ २७ ॥ [४०९५]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्दानपर्वणि भीष्मादिवाक्ये पंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२५॥

कर (२५). वासुदेवरूप तीर्थाच्या (उपायाच्या) साहाय्याने, बाबा,
पाण्डवांशीं सलोखा कर. असें करण्याचा काळ आला आहे असें मला वाटते.
दुर्योधना, तूं ही संधि दवडूं नको (२६). केशव तुला तुझ्या हिताची
गोष्ट सागून सलोख्याची याचना करीत असतां, तूं त्याला नकार देशील तर
तुझा पराभव झाल्याशिवाय राहणार नाही ” (२७).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान-उपपर्वत भीष्मादिकांच्या
भाषणाविषयी १२९ वा अध्याय संपला.

अध्याय १२६

[भीष्म व द्रोण यांचा दुर्योधनाला पाण्डवांशीं सलोखा करण्याचा पुन्हां उपदेश]

वैशम्पायन उवाच— धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समव्यथौ ।

दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १ ॥

यावत्कृष्णावसन्नद्धौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् ।

वैशंपायन म्हणालाः— धृतराष्ट्राचें भाषण ऐकून त्याचे समदुःखी भीष्म
व द्रोण हे त्याच्या आज्ञेचें उल्लंघन करणाऱ्या दुर्योधनाला पुढीलप्रमाणें
बोलले :— (१) “ जोपर्यंत उभयतां कृष्णार्जुन युद्धार्थ सज्ज झाले नाहींत;
जोपर्यंत (अर्जुनाचें) गाण्डिव धनुष्य जागच्या जागीं आहे; जोपर्यंत (पांडव-

यावद्धौम्यो न मेधामौ जुहोतीह द्विषद्भलम् ॥ २ ॥
 यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।
 द्वीनिषेवो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३ ॥
 यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेऽप्यनीके व्यवस्थितः ।
 भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४ ॥
 यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिर्धर्षयन् ।
 भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशाम्य पाण्डवैः ॥ ५ ॥
 यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ।
 गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ॥ ६ ॥
 कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसम् ।
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ७ ॥
 विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालिश्च दंशिताः ।
 यावन्न प्रविशन्त्येते नक्रा इव महार्णवम् ॥ ८ ॥

पुरोहित) धौम्यानें संग्रामाग्नौ शत्रुसैन्याच्या आहुति दिल्या नाहीं, आणि
 जोपर्यंत विनयशील महाधनुधर युधिष्ठिरानें क्रुद्ध होऊन तुझ्या सैन्याकडे
 पाहिलें नाहीं, तोपर्यंत, (दुर्योधना, तुझ्या व पाण्डवांच्या मधले) हें वैर शांत
 होऊं दे (२-३). जोपर्यंत पृथापुत्र महाधनुधर अर्जुन आपल्या सैन्य-
 विभागांत ठाम उभा राहिला नाहीं, तोपर्यंत हा वैराग्नि शांत होऊं दे (४).
 जोपर्यंत गदापाणि भीमसेन तुझ्या सैन्याचा सप्पा उडवीत त्यांतून वाटा पाडीत
 चालला नाहीं, तोपर्यंत पांडवाशीं सलोखा कर (५). जोपर्यंत तो आपल्या
 शत्रुवीरघातक गदेनें-कालानें परिपक्व झालेल्या वृक्षाच्या फळांप्रमाणें-गजयो-
 द्ध्याचीं मस्तकें युद्धांत पाडूं लागला नाहीं, तोपर्यंत हें वैर शमूं दे. नकुल,
 सहदेव, पार्षत धृष्टद्युम्न, विराट, शिखण्डी आणि शिशुपालपुत्र हे अस्त्रनिपुण
 वीर चिलखतें चढवून वेगानें बाण फेकीत, महार्णवांत घुसणाऱ्या नक्रांसारखे,
 तुझ्या सैन्यांत घुसले नाहीं, तोपर्यंत हें वैर शमूं दे. जोपर्यंत भूपालांच्या
 सुकुमार शरीरावर गृध्रपिच्छें लावलेले दुःसह (गार्धपत्र) बाण पडले नाहीं

१ मेधामौ संग्रामामौ । मेघो यज्ञः, ' यान्मेघ संग्रामनामानि तानि यज्ञनामानि'
 इति यास्क. । (नी.) २ वैशसं वैरं (नी.)

कृतास्त्राः क्षिप्रमस्थन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ।
यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ॥ ९ ॥
गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् ।
चन्दनागुरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
नोरस्सुं यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः ॥ १० ॥
कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्थद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ।
अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ११ ॥
अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ।
पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥
ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ।
स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ १३ ॥
रत्नौषधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ।
उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ १४ ॥

तोंपर्यंत हैं वैर शमूं दे. चन्दनागरूची उटी लावलेल्या व हार व कंठ्या धारण करणाऱ्या योद्ध्यांच्या वक्षःस्थलावर जोपर्यंत वेगाने बाण सोडणाऱ्या व कितीही दूरचा नेम मारण्यांत पटाईत असलेल्या अस्त्रनिपुण महाधनुर्धरांनी आपले सोठमोठाले पोलादी बाण सोडले नाहीत, तोंपर्यंत हैं वैर शान्त होऊं दे (६-११). तूं मस्तकाने वंदन करीत असतां, राजश्रेष्ठ धर्मराज युधिष्ठिराला तुला आपल्या हाताने उचलून घेऊं दे (१२). ध्वज, अंकुश व पताका हीं चिन्हे धारण करणारा आपला दक्षिण बाहु, युधिष्ठिराला तुझ्या खाद्यावर, भरतर्षभा, सलोख्याकरतां टाकूं दे (१३). रत्नौषधि धारण करणारा आणि रत्नाप्रमाणे आरक्त करतल असलेला आपला हात त्याला, तूं त्याच्या जवळ बसला असता, तुझ्या पाठीवर फिरवूं दे (१४).

१ उरस्सु निपात्यन्त इति उत्तरेण संबन्धः (नी.)

२ रत्नयुक्तौषधिवद्वेष्टयतीति रत्नौषधिः रत्नाङ्गुलीयकम् । रत्नबन्धसमेतेनेति षाठः स्वच्छः । आवन्धो दृढबन्धे स्यात् प्रेमालंकारयोरपि इति विश्वः । रत्नालंकारेण रत्नैः प्रेम्णा च वा समेतेनेति भावः । ३ रत्नवदारक्तानि अङ्गुलितलानि यस्य तेन रत्नाङ्गुलितलेन (नी.)

शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ।
 साम्नाऽभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ १५ ॥
 अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवदितः ।
 मूर्ध्नि तान्समुपाग्राय प्रेम्णाऽभिवद पार्थिव ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह सङ्गतम् ।
 यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः ॥ १७ ॥
 घुष्यतां राजधानीषु सर्वसम्पन्महीक्षिताम् ।
 पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८ ॥ [४११३]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२६॥

शालवृक्षासारखा स्कंध असलेख्या महाबाहु भीमाला तुला आलिंगन देऊन,
 भरतर्षभा, सलोख्याकरतां तुझ्याशीं सौम्यपणानें बोलूं दे (१५).
 अर्जुन आणि जुळे नकुल-सहदेव या तिघांनीं तुला वन्दन केल्यानंतर,
 त्याचीं मस्तकें हुंगून, राजा दुर्योधना, तूं त्यांच्याशीं प्रेमानें बोल (१६).
 तुला बधूसह पाण्डुपुत्राशीं एक झालेला पाहून सर्व राजाना आनंदाश्रु ढाळूं
 दे (१७). तुमच्या परस्पर प्रीतीची घोषणा सर्व भूपालांच्या राजधान्यांमध्ये
 होऊं दे. (पाण्डवांशीं) भ्रातृभाव ठेवून पृथ्वीचा उपभोग घे, आणि
 तापसुक हो " (१८).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत भीष्म व द्रोण
 यांच्या भाषणाविषयीं १२६ वा अध्याय संपला.

१ स्वजानः वक्षसि मिलितः । स्वज परिष्वंगे । (नी.)

२ सर्वसंपत् परस्परं प्रीतिः (नी.)

अध्याय १२७

[' मी पाण्डवांचा कांहीं अपराध केलेला नाही, तेव्हां सुईच्या अप्रावर येईल इतकी भूमीहि मी त्यांना देणार नाही-' असे दुर्योधनाचें कृष्णाला उत्तर...]

—:X:—

वैशम्पायन उवाच— श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि ।

प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १ ॥

प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव ।

मामेव हि विशेषेण विभाष्यं परिगर्हसे ॥ २ ॥

भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन ।

भवान् गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलम् ॥ ३ ॥

भवान्क्षत्ता च राजा वाऽप्याचार्यो वा पितामहः ।

मामेव परिगर्हन्ते नाऽन्यं कञ्चन पार्थिवम् ॥ ४ ॥

न चाऽहं लक्ष्ये कश्चिद्व्यभिचारमिहाऽऽत्मनः ।

अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः । ५ ॥

न चाऽहं कश्चिदत्यर्थमपराधमरिन्दम ।

विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ६ ॥

वैशम्पायन म्हणाला:— याप्रमाणें त्या कौरवसभेंत आपल्याला अप्रिय वाटणारीं भाषणें ऐकल्यानंतर दुर्योधनानें यशस्वी महाबाहु वासुदेवाला पुढील प्रमाणें उत्तर दिलें:— (१) “ केशवा, ह्या गोष्टीचा नीट विचार करूनच तूं बोलावें हें बरें. कारण, विशेषतः माझी एकट्याचीच तूं कठोर शब्द बोलून निन्दा करित आहेस (२). पृथापुत्रांच्या भक्तीच्या बोलण्यानें (भाळून) विनाकारण, मधुसूदना, तूं नेहमीं माझी निन्दा करितोस, ती बळाबळाचा विचार करून करितोस काय ? (३) तूं, विदुर, राजा (धृतराष्ट्र), आचार्य (द्रोण) आणि पितामह (भीष्म), हे तुम्ही सर्वजण माझीच निन्दा करितां आणि दुसऱ्या कोणाहि एकाद्या राजाची करित नाहीं (४). माझ्या हातून काहीं दुराचार घडलेला मला दिसत नाहीं; तरीसुद्धां राजासहित तुम्ही सर्वजण माझा अत्यंत द्वेष करित असतां (५). शत्रुदमना केशवा, अत्यंत सूक्ष्म विचार करून सुद्धां मला माझ्या हातून काहीं घोर

प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
 जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दृष्टतम् ॥ ७ ॥
 यत्पुनर्द्रविणं किञ्चित्त्राऽजीयन्त पाण्डवाः ।
 तेभ्य एवाऽभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ८ ॥
 अपराधो न चाऽस्माकं यत्ते ह्यक्षैः पराजिताः ।
 अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता वनम् ॥ ९ ॥
 केन वाऽप्यपवादेन विरुद्धयन्त्यरिभिः सह ।
 अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥ १० ॥
 किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।
 धार्तराष्ट्राञ्जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ॥ ११ ॥
 न चाऽपि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
 प्रभ्रष्टाः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥
 न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
 उत्सहेत् युधा जेतुं यो नः शत्रुनिबर्हण ॥ १३ ॥

अपराध घडलेला दिसत नाही (६). संतोषानें द्यूत खेळण्याचें पत्करिल्या-
 नंतर, मधुसूदना, शकुनीने पाण्डवांपासून त्याचें राज्य जिंकून घेतलें, त्यांत
 माझे काय पाप झालें ? (७). आणि जें काहीं द्रव्य पाण्डवाकडून त्या प्रसंगीं
 जिंकलें गेलें, तें, मधुसूदना, त्यांनाच परत देऊन टाकण्यास मी संमति दिली
 (८), जेत्यांमध्ये श्रेष्ठा कृष्णा, अजिंक्य पृथायुत्राना, पुन्हा फाशांनीं पराजित
 करून आम्ही वनास धाडिलें, हांतहि काहीं आमचा अपराध नाही (९).
 प्रतिस्पर्धी शत्रूप्रमाणें आनंदित झालेले अशक्त पाण्डव, कृष्णा, असा
 कोणता ठपका ठेवून आम्हां वैय्यांशीं कलह करीत आहेत ? (१०)
 आम्ही त्याचें काय केले आहे ? आणि कोणत्या अपराधासाठीं संजयासह
 पाण्डव आम्हां घृतराष्ट्रपुत्रांना ठार करूं इच्छितात ? (११). कोणत्याहि
 उग्र कृतीनें किंवा बोलण्यानें भिऊन, इन्द्रापुढेंसुद्धां आम्ही नमणार नाहीं
 (१२). शत्रुमर्दना कृष्णा, क्षत्रियधर्म आचरणारा असा कोणी पुरुष मला
 दिसत नाहीं, जो युद्धामध्ये आम्हाला जिंकण्याचें धाडस करील (१३).

१ प्रियाभ्युपगते प्रीत्या स्वीकृते (नी.)

नहि भीष्मकृपद्रोणाः सकर्णा मधुसूदन ।
 देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४ ॥
 स्वधर्ममनुपश्यन्तो यदि माधव संयुगे ।
 अस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्ग्यमेव तत् ॥ १५ ॥
 मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
 यच्छयीमहि संश्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६ ॥
 ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
 अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तपस्यन्ति माधव ॥ १७ ॥
 कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।
 भयाद्वात्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कर्हिचित् ॥ १८ ॥
 उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
 अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कर्हिचित् ॥ १९ ॥
 इति मातङ्ग चनं परीप्सन्ति हितेष्ववः ।
 धर्माय चव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्भिधः ॥ २० ॥

खराखर मधुसूदना, भीष्म, द्रोण, कृप आणि कर्ण, ह्यांना युद्धामध्ये जिंकणे, हे देवानाहि शक्य नाही; मग पाण्डवांची काय कथा ? (१४). स्वधर्माचा विचार करतां, माधवा, जर कदाचित् आम्ही युद्धामध्ये अस्त्राने मरण पावलों, तर त आम्हाला स्वर्ग मिळवून देणारेच होईल (१५). कारण जनार्दना, आम्हां क्षत्रियांचा हा मुख्य धर्मच आहे कीं, आम्ही संश्राममध्ये शरशय्येवर पडावे (१६). करिता शत्रूंच्या पुढे न नमतां युद्धांत जर आम्हाला वीरशयन प्राप्त झाले, तर माधवा, आमच्यापैकीं कोणी दुःख करणार नाहीत (१७). कोणता उच्च कुळांत जन्मलेला आणि क्षत्रियधर्माने वागणारा पुरुष भीतीनें केवळ जगण्याचा विचार करून अशाप्रकारे (शत्रूपुढे) नमेल ? (१८). 'पुरुषाने नेहमीं ताठ राहावे, नमूं नये. ताठ राहणें हेंच पौरुष होय. (कळकाप्रमाणें) पेर नसेल त्या ठिकाणींही मोडून जावे, पण केव्हांहि लवूं नये ' (१९). ह्या (मुनि) मातंगाच्या वचनाचा हितेच्छु पुरुष आदर करितात. माझ्यासारखा पुरुष, केवळ धर्माकरितां आणि ब्राह्म-

१ उद्यच्छेदेव उद्यमं कुर्यादेव, अपर्वणि अप्रस्तावे । 'पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे ' इति विश्वः । (नी.) २ मातंगः मुनिः (नी.)

अचिन्तयन्कश्चिदन्धं यावज्जीवं तथाऽऽचरेत् ।
 एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१ ॥
 राज्यांशश्चाऽभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराऽभवत् ।
 न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२ ॥
 यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।
 न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाऽप्युपजीवाम माधव ।
 अप्रदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ॥ २३ ॥
 अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ।
 न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन ॥ २४ ॥
 ध्रियमाणे महाबाहौ मयि सम्प्रति केशव ।
 यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विद्वयेदग्रेण केशव ॥

तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ २५ ॥ [४१३८]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि दुर्योधनवाक्ये सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥
 णांना नमस्कार करील; आणि इतर कोणाची पर्वा न करितां तो यावज्जीव
 तसाच (ताच्यानें) वागेल. क्षत्रियाचा हा धर्म आहे; आणि माझे सर्वदा
 हेंच मत आहे (२०-२१). माझ्या पित्यानें पूर्वी जो राज्यांश त्यांना
 देण्याचें वचन दिलें होतें, तो, केशवा, मी जिवंत असतां त्यांना पुन्हा केव्हांहि
 मिळणार नाही (२२). जोपर्यंत जनार्दना माधवा, राजा धृतराष्ट्र जिवंत आहे,
 तोपर्यंत आम्हीं किंवा ते शस्त्रें टाकून (क्षत्रियधर्म सोडून भिक्षुकाप्रमाणेंच)
 उपजीविका करूं. माझ्या बालपणात, जनार्दना, मी परतंत्र असतां, अज्ञानानें
 किंवा भीतीनें देऊं नये तें राज्य पूर्वी दिलें गेलें. तें वृष्णिनन्दना केशवा,
 आता मी महाबाहु जिवंत असतां, पाण्डवांना पुन्हां मिळावयाचें नाही.
 खरोखर, केशवा, तीक्ष्ण सुईच्या टोकानें भूमीचा जेवढा भाग उचलला जाईल,
 तेवढाहि आम्ही पाण्डवांना देणार नाही ” (२३-२५).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत दुर्योधनाच्या

भाषणाविषयी १२७ वा अध्याय संपला.

अध्याय १२८

[कृष्णाचें खरमरीत उत्तर ऐकून दुर्योधन संतापानें समेतून चालता होतो; दुर्योधनप्रभृति चौघांना बांधून पाण्डवांच्या ताब्यांत देण्याचा कृष्णाचा धृतराष्ट्रस सल्ला.]

वैशम्पायन उवाच— ततः प्रशम्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।

दुर्योधनमिदं वाक्यमत्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १ ॥

लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।

स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ २ ॥

यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।

पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥ ३ ॥

श्रिया सन्तप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।

त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौवलेन च भारत ॥ ४ ॥

कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसम्प्रताः ।

अथाऽन्याय्यमुपस्थातुं जिह्वेनाऽजिह्वचारिणः ॥ ५ ॥

अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतां मतिविनाशनम् ।

असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६ ॥

वैशंपायन म्हणालाः—दुर्योधनाचें भाषण ऐकून क्रोधानें गडूळ (लाल) डोळे झालेला दाशार्ह कृष्ण शांत होऊन (विचार करून) दुर्योधनाला त्या कौरवसभेत पुढीलप्रमाणें बोललाः—(१) “ वीराचें शयन मिळावें अशी तुझी इच्छा आहे काय ? ठीक आहे, तेंच तुला मिळेल. आपल्या अमात्यांसहित स्थिर रह (लवकरच) प्रचण्ड रणकंदन होणार आहे (२). मूढा, पाण्डवांच्या संबधीं माझा काहीं अपराध नाहीं असें तुला वाटतें, तें सव (किती सत्य आहे तें), नराधिप हो, तुम्हीं जाणा. (राजसूय यज्ञात) महात्म्या पाण्डवांच्या वैभवानें दुःख पावून, तूं आणि सुबलपुत्र शकुनीनेच, भारता दुर्योधना, द्यूताची दुष्ट मसलत केली (३-४). एरवीं, बाबा दुर्योधना, तुझे ते पुण्यशील, सन्मान्य आणि अकुटिल वर्तनाचे ज्ञातिबन्धु (शकुनीसारख्या) कुटिलाशीं (द्यूतासारखें) अन्याय्य कृत्य करण्यास कसे तयार होतील ? (५) फाशांचें द्यूत, महाज्ञानी दुर्योधना, सज्जनांच्या बुद्धीचा नाश करणारें आहे. दुर्जनांमध्ये तर त्याच्यामुळें फाटाफुटी होऊन त्यांवर संकटें येतात (६).

ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।
 मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४ ॥
 विषेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।
 सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तव ॥ १५ ॥
 एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
 कथं ते नाऽपराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६ ॥
 यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दित्ससि ।
 तच्च पाप प्रदाताऽसि भ्रष्टैश्वर्यो निपातितः ॥ १७ ॥
 कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।
 मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १८ ॥
 मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ १९ ॥
 शमे हि सुमहौल्लाभस्तव पार्थस्य चोभयोः ।
 न च रोचयसे राजन्किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ २० ॥

गेली नाही (१३). त्या वेळीं पाण्डव मातेसह एकचक्रा नगरींत एका
 ब्राह्मणाच्या घरी पुष्कळ काळ गुप्त राहिले (१४). विष, सर्प, बन्ध, अशा
 सर्व उपायांनीं पाण्डवाना ठार मारण्याचा तूं यत्न केला; पण तो तुझा हेतु
 सिद्धीस गेला नाही (१५). अशी (दुष्ट) बुद्धि ठेवून तूं पाण्डवांशीं सदोदित
 कपटानें वागत आला आहेस. महात्म्या पाण्डवांच्या संबन्धीं तुझा अपराध नाही
 कसा ? (१६) त्यांचा वडिलार्जित राज्यभाग ते मागत असतां, तूं तो
 त्यांना देऊं इच्छित नाहीस; पण दुष्टा, ऐश्वर्यावरून ओढून पालथा पाडल्यावर
 तूं तो देशील (१७). दुष्टाप्रमाणें पाण्डवांशीं अनेक अन्याय्य कृत्यें करून
 आणि अजूनहि कपटी व दुष्ट वृत्ति ठेवून, तूं (आपल्या मातापित्रादिकांशीं)
 भांडत बसला आहेस (१८). तुझ्या मातापित्यांनीं, भीष्मानें, द्रोणानें
 आणि विदुरानें, ' सलोखा कर ' म्हणून तुला अनेकवार सांगितलें, तरी,
 राजा, तूं सलोखा करीत नाहीस (१९). वास्तविक, सलोखा करण्यांत
 तुझा आणि पृथापुत्र बुधिष्ठिराचा दोषाचाहि अत्यन्त मोठा फायदा आहे. पण,
 राजा, तुला सलोखा करणें पसंत पडत नाही; ह्याचें कारण तुझ्या बुद्धीच्या

न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः ।

अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच—एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधनममर्षणम् ।

दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २२ ॥

न चेत्सन्धास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।

बध्ना किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २३ ॥

वैकर्तनं त्वां च मां च त्रनितान्मनुजर्षभ ।

पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २४ ॥

भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।

क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २५ ॥

विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाल्हिकम् ।

कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ २६ ॥

हलकटपणावांचून दुसरें काय ? (२०) सुहृदांच्या उपदेशाचें उल्लंघन केल्यानें, राजा, तुझे कल्याण होणार नाही. अधर्म्य आणि अयशस्कर असें कृत्य मात्र, राजा, तुझ्या हातून घडेल ” (२१).

वैशंपायन म्हणालाः—याप्रमाणें दाशार्ह कृष्ण दुराग्रही दुर्योधनाला बोलत असतां, दुःशासन कुरुसभेमध्ये त्याला पुढीलप्रमाणें बोललाः—(२२) “राजा, तूं आपखुशीनें पाण्डवाशीं जर सख्य करणार नाहीस, तर खरोखर कौरव तुला बान्धून कुन्तीपुत्र युधिष्ठिराच्या हातीं देतील असा रंग दिसतो (२३). वैकर्तन कर्ण, तूं आणि मी ह्या आम्हा निघाना, मनुजश्रेष्ठा, भीष्म, द्रोण आणि तुझा पिता पाण्डवांच्या ताब्यांत देतील ” (२४). भावाचें हें भाषण ऐकून धृतराष्ट्रपुत्र सुयोधन महानागाप्रमाणें फुसकारत क्रोधानें उठून जाऊं लागला (२५). विदुर, धृतराष्ट्र, महाराज बाल्हिक, कृप, सोमदत्त, भीष्म, द्रोण, जनार्दन

सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।
 अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २७ ॥
 तं प्रास्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ।
 अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ २८ ॥
 प्रभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥
 धर्मार्थावभिसन्त्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।
 हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो न चिरादिव ॥ ३० ॥
 दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायकृत् ।
 मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ३१ ॥
 कालपक्वमिदं मन्ये सर्वं क्षत्रं जनार्दन ।
 सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३२ ॥
 भीष्मस्याऽथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३३ ॥

ह्या सर्वांचा अनादर करून तो दुष्टबुद्धि, निर्लेज्ज, अशिष्टाप्रमाणें मर्यादा सांडलेला, मानी, मान्यांचा अवमान करणारा दुर्योधन (समेतून) जाऊ लागला (२६-२७). त्या मनुजश्रेष्ठाला निघालेला पाहून, अमात्यांसहित त्याचे भ्राते आणि सर्व राजे त्याच्या मागोमाग निघाले (२८). दुर्योधनाला पाहून भीष्म होऊन उठून आल्यांसह जावयास निघालेला पाहून, शान्तनव भीष्म म्हणालाः-(२९), “ धर्मार्थांना टाकून क्रोधाचाच जो अवलंब करतो त्याचे शत्रु त्याला लवकरच संकटात पडलेला पाहून हंसतात (३०). अन्याय्य उपायांचा अवलंब करणारा हा दुरात्मा राजपुत्र धार्तराष्ट्र दुर्योधन राज्याचा मिथ्या अभिमान बाळगून क्रोध व लोभ ह्यांचा दास झाला आहे (३१). जनार्दना, हे सर्व क्षत्रिय कालपक्व झाले आहेत असें मला वाटतें; कारण सर्व राजे आपापल्या मन्त्र्यांसह दुर्योधनाच्या मागोमाग जात आहेत ” (३२). याप्रमाणें भीष्माचें भाषण ऐकून वीर्यवान् कमलनेत्र दाशार्ह कृष्ण भीष्मद्रोण-प्रमुख सर्वांना म्हणालाः-(३३).

सर्वेषां कुरुवृद्धान महानयमतिक्रमैः ।
 प्रसह्य मन्दमैश्वर्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥ ३४ ॥
 तत्र कार्यमहं मन्ये कालप्राप्तमरिन्दयाः ।
 क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणुताऽनघाः ॥ ३५ ॥
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।
 भवतामानुकूल्येन यदि रोचेत भारताः ॥ ३६ ॥
 भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
 जीवतः पितुरैश्वर्यं हत्वा मृत्युवशं गतः ॥ ३७ ॥
 उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
 ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ३८ ॥
 आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ।
 उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥ ३९ ॥
 कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः ।
 सम्भूय सुखमेधन्ते भारताऽन्धकवृष्णयः ॥ ४० ॥

ऐश्वर्याच्या तोण्यांत असलेल्या मन्द दुर्योधन राजाचा तुम्हीं बलात्काराने निग्रह
 करित नाही, हा तुम्हां सर्व कुरुवृद्धांच्या हातून मोठाच अपराध घडत
 आहे (३४). अशा स्थितीत, शत्रुदमनाने, जे प्रसंगास उचित
 होईल तेच करावे, असे मला वाटते. काय केले असता सर्वांचे कल्याण
 होईल, ते सर्व, निष्पापाने, तुम्हीं एका (३५). भारताने, मी जी हिताची
 गोष्ट तुम्हांला सांगणार आहे, ती तुम्हाला पसंत पडून तुम्ही स्वीकारिली, तर
 हे (माझ्या म्हणण्याचे सत्यत्व) तुम्हाला प्रत्यक्षच दिसून येईल (३६).
 वृद्ध भोजराजाचा दुराचारी व अजितचित्त पुत्र (कंस) पिता जिवंत असतां
 त्याचे ऐश्वर्य बळकावून मृत्युवश झाला (३७). बान्धवांनी टाकिलेल्या त्या
 उग्रसेनपुत्र कंसाला ज्ञातिबन्धूंच्या हिताची इच्छा धरून मीच महायुद्धात ठार
 मारले (३८). आणि भोजवंशवर्धन आहुक उग्रसेनाचा आम्हीं व त्याच्या
 ज्ञातिबन्धूंनी सत्कार करून त्याला पुन्हा राज्यावर बसविले (३९). अशा
 रीतीने कुलाकरतां एका कंसाला टाकून, भारत हो, अन्धकवृष्णिप्रभृति सर्व
 यादव मिळून सुखाने भरभराट पावत आहेत (४०).

अपि चाप्यवद्राजन्परमेष्ठी प्रजापतिः ।
व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४१ ॥
द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत ।
अब्रवीत्सृष्टिमान्देवो भगवाँल्लोकभावनः ॥ ४२ ॥
पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह ।
आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवोकसः ॥ ४३ ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
अस्मिन् युद्धे सुसंकुद्धा हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४४ ॥
इति मत्वाऽब्रवीद्धर्म परमेष्ठी प्रजापतिः ।
वरुणाय प्रयच्छैतान्बध्वा दैतेयदानवान् ॥ ४५ ॥
एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ।
वरुणाय ददौ सर्वान्बध्वा दैतेयदानवान् ॥ ४६ ॥
तान्बध्वा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।
वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४७ ॥
तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चाऽपि सौबलम् ।
बध्वा दुःशासनं चापि पाण्डवभ्यः प्रयच्छत् ॥ ४८ ॥

देवासुर उभे राहून उभय पक्षांनी युद्ध आयुधे उगारलीं असतां, प्रजापतिं ब्रह्मदेवानेहि (असेंच) सांगितले (४१). सर्व लोक द्विधा होऊन नाश पावण्याच्या वेतांत असतां, भारता, भगवान् लोकभावन सृष्टिकर्ता ब्रह्मदेव म्हणाला:— 'दानवासह दैतेय असुर पराभव पावतील, आणि आदित्य, वसु व रुद्र, हे देव जिंकतील' (४२-४३). (तथापि) देव, असुर, मनुष्य, गन्धर्व, नाग आणि राक्षस हे ह्या युद्धात अत्यन्त क्रुद्ध होऊन परस्परांचा वध करतील, असा विचार करून प्रजापति ब्रह्मदेव धर्माला (यमधर्माला) म्हणाला:— 'ह्या दैत्यदानवाना बांधून वरुणाच्या ताब्यात दे' (४४-४५). ब्रह्मदेवाने असे सांगितल्यानंतर, यमधर्माले त्याच्या आज्ञेवरून सर्व दैत्यदानवाना बांधून वरुणाच्या ताब्यात दिले (४६). (तेव्हापासून) धर्मपाशांनी आणि स्वतःच्या पाशांनी त्या दानवांना बांधून जलाधिपति वरुण सदोदित दक्ष राहून सागरामध्ये त्यांच्यावर राखण ठेवून आहे (४७). त्याप्रमाणे तुम्हीं दुर्योधन, कर्ण, सौबल शकुनि आणि दुःशासन, ह्यांना पाण्डवांच्या ताब्यात

त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्याऽर्थे कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्याऽर्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४९ ॥

राजन्दुर्योधनं बध्वा ततः संशाम्य पाण्डवैः ।

त्वत्कृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ५० ॥ [४१८८]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि

भगवद्गीतापर्वणि कृष्णवाक्ये अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

धा (४८). कुलाकरितां एक पुरुष टाकावा, गांवाकरतां एक कुळ टाकावें, देशाकरितां गांव टाकावा, आणि आत्म्याकरितां (स्वतःकरितां) पृथ्वी टाकावी (४९). राजा (धृतराष्ट्रा), दुर्योधनाला बान्धून नन्तर पाण्डवांशीं सलोखा कर. क्षत्रियश्रेष्ठा, तुझ्यामुळे सर्व क्षत्रियांचा नाश होणें योग्य नाहीं ” (५०).

व्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वोत्तरील भगवद्गीता-उपपर्वोत्त
कृष्णाच्या भाषणाविषयी १२८ वा अध्याय संपला.

अध्याय १२९

[धृतराष्ट्राच्या सांगण्यावरून गान्धारी दुर्योधनाचें मन वळविण्याचा प्रयत्न करते.]

वैशम्पायन उवाच— कृष्णस्य तु वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

गच्छ तत्र महाप्राज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।

आनयेद् तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २ ॥

यदि साऽपि दुरात्मानं शमयेद्दुष्टचेतसम् ।

अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेत्त वचने वयम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन म्हणालाः— कृष्णाचें भाषण ऐकल्यानंतर जनाधिपति धृतराष्ट्रा
करून सर्वधर्मवेत्त्या विदुराला म्हणालाः—(१), “ वा विदुरा, तूं जा,
आणि महाज्ञानी आणि दीर्घदर्शिनी गान्धारीला येथे आण. तिच्यासह मी
दुर्मति दुर्योधनाची समजूत घालीन (२). निदान ती जर या दुष्टबुद्धि
दुरात्म्याला शान्त करूं शकेल, तरी आपण सुहृद् कृष्णाच्या सांगण्याप्रमाणें

अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।

दुर्बुद्धेर्दुस्सहायस्य शमार्थं ब्रुवती वचः ॥ ४ ॥

अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत् ।

शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ५ ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।

आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच— एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ।

ऐश्वर्यलोभादेश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ७ ॥

अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मवान् ।

सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच— सा भर्तृवचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।

अन्विच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥

वागूं (३). लोभाच्या अधीन झालेल्या आणि दुष्टाचें साहाय्य असलेल्या दुर्बुद्धि दुर्योधनाला शम करण्याचा उपदेश करून ती तरी योग्य रस्ता दाखवील, अशी माझी आशा आहे (४). दुर्योधनानें ओढवून घेतलेल्या ह्या महाघोर संकटाचें ती निवारण करील आणि त्यायोगानें आपला योगक्षेम चिरकाळ अखंड चालेल अशी माझी आशा आहे ” (५). याप्रमाणें राजा धृतराष्ट्राचें भाषण ऐकून विदुर दीर्घदर्शिनी गान्धारीला धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून घेऊन आला (६). त्यानंतर धृतराष्ट्र (गान्धारीला) म्हणाला:—“ गान्धारी, (माझ्या) आज्ञेचें उल्लंघन करणारा हा तुझा दुरात्मा पुत्र ऐश्वर्याच्या लोभासुद्धें ऐश्वर्याला आणि जीवितालाहि मुकणार आहे (७). अशिष्टाप्रमाणें सर्व मर्यादा सोडलेला हा दुरात्मा मूढ दुर्योधन सुहृदांच्या उपदेशाचें उल्लंघन करून (इतर) दुष्टांसह सभेंतून निघून गेला आहे ” (८).

वैशम्पायन म्हणाला:— भर्त्याचें भाषण ऐकून ती यशस्विनी राजपुत्री गान्धारी (पुत्राचें) महत्कल्याण करण्याची इच्छा धरून म्हणाली:— (९)

१ चिररात्राय योगक्षेमवत् बहुकालमप्राप्तस्य सुखस्य प्राप्तिः प्राप्तस्य संरक्षणं च निर्वहेदित्यर्थः । (नी.)

गान्धार्युवाच—आनायय सुतं क्षिप्रं राज्यकाङ्क्षुक्रमातुरम् ।

न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थेलोपिना ॥ १० ॥

आप्तुमाप्तं तथापीदमविनीतेन सर्वथा ।

त्वं ह्येवाऽत्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ॥ ११ ॥

यो जानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तते ।

स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो लोभमास्थितः ॥ १२ ॥

अशक्योऽद्य त्वया राजन्निनिवर्तयितुं बलात् ।

राष्ट्रप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ॥ १३ ॥

दुस्सहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्रुते फलम् ।

कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महीपतिः ।

भिन्नं हि स्वजनेन त्वां ग्रहसिष्यन्ति शत्रवः ॥ १४ ॥

या हि शक्या महाराज साम्ना भेदेन वा पुनः ।

निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५ ॥

राज्यतृष्णेन आतुर झालेल्या माझ्या पुत्राला लवकर आण. वास्तविक, धर्मार्थांचा लोप करणाऱ्या अशिष्ट (अशिक्षित) पुरुषाला राज्य मिळणे शक्य नाही; तथापि सर्वथा अशिष्ट (अजितेंद्रिय) दुर्योधनाला तें मिळाले आहे. धृतराष्ट्रा, पुत्राचे लाड करणारा तूंच ह्या बाबतीत पुष्कळसा दोषास पात्र आहेस (१०-११); कारण, ह्याचा दुष्ट स्वभाव तुला माहित असतांही तू त्याच्याच बुद्धीला अनुसरून वागत असतोस. यामुळे तो काम-क्रोधांच्या जाळ्यांत सांपडून लोभ धरून बसला आहे; आतां त्याला बलात्काराने मागे फिरवणे, राजा, तुला शक्य नाही. मूढ, बालिश, दुष्टचित्त, दुष्टसहाय आणि लोभी पुत्राच्या हातीं राष्ट्र देण्याचे फळ धृतराष्ट्र भोगीत आहे. वास्तविक, पृथ्वीपतीने स्वजनांमधाले फाटाफुटीकडे दुर्लक्ष करून कसे चालेल ? खरोखर, स्वजनापासून फुटून वागू लागलेल्या तुला शत्रू इसतील (१२-१४). खरोखर, महाराजा, सामाने किंवा भेदाने ज्या आपत्तीतून तरून जाणे शक्य आहे, तेथे स्वजनावर दण्ड कोणू चालवील !” (१५)

वैशम्पायन उवाच—शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ।

मातुश्च वचनात्क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥ १६ ॥

स मातुर्वचनाकांक्षी प्रविवेश पुनः सभाम् ।

अभिताम्रेक्षणः क्रोधान्निश्चसन्निव पन्नगः ॥ १७ ॥

तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।

विगर्हमाणा गान्धारी शमार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥

दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।

हितं ते सानुबन्धस्य तथाऽऽयत्यां सुखोदयम् ॥ १९ ॥

दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तम ।

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ॥ २० ॥

भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चाऽपचितिः कृता ।

भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २१ ॥

वैशम्पायन म्हणाला:— धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून आणि मातेच्या (गान्धारीच्या) सांगण्यावरून विदुर असहिष्णु दुर्योधनाला पुन्हां समेत घेऊन आला (१६). क्रोधाने लाल डोळे झालेला आणि सर्पाप्रमाणे फुस्कारत असलेला तो दुर्योधन मातेचे सांगणे ऐकण्याच्या इच्छेने पुन्हां समेत आला (१७). कुमार्गाने जाणारा आपला तो पुत्र समेत प्रविष्ट झाला आहे असे पाहून, त्याची निर्भर्त्सना करून गान्धारी त्याला सलोखा करण्याचा उपदेश करू लागली (१८). [ती म्हणाली:—] “ बाळा दुर्योधना, तुला आणि तुझ्या आत्तेष्टांना हितकारक आणि परिणामी सुखकारक होणारा हा माझा उपदेश नीट समजून घे (१९). भरतश्रेष्ठा दुर्योधना, तुला पिता (धृतराष्ट्र), त्याचप्रमाणे भीष्म, द्रोण, कृप आणि विदुर तुला जे सांगत आहेत, त्या हितचितकांच्या सांगण्याप्रमाणे तू वाग (२०). पाण्डवांशी तू शम केला असता, भीष्म, पिता (धृतराष्ट्र), मी आणि द्रोण-

नहि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
 अवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं भरतसत्तम ॥ २२ ॥
 न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमर्भ्यादीर्घमन्तरम् ।
 विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २३ ॥
 कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
 तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ २४ ॥
 लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतद्दुरात्मभिः ।
 राज्यं नामेषितं स्थानं न शक्यहभिरक्षितुम् ॥ २५ ॥
 इन्द्रियाणि महत्प्रेषुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।
 इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ २६ ॥
 अविधेयानि हीमानि व्यापादायितुमप्यलम् ।
 अविधेया इवाऽदान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ २७ ॥

प्रभृति सुहृद् या सर्वांना तं मान दिला असें होईल (२१). महाबुद्धिमन्ता
 भरतश्रेष्ठा, केवळ स्वतःच्या इच्छेनें राज्य मिळवणे, राखणे किंवा भोगणे शक्य
 नसते (२२). अजितेन्द्रिय पुरुष दीर्घकाळ राज्याचा उपभोग घेऊं शकत नाही;
 जितचित्त व बुद्धिमान् असेल तोच राज्य (चिरकाल) राखील (२३). काम आणि
 क्रोध हे पुरुषाला त्याच्या इष्ट अर्थापासून दूर खेचीत असतात; त्या शत्रूंना
 जिकल्यानंतरच राजा पृथ्वी जिंकतो (२४). लोकेश्वरांवर प्रभुत्व हे फार
 मोठे आहे. दुरात्म्या पुरुषांना राज्य हे हवेसे वाटते, पण ते राखणे त्यांना
 शक्य नसते (२५). राज्य मिळवू इच्छणाऱ्या पुरुषांना आपली इन्द्रिये
 अर्थ व धर्म ह्यांमध्ये नियन्त्रित करून ठेवावीं. इन्धनांनीं जसा अग्नि वाढतो,
 त्याप्रमाणे नियन्त्रित केलेल्या इन्द्रियांनीं बुद्धि वाढते (२६). कशांत न आणलेले
 आणि न शिकविलेले घोडे जसे मार्गांत अडाणी सारख्याचा प्राण घेऊं शक-
 तात, त्याप्रमाणे कशांत न आणलेलीं इन्द्रिये पुरुषांचा घात करण्यासहि समर्थ

१ दीर्घमन्तरं चिरकालं (नी.) २ महाराज्यं, 'महाराज्यविशालताः'
 इति विश्वः (नी.) ३ अविधेयानि अवशीकृतानि, व्यापादायितुं इच्छं (नी.)

अविजित्य य आत्मानममात्यान्त्रिजिगीषते ।
 अमित्रान्वाऽजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ २८ ॥
 आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ।
 ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ २९ ॥
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यर्थं श्रीनिषेवते ॥ ३० ॥
 क्षुद्राक्षेणेन जालेन श्वावपिहितावुभौ ।
 कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥ ३१ ॥
 याम्यां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्य पिदधुर्मुखम् ।
 विभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥ ३२ ॥
 क्रामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।
 सम्यग्भिजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३३ ॥

असतात (२७). जो आत्म्याला (मनाला) जिंकल्यावांचून अमात्याना जिंकण्याची इच्छा धरतो, अथवा अमात्याना जिंकल्यावांचून शत्रूंना जिंकण्याची इच्छा धरतो, तो परार्थीन होऊन नाश पावतो (२८). आत्म्यालाच (मनालाच) प्रथम वैरो समजून जो जिंकील, आणि त्यानंतर अमात्यांना आणि शत्रूंना जिंकू इच्छील, त्याची विजिगीषा (जयेच्छ) व्यर्थ होत नाही (२९). जितेन्द्रिय, जितचित्त, अपकार करणाऱ्यांवर दण्ड धरणाऱ्या आणि विचार करून वागणाऱ्या धीर पुरुषाचा, संपत्ति प्रमाणाबाहेर आश्रय करते (३०) सूक्ष्म छिद्राच्या जाळ्यात सांपडलेल्या दोन मत्स्यांप्रमाणे शरीरांत असणारे काम-क्रोध (पुरुषाच्या) ज्ञानाचा नाश करतात (३१). खरोखर, अनासक्त होऊन स्वर्गास येणाऱ्या पुरुषाला भिणारे देव स्वर्गाचे द्वार त्याला ज्याच्या योगाने बंद करीत, ते त्याचे वृद्धिगत झालेले कामक्रोधच होत (३२). काम, क्रोध, लोभ, दंभ आणि दर्प याना पूर्णपणे जिंकण्यास

१ क्षुद्राक्षेण सूक्ष्मछिद्रेण (नी.) २ अनुपरागस्य अनासक्तस्यापि कामक्रोधौ स्वर्गनिरोधकादित्यर्थः (नी.) ३ अभिजायते शाहीत्यर्थः (नी.)

सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।
 ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥ ३४ ॥
 कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
 स्वेषु चाऽन्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३५ ॥
 एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिबर्हणैः ।
 पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३६ ॥
 यथा भीष्मः शान्तनवो द्रोणश्चापि महारथः ।
 आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३७ ॥
 प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
 प्रसन्नो हि सुखाय स्याद्दुभयोरेव केशवः ॥ ३८ ॥
 सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
 प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३९ ॥
 न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कृतः सुखम् ।
 न चापि विजयो नित्यं ना युद्धे चेत आधिथाः ॥ ४० ॥

जो भूपाल जाणतो तोच पृथ्वी जिंकतो (३१). धर्म, अर्थ आणि शत्रूंचा पराभव ह्याची इच्छा करणाऱ्या राजाने इन्द्रियाचा निग्रह करण्यांत सतत तत्पर असावे (३४). कामाला किंवा क्रोडाला बस होऊन जो स्वकीयांशी किंवा परकीयांशी कपटाने वागतो, त्याचे कोणी साहाय्यकर्ते होत नाहीत (३५). (परस्पर) एकजीव होऊन राहिलेल्या, महाज्ञानी, गूर, शत्रुमर्दन पाण्डवांच्या साहाय्याने, बाळा, तूं सुखाने पृथ्वीचा उपभोग घेशील (३६). शान्तनव भीष्म आणि महारथ द्रोण हे जे सागतात, ते बाळा, सत्य आहे. कृष्ण आणि पाण्डव अर्जुन अजिंक्य आहेत (३७). यासाठी, निर्दोषकर्म करणाऱ्या महाबाहु कृष्णाला तूं शरण जा; कारण, केशव प्रसन्न झाला असता तो उभय पक्षांच्या सुखाला कारण होईल (३८). आपल्या हिताची इच्छा करणाऱ्या ज्ञानी व विद्वान् सुहृदांच्या उपदेशाप्रमाणे जो वागत नाही, तो मनुष्य आपल्या शत्रूंना आनंद देणारा होतो (३९). बाबारे, युद्धामध्ये ना कल्याण, ना धर्मार्थ; तर सुख कोठले? आणि युद्धांत विजयहि नेहमीच मिळत

उद्योगपर्व

कारबसभंत श्रीकृष्णशिष्टाई.

भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बालिकेन च ।
दत्तोऽशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्गीतैरिन्दम ॥ ४१ ॥
तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्याऽनुपश्यसि ।
यद्भुङ्क्ष्वे पृथिवीं कृत्स्ना शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ४२ ॥

प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ।
यदीच्छसि सहाभात्यो भोक्तुमर्धं प्रदीयताम् ॥ ४३ ॥
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
सुहृदां वचने तिष्ठन्वशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४४ ॥
श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर्बुद्धिमान्जितेन्द्रियैः ।
पाण्डवैर्विशहस्तात अंगयेन्महतः सखात ॥ ४५ ॥

निगृह्य सुहृदां मन्युं क्षाधि राज्यं यथोचितम् ।
स्वमंगलं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४६ ॥
अलमङ्गलं निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
शमयेनं महाप्राज्ञ कामक्रोधमेधितम् ॥ ४७ ॥

नाहीं. यासाठी युद्धाचा आग्रह धरून नको (४०). खरोखर, महाज्ञानी शत्रुद-
मना दुर्योधना, भीष्म, तुझा पिता (धृतराष्ट्र) आणि बालिक यांनी (आप-
सातील) भेदाला भिऊन पाण्डुपुत्रांना (राज्याचा) अंश (पूर्वी) दिला (४१).
त्या शूर पाण्डवांनी निष्कण्टक केलेल्या सर्व पृथ्वीचा उपभोग तू घेत आहेस,
हे त्या दानाचेच फळ आज तू पाहतोस (४२). यासाठी शत्रुदमना,
पाण्डुपुत्रांना त्याचा न्याय्य भाग देऊन टाक. अमात्यांसह सुख भोग-
ण्याची तुझी इच्छा असली, तर अर्धे राज्य त्याचे त्यांना देऊन टाक (४३).
आपली व आपल्या अमात्याची उपजीविका करण्यास अर्धी पृथ्वी तुला पुरेशी
आहे. सुहृदांच्या उपदेशाप्रमाणे वाग्यास तर भारता, तुला यश प्राप्त होईल (४४).
त्या श्रीमान्, जितचित्त, बुद्धिमान् व जितेन्द्रिय पाण्डवांनी केलेला विरोध,
बाळा, तुला मोठ्या सुखावरून खाली ओढील (४५). भरतर्षभा, पाण्डुपुत्रांना
त्यांचा भाग देऊन, सुहृदांचा क्रोध शान्त करून, तू योग्य रीतीने राज्य कर
(४६). तेरा वर्षे केलेला हा (पाण्डवांचा) छळ, बाबा, आतां पुरे. महा-
ज्ञानवन्ता, कामक्रोधानांनी भडकविलेला हा अग्नि (आतां) शान्त कर (४७).

न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वमर्थमभीप्ससि ।
 सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४८ ॥
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनञ्जये ।
 धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥ ४९ ॥
 अमर्षवशमापन्नो मा कुरुंस्तात जीघनः ।
 एषा हि पृथिवी कृत्स्ना मा गमत्त्वत्कृते वधम् ॥ ५० ॥
 यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
 योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥ ५१ ॥
 समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि विदितात्मनाम् ।
 पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५२ ॥
 राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
 नहि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ५३ ॥

पृथापुत्र पाण्डवांचा अर्थ (राज्य) बळकावण्याची तूं इच्छा करितोस, पण (तसें करण्यास) तूं समर्थ नाहीस; दृढक्रोधो सूतपुत्र कर्ण आणि तुझा भाऊ दुःशासन हेहि समर्थ नाहीत (४८). भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण, भीमसेन, अर्जुन आणि धृष्टद्युम्न, हे सर्व क्रुद्ध झाले असतां, सर्व प्रजा निःसंशय नाश पावतील (४९). क्रोधाच्या अर्थात होऊन, बाळा, कौरवांचा घात करूं नको, ह्या सर्व पृथ्वीचा तुझ्यामुळे नाश होऊं देऊं नको (५०). वेड्या, भीष्म-द्रोण-कृपप्रभृति आपल्या सर्व शक्तीने लढतील असें जें तुला वाटतें, तें आज शक्य नाही (५१). कारण, राज्य दोन्ही पक्षांचें सारखें आहे आणि त्या ज्ञानी पुरुषांचें प्रेम आणि नातेंहि पाण्डवांशीं आणि कौरवांशीं सारखें आहे, पण धर्म त्यांच्याकडे अधिक आहे (५२). (ह्यांनीं खालिल्या) राजाच्या अन्नाच्या भयाने जरी हे (तुझ्यासाठीं) प्राण टाकण्यास तयार झाले, तरी, राजा युधिष्ठिराकडे वर मान करून पहाण्यास हे समर्थ होणार

१ यः त्वं पार्थानामर्थमभीप्ससि स एष त्वं न शक्तः तदर्थोपहारायेत्यर्थः । नापि सूतपुत्रादयः शक्ताः । (नी.)

न लोभादर्धसम्पत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।

तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५४ ॥ [४२४२]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्वाणपर्वणि गान्धारीवाक्ये ऊनत्रिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥
नाहींत (५३). इहलोकांत मनुष्यांना लोभाने अर्थप्राप्ति झालेली दिसत
नाहीं. यासाठी बाळा, लोभ सोड. भरतर्षभा, शान्त हो " (५४).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्वाण-उपपर्वत गान्धारीच्या
भाषणाविषयी १२९ वा अध्याय संपला.

अध्याय १३०

[कृष्णाला बांधून ठेवण्याची दुर्योधनाची मसलत; सात्यकीची कृष्णाला सूचना;
धृतराष्ट्राचा व विदुराचा दुर्योधनाला कळकळीचा उपदेश.]

वैशम्पायन उवाच— तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्धवन्मातृभाषितम् ।

पुनः प्रतस्थे संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १ ॥

ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रधामाम कौरवः ।

सौबलेन यताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ २ ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।

दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ३ ॥

पुराऽयमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।

सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ ४ ॥

वैशंपायन म्हणाला :—परंतु मातेने केलेल्या त्या अर्धयुक्त उपदेशाचा
अनादर करून दुर्योधन आपल्या अजितचित्त अमात्यांकडे क्रोधाने पुन्हा जाव-
यास निघाला (१). सभेतून बाहेर पडल्यानंतर कौरव दुर्योधनाने सुबलपुत्र
अक्षनिपुण राजा शकुनीशी मसलत केली (२). दुर्योधन, कर्ण, सौबल
शकुनि आणि चवथा दुःशासन ह्यांनी पुढील कृत्य करावयाचे ठरविले (३).
[ते म्हणालेः—] “हा चलाख कृष्ण, राजा धृतराष्ट्राच्या आणि शान्तनव भीष्मा-
च्या साहाय्याने आम्हांला पकडणार, त्यापूर्वी आम्हांचा त्या पुरुषश्रेष्ठ हवीके-

वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव ।
 प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ५ ॥
 श्रुत्वा गृहीतं वाष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः ।
 निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ ६ ॥
 अयं ह्येषां महाबाहुः पर्वेषां शर्म वर्म च ।
 अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ॥ ७ ॥
 निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ।
 तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥
 क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बध्वा योत्स्यामहे रिपून् ।
 तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ॥ ९ ॥
 इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुद्धयत सात्वकिः ।
 तदर्धमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहाऽऽस्थितः ॥ १० ॥
 अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ।
 व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ॥ ११ ॥
 यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाऽक्लिष्टकारिणे ।
 स श्वश्रिय सभां वीरः सिंहो गिरिगुहाभिव ॥ १२ ॥

शाला, इन्द्राने विरोचनपुत्र बलीला जसें जवरीनें पकडले, तसें बलात्काराने
 पकडूं या (४-५). वाष्णेय कृष्णाला पकडलेला ऐकून पाण्डवांची बुद्धि
 नष्ट होईल, दात पाडलेल्या सर्पाप्रमाणे ते निरुत्साह होतील (६). कारण,
 हा महाबाहुच त्यांचे सर्वांचे शर्म (सुख) आणि वर्म (चिळखत) आहे.
 हा वरदाता सर्व सात्वतामधील मुख्य कृष्ण पकडला गेला असता, सोमकासह
 पाण्डव आपला उद्योग सोडून देतील. यासाठी आपण येथल्यायेथेच ह्या चलाख
 केशवाला, धृतराष्ट्राच्या ओरडण्याची पर्वा न करता, बाधून शत्रूंची युद्ध करूं.”
 हा त्या दुष्टबुद्धि पाव्याचा पापी अभिप्राय इंगितज्ञ ज्ञानी सावकीने ताबडतोब
 जाणला; आणि म्हणून हार्दिक्यासह (सभेतून) बाहेर पडून तो कृतवर्माला
 म्हणाला:—“लवकर सैन्य सज्ज कर. निरनिराळ्या तुकड्याचा व्यूह रचून,
 चिळखत चढवून सभाद्वाराशी उभा रहा; तोंपर्यंत मी हें वर्तमान निर्दोषकर्त्या

आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ।
 धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चाऽन्वभाषत ॥ १३ ॥
 तेषामेतमभिप्रायमाचक्षे समयन्निव ।
 धर्मादर्थाच्च कामाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ॥ १४ ॥
 मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चाऽवाप्यं कथञ्चन ।
 पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ॥ १५ ॥
 धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशालुगाः ।
 इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ॥ १६ ॥
 पटेनाऽग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ।
 सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ॥ १७ ॥
 धृतराष्ट्रं महाबाहुमन्त्रवीत्कुरुसंसदि ।
 राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परन्तप ॥ १८ ॥

कृष्णाला कळवितो." असे म्हणून, पर्वताच्या गुहेत शिरणान्या सिंहाप्रमाणे
 समेत शिरून, त्या वीर सात्यकीने, महात्म्या केशवाला (दुर्योधनादिकांचा) तो
 अभिप्राय कळविला, आणि नंतर तो धृतराष्ट्राला आणि विदुराला बोलून लागला
 (७-१३). त्यांना त्याचा तो अभिप्राय त्याने हसत-हसतच सांगितला, तो
 म्हणाला:- "धर्म, अर्थ आणि काम ह्या तिहींच्या दृष्टीने सज्जनांनीं निन्दिलेले
 (दूताला अटकेंत टाकण्याचें) कर्म हे मूर्ख येंथें करूं इच्छित आहेत; पण तें केव्हाहि
 साध्य होणार नाही, कामक्रोधानीं प्रस्त झालेले, क्रोधलोभाच्या अधीन झालेले,
 एकत्र जमलेले हे मूढ पापात्मे लवकरच एक अनुचित कर्म करणार आहेत.
 कारण, भडकलेल्या अग्नीला वखानें पकडूं पाहणाऱ्या बाल किंवा मन्दबुद्धि
 लोकांप्रमाणें हे क्षुद्रबुद्धि (दुर्योधनादिक) ह्या पुण्डरीकाक्षाला पकडूं पाहात
 आहेत !" सात्यकीचें तें भाषण ऐकून दीर्घदर्शी विदुर महाबाहु धृतराष्ट्राला
 त्या कौरवसभेत म्हणाला:- "शत्रुतापका राजा, तुझ्या सर्व पुत्राचा काळ फिरला

अशक्यमयशस्यं च कर्तुं कर्म समुद्यताः ।
 इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ॥ १९ ॥
 निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता चासवानुजम् ।
 इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदम् ॥ २० ॥
 आसाद्य न भविष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ।
 अयमिच्छन्ति तान्सर्वान्युद्धयमानाजनार्दनः ॥ २१ ॥
 सिंहो नागानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ।
 न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्पापं कथञ्चन ॥ २२ ॥
 न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ।
 विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां गृण्वतां मिथः ।
 राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्णीयुरोजसा ॥ २४ ॥
 एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव ।
 एतान्नि सर्वान्संरब्धान्नियन्तुमहमुत्सहे ॥ २५ ॥

आहे (१४-१८). कारण अशक्य आणि दुष्कीर्तिकर असें कर्म करण्यास ते उद्युक्त झाले आहेत. कारण ह्या इन्द्रानुज पुण्डरीकाक्षाला बलात्काराने जिंकून पकडून ठेवण्याची हे सर्व मिळून इच्छा करीत आहेत. पण अग्नीवर ऋडप बालणारे पतंग जसे स्वतःच नाश पावतात, तसे ह्या अगम्य पुरुषश्रेष्ठाशी गाठ पडल्यानंतर, ते सर्व नाश पावतील. खरोखर, ह्या जनार्दनाने मनांत आणल्यास, खवळलेला सिंह जसा हत्तींना, तसा, युद्धामध्ये हा त्या सर्वांस यमसादनास पाठवील. परंतु हा पुरुषोत्तम अच्युत कोणतेहि कुत्सित पापकर्म केव्हाहि करणार नाही, आणि धर्मापासून व्युत होणार नाही. ” विदुराने यात्रमाणे सांगितल्यावर कृष्ण धृतराष्ट्राकडे पाहून, सर्व सुहृद् ऐकत असतां, एकाती म्हणालाः “ राजा, हे जर क्रुद्ध होऊन मला बलात्काराने पकडून इच्छित असतील, तर ह्यांनी मला पकडावे, किंवा मी ह्यांना पकडतो. राजा, तूं परवानगी दे. खरोखरच, खवळलेल्या ह्या सर्वांना आवरण्यास मी समर्थ आहे (१९-२५).

न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथञ्चन ।
 पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थान्हास्यन्ति ते सुताः ॥ २६ ॥
 एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ।
 अथैव ह्यहमेनांश्च ये चैनाननु भारत ॥ २७ ॥
 निगृह्य राजन्पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ।
 इदं तु न प्रवर्तेयं निन्दितं कर्म भारत ॥ २८ ॥
 सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् ।
 एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथाऽस्तु तत् ॥ २९ ॥
 अहं तु सर्वास्तनयाननुजानामि ते नृप ।
 एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥
 क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ३० ॥
 सहमित्रं सहामात्यं ससौदर्यं सहानुगम् ।
 शकनुर्यां यदि पन्थानमवतारायितुं पुनः ॥ ३१ ॥

परंतु मी निन्दितं पापकर्म कधींहि करणार नाहीं. पाण्डवांच्या अर्थाचा लोभ धरणारे तुझे पुत्र स्वार्थाला मात्र सुकणार आहेत (२६). ह्यांची जर अशी इच्छा असली, तर युधिष्ठिराचें कार्य झालें. कारण भारता राजा, आजच मी ह्यांना आणि ह्यांच्या अनुयायाना पकडून पृथापुत्रांच्या ताब्यात देऊं शकेन. मला तें कार्य कठीण नाहीं ? परंतु भारता महाराजा, क्रोधापासून आणि दुष्टबुद्धीपासून होणारें हें निन्दित कर्म तुझ्या संनिध मी करणार नाहीं. राजा, ह्या दुर्योधनाची जशी इच्छा असेल तसें त्याला करूं दे (२७-२८). राजा, तुझ्या सर्व पुत्रांना (तसें करण्याची) मी परवानगी देतो." कृष्णार्चे हें भाषण ऐकून धृतराष्ट्र विदुराला म्हणाला:—“त्या दुष्ट राज्यलुब्ध सुयोधनाला त्याचे मित्र, अमात्य, बंधु आणि अनुयायी यांच्यासह लवकर येथें बेऊन ये. पुन्हा एकदा त्याला रस्त्यावर आणूं शकलों तर पाहतों” (३०-३१)

ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।
 अकामं भ्रातृभिः साधं राजभिः परिवारितम् ॥ ३२ ॥
 अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चापि संवृतम् ॥ ३३ ॥
 नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
 पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ ३४ ॥
 अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विमर्हितम् ।
 यथा त्वादृशको भूढो व्यवस्येत्कुलपावनः ॥ ३५ ॥
 त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं दुःशासदम् ।
 पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ३६ ॥
 यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि स्ववासवैः ।
 तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ३७ ॥
 देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुर्मैश्च यः ।
 न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुद्धयसि केशवम् ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्रानें असें सांगितल्यानंतर, राजांनीं वेष्टिलेल्या दुर्योधनाला त्याची इच्छा नसतां त्याच्या भावासह विदुर पुन्हा समेत घेऊन आला (३२). तेव्हां राजा धृतराष्ट्र कर्ण-दुःशासनांनीं आणि इतर राजांनीं वेष्टिलेल्या दुर्योधनाला म्हणालाः-(३३). “पापमूर्ते दुष्टा दुर्योधना, क्षुद्र कर्मे करणाऱ्यांचें साहाय्य घेणारा तूं आपल्या दुष्ट सोबत्यांशीं गद्दी करून पापकर्म करण्याचें योजिलें आहेस (३४). असलें अशक्य दुष्कर्तृकारक व सज्जनांनीं निन्दिलें कर्म तुझ्यासारखा कुलदूषण मूर्खच करावयाचें ठरवील (३५). तूं ह्या अशक्य अगम्य पुण्डरीकाक्षाला, पापां साहायक्यांशीं गद्दी करून, पकडण्याची इच्छा करीत आहेस (३६). इन्द्रासहित देवाना ज्यावर बलात्कार करणें शक्य नाहीं, त्या कृष्णाला, मूर्खां, चन्द्राला धरूं पाहणाऱ्या बालाप्रमाणे, तूं धरूं इच्छित आहेस ? (३७). देव, मनुष्य, गन्धर्व, असुर व नाग यांनाहि ज्याला युद्धात तोंड देणें शक्य नाहीं,

दुर्गाहः पाणिना वायुर्दुस्पर्शः पाणिना शशी ।
 दुर्धरा पृथिवी मूर्धा दुर्गाहः केशवो बलाद् ॥ ३९ ॥
 इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्ताऽपि विदुरोऽब्रवीत् ।
 दुर्योधनमभिप्रेत्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ४० ॥

विदुर उवाच— दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम साम्प्रतम् ।
 सौभद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
 शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ४१ ॥
 ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।
 ग्रहीतुं नाऽशकचैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४२ ॥
 प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
 ग्रहीतुं नाऽशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलाद् ॥ ४३ ॥
 अनेकयुगवर्षाद्युर्निहत्य नरकं मृधे ।
 नीत्वा कन्यासहस्राणि उपयेमे यथाविधि ॥ ४४ ॥

त्या केशवाला तू जाणत नाहींस (३८). वायूला हातांत धरून ठेवणें अशक्य आहे; चन्द्राला हातानें स्पर्श करणें अशक्य आहे; पृथ्वीला डोक्यावर धारण करणें अशक्य आहे; त्याचप्रमाणें केशवाला बलात्कारानें धरणें अशक्य आहे " (३९). याप्रमाणें धृतराष्ट्रानें सांगितल्यानंतर क्षत्ता विदुरहि असहिष्णु धार्तराष्ट्र दुर्योधनाला अनुलक्षून (पुढीलप्रमाणें) बोलला (४०).

विदुर म्हणाला:— " दुर्योधना, माझे हें बोलणें योग्य रीतीनें समजून घे. सौभद्वारात द्विविद नांवाच्या वानरेन्द्रानें प्रचंड शिलावर्षात्रानें केशवास झांकून टाकलें (४१). सर्व यत्नानें पराक्रम करून माधवाला पकडण्याची त्याची इच्छा असतां, तो त्याला पकडूं शकला नाही. त्याला तूं बलात्कारानें पकडूं पाहात आहेस (४२). शूरकुलोत्पन्न कृष्ण (पूर्वी) प्राग्ज्योतिषास गेल्या असतां, दानवासह नरकासुर त्याला तेथें पकडूं शकला नाही. त्याला तूं बळानें पकडूं पाहात आहेस (४३). अनेक युगांच्या वर्षांचें आयुष्य असलेल्या कृष्णानें नरकासुराला युद्धांत ठार मारून (त्यानें बंदीत टाकलेल्या)

निर्मोचने षट्सहस्राः पार्श्वैर्बद्धा महासुराः ।
 ग्रहीतुं नाऽशकंश्चैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४५ ॥
 अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा ।
 गोवर्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ॥ ४६ ॥
 अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ।
 अश्वराजश्च निहतः कंसश्चाऽरिष्टमाचरन् ॥ ४७ ॥
 जरासन्धश्च वक्त्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
 बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निषूदिताः ॥ ४८ ॥
 वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चाऽमितौजसा ।
 पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ ४९ ॥
 एकार्णवे च स्वपता निहतौ मधुकैटभौ ।
 जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ ५० ॥

हजारों कन्या नेऊन त्याशीं यथाविधि विवाह केला (४४). निर्मोचन नगरात सहा सहस्र महान् असुर यानें पार्श्वानीं बाधिले, ते ह्याला पकडूं शकले नाहींत; त्याला तूं बलात्कारानें पकडूं पहात आहेस (४५). ह्यानेंच बालपर्णी पूतना आणि शकुनी यांचा वध केला, आणि भरतर्षभा, गाईकरितां गोवर्धन पर्वत (अंगुलीवर) धरिला (४६). यानेंच अरिष्ट, धेनुक, महाबलाढ्य चाणूर, अश्वराज आणि अरिष्ट आचरणारा कंस यांस ठार मारिलें (४७). ह्यानेंच जरासन्ध, वक्त्र, वीर्यवान् शिशुपाल आणि बाण याना मारिलें आणि युद्धात अनेक राजांना ठार केलें (४८). अमितसामर्थ्यसंपन्न कृष्णानें राजा वरुणाला आणि अग्नीला जिंकिलें असून (स्वर्गांतून) पारिजात आणताना साक्षात् शचीपति इन्द्राचा पराभव केला (४९). (प्रलयकालीं सर्व पृथ्वी पाण्यांत बुडून सर्वत्र एकच महासागर झाला असतां, त्या) एका महासागरात शयन करीत असता ह्यानें मधु-कैटभाना ठार केलें; त्याचप्रमाणें दुसरा जन्म घेऊन (अन्य अवतारात) ह्यानें (वेद चोरणाऱ्या असुर) हयग्रीवाला ठार मारलें (५०).

अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
 यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ ५१ ॥
 तं न बुद्धयसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।
 आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिन्दितम् ॥ ५२ ॥
 प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
 पतङ्गोऽग्निमिवाऽऽसाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ५३ ॥ [४२९५]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतानपर्वणि विदुरवाक्ये त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

हा सर्वांचा कर्ता आहे, ह्याचा कर्ता कोणी नाही; सर्व पराक्रमाचे कारणहि
 हाच आहे. हा शौरि (कृष्ण) जें जें इच्छील, तें तें यत्नावाचून करील (५१).
 सर्पाप्रमाणें चवताळलेल्या त्या तेजःपुंज, निर्दोष, भयंकर पराक्रमी, अच्युत
 गोविन्दाला तूं जाणत नाहीस (५२). पतंग जसा अग्नीवर झडप घालून
 नाश पावतो, तसा तूं निर्दोष कर्म करणाऱ्या महाबाहु कृष्णावर हल्ला करून
 तुझ्या अमात्यासह नाश पावशील" (५३).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वीतील भगवद्गीतान-उपधर्वांत विदुराच्या
 भाषणाविषयी १३० वा अध्याय संपला.

अध्याय १३१

[कौरवसभेत श्रीकृष्णाचें विश्वरूपदर्शन]

वैशम्पायन उवाच — विदुरेणैवमुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा ।

दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १ ॥

एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्त्रसे मां सुयोधन ।

परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २ ॥

वैशंपायन म्हणालाः—विदुरानें याप्रमाणें कृष्णाचें वर्णन केल्यानंतर,
 शत्रुसंघघानक वीर्यवान् कृष्ण धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला म्हणालाः—(१).
 " दुष्टबुद्धि सुयोधना, 'मी एकटा आहे' असें जें तुला वाटत आहे, आणि माझा
 पराभव करून मला पकडण्याची जी तूं इच्छा करित आहेस, ती तुझ्या अज्ञा-

इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवाऽन्धकवृष्णयः ।
 इहाऽऽदित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।
 तस्य संस्मयतः शौरिर्विद्युद्रूपा महात्मनः ॥ ४ ॥
 अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः ।
 अस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाऽभवत् ॥ ५ ॥
 लोकपाला भुजेष्वासन्नभिरास्यादजायत ।
 आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाऽश्विनावपि ॥ ६ ॥
 मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ।
 बभूवुश्चैकरूपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ७ ॥
 प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां संकर्षणधनञ्जयौ ।
 दक्षिणेऽथाऽर्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ८ ॥
 भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ।
 अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥ ९ ॥

नाने होय (२). (वास्तविक,) यथेच सर्व पाण्डव, त्याचप्रमाणें अन्धक
 व वृष्णि आहेत. यथेच सर्व आदित्य, रुद्र आणि महर्षीसह वसुहि आहेत ”
 (३). असे म्हणून शत्रुवीरघातक कृष्ण मोठ्याने हसला. याप्रमाणें तो अग्नि-
 तुल्य तेजस्वी महात्मा शौरि (कृष्ण) हास्य करीत असतां, त्याच्या अंगां-
 तून (असंख्य) विद्युद्रूप अंगुष्ठप्रमाण देव (अग्नीतून ठिणग्या निघाव्या
 त्याप्रमाणें) बाहेर पडले. ब्रह्मा त्याच्या ललाटावर असलेला दिसला. रुद्र
 छातीवर दिसला; लोकपाल मुजावर होते; अग्नि मुखातून निघाला; त्याचप्रमाणें
 आदित्य, साध्य, वसु आणि अश्विनीकुमार, इन्द्रासहित मरुद्गण, तसेच
 विश्वेदेव, आणि यक्ष-गन्धर्व-राक्षसांचीं एकाच प्रकारचीं (असंख्य) रूपें प्रगट
 झालीं (४-७). कृष्णाच्या दोन बाहूंतून संकर्षण (बळराम) व धनंजय
 (अर्जुन) हे दोघे प्रकट झाले. उजव्या बाहूंतून धनुर्धर अर्जुन आणि डाव्यातून
 हलधर राम प्रगट झाला (८). भीम, युधिष्ठिर आणि माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव
 हे त्याच्या पाठीमागे प्रगट झाले. प्रद्युम्नप्रमुख अन्धक आणि वृष्णि मोठमोठी आयुधे

अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।
 शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ १० ॥
 अदृश्यन्तोद्यतान्धेव सर्वप्रहरणानि च ।
 नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ ११ ॥
 नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
 प्रादुरासन्महारौद्रा सधूमाः पावकार्चिषः ॥ १२ ॥
 रोमकूपेषु च तथा सूर्धस्येव मरीचयः ।
 तं दृष्ट्वा धीरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥
 न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ।
 ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ॥ १४ ॥
 संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ।
 प्रादात्तेषां स भगवान्दिव्यं चक्षुजनार्दनः ॥ १५ ॥
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।
 देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच— त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतो हितः ।

तस्मात्त्वं यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥

उगारून कृष्णाच्या पुढें प्रकट झाले. शंख, चक्र, गदा, शक्ति, शार्ङ्ग धनुष्य, लागल, नन्दक आणि इतर सर्व आयुधें कृष्णाच्या असंख्य बाहूंच्या ठिकाणीं सर्व झळकत असलेलीं व उगारल्यासारखीं दिसूं लागलीं (९-११). त्याच्या नेत्रांतून, नाकातून, कर्णांतून आणि शरीराच्या सर्व भागातून अत्यन्त भयंकर धूम्रयुक्त अग्निज्वाला प्रगट झाल्या (१२). त्याच्या सर्व रोमरन्धांतून सूर्याच्या किरणांसारखे किरण फांकूं लागले. महात्म्या केशवाचें तें घोर स्वरूप पाहून, द्रोण, भीष्म, महाबुद्धिमान् धृतराष्ट्र, महाभाग संजय आणि तपोधन ऋषि यांच्या खेरीज, सर्व राजांनीं त्रस्त मनांनीं नेत्र मिटून घेतले. द्रोणादिकाना मात्र त्या भगवान् जनार्दनानें (आपलें रूप पाहण्यास) दिव्य दृष्टि दिली (१३-१५). (कौरवाच्या) सभागृहामध्ये माधवानें केलेलें तें महद् आश्चर्य पाहून (स्वर्गांत) देवाचें नगारे वाजले आणि (स्वर्गांतून) पुष्पवृष्टि झाली (१६).

धृतराष्ट्र म्हणालाः—“ तूंच, पुण्डरीकाक्षा कृष्णा, सर्व जगाचा हितकर्ता आहेस. यासाठीं, यादवश्रेष्ठा, माझ्यावरेंहि तूं कृपा करावी (१७).

ततः सात्यकिमादाथ पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
 ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥
 ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
 तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमिवाऽभवत् ॥ २५ ॥
 तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ।
 अनुजग्मुर्नरव्पाद्यं देवा इव शतक्रतुम् ॥ २६ ॥
 अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
 निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २७ ॥
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
 हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २८ ॥
 सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
 शैब्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ २९ ॥
 तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
 वृष्णीनां सम्मतो वीरो हार्दिक्यः समदृश्यत ॥ ३० ॥

हात घालून त्या ऋषींचा निरोप घेऊन तो मधुसूदन कृष्ण (सभेतून) बाहेर पडला (२३-२४). त्यानंतर ते नारदादि ऋषिहि गुप्त होऊन निघून गेले, अशा प्रकारे ती गडबड उडाली असता, ते एक गोठें अद्भुतच झाले (२५). त्या नरश्रेष्ठ कृष्णाला निघालेला पाहून राजांसह कौरव, इन्द्राच्या मार्गे जाणाऱ्या देवांप्रमाणे, त्याच्या मार्गे चालले (२६), परंतु त्या सर्व राजमण्डळाकडे लक्ष न देता अमेयात्मा शौरि कृष्ण धुमसणाऱ्या अग्नीप्रमाणे (संतापाने) तेथून निघाला (२७). इतक्यांत, लहान-लहान घंटा बाधलेला, सुवर्णालंकारानीं भूषित केलेला, शीघ्रगतीचा, मेघासारखा (गंभीर) नाद करणारा, उत्तम सामग्रीनें सजविलेला, तेजांनें लखलखणारा, व्याघ्रचर्मनें मढविलेला, आणि शैब्य-सुग्रीव अश्व जोडलेला, मोठा प्रशस्त शुभ्र रथ घेऊन आलेला दारुक समोरच दिसला (२८-२९). त्याचप्रमाणे रथांत बसून राहिलेला वृष्णींचा मान्य वीर हृदीकपुत्र महारथ कृतवर्मा हाहि

उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिन्दमम् ।
 धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाऽभ्यभाषत ॥ ३१ ॥
 यादद्वलं मे पुत्रेषु पश्यतस्ते जनार्दन ।
 प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित्परोक्षं शत्रुकर्षण ॥ ३२ ॥
 कुरूणां शममिच्छन्तं यत्मानं च केशव ।
 विदित्वैतामवस्था मे नाऽभिश्ङ्क्षितुमर्हसि ॥ ३३ ॥
 न मे पाषोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।
 ज्ञातमेव हितं वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ३४ ॥
 जनान्त कुरुषुः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।
 शमे प्रयत्मानं मा सर्वयत्नेन माधव ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच ततोऽर्जुनीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः
 द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ ३६ ॥
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
 यथा चाऽशिष्टवन्देन्दो रोषादद्य समुत्थितः ॥ ३७ ॥

दिसला (३०), शूरकुलोत्पन्न शत्रुदमन कृष्ण रक्षांत बसून निघणार,
 इतक्यात महाराज धृतराष्ट्र त्याला पुन्हां म्हणाला:—(३१). “ माझ्या
 पुत्रावर माझे कितपत बळ चालते ते जनार्दना, तूं पहात असल्यामुळे तुला
 प्रत्यक्षच दिसले आहे. शत्रुकर्षणा, तुला'परोक्ष (अज्ञात) कांहीं नाही (३२),
 कौरवामध्ये सख्य नांदावे अशी इच्छा धरून त्याकरिता मी यत्न करीत असतां,
 माझ्या संबधी, केशवा, माझी ही अवस्था जाणल्यानंतर, तूं शंका घेणे योग्य
 होणार नाही (३३). पाण्डवांविषयी, केशवा, माझी कोणतीहि दुष्ट इच्छा
 नाही. सुयोधनाला मी जो हितोपदेश केला तो तुला माहितच आहे (३४).
 सलोखा व्हावा याकरिता, माधवा मी हरप्रयत्नाने झटत आहे, हे पृथ्वीवरील
 सर्व राजांना आणि कौरवांना माहित आहे ” (३५).

वैशंपायन म्हणाला:— त्यानंतर महाबाहु जनार्दन धृतराष्ट्र, द्रोण,
 पितामह भीष्म, क्षत्ता विदुर, बाह्लिक आणि कृप यांना म्हणाला:—(३६),
 “ कौरवसभेमध्ये काय घडले, आणि मन्दबुद्धि दुर्योधन अशिष्टासारखा क्रोधाने

वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥
 आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभ ।
 अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३९ ॥
 भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ४० ॥
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
 कुरूणां पश्यतां द्रष्टुं स्वसारं स पितुर्ययौ ॥ ४१ ॥ [४३६६]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतानपर्वणि विश्वरूपदर्शने एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
 (सभेतून) आज कसा उठला, ते तुम्हीं प्रत्यक्ष पाहिले आहे (३७). भूपति
 धृतरा 'मी असमर्थ आहे' असे म्हणत आहे. तेव्हा आतां, मी तुम्हां सर्वांचा
 निरोप घेतों आणि युधिष्ठिराकडे जातो" (३८). याप्रमाणे भरतर्षभा जन-
 मेजया, शौरि कृष्ण त्याचा निरोप घेऊन रथातून निघाला असतां भीष्म, द्रोण,
 कृप, क्षत्ता (विदुर), धृतराष्ट्र, बाह्लिक, अश्वत्थामा, विकर्ण आणि महारथ
 युयुत्सु हे महाधनुर्धर वीरश्रेष्ठ भरतर्षभ त्याच्या मार्गे चालले (३९-४०).
 त्यानंतर लहान घंटा बाधलेल्या त्याच्या त्या मोठ्या शुभ्र रथांतून कौरवाच्या
 देखत तो कृष्ण पितृभगिनी कुंतीस भेटायचास गेला (४१).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीतान-उपपर्वत विश्व-
 रूपदर्शनाविषयी १३१ वा अध्याय संपला.

१ किंकिणीकं क्षुद्रघण्टिकाजालं तद्वता किंकिणीकिना (नी.)

उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिन्दमम् ।

धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाऽभ्यभाषत ॥ ३१ ॥

यादद्वलं मे पुत्रेषु पश्यतस्ते जनार्दन ।

प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित्परोक्षं शत्रुकर्शन ॥ ३२ ॥

कुरूणां शममिच्छन्तं यत्मानं च केशव ।

विदित्वैतामवस्थां मे नाऽभिगच्छितुमर्हसि ॥ ३३ ॥

न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।

ज्ञातमेव हितं वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ३४ ॥

जनान्त कुरुवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।

शमे प्रयतमानं मा सर्वयत्नेन माधव ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच ततोऽपिन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः

द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ ३६ ॥

प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसदि ।

यथा चाऽशिष्टवन्मन्दो रोषादद्य समुत्थितः ॥ ३७ ॥

दिसला (३०), शूरकुलोत्पन्न शत्रुदमन कृष्ण रथांत बसून निघणार, इतक्यांत महाराज धृतराष्ट्र त्याला पुन्हां म्हणाला:-(३१). “ माझ्या पुत्रावर माझे कितपत बळ चालते ते जनार्दना, तूं पहात असल्यामुळे तुला प्रत्यक्षच दिसले आहे. शत्रुकर्शना, तुला'परोक्ष (अज्ञात) कांहीं नाही (३२), कौरवामध्ये सख्य नादावे अशी इच्छा धरून त्याकरिता मी यत्न करित असतां, माझ्या संबंधीं, केशवा, माझी ही अवस्था जाणल्यानंतर, तूं शंका घेणे योग्य होणार नाही (३३). पाण्डवांविषयीं, केशवा, माझी कोणतीहि दुष्ट इच्छा नाही. सुयोधनाला मी जो हितोपदेश केला तो तुला माहितच आहे (३४). सलोखा व्हाद्या याकरिता, माधवा मी हरप्रयत्नाने झटत आहे, हे पृथ्वीवरील सर्व राजांना आणि कौरवांना माहित आहे ” (३५).

वैशम्पायन म्हणाला:— त्यानंतर महाबाहु जनार्दन धृतराष्ट्र, द्रोण, पितामह भीष्म, क्षत्ता विदुर, बाह्लिक आणि कृप यांना म्हणाला:-(३६), “ कौरवसभेमध्ये काय घडले, आणि मन्दबुद्धि दुर्योधन अशिष्टासारखा क्रोधाने

वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो सहीपतिः ।

आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥

आमन्व्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं दूरुपर्षभ ।

अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३९ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ४० ॥

ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।

कुरूणां पश्यतां द्रष्टुं स्वसारं स पितुर्ययौ ॥ ४१ ॥ [४३६६]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्दानपर्वणि विश्वरूपदर्शने एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
(सभेतून) आज कसा उठला, तें तुम्हीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे (३७). भूपति
धृतरा 'मी असमर्थ आहे' असे म्हणत आहे. तेव्हां आता, मी तुम्हां सर्वांचा
निरोप घेतों आणि युधिष्ठिराकडे जातों" (३८). याप्रमाणें भरतर्षभा जन-
मेजया, शौरि कृष्ण त्याचा निरोप घेऊन रथातून निघाला असतां भीष्म, द्रोण,
कृप, क्षत्ता (विदुर), धृतराष्ट्र, बाह्लिक, अश्वत्थामा, विकर्ण आणि महारथ
युयुत्सु हे महाधनुर्धर वीरश्रेष्ठ भरतर्षभ त्याच्या मार्गे चालले (३९-४०).
त्यानंतर लहान घंटा बांधलेल्या त्याच्या त्या मोठ्या शुभ्र रथांतून कौरवाच्या
देखत तो कृष्ण पितृभगिनी कुंतीस भेटावयास गेला (४१).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वणील भगवद्दान-उपपर्वत विश्व-
रूपदर्शनाविषयी १३१ वा अध्याय संपला.

१ किंकिणीकं क्षुद्रघण्टिकाजालं तद्वता किंकिणीकिना (नी.)

अध्याय १३२

[कुन्तीचा युधिष्ठिराला क्षत्रधर्माप्रमाणें वागण्याचा संदेश.]

वैशम्पायन उवाच— प्रविश्याऽथ गृहं तस्याश्रणावभिवाद्य च ।

आचख्यौ तत्समासेन यद्भूतं कुरुसंसदि ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच— उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।

ऋषिभिश्चैव च मया न चाऽसौ तद्गृहीतवान् ॥ २ ॥

कालपक्वमिदं सर्वं सुयोधनवशानुगम् ।

आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ३ ॥

किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।

ददन्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४ ॥

कुन्त्युवाच— ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।

भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५ ॥

वैशंपायन म्हणाला:—पितृभगिनी कुन्तीच्या गृहात प्रवेश केल्यानंतर तिच्या चरणाना वन्दन करून कृष्णानें कौरवसभेंत जें काहीं घडलें होतें तें तिच्या संक्षेपानें सांगितलें (१).

वासुदेव (कृष्ण) म्हणाला:—“ ऋषींनीं आणि मीं दुर्योधनाला अनेक प्रकारें प्राह्य आणि सयुक्तिक असा उपदेश केला; परंतु त्यानें तो ग्रहण केला नाहीं (२). सुयोधनाच्या आज्ञेंत असणारे हें सर्व (क्षत्रमंडळ) कालपक्व झालें आहे. [ह्याचे दिवस भरले आहेत.] मी तुझा निरोप घेतों, आणि लवकर पाण्डवाकडे जातों (३). तुझा निरोप म्हणून मीं त्या पाण्डवाना काय सांगूं, तें महाप्राज्ञे, तूं सांग. तुझा निरोप ऐकण्यास मी उत्सुक आहे ” (४).

कुन्ती म्हणाली:—“ केशवा, धर्मात्म्या युधिष्ठिर राजाला सांग, ' तुझ्या (पृथ्वीपालनजन्य) धर्माची (पुण्याची) मोठी हानि होत आहे. पुत्रा,

श्रोत्रियस्यैव ते राजन्मन्दकस्याऽविपश्चितः ।
 अनुवाकहतां बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६ ॥
 अज्ञाऽवेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयम्भुवा ।
 बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ॥ ७ ॥
 क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
 शृणु चाऽत्रोपसामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ॥ ८ ॥
 मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददत्पृथिवीमिमाम् ।
 पुरा वैश्रवणः प्रातो न चाऽसौ तद्रूहोतवान् ॥ ९ ॥
 बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्रीयामितीत कामये ।
 ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ १० ॥
 मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुन्धराम् ।
 बाहुवीर्यार्जितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ११ ॥
 यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विन्देत भारत ॥ १२ ॥

मूर्खपणानें वागूं नको (५). मठ बुद्धीच्या अचतुर वेदपाठकाच्या बुद्धीप्रमाणें राजा, नुसत्या घोकंपटीनें मारली गेलेली तुझी बुद्धि धर्मच एक पाहत आहे (६). ठीक आहे. स्वयंभू ब्रह्मदेवानें तुला ज्याप्रमाणें उत्पन्न केले आहे, त्याप्रमाणें तुझा जो धर्म ठरतो त्याकडे लक्ष दे. त्यानें आपल्या बाहुंपासून बाहुवीर्यावर उपजीविका करणारे क्षत्रिय (शत्रुमर्दनासारखें) क्रूर कर्म करण्यासाठीं आणि प्रजांच्या परिपालनासाठीं उत्पन्न केले. आणि याविषयीं मीं वृद्धाकडून ऐकलेला एक दृष्टान्त ऐक (७-८). पूर्वी एकदा कुबेर राजर्षि मुचुकुन्दावर प्रसन्न होऊन त्याला ही पृथ्वी देऊं लागला, पण तो तें दान घेईना (९). [तो म्हणालाः—] 'बाहुवीर्यानें संपादिलेले राज्य मीं भोगावें अशी माझी इच्छा आहे.' हें ऐकून कुबेर संतुष्ट आणि आश्चर्यचकित झाला (१०). पुढें त्या क्षत्रधर्मनिष्ठ मुचुकुन्द राजानें बाहुवीर्यानें पृथ्वी जिंकून योग्य रीतीनें तिचें राज्य केले (११). राजानें संरक्षिलेल्या प्रजा, खरोखर, ह्या लोकां जो धर्म आचरितात त्याचा चतुर्थांश, भारता युधिष्ठिरा, राजाला मिळतो (१२).

१ श्रोत्रियस्य वेदाध्यायिनः, मन्दकस्य अर्थज्ञानशून्यस्य, अनुवाकेन अत्यन्तं वेदाक्षरावृत्त्या, हता नष्टा (नी.)

राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
 स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १३ ॥
 दण्डनीतिश्च धर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
 प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ १४ ॥
 दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कृत्स्नैर्न वर्तते ।
 तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १५ ॥
 कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
 इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १६ ॥
 राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १७ ॥
 कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
 त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नाऽत्यन्तमश्नुते ॥ १८ ॥
 प्रवर्तनाद् द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
 कलेः प्रवर्तनाद्राजा क्लृप्तमत्यन्तमश्नुते ॥ १९ ॥

राजा जर धर्म आचरीत असला, तर तो देवत्व पावूं शकतो; आणि तो जर अधर्म आचरीत असला, तर नरकासच जातो (१३). राजानें दण्डनीति योग्य रीतीनें चालविली असतां ती चारहि वर्णांना आपापल्या धर्मांमध्ये नियंत्रित करून ठेवते आणि अधर्मापासून त्यास आबरून धरते (१४). दण्डनीतीप्रमाणें जेव्हा राजा योग्य रीतीनें आणि पूर्णपणानें वर्तन करीत असतो, तेव्हां 'कृतयुग' नावाचा श्रेष्ठ काल सुरू असतो (१५). काल राजाचें कारण किंवा राजा कालाचा कारण, ह्याविषयीं तुझ्या मनात संशय येऊं देऊं नको. राजा हाच कालाचें कारण आहे (१६). राजा कृतयुगाचा स्रष्टा असून त्रेतायुगाचा आणि द्वापरयुगाचाहि स्रष्टा आहे. चतुर्थ (कलि) युगाचेंहि राजाचें कारण असतें (१७), कृतयुगाचें प्रवर्तन करण्यानें राजा स्वर्गाचा अत्यंत उपभोग घेतो. त्रेतायुगाचें प्रवर्तन करण्यानें राजा स्वर्गाचाच उपभोग घेतो, पण तो अत्यन्त नसतो; द्वापराचें प्रवर्तन करण्यानेंहि तो स्वर्गाचा उपभोग आपल्या भागाप्रमाणें घेतो, आणि कलीचें प्रवर्तन

ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
 राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ २० ॥
 राजधर्मान्नेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
 नैतद्राजर्षिं वृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २१ ॥
 न हि वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्यव्यवस्थितः ।
 प्रजापालनसभूतं फलं किंचन लब्धवान् ॥ २२ ॥
 न हेतामर्षिं पाण्डुर्न चाऽहं न पितामहः ।
 प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यथा चरासि मेधया ॥ २३ ॥
 यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रज्ञा सन्तानमेव च ।
 माहात्म्यबलमोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २४ ॥
 नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं दद्युर्मानुषदेवताः ।
 दीर्घमायुर्नेन पुत्रान्सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५ ॥

करण्यापासून तो अत्यन्त पाप भोगतो (१८-१९). त्याच्या योगाने तो दुष्टकर्मा राजा अनन्त वर्षे नरकात राहतो. खरोखर, राजाचा दोष जगाला बाधतो आणि जगाचा दोष राजाला बाधतो (२०). तुझ्या पित्याला आणि पूर्वजाना उचित असलेल्या राजधर्माकडे तू लक्ष दे, ज्याप्रमाणे वागण्याचे तू मनात आणिले आहे, ते राजर्षीचे वर्तन नाही (२१). खरोखर, तू मोहाने आसलेला असून दयेमध्ये अढळ असल्यामुळे प्रजापालनापासून उत्पन्न होणारे फळ तुला काही मिळालेले नाही (२२). ज्या बुद्धीने तू वागत आहेस, त्या बुद्धीचा आशीर्वाद पाण्डु, मी आणि तुझा पितामह ह्यांनी पूर्वी कधी तुला दिला नव्हता (२३). यज्ञ, दान, तप, शौर्य, बुद्धि, संतति, मनाचे औदार्य, बल आणि पराक्रम, ह्यांची आशा मी सदा करीत आले आहे (२४). स्वाहा, स्वधा आणि मनुष्यदेवता ह्या शुभ देवतांचे सदोदित योग्य आराधन केले असता त्या दीर्घ आयुष्य, धन

१ फलं न लब्धवान् प्र सवान् असीति शेषः (नी.) २ मानुषाश्च देवताश्च सम्यगाराधिताः सत्य. इहलोके आयुरादीनि परलोकसाधनानि स्वधादीनि सत्कर्माणि च दद्युः (नी.) पण स्वाहा, स्वधा प्रथमान्त आहेत.

पुत्रेष्वशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ।
 दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ॥ २६ ॥
 एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाऽभ्यजायथाः ।
 ते तु वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीडिताः ॥ २७ ॥
 यत्र दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
 प्राप्य तुष्टाः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २८ ॥
 दानेनाऽन्यं बलेनाऽन्यं तथा सनृतया परम् ।
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २९ ॥
 ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
 वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ ३० ॥
 भैक्षं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।
 क्षत्रियोऽसि क्षतात्त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ ३१ ॥

आणि पुत्र देतात (२५). दान, अध्ययन, यज्ञ आणि प्रजांचें परिपालन, हीं पुत्रांच्या ठिकाणीं असावीं अशी पितर आणि दैवते सदोदित इच्छा करीत असतात (२६). हें माझे वचन धर्म्य आहे कीं अधर्म्य आहे, हें, कृष्णा, तूं स्वभावतःच जाणतोस; परंतु, बा कृष्णा, ते पाण्डव विद्वान् आणि कुलीन असून वृत्तीच्या अभावानें पीडिलेले आहेत (२७). जेथें दानपति शूराकडे क्षुधित झालेले पृथ्वीवरील प्राणी येऊन संतुष्ट होऊन जातात, त्याहून अधिक धर्म कोणता ? (२८) राज्य प्राप्त झाल्यानंतर धार्मिक राजानें कोणाला दानानें, कोणाला बलानें, तर कोणाला मधुर वाणीनें, याप्रमाणें सर्वांना आपलेसें करून घ्यावें (२९). ब्राह्मणानें भिक्षावृत्तीनें रहावें, क्षत्रियानें पालन करावें, वैश्यानें धनार्जन करावें आणि शूद्रानें त्या सर्वांची सेवा करावी (३०). भिक्षावृत्ति तुला निषिद्ध आहे. कृषिहि तुला योग्य नाहीं. कारण, तूं बाहु-वीर्यावर उपजीविका करणारा 'क्षतापासून (दुःखापासून दुसऱ्याचें)

१ एतत् मद्वाक्यं धर्मं धर्मयुक्तमधर्मं वा जन्मनैव स्वभावत एव अभ्यजायथाः अभिजानीषे हे कृष्ण ! ते तु पाण्डवास्तु वैद्याः विद्यावन्तः (ती.)

२ दानपतिं पालनाधिकारिणं देह् पालने अस्य रूपम् (ती.)

पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
 साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनाऽथ नयेन वा ॥ ३२ ॥
 इतो दुःखतरं किं नु यदहं दीनवान्धवा ।
 परपिण्डमुदीक्षे वै त्वां सूत्वा मित्रनन्दन ॥ ३३ ॥
 युद्धयस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
 मा गमःक्षीणपुण्यस्त्वं सानुजःपापिकां गतिम् ॥ ३४ ॥ [४ ३७०]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि कुन्तीवाक्ये द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥
 ब्राण (रक्षण) करणारा' 'क्षत्रिय' आहेस (३१). महाबाहु युधिष्ठिरा, तूं
 आपला बुडालेला वडिलार्जित राज्यभाग सामाने, भेदाने, दानाने, दण्डाने
 किंवा नीतीने परत मिळव (३२). शत्रुनन्दना युधिष्ठिरा, तुला जन्म
 देऊनहि, माझे सर्व दायद दीन होऊन बसल्यामुळे मी परक्यांच्या अन्नाच्या
 गोळ्याकडे पहात असते, याहून अधिक दुःखदायक काय आहे ? (३३)
 राजधर्माने युद्ध कर. पितामहांना (नरकांत) बडवूं नको; आणि क्षीणपुण्य
 होऊन तूंहि अनुजांसह पाप्यांच्या गर्तीला जाऊं नको" (३४).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत कुन्तीच्या
 भाषणाविषयी १३२ वा अध्याय संपला.

अध्याय १३३

[विदुलेचा पुत्रास उपदेश कुन्ती युधिष्ठिराला संदेश म्हणून सांगते.]

कुन्त्युवाच— अत्राऽप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 विदुलायाश्च संवादं पुत्रस्य च परन्तप ॥ १ ॥
 ततः श्रेयश्च भूयश्च यथावद्वक्तुमर्हसि ।
 यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ २ ॥

कुन्ती म्हणाली:—“परंतपा कृष्णा, विदुलेचा आणि तिच्या पुत्राचा
 संवाद हा पुरातन इतिहास ह्याविषयी उदाहरण म्हणून सांगतात (१).
 त्याहून श्रेयस्कर आणि अधिक जें कांहीं सांगावयाचें तें तूं (युधिष्ठिराला)

१ मन्युमती दैन्यवती, विभावरी कुपिता, ' विभावरी रजन्यां च वक्तव्योषिति ' इति विश्वः (नी.)

क्षत्रधर्मगता दान्ता विदुला दीर्घदर्शिनी ।

विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३ ॥

विदुला नाम राजन्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।

निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ॥ ४ ॥

विदुलोवाच— अनन्दन मया जात द्विषतां हर्षवर्धन ।

न मया त्वं न पित्रा च जातः काऽभ्यागतो ह्यसि ॥ ५ ॥

निर्मन्युश्चाऽप्यसंख्येयैः पुरुषः क्लीबसाधनः ।

यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ॥ ६ ॥

माऽऽत्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभरः ।

मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंहर ॥ ७ ॥

योग्य रीतीने साग, यशस्विनी, पण दीन, कुलीन, तापट, क्षत्रधर्मगत रत, निग्रही आणि दूरदर्शिनी विदुला राजसभामध्ये विख्यात असून पुष्कळ प्रवचने ऐकून बहुश्रुत झालेली होती (२-३). सिन्धुराजाने पराभव केल्यामुळे खिन्न मन होऊन बसलेल्या आपल्या औरस पुत्राची त्या विदुला नांवाच्या क्षत्रियेने निर्भर्त्सना केली (४).

विदुला म्हणाली:—'माझ्या पोटी जन्म घेऊन मला आनन्द न देता शत्रूंचा हर्ष वाढविणाऱ्या कुपुत्रा, तुला मी आणि तुझ्या पित्याने जन्म दिलेला नाही; तू कोठून तरी आमच्या कुळात आला आहेस (५). (बाहादि) साधने निर्वळ असलेला आणि क्रोध नसलेला पुरुष गणतीत धरण्यासारखा नाही. तू यावज्जीव निराश राहशील. तुला आपले कल्याण करावयाचे असेल तर त्याकरता (कर्तव्याची) धुरा वाहा(६). तू आपल्याला तुच्छ मानू नको, आणि थोडक्याने संतुष्ट होऊं देऊं नको. मन चांगले खंबीर करून तू भिऊं

१ अनन्दन कुपुत्र कुत्सार्थेऽत्र नञ् (नी.)

२ असंख्येयः अगणनीयः तुच्छत्वात्; क्लीबं निर्वायं, साधनं बाहादिकं यस्य स तथा (नी.)

३ मा बीभरः मा पालय । प्रतिसंहर भयमिति शेषः (नी.)

उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वावैवं पराजितः ।

अमित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ८ ॥

सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो सूपिकाजलिः ।

सुसन्तोषः कापुरुषः स्वल्पकेनैव तुष्यति ॥ ९ ॥

अप्यहेरारुजन्दंश्रामाश्वैव निधनं व्रज ।

अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमेः ॥ १० ॥

अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।

विबद्भ्याऽथवा तूर्णो व्योम्नीनाऽपरिशुद्धितः ॥ ११ ॥

त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्ब्रह्महतो यथा ।

उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः ॥ १२ ॥

माऽस्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।

मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माऽधो भूस्तिष्ठ गर्जितः ॥ १३ ॥

नको, भीति आवर (७). हे भ्याडा, ऊठ; असा पराजित होऊन सर्व शत्रूंना आनंद देत आणि बन्धूंना दुःख देत अभिमान टाकून पडून नको (८). क्षुद्र नदीला टक्कर पुर येतो; उंदराची मूठ लवकर भरते, त्याचप्रमाणे सहज संतोष पावणारा भ्याड पुरुष थोडक्यानेच संतुष्ट होतो (९). सर्पाची दाढ उपटोत असता तडकाफडकी मरण पात्र अथवा प्राणसंकटात पडूनहि पराक्रम कर (१०). आकाशात निर्भयपणे संचार करणाऱ्या श्येनपक्ष्याप्रमाणे पराक्रम करून, वादविवाद करून किंवा स्तब्ध राहून शत्रूंचे छिद्र शोधून काढ (११). वज्राचा तडाखा वसत्याप्रमाणे तूं असा प्रेतासारखा काय म्हणून पडला आहेस ? हे भ्याडा, ऊठ, शत्रूंच्या हातून पराभव पावून झोपून नको (१२). तूं दीन होऊन लोडून जाऊं नको; स्वपराक्रमाने आपले नाव गाजव. मध्ये, कनिष्ठ स्थानी, किंवा नीच स्थानी असूं नको; (उच्च स्थानी) विख्यात होऊन रहा. [साम, भेद, किंवा दान ह्या उपायाचा अवलंब करून नको; दण्डाचाच अवलंब कर-नी.] (१३). टेंभुरणीच्या कोळिताप्रमाणे,

१ मा शेष्वावैवं निरुद्योगो मा भूः (नी.) २ सामभेदौ जघन्यमध्यमौ, दानमध्यमौ नीच उपायः, दण्डस्तूतमः । तत्राद्यत्रयकर्ता मा भूः, किं तु गर्जितो दण्डयितैव भवेत्यर्थः । ऊर्जित इति वा पाठः (नी.)

अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल ।
 मा तुषाग्निरिवाऽनर्चिर्धूमायस्वं जिजीविषुः ॥ १४ ॥
 मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् ।
 मा ह स्म कस्यचिद्देहे जनि राज्ञः खरो मृदुः ॥ १५ ॥
 कृत्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वाऽऽजिं यावदुत्तमम् ।
 धर्मस्थाऽऽनृण्यमाप्नोति न चाऽऽत्मानं विगर्हते ॥ १६ ॥
 अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नाऽनुशोचति पण्डितः ।
 आनन्तर्यं चाऽऽरभते न प्राणानां धनायते ॥ १७ ॥
 उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
 धर्मं पुत्राऽग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १८ ॥
 इष्टापूर्तं हि ते क्लीबं कीर्तिश्च सकला हता ।
 विच्छिन्नं भोगशूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १९ ॥

थोडा वेळ तरी पेटत रहा. जीविताची इच्छा धरून तुसाच्या अग्नीप्रमाणे ज्वाळेवांचून धुमसत राहूँ नको (१४). दीर्घ काळ धुमसत राहण्यापेक्षा थोडा वेळ पेटत राहणे बरे. खरोखर, (अत्यन्त) कठोर किंवा (अत्यन्त) मृदु पुरुष कोणत्याहि राजाच्या घरात जन्मास न येवो (१५). संग्रामास जाऊन मनुष्याला शोभण्यासारखा उत्कृष्ट पराक्रम करून पुरुष (क्षत्रिय) धर्माच्या ऋणांतून मुक्त होतो, आणि आपली निन्दा टाळतो (१६). (इष्ट वस्तूचा) लाभ न झाला किंवा झाला तरी बुद्धिमान् पुरुष त्याबद्दल शोक (किंवा हर्ष) करित नाही; आपल्या पुढील कार्य करित राहतो. प्राणांना धनाप्रमाणे जपत नाही (१७). करिता एक तर तुझा पराक्रम दाखव, नाही तर, (शेवटच्या) निश्चित गतीला जा, (मरण पाव). धर्माला पुढे वरून पुत्रा, तू कशाकरिता जगतोस? (१८). कारण, क्लीबा, तुझे इष्टापूर्त आणि सकल कीर्ति नष्ट झाली आहे. तुझे सर्व सुखाचें मूल (राज्य किंवा धन) तोडलें गेलें आहे. खरोखर, तूं आता

१ 'काकरं खा जिजीविषु.' इति पाठान्तरे काकरं खाः काकरमभ्यगारं मा खा. मा नाशय । खै तु स्थैर्ये खदनहिसयोरिति खायतेरिदं रूपम् । काकरं ख इति पाठे काकवत् ईक्षति पलायते वा काकरंखः । राखि गतावित्यस्य रूपम् । (नी)

शत्रुनिर्मज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
 विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत्कथञ्चन ॥ २० ॥
 उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् ।
 कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥ २१ ॥
 उद्गात्रय कुलं मम त्वत्कृते स्वयमेव हि ।
 यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ॥ २२ ॥
 राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
 दाने तपसि सत्ये च यस्य नोच्चरितं यशः ॥ २३ ॥
 विद्याधामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ।
 श्रुतेन तपसा वाऽपि श्रिया वा विक्रमेण वा ॥ २४ ॥
 जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ।
 न त्वेव जाल्पी कापाली वृत्तिमेषितुमर्हसि ॥ २५ ॥
 नृशंभ्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ।
 यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ॥ २६ ॥

कशाकरिता जगतोस ? (१९) बुडण्याची किंवा पडण्याची वेळ आली असता, शत्रूची माडी पकडावी. (त्याची माडी पकडून त्याच्यासह बुडावे किंवा पडावे.) आपली पाळे-मुळे तोडली गेली तरी खिन्न होऊं नये (२०). जातिवंत घोड्यांची (रणात न खवण्याची) कामगिरी लक्षांत ठेवून, यत्न करून (रणाची) धुरा वहावी. बळ आणि अभिमान धर. आपले पौरुष धारण कर (२१). तुझ्या पायीं बुडालेल्या ह्या कुळाचा तू स्वतःच उद्धार कर. ज्याचा महान् अद्भुत वृत्तान्त लोक सागत नाहीत, तो केवळ लोकसंख्येची भरती करणारा, न स्त्री, न पुरुष होय. दान, तप, सत्य, विद्या आणि धनार्जन यापैकीं कशांतच ज्याची कीर्ति गायिली जात नाही, तो आपल्या मातेची केवळ विष्टा होय. विद्येनें, तपानें, संपत्तीनें, पराक्रमानें किंवा अशाच एखाद्या कर्माने जो इतर लोकांस जिंकतो, तोच खरा पुरुष. दुष्ट, दुष्कीर्तिकर, दुःखप्रद, भ्याडास शोभणारी, कपटो, कापाली वृत्ति (भिक्षुक्याची वृत्ति) धरणें तुला योग्य नाही. ज्या दुर्बळ पुरुषाला पाहून

१ आजानेयाः जात्यश्राः, तेषां कृतं कर्म शुद्धेऽनवसादरूपं (नी.) २ राशिवर्धनः संख्यापूरकः, न तु प्रयोजनान्तरार्ह. (नी.) ३ मातु. उच्चारो विष्टा (नी.) ४ कापाली वृत्ति भिक्षाचर्या (नी.)

लोकस्य समवज्ञातं निहीनासनदाससम् ।
 अहो लाभकरं हीनमल्पजीवनमल्पकम् ॥ २७ ॥
 नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ।
 अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ॥ २८ ॥
 सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिञ्चनाः ।
 अवल्गुकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ॥ २९ ॥
 कलिं पुत्रप्रवादेन सज्जय त्वामजीजनम् ।
 निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ॥ ३० ॥
 मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।
 मा धूमाय ज्वलाऽत्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ॥ ३१ ॥
 ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ।
 एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ॥ ३२ ॥
 क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
 सन्तोषो वै श्रियं हन्ति तथाऽनुक्रोश एव च ॥ ३३ ॥

शत्रूनीं आनन्द करावा, असा, लोकानीं अवहेलना केलेला, घड बसावयास
 जागा आणि नेसावयास वल्लहि नसलेला, (अल्प लाभ झाला असतांहि,)
 'अहो केवढा हा लाभ झाला !' असे म्हणणारा, नीच, थोड्यावर जगणारा क्षुद्र
 पुरुष बन्धु मिळाल्याने, बान्धव सुख पावत नाहीत. आपल्या राष्ट्रातून
 आपली हकालपट्टी होऊन स्थानभ्रष्ट आणि अकिञ्चन झालेले आपण
 सर्व विषयसुखाना आंचवून उपजीविकेच्या साधनाच्या अभावानेच मरण पावू.
 सज्जनांमध्ये अमंगल कर्म आचरणान्या, कुलवंशाचा नाश करणाऱ्या तुला
 कळीलाच, संजया, पुत्रमिषाने मीं जन्म दिला. असल्या (तुझ्यासारख्या) निष्क्रोध,
 निरुत्साह, निर्वीर्य, शत्रुनन्दन पुत्राला कोणतीहि स्त्री जन्म न देवो. धुमसत
 राहूं नको. घडातून पेट घे. शत्रूवर चालून जाऊन त्यास ठार कर (२२-३१).
 मुहूर्तभर किंवा क्षणभर तरी शत्रूंच्या डोक्यावर पाय देऊन तेज प्रगट कर.
 (शत्रुविषयी) क्रोध धरणारा आणि क्षमा न धरणारा, तेवढाच पुरुष;
 क्षमा धरणारा आणि क्रोध न धरणारा, स्त्री नाही आणि पुरुषहि नाही.

१ अहो लाभकरं अल्पेऽपि लाभे अहो लाभो जात इति विस्मयं कुर्वाणम् (नी.)

अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाऽश्रुते महत् ।

एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चाऽऽत्मानमात्मना ॥ ३४ ॥

आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ।

परं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ३५ ॥

तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ।

शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तचारिणः ॥ ३६ ॥

दिष्टभावं गतस्याऽपि विषये मोदते प्रजा ।

य आत्मनः प्रियसुखे हिंत्वा मृगयते श्रियम् ॥ ३७ ॥

अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३८ ॥

पुत्र उवाच— किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।

किं क्षमणकृत्यं ते किं भोगैर्नीवितेन वा ॥ ३९ ॥

संतोष हा संपत्तीचा नाश करतो. त्याचप्रमाणे (शत्रूविरुद्ध) उठावणी न करणे व त्याला भिणे ही दोन्ही संपत्तीचा नाश करितात. निरिच्छ पुरुषाला महत्पद प्राप्त होत नाही. ह्या पराभवकारक दोषांपासून तू आपली आपण मुक्तता कर (३२--३४). पोलादी हृदय करून स्वराज्य पुन्हां मिळवण्याचा यत्न कर. पुरुष हा 'परं' म्ह० शत्रूला 'विषहते' म्ह० तोंड देतो म्हणून त्याला 'पुरुष' म्हणतात (३५). स्त्रीप्रमाणे (शत्रूला तोंड न देतां) जो ह्या लोकांत जगतो, त्याचे 'पुरुष' हें नांव व्यर्थ आहे असे म्हणतात. शूर, महासमर्थ आणि सिंहाप्रमाणे पराक्रम करणारा राजा मरण पावला, तरी त्याच्या देशातील प्रजा सुखी असते, जो आपले स्वतःचे प्रिय आणि सुख टाकून (राज्याच्या) समृद्धीच्या मार्गे लागतो, तो आपल्या अमात्यांना लवकरच हर्ष देतो ' (३६-३८).

पुत्र म्हणाला:— ' (माते,) मी (युद्धांत मरून) तुझ्या दृष्टीआड झालों कीं, मग ही सर्व पृथ्वी मिळूनहि तिचा तुला काय उपयोग ? नंतर अलंकारांचा तुला काय उपयोग ? किंवा, सुखाचा आणि जीविताचा तुला काय उपयोग ? ' (३९).

मातोवाच— किमद्यकानां ये लोका द्विषन्तस्तानवाप्नुयुः ।

ये त्वाद्यतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्ब्रजन्तु नः ॥ ४० ॥

मृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।

कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ४१ ॥

अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।

पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ४२ ॥

यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्जय ।

पक्कं द्रुममिवाऽऽसाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४३ ॥

यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।

त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४४ ॥

माता म्हणाली:— ' आज कशाला घाई करा, (उद्याच शत्रूंना जिंकू) असे म्हणून विलम्ब करणाऱ्यांचे जे लोक, त्याप्रत आमचे शत्रु (मेल्यानंतर) जावोत; आणि (स्वकार्यामध्ये) तत्पर मन ठेवणाऱ्यांचे जे लोक, त्यांप्रत आमचे सुहृद् जावोत (४०). सेवकांनी सोडून दिलेल्या, व परान्नावर जगणाऱ्या दीन दुर्बळांची वृत्ति तूं पतकरूं नको (४१). प्राणी ज्याप्रमाणे पर्जन्यावर जगतात, देव ज्याप्रमाणे इंद्राच्या आश्रयाने जगतात, त्याप्रमाणे, बाळा संजया, ब्राह्मणांना आणि आपल्या सुहृदाना तूं तुझ्या आश्रयाने उपजीविका करूं दे (४२). पक्क फळांनी भरलेल्या वृक्षाचा आश्रय करून जसे पक्षी जगतात, त्याप्रमाणे ज्या पुरुषाच्या आश्रयाने सर्व भूते जगतात, त्याचेंच जीवित सफल होय (४३). इंद्राच्या पराक्रमानी जसे देव, तसे ज्या शूराच्या पराक्रमानी त्याचे बान्धव सुख पावतात, त्याचेंच जिणें चागलें होय (४४).

१ किमद्य किं भोक्तव्यमिति ये चिन्तयन्ति निर्धनास्तेषां किमद्यकानाम् । यद्वा किमद्य त्वरया श्व एव शत्रून् जेष्याम इति विलम्बशीलानाम् । हन्यमानस्येति पाठे अनुदुत्तस्य । अत्र हन्तिर्गत्यर्थः । अनाहतानामिति पाठे शस्त्रैरक्षतानाम् । अनादृतानामिति पाठे अलसानाम् । निर्भन्धुकानामित्यपि पाठः । (नी.)

स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।

स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥४५॥ [४४१५]

इति श्रीमहाभारते श० सं० वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि

विदुलापुत्रानुशासने त्रयास्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

आपल्या बाहुबलाचा आश्रय करून जो पुरुष मानानें जगतो, त्याला ह्या लोकांत कीर्ति आणि परलोकांत शुभ गति मिळते ' (४५).

त्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वताील भगवद्यान-उपपर्वतात विदुलेचा पुत्राला उपदेश याविषयी १३३ वा अध्याय संपला.

अध्याय १३४

[शत्रूविरुद्ध उठाव न करण्याबद्दल विदुला आपल्या पुत्राची निर्भर्त्सना करून त्याला क्षात्रधर्माचें रहस्य सांगते.]

विदुलोवाच—अथैतस्याभवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।

निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १ ॥

यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।

क्षत्रियो जीविशकांक्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २ ॥

अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।

नैव सम्प्राप्नुवन्ति त्वां मुसूर्धुमिव भेषजम् ॥ ३ ॥

सन्ति वै सिन्धुराजस्य सन्तुष्टा न तथा जनाः ।

दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनीघप्रतीक्षिणः ॥ ४ ॥

विदुला म्हणाली:—'संजया, ह्या अवस्थेमध्ये जर तू पराक्रम टाकण्याची इच्छा धरशील, तर नीचांनीं सेविलेल्या मार्गास लवकरच जाशील (१). खरोखर, जगण्याच्या इच्छेनें जो क्षत्रिय आपलें तेज यथाशक्ति पराक्रम करून दाखवीत नाही, त्याला (शहाणे लोक) चोर समजतात (२). मरणोन्मुखाला जसें औषध जिरत नाही, त्याप्रमाणेंच भाशा अर्थयुक्त, योग्य आणि हितकर उपदेश तुझ्या मनात शिरत नाही (३). खरोखरच, सिन्धुराजाचे लोक यावर असावे तसे संतुष्ट नाहीत. दौर्बल्यामुळे मूढ होऊन, त्याच्यावर संकट-

सहायोपचितिं कृत्वा व्यग्रसाद्य ततस्ततः ।
 अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५ ॥
 तैः कृत्वा सह सङ्घातं गिरिदुर्गालयं चर ।
 काले व्यसनमाकाङ्क्ष नैवाऽयमजरामरः ॥ ६ ॥
 सञ्जयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ।
 अन्वर्थनाम्ना भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७ ॥
 सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
 अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ८ ॥
 तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव ।
 तस्मात्तस्मिं ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनःपुनः ॥ ९ ॥
 यस्य ह्यर्थसिद्धिर्निवृत्तौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।
 तस्याऽर्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥ १० ॥

परंपरा कधीं येते याची वाट पहात ते स्वस्थ आहेत (४). तुझ्या पक्षाच्या लोकांनीं यत्न करून ठिकठिकाणाहून साह्यकर्ते जमविल्यानंतरहि तुझा पराक्रम त्यांस दिसला नाही, तू (आपला यत्न निष्फळ झाला असें पाहून) विघडतील (शत्रुपक्षाला मिळतील) (५). यासाठीं त्यांच्याशीं ऐक्य करून, शत्रूवर संकट केव्हां येते याची वाट पहात गिरिदुर्गाचा आश्रय कर. हा (तुझा शत्रु सिन्धुराज) कांहीं अजरामर नाही (६). तूं नांवानें ' संजय ' आहेस; पण तुझ्या अंगां मला तसें लक्षण दिसत नाही. माझ्या पुत्रा, तूं आपलें नाव सार्थ कर, निरर्थक करूं नको (७). तूं लहान असता तुझ्याविषयीं एका अचूक दृष्टीच्या महाज्ञानी ब्राह्मणानें मला सांगितलें होतें कीं, ' हा (तुझा पुत्र) एका मोठ्या संकटात सांपडून पुन्हा उत्कर्ष पावेल ' (८). त्याचे शब्द मी स्मरत असल्यामुळे, तुझा विजय होईल अशी मला आशा आहे. म्हणूनच बाळा, मी तुला सागत आहे आणि पुन्हां पुन्हा सांगणार आहे (९). खरोखर ज्याची अर्थसिद्धि झाली असतां इतर (तत्संबंधी) लोक संतुष्ट होतात, अशा, नीतीनें अर्थ

१ सहायोपचितिं सहायसंपत्तिं कृत्वाऽपि अपरे स्वकीयास्तव पौरुषमपश्यन्तो यत्ननिष्फल्यादनुदुष्येयुः शत्रुपक्षं श्रयेयुरित्यर्थः (नी.) २ तैः स्वीयैः संघातमैक्यं, व्यसनं परस्य, अयं तव शत्रु. (नी.) ३ परे तत्संबन्धिनः (नी.)

समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम सञ्जय ।

एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहरः ॥ ११ ॥

नाऽतः पापीयसीं काञ्चिदवस्थां शम्बरोऽत्रवीत् ।

यत्र नैवाऽद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२ ॥

पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमत्रवीत् ।

दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ १३ ॥

अहं महाकुले जाता दाद्रदमिवाऽऽगता ।

ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ १४ ॥

महार्हमात्याभरणां सुमृष्टाम्बरवाससम् ।

पुरा हृष्टः सुहृद्गर्भो मा पश्यत्सुहृदताम् ॥ १५ ॥

साधू इच्छिणाऱ्या पुरुषाच्या अर्थाची सिद्धि ठरलेली आहे (१०). 'पूर्वजांचा आणि माझा उत्कर्ष किंवा अपकर्ष ह्या युद्धामध्ये होणार हें निश्चित' हें जाणून, संजया, युद्धाला मन तयार कर (लाभ अलाभ समान मानून युद्ध कर); युद्ध थांबवू नको (११). ज्या अवस्थेमध्ये आज भोजन दिसत नाहीच आणि उद्या सकाळींही दिसत नाही, त्या (दरिद्री) अवस्थेहून अधिक कष्टप्रद अवस्था शम्बरानें सांगितलेली नाही (१२). 'दारिद्र्य' म्हणून ज्यास म्हणतात तें पति व पुत्र यांच्या मरणापेक्षांही परम दुःख म्हणून त्यानें सांगितलें आहे. खरोखर तें एकप्रकारें मरणच आहे (१३). मी मोठ्या कुळात जन्म पावून एका डोहांतून जणु दुसऱ्या डोहांत (दुसऱ्या मोठ्या कुळांत) पडून, सर्व शुभ लक्षणांनीं संपन्न असल्यामुळे, पतीला अत्यंत मान्य झालेली त्याची गृहस्वामिनी झाल्यें (१४). उंची पुष्पमाला, उंची अलंकार व अत्यंत उज्ज्वल वस्त्र प्रावरणें धारण करून माझ्या मैत्रिणींमध्ये मी बसल्यें असतांना, माझ्या सुहृद्गर्भांनें पूर्वी हर्षयुक्त मनानें

१ पूर्वेषां मम च युद्धे समृद्धिरसमृद्धिर्वाऽवश्यंभाविनीत्येवं विद्वान् युद्धमना भव, लाभालाभौ समौ कृत्वा युद्धयस्वेति भावः । मा प्रत्युपाहरः प्रत्युपहारं युद्धोपसंहारं मा कार्षीरित्यर्थः (नी.)

यदा मां चैव भार्या च द्रष्टाऽसि भृशदुर्बलाम् ।
 न तदा जीवितेनाऽर्थो भविता तव सञ्जय ॥ १६ ॥
 दासकर्मकरान् भृत्यानाचार्यत्विक्पुरोहितान् ।
 अबृत्त्याऽस्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७ ॥
 यदि कृत्यं न पश्यामि तवाऽद्याऽहं यथा पुरा ।
 स्नाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १८ ॥
 नेति चेद्ब्राह्मणं ब्रूयां दीर्यत हृदयं मम ।
 न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९ ॥
 वयमाश्रयणीयाः स्म न श्रोतारैः परस्य च ।
 साऽन्यमासाद्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २० ॥
 अपारे भव नः पारमपुत्रे भव नः पुत्रः ।
 कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्मञ्जीवयस्व नः ॥ २१ ॥

मला पाहिले आहे (१५). (अशा वैभवांत वाढलेल्या) मला आणि तुझ्या
 भार्येला (अन्नाच्या अभावीं) अत्यंत दुर्बळ झालेली जेव्हां तू पाहशील, तेव्हां
 संजया, तुला जगण्यांत अर्थ नाही असें वाटू लागेल (१६). आमचे नोकर-
 चाकर, आश्रित, आचार्य, ऋत्विज् व पुरोहित, हे सर्व (आमच्या जवळ राहून)
 निर्वाह होत नाही म्हणून आम्हाला सोडून जात आहेत, हे तू पाहिल्यानंतर
 तुझ्या जगण्याचा काय उपयोग ? (१७). पूर्वाप्रमाणे जर आज तुझ्या हातून
 एखादे श्लाघ्य व कीर्तिकर कृत्य (पराक्रम) झालेले मला दिसले नाही, तर
 माझ्या हृदयाला कोणती शान्ति मिळेल ? (१८). (ब्राह्मण काहीं मागावयास
 आला असता,) त्या ब्राह्मणाला ' नाही ' म्हणावयाची पाळी जर माझ्यावर
 आली, तर माझे हृदय फाटून जाईल. कारण, मी किंवा तुझ्या पित्याने ब्राह्मणाला
 कधीहि ' नाही ' म्हणून म्हटलेले नाही (१९). आम्ही दुसऱ्यांना आश्रय
 देत आलों आहो; दुसऱ्याचा आश्रय आम्हीं घेतलेला नाही. त्या मला दुस-
 र्याचा आश्रय घेऊन जगावे लागले असतां, मी जीविताचा त्याग करीन (२०).
 अपार संकटसागरात तू आम्हाला पैलतीरासारखा तारक हो; नौकारहित संकट-
 सागरात तू आमचा नौका हो. आम्हाला रहाण्यास स्थान नाही, ते तू निर्माण

१ अस्मान् प्रजहतः अस्मत्स्यागं कुर्वतः (नी.) २ श्रोतारः पराज्ञायाः ।
 पाठान्तरे श्रोतार आश्रयितारः । (नी.) वर ह्या दुसऱ्या पाठाप्रमाणे अर्थ केला आहे.

सर्वे ते शत्रवः शक्या न चेज्जीवितुमर्हसि ।
 अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे ॥ २२ ॥
 निर्विण्णात्मा हतमनः मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
 एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३ ॥
 इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
 माहेन्द्रं च गृहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ २४ ॥
 नाम विश्राव्य वै संख्ये शत्रूनाहूय दंशितान् ।
 सेनाग्रं चापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ २५ ॥
 यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।
 तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ २६ ॥
 त्यक्त्वाऽऽत्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।
 अवज्ञास्तर्पयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ २७ ॥

कर. आम्हा मृतांना तू पुन्हा जिवंत कर (२१). तू जर जीविताची आशा सोडशील, तर तुझे सर्व शत्रु तुझ्या वाटोक्यातले आहेत. पण मन विरक्त आणि उत्साहशून्य करून तू जर नेभळी वृत्ति स्वीकारणार असशील, तर त्यापेक्षां ह्या पापी जीवनाचा त्याग कर. एकाच शत्रूचा वध करूनहि शूर पुरुष कीर्ति मिळवितो (२२-२३). इन्द्र वृत्राच्या वधानेच महेन्द्र झाला; त्यामुळे महेन्द्राचे गृह (सोमपात्र-नी.) त्यास मिळाले आणि तो (तिन्ही) लोकांचा अधिपति झाला (२४). युद्धामध्ये आपल्या नावाची घोषणा करून, युद्धार्थ सज्ज झालेल्या शत्रूंना आह्वान देऊन, आघाडीच्या शत्रुसैन्याला पळावयास लावून, किंवा त्यातील एखाद्या निवडक योद्ध्यास ठार मारून, जेव्हा एखादा वीर आपल्या उत्कृष्ट युद्धाने मोठे यश मिळवितो, तेव्हा त्याचे शत्रु त्याला भितात आणि त्याच्यापुढे नम्र होतात (२५-२६). दुबळे आणि भ्याड लोक रणामध्ये देह टाकून, दक्षतेने युद्ध करणाऱ्या शूराला

१ गृहं सोमपात्रम् । प्रग्रहभित्तिपाठे नियमनं नियन्तृत्वमित्यर्थः । 'प्रग्रहः च तुलातूत्रे बन्धां नियमने ह्येव' इति विश्वः । (नी.)

राज्यं चाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।
 न लब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ २८ ॥
 स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथवाऽप्यमृतोपमम् ।
 रुद्धमेकायनं मत्वा पतोल्लसुक इवाऽरिषु ॥ २९ ॥
 जहि शत्रून्रणे राजन्स्वधर्ममनुपालय ।
 मां त्वा दृशं सुकृपणं शत्रूणां भयवर्धनम् ॥ ३० ॥
 अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदाद्भिश्च परैर्वृतम् ।
 अपि त्वां नाऽनुपश्येयं दीनादीनमिवाऽऽस्थितम् ॥ ३१ ॥
 हृष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा ।
 मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गतः ॥ ३२ ॥
 युवा रूपेण सम्पन्नो विद्ययाऽभिजनेन च ।
 यत्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ॥ ३३ ॥

त्याच्या सर्व मनोरथाच्या सिद्धींनीं तृप्त करितात (२७). राज्याचा भयंकर नाश होवो किंवा जीविताला धोका येवो, हातीं सांपडलेल्या शत्रूची चागले लोक कधीहि बाकी ठेवीत नाहींत (२८). स्वर्गद्वारासारखा किंवा अमृतासारखा असलेला तुझा (क्षत्रियाचा) राज्यरूप एकच एक रस्ता तुला बंद झाला आहे, हें जाणून तूं पेटल्या कोळिताप्रमाणें शत्रूंवर तुटून पड (२९). राजा, रणामध्ये शत्रूंना ठार कर. स्वधर्माचें पालन कर. शत्रूंचें भय वाढविणाऱ्या तुला अत्यंत दीन झालेला पाहण्याची पाळी माझ्यावर न येवो (३०). शोक करणाऱ्या आमच्या लोकांनीं आणि (आनंदाच्या) गर्जना करणाऱ्या शत्रूंनीं तुला घेरलें असून तूं दीनाहून दीन होऊन राहिला आहेस, हें पाहण्याची पाळी माझ्यावर न येवो (३१). सौवीरांच्या कन्यांसह (स्वभार्यांसह) तूं आनंद कर. (धर्मादि) अर्थाचा पूर्वाप्रमाणें अभिमान धर. हातपाय गाळून सैन्धवाच्या (शत्रुदेशातल्या) कन्यांच्या ताब्यात जाऊ नको (३२). तुझ्यासारख्या रूपानें, विद्येनें आणि उच्च जन्मानें संपन्न असलेल्या यशस्वी व लोकविख्यात

१ उग्रविभ्रंशं महाप्रपातं (नी.) २ त्वा त्वां मा दृशं मा द्राक्षं (नी.)

३ सौवीरकन्याभिः स्वदारैः (नी.) ४ सैन्धवकन्यानां शत्रुदेशजकन्यानां (नी.)

५ विकुर्वीत अपसरणं कुर्वीत (नी.)

अधुर्यवश्च वोढव्ये मन्ये मरणमेव तत् ।

यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ॥ ३४ ॥

पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ।

नाऽस्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ॥ ३५ ॥

न त्वं परस्याऽनुचरस्तात जीवितुमर्हसि ।

अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशाश्वतम् ॥ ३६ ॥

पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ।

शाश्वतं चाऽव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ॥ ३७ ॥

यो वै कश्चिदिहाऽऽजातः क्षत्रियः क्षत्रकर्मवित् ।

भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३८ ॥

उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।

अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥ ३९ ॥

तरुणाने (युद्धाची धुरा) वाहण्याऐवजीं द्राड बैलाप्रमाणें पळ काढावा, हे मला वाटते मरणच आहे. जर मी तुला शत्रूला गोड वाटेल तेंच बोलताना किंवा (दासासारखा) त्याच्या मागून चालतांना पाहिला, तर माझ्या हृदयाला कोणती शान्ति मिलेल ? (दासासारखा) जो दुसऱ्याच्या पाठीमागून जाईल असा पुरुष ह्या कुळांत कधीं जन्मलाच नाहीं (३३-३५). बाळा, दुसऱ्याचा दास होऊन जगणें तुला योग्य नाहीं. प्रजापतीनें निर्मिलेलें आणि पूर्वजांनीं, त्याच्या पूर्वजांनीं, त्यांच्या पलीकडल्यांनीं आणि त्यांच्याहि पलीकडल्यांनीं वर्णिलेलें, शाश्वत व अविनाशी क्षत्रहृदय (क्षत्रियधर्माचें रहस्य) मी जाणतयें (३६-३७). जो कोणी क्षत्रियकुळांत जन्मला असून क्षत्रियाचा धर्म जाणणारा आहे, तो भयानें केवळ उपजीविकेकडे पाहून कोणालाहि नमणार नाहीं (३८). (क्षत्रियानें) नेहमीं ताठ रहावें, लव्णं नये; ताठ राहणें हेंच पौरुष आहे. (कळकाप्रमाणें) सांधा नसेल त्या ठिकाणींहि मोडून जावें; पण

१ पूर्वैः स्ववंशजैः, परैरन्यवंशीयैः परतरैर्षुद्धैः (नी.) पण कोशाप्रमाणें वरील-
अर्थाहि होईल.

मातङ्गो मत्त इव च परीयात्स महामनाः ।

ब्राह्मणेभ्यो नमोन्नित्तं धर्मायैव च सञ्जय ॥ ४० ॥

नियच्छन्नितरान्वर्णान्निनिम्नसर्वदुष्कृतः ।

ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ४१ ॥ [४४५६]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वाणि भगवद्गीतापर्वणि विदुलापुत्रानुशासने चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

कोणापुढेहि नमूं नये (३९). थोरमनाचा क्षत्रिय, मत्त गजाप्रमाणें सर्वत्र (ताठ्यानें) फिरेल. संजया, तो सर्वदा ब्राह्मणांना आणि धर्माला मात्र नमन करील (४०). इतर सर्व वर्णांना दाव्यात ठेवून, सर्व दुष्टकर्म करणाऱ्यांना ठार करून, कोणी साह्यकर्ते असोत व नसोत, तो यावज्जीव तसा (ताठ्यानें) वागेल (४१).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वातील भगवद्गीता-उपपर्वात विदुलेचा पुत्राला उपदेश याविषयी १३४ वा अध्याय संपला.

अध्याय १३५

[धर्मार्थविमुख पुत्रावर गाढवीसारखें दुबळें प्रेम करावयास आपण तयार नाहीं असें सांगून, विदुला पुत्राला साहाय्याभावीं हि निराश न होता युद्ध करून शत्रूला जिंकण्याचा उपदेश करते.]

पुत्र उवाच— कृष्णार्थसस्येव च ते संहृत्य हृदयं कृतम् ।

मम मातस्त्वकरुणे वीरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥ १ ॥

अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामितरं यथा ।

नियोजयसि युद्धाय परमातेव मां तथा ॥ २ ॥

पुत्र म्हणालाः— 'माझ्या वीरबुद्धि, असहिष्णु व अकरुण माते, तुझें हृदय जणुं लोखंडाचें ठोकून केलेलें आहे (१). ज्याकरता तूं मला एखाद्या परक्या पोरान्प्रमाणें युद्ध करावयास लावीत आहेस, आणि परक्याच्या मातेप्रमाणें

१ कृष्णार्थसस्य लोहस्य संहृत्य पिण्डीकृत्य (नी.)

ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ।

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वथा ॥ ३ ॥

किमाभरणकृत्येन किं भोगैर्जीवितेन वा ।

मयि वा सङ्गरहते प्रियपुत्रे विशेषतः ॥ ४ ॥

मातोवाच— सर्वावस्था हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।

तावेवाऽभिसमीक्ष्याऽहं सञ्जय त्वामचूचुदम् ॥ ५ ॥

स समीक्ष्यक्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ।

अस्मिन्नेवागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ॥ ६ ॥

असम्भावितरूपस्त्वमानृशंस्यं करिष्यसि ।

तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि सञ्जय ॥ ७ ॥

मला—तुझ्या एकुलल्या एक पुत्राला—असलीं भाषणें बोलत आहेस, त्या क्षत्रधर्माला धिक्कार असो. मी तुझ्या दृष्टीआड झाल्यावर सर्व पृथ्वी मिळूनहि तिचा तुला काय उपयोग ? अलंकारसाधनांचा तरी तुला काय उपयोग ? आणि सुखाचा आणि जीविताचा तरी तुला काय उपयोग ? विशेषतः मी तुझा प्रिय पुत्र रणात ठार मारला गेल्यानंतर, तुला ह्या सर्वांचा काय उपयोग ? (२-४)

माता म्हणालीः—‘वा संजया, विद्वान् पुरुषार्थां सर्व कृत्ये धर्म व अर्थ यांकरितां असतात; यासाठीं, या दोहोंचा विचार करूनच मी तुला (युद्धाची) प्रेरणा केली (५). पहाण्यासारखा पराक्रम करण्याचा हा उत्कृष्ट काळ आला आहे. हा काळ आला असताहि, जर तूं कर्तव्य (युद्ध) न करशील, (शत्रूवर किंवा स्वदेहावर) दया करशील, तर सर्व लोक तुझा तिरस्कार करतील. अशा दुष्कीर्तीचा काळिमा तुला लागत असता जर संजया, (प्रेमामुळे) मी तुला न बोलें,

१ एकजमभ्रातृकं (नी.) २ सर्वावस्था गार्हस्थ्यविरूपा । सर्वारंभा इति पाठान्तरम् (नी.) ३ वर ह्या दुसऱ्या पाठाप्रमाणें अर्थ केला आहे. ३ समीक्ष्यक्रमोपेतः द्रष्टुं योग्येन पराक्रमेण युक्त. (नी.) ४ आनृशंस्यं शत्रुषु स्वदेहे वा दयां करिष्यसि तर्हि त्वमसंभावितरूपस्तिररकृतश्चो भविष्यतीति संसन्धः (नी.)

खरीवात्सत्यमाहुस्तन्निस्सामर्धमहेतुकम् ।
 सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ॥ ८ ॥
 अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ।
 तव स्याद्यदि सद्बुद्धं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ॥ ९ ॥
 धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथञ्चन ।
 दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ १० ॥
 यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्र नप्तृणा ।
 अनुत्थानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्धिया ॥ ११ ॥
 रमते यस्तु पुत्रेण मोघं तस्य प्रजाफलम् ।
 अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ॥ १२ ॥
 सुखं नैवेह नाऽपुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः ।
 युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः सञ्जयेह जयाय च ॥ १३ ॥
 जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ।
 न शक्नोति पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ॥
 यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमेधते ॥ १४ ॥

तर माझ्या त्या प्रेमाला निर्बल आणि निरुपयोगी असं गाढवीचें प्रेम म्हणून लोक
 म्हणतील. सज्जनांनीं निन्दिलेला आणि मूर्खांनीं स्वीकारलेला मार्ग तूं टाक (६-८).
 सर्व लोकांनीं जिचा आश्रय केला आहे, ती अविद्या फार मोठी आहे. तुझें वर्तन
 जर चांगलें असेल तर त्यानेंच तूं माझा आवडता होशील (९). धर्मार्थाचें
 आधिक्य असलेल्या, दैव व मनुष्यप्रयत्न यांना धरून असलेल्या आणि सज्ज-
 नांनीं आचरिलेल्या वर्तनानेंच तूं माझा आवडता होशील; दुसन्या कशानेहि
 होणार नाहीस (१०). खरोखर, पुत्रा, अशाप्रकारच्या अजितेन्द्रिय नातवाने
 जो आनंद पावतो, —उत्साहशून्य, मूर्ख, दुष्टबुद्धि पुत्राने जो आनंद पावतो, त्याचें
 अपत्यरूप फळ निरर्थक होय. योग्य कर्मे न करणाऱ्या आणि निन्द्य मानलेलीं
 कर्मे करणाऱ्या नराधमांना इहलोकीं सुख मिळत नाही, आणि परलोकींही सुख
 मिळत नाही. संजया, इहलोकीं युद्ध करण्याकरता आणि जय मिळविण्याकरितां
 (सृष्टिकर्त्यानें) क्षत्रिय उत्पन्न केला (११-१३). युद्धामध्ये जय मिळवून
 किंवा वध पावून तो इन्द्राशीं सलोकता पावतो. शत्रूंना जिंकून क्षत्रियास जें

मन्युना दहमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
 निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया ॥ १५ ॥
 आत्मानं वा परित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ।
 अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥ १६ ॥
 इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
 यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याऽल्पमप्रियम् ॥ १७ ॥
 प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।

ध्रुवं चाऽभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १८ ॥
 पुत्र उवाच— नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
 कारुण्यमेवाऽत्र पश्ये भूत्वेह जडमूकवत् ॥ १९ ॥

सुख मिळते, ते सुख द्युलोकात पवित्र इन्द्रभवनांतहि नाही (१४). क्रोधाग्नीनें जळणाऱ्या निश्चयी पुरुषानें अनेकदां पराभव झाला तरी आपल्या शत्रूंचर जय मिळविण्याच्या इच्छेनें चालून जावे (१५). देह टाकून, किंवा शत्रूंचा वध करून,—ह्याहून अन्य प्रकारानें त्याची शान्ति कोठून होईल ? (१६). खरोखर, ज्ञानी पुरुषाला इहलोकीं स्वल्प (ऐश्वर्य) अप्रिय वाटत असतें. ज्याला इहलोकीं स्वल्प (ऐश्वर्य) प्रिय वाटतें, त्याचें तें अल्प ऐश्वर्य (लवकरच) अप्रिय (अनर्थकारक) होतें (१७). प्रिय वाटणाऱ्या अल्प ऐश्वर्याचा नाश झाल्यामुळे पुरुषास शोभा येईनाशीं होते, आणि गंगा सागरास मिळून जशी नाहीशीं होते, तसा तोहि निश्चित नाश पावतो ' (१८).

पुत्र म्हणालाः—' माते, विशेषतः पुत्राला तूं हा उपदेश करूं नये. या वेळीं जड आणि मूक असल्याप्रमाणें होऊन तूं (माझ्यावर) करुणा करणें हेंच हितावह होईल, हें जाण ' (१९).

१ निकृतेन अपकृतेनापि शत्रून् प्रति जिगीषया प्रस्थातव्यमेवेति शेष (नी.)
 २ स्वल्पमैश्वर्यम्, अप्रियमनिष्टं इच्छति मन्यते प्राज्ञः । यस्य तु अल्पमेवैश्वर्यं प्रियं तस्य ध्रुवं निश्चितं तदेवाल्पं प्रियत्वेन गृहीतं अप्रियमनर्थकरं स्यात् । तेन राजाऽल्पसंतुष्टेन न भवितव्यमित्यर्थः (नी.) ३ अभावं नाशं (नी.) ४ कारुण्यमेव पश्य हितत्वेनेति शेषः (नी.)

मातोवाच— अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।

चोद्यं मां चोदयस्येतद्भृशं वै चोदयामि ते ॥ २० ॥

अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।

अहं पश्यामि विजयं कृच्छ्रभाषितमेव ते ॥ २१ ॥

पुत्र उवाच— अकोशस्याऽसहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ।

इत्यवस्थां विदित्वैतामात्मनाऽऽत्मनि दारुणाम् ॥ २२ ॥

राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतः ।

ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ॥ २३ ॥

माता म्हणाली:— ' ह्या तुझ्या बोलण्यानें मला फार आनंद होतो. (देहावर करुणा करणें हेंच हितावह होईल) असें ज्या अर्थीं तुला वाटते, त्याअर्थीं (करुणा कर, असें सांगून) तूं माझे कर्तव्य मला सुचवितोस; परंतु मी (कठोर हृदयाची असल्यामुळे माझ्या मते तुझ्या कर्तव्याची उलट) तुला जोरानें प्रेरणा करित्यें (२०). सर्व सैन्धवाना ठार करून संकटांनीं शुद्ध (उज्वल) केलेला तुझा विजय मी पाहीन, तेव्हाच मी तुझा सत्कार करीन ' (२१).

पुत्र म्हणाला:— ' कोशरहित आणि सहायरहित असलेल्या मला सिद्धि कोठून मिळेल ? आणि जय तरी कसा मिळेल ? अशी ही दारुण अवस्था स्वतःच स्वतःशीं जाणून, ज्याप्रमाणें पापी मनुष्याचें चित्त स्वर्गापासून मागें वळतें, त्याप्रमाणें माझे चित्त राज्यापासून मागें वळलें आहे. माते, तुझी बुद्धि परिपक्व झालेली आहे. अशा प्रकारचा (कोश व सहाय मिळविण्याचा) एकादा उपाय तुला दिसत असेल तर, मी तुला विचारतो, तूं तो मला योग्य रीतीनें

१ अतो वचनात् मे मम भूयसी नन्दिः समृद्धिः । भवितेति शेषः । यत् एवं कारुण्यं देहे कृपामनुपश्यसि हितत्वेन एव सत्यपि त्वमेव चोद्यं पूर्वपक्षं चोदयसि प्रेरयसि कारुण्यं कुर्विति । अथाऽपि वज्रहृदयाऽहं ते तुभ्यं चोदयामि । (नी.) २ सैन्धवान् हत्वा कृच्छ्रेण भाषितं ते तव विजयं यदा पश्यामि द्रश्यामि अथ त्वां पूजयिष्यामीति योजना । (नी.) ३ एतामवस्थां दारुणामात्मनि आत्मना स्वयं विदित्वा मे मम भावश्चित्तं राज्यान्निवृत्त इत्युत्तरेण संबन्धः (नी)

तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ।

करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २४ ॥

मातेवाच— पुत्र नाऽऽत्माऽवमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।

अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चाऽपरे ॥

अमर्षेणैव चाप्यर्था नाऽऽरब्धव्याः सुबालिशैः ॥ २५ ॥

सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ।

अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ॥ २६ ॥

अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ।

ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ॥ २७ ॥

अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ।

यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ॥ २८ ॥

समजावून साग. म्हणजे मी (तुझ्या) आज्ञेप्रमाणे सर्व काहीं करीन '(२२-२४).

माता म्हणालीः— 'पुत्रा, पूर्वी आलेल्या अपयशाने पुरुषाने स्वतःच तुच्छ समजू नये. कारण अर्थ एकदा प्राप्त न होऊनहि पुन्हा प्राप्त होतात, आणि एकदा प्राप्त होऊनहि पुन्हा ते नष्ट होतात. (धर्मादि) अर्थांच्या प्राप्तीचा यत्न अत्यंत मूर्ख पुरुषांनी केवळ क्रोधाने करावयाचा नसतो. [बुद्धिमान् पुरुषांनी आदराने तो प्रयत्न करावयाचा आहे.] (२५). वा संजया, सर्व कर्मांच्या फळांमध्ये नेहमी अनित्यता असते. (कर्मांचे फळ) अनित्य आहे, हे जाणणाऱ्या (तथापि कर्म करणाऱ्या) लोकांना कधी फळ मिळत नाही, आणि कधी मिळतेहि (२६). आतां, जे मुळींच कधी कर्म करीत नाहीत, त्यांना कधीच फळ मिळत नाही. प्रयत्न न करण्यामध्ये एकच परिणाम संभवतो, तो म्हणजे, कर्मफळाचा अभाव. पण प्रयत्न करण्यामध्ये दोन परिणाम संभवतात; ते म्हणजे, कर्मफळाची प्राप्ति होणे किंवा न होणे. सर्व अर्थांची अनित्यता

१ अनित्यमिति जानन्त पण्डिता आरभमाणा, न भवन्ति कदाचिदैश्वर्यं न लभन्ते, भवन्ति च कदाचित्सिद्धार्थाः । (नी.) २ अनीहाया चेष्टया अभावे ऐक-गुण्यमेकगुणेमेव फलं यत्कर्मणाभीप्सिततमानामभावोऽप्राप्तिः । (नी.)

नुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ।
 उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ॥ २९ ॥
 भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ।
 मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणांश्चेश्वरैः सह ॥ ३० ॥
 प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
 अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ ३१ ॥
 निदर्शनान्युपायांश्च बहुन्युद्धर्षणानि^१ च ।
 अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ॥ ३२ ॥
 पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहाऽर्हसि ।
 क्रुद्धाँल्लुब्धान्परिक्षीणानवलिप्तान्विमनितान् ॥ ३३ ॥
 स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ।
 एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ॥ ३४ ॥

ज्याने पूर्वीच जाणलेली आहे, तो, राजपुत्रा संजया, आपल्याला प्रतिकूल झालेल्या वृद्धि-समृद्धींना^१ फेकून देईल. [त्यांच्याविषयी खेदकारक विचार मनांतून पार घालवून देईल.] ' होईलच ' असा मनाचा निश्चय करून निर्भयपणे सतत उत्साह धरावा, जागृत रहावे, व शुभकर्मांत तत्पर असावे. देवासह ब्राह्मणांचा पुरस्कार (पूजा-सत्कार) करून मंगल कर्मे करणाऱ्या बुद्धिमान् राजाची, पुत्रा संजया, सत्वर अभिवृद्धि होते. सूर्य जसा पूर्व दिशेकडे वळतो, तशी लक्ष्मी त्याच्याकडे वळते (२७-३१). मी-तुला अनेक उदाहरणे, त्याचप्रमाणे कार्यसिद्धीचे उपाय आणि प्रोत्साहनपर गोष्टी सांगितल्या आणि या कामी लोकोत्तीहि सांगितली. आता मी पाहत्ये; तू आपला पराक्रम दाखव (३२). ह्यावेळीं तू इष्ट पुरुषार्थ संपादन करण्यास समर्थ होशील. (तुझ्या अनुयायामध्ये) क्रुद्ध, लोभी, अतिदरिद्री, गर्विष्ठ, अपमान झालेले, आणि (तुझ्याशी) स्पर्धा करणारे जे कोणी असतील, त्यांस कौशल्याने जाणून घे. असे केल्याने, एकदम उठलेला महावेगवान् वायु जसा मेघांना फोडतो,

१ वृद्धिः पीडा । वृधु हिंसायामित्यस्य रूपम् । समृद्धिरैश्वर्यम् । ते उभे नुदेत् दूरीकुर्यात् । आत्मनः पीडां परस्यैश्वर्यं च नुदेदित्यर्थः (नी.) पण वरील भाषांतरांत ' वृद्धि ' शब्दाचा नेहमीचा अर्थच घेतला आहे. २ ईश्वरैर्देवैः (नी.)

३ उद्धर्षणानि प्रोत्साहकानि, अनुदर्शितं रूपं लोकवृत्तान्तो यस्मै स तथा (नी.)

महावेग इवोद्भूतो मातरिश्वा बलाहकान् ।

तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्पोत्थायी प्रियंवदः ॥

ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।

तदैवाऽस्माद्बुद्धिजते सर्पाद्वैश्वगतादिव ॥ ३६ ॥

तं विदित्वा पैराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।

निर्वादैनैर्विदेदेनमन्ततस्तद्भुविष्यति ॥ ३७ ॥

निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।

धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाऽऽश्रयन्ति च ॥ ३८ ॥

स्खलितार्थं पुनस्तानि सन्त्यजन्ति च बान्धवाः ।

अप्यस्मिन्नाश्वसन्ते च जुगुप्सन्ते च तादृशम् ॥ ३९ ॥

त्याप्रमाणें तूं मोठमोठ्या गटाना फोडशील. सर्वांच्या आधीं त्यांना त्याचा भत्ता व वेतन देत जा. स्वतः समर्थ आणि उत्साही रहा, आणि त्यांच्याशी गोड बोलत जा. म्हणजे खात्रीनें ते तुला प्रिय मानूं लागतील आणि तुला आपला पुढारी करतील (३३-३५). आपला शत्रु प्राणावर उदार झाला आहे हें शूला कळताक्षणीच, घरांत शिरलेल्या सर्पाला भ्यावें, तसा तो त्याला भिकुं लागतो (३६). शत्रु पराक्रमी आहे, हें समजून त्यास जिंकतां आलें नाहीं तर वाद कुशल दूतांकडून त्याच्याजवळचें भांडण मिटवावें. शेवटीं त्याचा पराजय होईल (३७). भांडण मिटवण्यानें अवसर सापडून घनाची वृद्धि होते, आणि धनवन्तालाच मित्र भजतात व त्याचाच आश्रय करतात (३८). उलटपक्षीं ज्याचें घन नष्ट झालें, त्याला त्याचे मित्र आणि बान्धव टाकतात; त्याच्यावर ते विश्वासहि

१ तेषां क्रुद्धादीनामग्रप्रदायी भक्तं वेतनं च सर्वेभ्यः प्रथमं देयं (नी.) २ पराक्रान्तं पराक्रमवन्तं (नी.) ३ निर्वादैः परिनिष्ठितैर्दूतैः एनं निर्वादेत् परिनिष्ठं प्रापयेत् । निर्वादः स्यात् परीवादे परिनिष्ठितवादयोः ' इति विश्वः । (नी.) ४ न आश्वसन्ते

इति छेद. (न

शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ।

अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ४० ॥ [४४९६]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुलापुत्रानुशासने पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥
ठेवनासे होतात आणि तशार्चा ते निन्दाहि करूं लागतात (३९). जो शत्रूला साहाय्यकर्ता करून त्याच्यावर विश्वास ठेवूं लागतो त्याला त्याचें राज्य मिळेल, हें ह्यावरून केवळ मानावयाचेंच ठरतें. हें अशक्य आहे.)' (४०).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वार्तील भगवद्गीता-उपपर्वीत विदुलेचा पुत्राला उपदेश याविषयी १३५ वा अध्याय संपला.

अध्याय १३६

माता विदुलेच्या उपदेशानें धीर येऊन संजय शत्रुजयाची प्रतिज्ञा करून उठत

मातोवाच — नैव राज्ञां दरः कार्यो जातु कस्याश्चिदापदि ।

अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ १ ॥

दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवाऽनुदीर्यते ।

राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मतीः ॥ २ ॥

शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।

अन्ये तु प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३ ॥

माता म्हणाली:—'राजानें कधीहि कोणत्याहि आपत्तीमध्ये डर करूं नये. यदाकदाचित् तो डरला असला, तरी त्यानें डरल्याप्रमाणें वागूं नये (१). कारण, राजाला डरलेला पाहून त्याचें सर्व राष्ट्र, सैन्य आणि अमात्यहि त्याच्या बरोबर डरतात, आणि ते अमात्य निरनिराळे विचार करतात (२). कोणी त्याच्या शत्रूंना मिळतात; तर कोणी त्याला सोडून जातात; आणि ज्याचा त्यानें पूर्वी अपमान केला असेल असे कित्येक त्यावर प्रहार करण्याची इच्छा धरितात (३).

१ संभाव्यमेवैतद् इत्युपहासः । असंभावितमेतद् यच्छत्रौ विश्वासं कृत्वाऽपि राज्यं प्राप्नुयादिति (नी.) २ दरो भयं, दीर्णः भीतः (नी.) ३ महीमिति पाठ महीत्यान लोकार् (नी.)

य एवाऽत्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
 अशक्तयः स्वस्तिकाभा बद्धवत्सा इला इव ॥ ४ ॥
 शोचन्तमनुशोचन्ति पतितानिव बान्धवान् ।
 अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो सताः ॥ ५ ॥
 ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
 मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ६ ॥
 प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।
 विदधत्या समाश्वासमुक्तं तेजोविवृद्धये ॥ ७ ॥
 यदेतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
 कृत्वाऽसौम्यमिवाऽऽत्मानं जयायोत्तिष्ठ सञ्जय ॥ ८ ॥
 अस्ति नः कोशनिचयो महान् ह्यविदितस्तव ।
 तमहं वेद नाऽन्यस्तमुपसम्पादयामि ते ॥ ९ ॥

त्याचे जे जिवलग मित्र असतील ते तेवढे, वासहं बान्धून टेव-
 लेल्या गाईसारखे, त्याच्या कल्याणाची इच्छा असूनहि (त्याला मदत कर-
 ण्यास) असमर्थ होऊन, त्याच्यापार्शी राहतात, आणि दुःखात पडलेल्या
 बान्धवाबरोबर शोक करावा, त्याप्रमाणे, तो दुःख करीत असतां, त्याच्या
 बरोबर ते दुःख करीत बसतात. पूर्वी तूं ज्यांचा सत्कार केला आहेस व जे
 तुला मान्य आहेत, असे तुझेहि पुष्कळ मित्र आहेत. ते, आपला राजा संक-
 टात सापडला असतां, ह्या राष्ट्राविषयीं अभिमान बाळगून आहेत. [ह्या
 राष्ट्राचे आपण रक्षण केले पाहिजे व राजाला संकटातून सोडविले पाहिजे
 असे त्यांस वाटते.] त्या तुझ्या मित्रांना तूं डहं(घाबहं) देऊं नको. त्यानीं तुला
 डरलेला पाहून सोडून जाऊं नये, असें कर (४-६). तुझ्या साम-
 थ्यांची, पराक्रमाची आणि बुद्धीची परीक्षा पाहण्याकरिता, तुझ्या मनांत
 धैर्य उत्पन्न करण्याची इच्छा धरून, व तुझे तेज वृद्धिगत व्हावे म्हणून, मी हें
 सर्व बोलल्यें (७). तुला पटत असेल, जर योग्य तेंच मी बोलत असेन,
 तर तूं आपले मन कठोर करून, संजया, जय मिळविण्याकरितां ऊठ (८).
 तुला माहित नसलेला असा आपला मोठा कोशसंचय आहे. तो मलाच
 माहित आहेत; दुसऱ्या कोणाला माहित नाही. तो मी तुला आणून देईन (९)

१ इलाः धेनवः, ' इला धेनुः सहवत्सा न आगात् ' इति मन्त्रवर्णात् (नी.).

२ मा दीदरः मा विदारय (नी.) ३ समाश्वासं धैर्यं (नी.)

सन्ति नैकतमा भूयः सुहृदस्तव सञ्जय ।

सुखदुःखसहा वीर संग्रामादनिवर्त्तिनः ॥ १० ॥

तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।

इष्टं जिहीर्षितः किञ्चित्सचिवाः शत्रुकर्शन ॥ ११ ॥

तस्यास्त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वाऽपि स्वल्पचेतसः ।

तमस्त्वपागमत्तस्य सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ १२ ॥

पुत्र उवाच— उदके भूरियं धार्या मर्तव्यं प्रवणे मया ।

यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥ १३ ॥

अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूपुरपरापरम् ।

किञ्चित्किञ्चित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥

अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।

उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमार्थं जयाय च ॥ १५ ॥

याशिवाय वीरा संजया, वाटेल तीं सुखदुःखें सहन करूं शकणारे आणि संग्रामांतून वेव्हाहि माघार न घेणारे असे तुझे अनेक मित्र आहेत (१०). (शत्रूपासून) आपला कांहीं इष्ट अर्थ जिंकून घेऊं इच्छिणाऱ्या ऐश्वर्येच्छु पुरुषाला, शत्रुकर्शना संजया, तसले मित्रच साह्यकर्ते होतील ' (११). [कुन्ती सांगते:—] विदुलेचें अशाप्रकारचें रमणीय अर्थपदाक्षरांनीं युक्त असलेलें भाषण ऐकून मन्दबुद्धि संजयाच्या मनावरचें मोहपटल दूर झालें.

(नंतर माता विदुलेला) पुत्र म्हणाला:—'माते, तूं भावि कल्याणाकडे लक्ष देणारी आणि मला मार्ग दाखवणारी आहेस. आतां मी (शत्रुरूपी) सागरात बुडत असलेली ही भूमि (राज्य) वर तरी काढीन, नाही तर (युद्धरूपी) कड्यावरून पडून मरून जाईन (१२-१३). खरोखर, तुझ्या तोंडून अधिक-अधिक भाषण ऐकण्याच्या इच्छेनेच, (मधून मधून) थोडेसें तुझ्या उलट बोलून मी पुन्हा पुन्हा स्तब्ध बसत असें (१४). (माझ्यावर) संकट आल्यामुळे (तुझ्यासारख्या) आत्मा-कडून मिळालेल्या त्या (उपदेशरूपी) अमृतानें (अजूनहि) मी अतृप्त आहे. शत्रूंचा निग्रह करून जय मिळविण्याकरता हा मी उठलोंच ' (१५).

१ उदके मज्जतीच मू पिच्यं राज्यं...प्रवणे प्रपाते युद्धाख्ये (नी.)

कुन्त्युवाच— सदश्च इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।

तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १६ ॥

इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनशुत्तमम् ।

राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥ १७ ॥

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।

महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥ १८ ॥

इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।

अभीक्षणं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १९ ॥

विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं तपस्विनम् ।

ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादे च सम्मतम् ॥ २० ॥

अर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।

धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २१ ॥

कुन्ती म्हणाली:-“विदुलेच्या शब्दरूपी वाणांनी प्रेरणा केल्याबरोबर, जातिवंत घोड्याप्रमाणे खवळून जाऊन संजयाने मातेच्या उपदेशाप्रमाणे सर्व काही केले (१६). असो. हे भयंकर प्रोत्साहक, उत्कृष्ट तेजोवर्धक आख्यान शत्रूने पीडल्यामुळे खचत असलेल्या राजाला त्याच्या मन्याने ऐकवावे (१७). हा ‘जय’ नांवाचा इतिहास विजिगीषूने ऐकावा; हा ऐकून तो लवकरच पृथ्वी जिंकतो आणि आपल्या शत्रूंचा नाश करतो (१८). हे पुंसवन (पुत्रोत्पत्तिकारक) आणि विशेषतः वीरपुत्रोत्पत्तिकारक आख्यान वारंवार ऐकिले असता गर्भिणी स्त्री खात्रीने वीर पुत्राला जन्म देते (१९). (हे आख्यान ऐकले असतां) विद्याशूर, तपःशूर, दानशूर, तपस्वी, ब्राह्मतेजाने प्रकाशमान, सज्जनांच्या बोलण्यात मान्यता पावलेला, तेजस्वी, बलाढ्य, महाभाग्यशाली, महारथ, धैर्यवान्, अजिंक्य, विजयी, अपराजित, दुर्ज-

१ पुंसवनं पुत्रप्रसवकरम् । वीराणामाजननं येन तद्विराजननम् । प्रजायते जन-
यति । (नी.)

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।

ईदृशं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २२ ॥ [४५१८]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्यो० भगवद्गीता-
पर्वणि विदुलापुत्रानुशासनसमाप्तौ षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३६॥
नाचा निग्रह करणारा, आणि धर्मनिष्ठाचा रक्षणकर्ता अशा सत्यपराक्रम वीराला
क्षत्रिया प्रसवते ” (२०-२२).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वातील भगवद्गीता—उपपर्वात विदुलेने पुत्राला
केलेल्या उपदेशाची समाप्ति याविषयी १३६ वा अध्याय संपला.

अध्याय १३७

[कुन्ती पुत्रांना संदेश देऊन कृष्णाला निरोप देते; कृष्ण भीष्मादिकांस
निरोप देऊन कर्णाशी खलवत करतो व नंतर उपप्लव्य नगरास जातो.]

—:ॐ:—

कुन्त्युवाच—अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके ।

उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १ ॥

अथाऽन्तरिक्षे वागासीद्विव्यरूपा मनोरमा ।

सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २ ॥

एष जेष्यति संग्रामे कुरून्सर्वान्समागतान् ।

भीमसेनाद्वितीयश्च लोकमुद्धर्तयिष्यति^१ ॥ ३ ॥

पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चाऽस्य दिवं स्पृशेत् ।

हत्वा कुरुंश्च संग्रामे वासुदेवसहायवान् ॥ ४ ॥

कुन्ती म्हणाली:—“ केशवा, अर्जुनाला सांग, ‘ तू जन्मल्यानंतर
सुवेरात आश्रमामध्ये स्त्रिया माझ्या सभोवती बसल्या होत्या (१). इतक्यांत
आकाशांत दिव्य व मनोहर वाणी झाली की, ‘कुन्ती, हा तुझा पुत्र इन्द्रतुल्य
होईल. हा जमून आलेल्या सर्व कौरवांस संग्रामामध्ये जिंकील आणि
भीमसेनाच्या साहाय्याने शत्रुजनांचा समूळ नाश करील (२-३). हा तुझा
पुत्र पृथ्वी जिंकील आणि ह्याची कीर्ति स्वर्गाला जाऊन पोचेल. वासुदेवाच्या

१ उद्धर्तयिष्यति आकुलीकरिष्यति, लोकं शत्रुजनम् (नी.)

पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
 भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानांहरिष्यति ॥ ५ ॥
 स सत्यसन्धो बीभत्सुः सव्यसाची यथाऽच्युत ।
 तथा त्वमेव जानासि बलवन्तं दुरासदम् ॥ ६ ॥
 तथा तदस्तु दाशार्हं यथा वागभ्यभाषत ।
 धर्मश्चेदस्ति वाष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥
 त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं सम्पादयिष्यसि ।
 नाऽहं तदभ्यसूयामि यथावागभ्यभाषत ॥ ८ ॥
 नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ।
 एतद्धनञ्जयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ॥ ९ ॥
 यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
 नहि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ १० ॥
 विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
 याददन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ११ ॥

साहाय्यानें संग्रामामध्ये कौरवांना ठार मारून हा आपला नष्ट झालेला वडि-
 लार्जित राज्यांश पुन्हां मिळवील, आपल्या भ्रात्यांसहित हा तुझा वैभवशाली
 पुत्र तीन अश्वमेध करील ' (४-५). अच्युता कृष्णा, तो सत्यवचनी
 नाभित्सु सव्यसाची अर्जुन कसा बलाढ्य आणि अजिंक्य आहे, तें तूच
 जाणतोस (६). तर, दाशार्हा कृष्णा, ज्याप्रमाण आकाशवाणी बोलली
 त्याप्रमाणें घडूं दे. वृष्णिकुलोत्पन्ना कृष्णा, धर्म जर असेल, तर त्याप्रमाणें
 खरें होईल (७); आणि कृष्णा, तूच तें सर्व घडवून आणशील. आकाश-
 वाणी जें बोलली त्यामध्ये मी दोष काढीत नाहीं (८). महान् धर्माचा
 नमस्कार असो. धर्मच प्रजांचें धारण करतो. धनंजय अर्जुनाला आणि
 (युद्धाला) नित्य उद्युक्त असलेल्या वृकोदर भीमसेनाला तूं हें साग (९),
 ' ज्याकरिता क्षत्रिया पुत्राला प्रसवते, त्याचा हा काळ आला आहे.
 (एखाद्याशीं) वैर प्राप्त झाल्यानंतर श्रेष्ठ पुरुष आपला धीर खचूं देत
 नाहीं ' (१०). भीमाचे विचार सदा कसे असतात तें तुला माहित आहे.
 शत्रुमर्दना कृष्णा, शत्रूंचा नाश जोंपर्यंत त्यानें केला नाहीं, तोंपर्यंत तो

सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।

ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्ण कृष्णां यशस्विनीम् ॥ १२ ॥

युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।

यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावच्चमवर्तिथाः ॥ १३ ॥

माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

विक्रमणाऽजतान्भागान्वृणात जांवेतादांषे ॥ १४ ॥

विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।

मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १५ ॥

यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनाम् ।

पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १६ ॥

न राज्यहरणं दुःखं घृते चाऽपि पराजयः ।

प्रव्राजनं सुतानां वा न मे तद्दुःखकारणम् ॥ १७ ॥

यत्र सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।

अश्रौषीत्परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं महत् ॥ १८ ॥

शान्त होणार नाही (११). महात्म्या पाण्डूची सर्वधर्मविशारद स्नुषा कल्याणी यशस्विनी कृष्णा (द्रौपदी) हिला, माधवा कृष्णा, तूं सांग (१२), ' माझ्या सर्व पुत्राशीं तूं योग्य रीतीनें वर्तन केले आहे, कुलीने यशस्विनि महाभागे, तुला शोभेसेच झाले ' (१३). त्याचप्रमाणे (कृष्णा,) क्षत्रधर्मरत उभय माद्रीपुत्र नकुल-सहदेवांना तूं सांगः- ' पराक्रमाने मिळविलेले भोग तुम्ही जीवितापेक्षाहि अधिक माना ' (१४). पुरुषोत्तमा कृष्णा, पराक्रमाने मिळविलेले अर्थच क्षत्रधर्माने जगणाऱ्या मनुष्याच्या मनास सदा सुख देतात (१५). सर्व धर्मांचे संवर्धन करणाऱ्या तुम्हां सर्वांच्या देखत पांचाली द्रौपदीला कठोर शब्द बोलण्यात आले, ही गोष्ट कोण सहन करू शकेल ? (१६). राज्यहरणाचे मला दुःख होत नाही; घूतामध्ये माझ्या मुलांचा झालेला पराजय किंवा त्याची (राज्यांतून) हद्दपारी, हीहि मला दुःखदायक होत नाही (१७). परंतु त्या प्रौढ तरुणीस सभेमध्ये रडत रडत (दुःशासनादिकांची) कठोर वचने ऐकावी लागली, हे मला फार दुःखदायक

स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाऽध्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ १९ ॥
 तं वै ब्रहि महाबाहो सर्वशस्त्रभतां वरम् ।
 अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चरं ॥ २० ॥
 विदितं हि तवाऽत्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २१ ॥
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।
 दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ॥ २२ ॥
 पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संस्मारथेः पुनः ।
 पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ॥ २३ ॥
 मां च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे प्रतिपालय ॥ २४ ॥

झालें आहे (१८). सदा क्षात्रधर्मांत रत असलेली ती वरारोहा कृष्णा रजस्वला असतां, तिचे (पांच) नाथ असूनहि, तिला त्यावेळीं कोणी नाथ (रक्षणकर्ता) मिळाला नाहीं ! (१९) महाबाहू कृष्णा, सर्वशस्त्र-धरामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या त्या पुरुषव्याघ्र अर्जुनाला सांग, कीं, तूं द्रौपदीच्या मार्गानें चल (२०). क्रुद्ध झाले असतां यमांच्या जोडीप्रमाणें दिसणोर भीमार्जुन देवानाहि शेवटच्या गतीस नेतील, हें तुला पक्कें माहित आहे (२१). (दुःशासनानें) त्या कृष्णेला समेत नेलें, हा त्या दोघांचाच अपमान आहे. कुरुवीरांच्या देखत, दुःशासन भीमालाहि कठोर भाषणें बोलला आहे, त्याची त्याला पुन्हा आठवण करून दे. पुत्रांसह आणि (द्रौपदी) कृष्णेसह पाण्डवाना त्याची खुशाली विचार, आणि जनार्दना, मां खुशाल आहे, हें त्यांना पुन्हां सांग, मार्गानें सुखरूप जा. माझ्या पुत्रांना सांभाळ ” (२२-२४).

१ पदवीं चर मार्गमनुत्तर, शत्रुस्त्रीणां वैधव्यार्थं यतस्वेत्यर्थः (नी.) २ परां गतिं मरणम् (नी.)

वैशम्पायन उवाच—अभिवाद्याऽथ तां कृष्णः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥ २५ ॥
 ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्कुरुपुङ्गवान् ।
 आरोप्याऽथ रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥ २६ ॥
 ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः सङ्गता मिथः ।
 जजल्पुर्महदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥ २७ ॥
 प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशवशीकृता ।
 दुर्योधनस्य बालिश्यान्नैतदस्तीति चाऽब्रुवन् ॥ २८ ॥
 ततो निर्याय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
 मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ २९ ॥
 विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः ।
 ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ ३० ॥
 ते पिबन्त इवाऽऽकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ।
 हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥ ३१ ॥

वैशंपायन म्हणाला:—कुन्तीचे ते निरोप ऐकल्यानंतर, तिला बन्दन करून आणि प्रदक्षिणा घालून, सिंहासारख्या खेळत गतीने चालणारा महाबाहु कृष्ण तेथून निघाला (२५). नंतर त्याने भीष्मादि कुरुश्रेष्ठाना निरोप दिला आणि कर्णाला आपल्या रथात बसवून घेऊन तो सात्यकीसह निघाला (२६). दाशार्ह कृष्ण तेथून निघाल्यानंतर, सर्व कौरव एकत्र जमून केशवाने (विश्वरूप दाग्ववून) केलेल्या त्या अत्यंत अद्भुत महदाश्चर्या-विषयी आपसांत बोलू लागले (२७). ' सर्व पृथ्वी मूढ होऊन मृत्युपाशांत सांपडली आहे; दुर्योधनाच्या मूर्खपणामुळे हे सर्व (राज्य) नष्ट होणार,' असेही ते बोलले (२८). इकडे, नगरातून बाहेर पडून पुरुषोत्तम कृष्ण निघाला, आणि त्याने कर्णाशी बराच वेळ खलबन केले (२९). शेवटी राधेय कर्णाला निरोप देऊन सर्वयादवनन्दन कृष्णाने तेथून ताबडतोब मोठ्या वेगाने घोडे हाकविले (३०). दारुकाने हाकलल्याबरोबर ते महावेगवान्, किंबहुना मनोवेगाने किंवा वायुवेगाने जाणारे घोडे, आकाश जणुं ग्राशांत

ते व्यतीत्य महाध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाऽऽशुगाः ।

उच्चैर्जगुरुपपुर्व्यं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३२ ॥ [४५५०]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्दानपर्वणि कुन्तीवाक्ये सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३७॥
चालले (३१). श्येनपक्ष्यांप्रमाणे चपल गमन करणारे ते घोडे लवकर
मोठा रस्ता ओलांडून वेगाने चालले आणि शार्ङ्गधर कृष्णाला त्यानीं
(विराटाच्या) उपपुत्र्य नगरास वाहून नेले (३२).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वातील भगवद्दान-उपपर्वात कुन्तीच्या
भाषणाविषयी १३७ वा अध्याय संपला.

अध्याय १३८

[भीष्म व द्रोण यांचा दुर्योधनाला पुन्हां उपदेश]

वैशम्पायन उवाच — कुन्त्यास्तु वचनं श्रत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १ ॥
श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य सन्निधौ ।
वाक्यमर्थवदत्युग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २ ॥
तत्करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य सम्मतम् ।
नहि ते जातु शाम्येरन्नृते राज्येन कारव ॥ ३ ॥
क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।
सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४ ॥

वैशंपायन म्हणाला:—इकडे कुन्तीचे भाषण ऐकून महारथ भीष्म-
द्रोण आज्ञेचे उल्लंघन करणाऱ्या दुर्योधनाला पुढीलप्रमाणे बोलले:—(१).
“ पुरुषश्रेष्ठा, कुन्तीने कृष्णाच्या सन्निध केलेले उत्कृष्ट धर्मार्थयुक्त पण अति-
उग्र भाषण तू ऐकलेच आहे (२). वासुदेवाला मान्य झालेल्या त्या भाष-
णाप्रमाणे कुन्तीपुत्र पाण्डव वागतील. कारण, कौरवा दुर्योधना, राज्यावाचून
ते कधीहि शांत होणार नाहीत (३). त्यावेळीं धर्मपाशानीं जखडलेल्या
पृथापुत्र पाण्डवांना आणि द्रौपदीला समेमध्ये तू मोठे क्लेश दिले; परंतु त्यानीं

कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्चयम् ।
 गाण्डीवं चेषुधी चैव रथं च ध्वजमेव च ॥ ५ ॥
 नकुलं सहदेवं च बलवीर्यसमन्वितौ ।
 सहायं वासुदेवं च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥
 प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
 विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ७ ॥
 दानवा घोरकर्माणो निवातकवचा युधि ।
 रौद्रमस्त्रं समादाय दग्धा वानरकेतुना ॥ ८ ॥
 कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चाऽपि कवची रथी ।
 मोक्षितो घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ ९ ॥
 रक्षेमां पृथिवीं सर्वा मृत्योर्दृष्टान्तरङ्गताम् ।
 ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवाक्कविः ॥ १० ॥

तो तुझा अपराध सहन केला (४). (आता मात्र) अस्त्रनिपुण अर्जुन,
 दृढनिश्चयी भीम (अर्जुनाचे) गाण्डीव धनुष्य, दोन अक्षय्य भाते, रथ,
 आणि (वानर-) ध्वज, बलवीर्यसंपन्न उभयतां नकुल-सहदेव आणि साहाय्य-
 कर्ता कृष्ण (इतके साहाय्य) जवळ असता, युधिष्ठिर क्षमा
 करणार नाही (५-६). बुद्धिमान् पार्थ अर्जुनांनं विराटनगरात पूर्वी
 आम्हाला युद्धामध्ये कसे जिंकले, ते, महाबाहू दुर्योधना, तूं प्रत्यक्ष पाहिले
 आहेस (७). घोर कर्म कारणे निवातकवच दानव, युद्धामध्ये वानरध्वज
 अर्जुनांनं रौद्र अस्त्र घेऊन दग्ध केले (८). ह्या कर्णादिकाची आणि कवच
 घालून रथात बसलेल्या तुझी स्वतःचीहि घोषयात्रेमध्ये त्यानेच सुटका केली,
 (त्याच्या पराक्रमाचे) ते उदाहरण पुरेसे आहे. भ्रात्या पाण्डवांसह, भरतश्रेष्ठा
 दुर्योधना, सलोखा कर. मृत्यूच्या दाढेमध्ये गेलेल्या ह्या सर्व पृथ्वीचे रक्षण
 कर. ज्येष्ठ भ्राता युधिष्ठिर, धर्मशील, वत्सल, मृदुभाषी, ज्ञाता आहे (९-१०).

तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यधनीयेह किल्बिषम् ।

दृष्टश्च त्वं पाण्डवेन व्यधनीतशरामनः ॥ ११ ॥

प्रशान्तभ्रुकुटिः श्रीमान्कृता शान्तिः कुलस्य नः ।

तमभ्येत्य सहासात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ॥ १२ ॥

अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिन्दम ।

अभिवादयमानं त्वां षाणिभ्यां भीमपूर्वजः ॥ १३ ॥

प्रतिगृह्णातु सौहार्दात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

सिंहस्कन्धोरुवाहुस्त्वां वृत्तायतमहाभुजः ॥ १४ ॥

परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ।

कम्बुग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ॥ १५ ॥

अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १६ ॥

आश्विनेयौ नर्व्याघ्रौ रूपेणाऽप्रतिमौ भुवि ।

तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ १७ ॥

मनातील) किल्बिष येथेच काढून टाकून त्या पुरुषश्रेष्ठाकडे जा. तू धनुष्य दूर ठेवून, भ्रुकुटी (न चढवितां) शात ठेवून प्रसन्न मुद्रा धरण केलेली पाण्डुपुत्र युधिष्ठिराच्या दृष्टीस पडली, कीं आपल्या कुळाचा सलोखा झालाच, यासाठी, शत्रुदमना दुर्योधना, अमात्यांसह तू त्या नृपात्मज राजा युधिष्ठिराकडे जाऊन, त्याला आलिंगन देऊन पूर्वीप्रमाणे त्याला अभिवादन कर. अशा रीतीने तू त्याला अभिवादन करित असता, भीमाग्रज कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर तुला आपल्या हातांनी प्रेमाने कवटाळील. सिंहासारखे स्कंध, विशाल बाहू, वर्तुळाकार (पुष्ट) व दीर्घ भुज असलेला योधाग्रणी भीम बाहूंनी (तुला) आलिंगन देईल. शंखासारखी (तीन रेषा असलेली) मान असलेला कमलनेत्र गुडाकेश कुन्तीपुत्र धनंजय अर्जुन त्यानंतर तुला अभिवादन करील (११-१६). त्यानंतर रूपाने पृथ्वीवर अप्रतिम असलेले ते उभय नरश्रेष्ठ अश्विपुत्र नकुल-सहदेव तुझी गुरुप्रमाणे प्रेमाने पूजा करण्यासाठी तुला सामोरे

मुञ्चन्त्यानन्दजाश्रुणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः ।

सङ्गच्छ आतृभिः सार्धं मानं सन्त्यज्य पार्थिव ॥ १८ ॥

प्रशाधि पृथिवीं कुत्स्नां ततस्त्वं आतृभिः सह ।

समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ १९ ॥

अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु वारणम् ।

ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २० ॥

ज्योतीषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।

उत्पत्ता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २१ ॥

विशेषत इहाऽस्माकं निमित्तानि निवेशने ।

उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृथना तव ॥ २२ ॥

वाहनान्यग्रहृष्टानि रुदन्तीव विशाम्पते ।

मृध्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ २३ ॥

नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।

शिवाश्चाऽशिवनिर्वोषा दीप्तां^१ सेवन्ति वै दिशद् ॥ २४ ॥

येतील (१७). (हा अवटित प्रकार पाहून) दाशार्ह कृष्णप्रमुख राजे आनन्दाश्रु दाळतील. राजा दुर्योधना, मान टाकून आत्यासह सख्य कर (१८). नंतर तू आत्यासह सर्व पृथ्वीचे राज्य वर. राजांना आनंदातिशयाने परस्परास आलिंगन देऊन जाऊं दे (१९). राजेन्द्रा दुर्योधना, युद्ध करू नको; सुहृदांचा निषेध ऐक. खरोखर, युद्धामध्ये क्षत्रियांचा विनाश नक्की होणार, हे स्पष्ट दिसत आहे (२०) प्रतिकूल ग्रह, भयंकर पशुपक्षी आणि नानाप्रकारचे क्षत्रियांचा नाश करणारे उत्पात, वीरा दुर्योधना, दिसू लागले आहेत (२१). विशेषतः येथे आमच्या छावणीत ही चिन्हे दिसत आहेत. प्रदीप्त उल्कांनी तुझी सेना पीडिली आहे (२२). (अश्वादि) वाहनें खिन्न होऊन, दुर्योधना, जणुं रडत आहेत. तुझ्या सैन्याच्या समोवार मिधाडे येऊन बसत आहेत (२३). राजा, नगर आणि राजगृह पूर्वीप्रमाणे दिसनासे झाले आहे. अशुभ शब्द करणाऱ्या भाट्टादीप्त दिशेकडे जात आहेत

१ दीप्ता दिशामिति दिग्दाहाख्य उत्पात उक्तः । [यांत दिशेचा दाह होणे—दिशा पेटणे—हे अशुभ चिन्ह सुचविले आहे.] (नी.)

कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणाम् ।
 त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥ २५ ॥
 न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिर्कर्म ।
 तपस्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥ २६ ॥
 भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।
 श्रुत्वा स्फूर्ताऽसि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ।
 धैर्येण तदपसव्यं ते वचो मम भविष्यति ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये
 अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३८ ॥

(२४). पित्याचा, मातेचा, आणि आम्हा हितैषींचा उपदेश ऐक. महाबाहू दुर्योधना, तह आणि युद्ध दोन्ही तुझ्यावर अवलंबून आहेत (२५). शत्रुमर्दना दुर्योधना, सुहृदाचा उपदेश जर तूं न ऐकशील, तर पृथापुत्र अर्जुनानें जर्जर केलेल्या आपल्या सेनेला पाहून दुःख करशील (२६). युद्धा-मध्ये गर्जना करणाऱ्या बलाढ्य भीमाची गर्जना ऐकून, त्याचप्रमाणें गाण्डीवाचा टणत्कार ऐकून तुला भाड्या उपदेशाचें स्मरण होईल. माझे हें भाषण तुला जरी विपरीत भासलें, तरी हें खरें होईल ” (२७).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीतान-उपपर्वत भीष्म व द्रोण यांचा भाषणाविषयी १३८ वा अध्याय संपला.

अध्याय १३९

[भीष्म व द्रोण यांचा दुर्योधनाला पुन्हा उपदेश —पुढें चालू]

वैशम्पायन उवाच—एवमुक्तस्तु विमदास्तिर्दग्दष्टिर्धोमुखः ।

संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चिद्व्याजहार ह ॥ १ ॥

वैशंपायन म्हणालाः—भीष्म व द्रोण यांनीं असें सांगितल्यानंतर, दुर्योधन खिन्न होऊन, दृष्टि तिरकी वळवून, तोंड खाली घालून, आणि भ्रुकुटीच्या मधील भाग आकुंचित करून, काहीं बोलनासा झाला (१).

१ शुष्मिण. बलिन नी.) २ अपसव्यं विपरीतम् । यदि निर्घातसदृशमिति पाठे निर्घातसदृशं वज्रपाततुल्यम्। (नी.)

तं वै विमनसं दृष्ट्वा सम्प्रेक्ष्याऽन्योन्यमन्तिकात् ।
पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २ ॥

भीष्म उवाच— शुश्रूपुमनस्यं च ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम्
प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच— अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनञ्जये ।

बहुमानः परो राजन्सन्नतिश्च कपिध्वजे ॥ ४ ॥

तं च पुत्रात्प्रियतमं प्रतियोत्स्ये धनञ्जयम् ।

क्षात्रं धर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५ ॥

यस्य लोके समो नाऽस्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।

मत्प्रसादात्स बीमत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६ ॥

मित्रधुग्दृष्टभावश्च नास्तिकोऽथाऽनृजुः शठः ।

न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवाऽगतः ॥ ७ ॥

त्याला खिन्न झालेला पाहून, एकमेकाकडे दृष्टिक्षेप करून, उभयता नरश्रेष्ठ
भीष्म—द्रोण त्याच्या जवळ जाऊन त्याला पुढीलप्रमाणे बोलले (२).

भीष्म म्हणाला:—“ पृथापुत्र अर्जुन आज्ञाधारक, निर्मत्सर, ब्रह्मण्य व
सत्यवादी असूनहि त्याच्याशीं आम्ही सामना करणार, याहून अधिक दुःख-
दायक तें काय असेल ? ” (३).

द्रोण म्हणाला:—“ पुत्र अश्वत्थाम्याच्या मनात माझ्याविषयीं जो आदर
आहे त्याहून अधिक आदर, राजा दुर्योधना, कपिध्वज अर्जुनाच्या मनात
माझ्याविषयीं वसत असून, त्याच्या ठिकाणीं नम्रताहि जास्त आहे (४). पुत्राहूनहि
प्रियतम असलेल्या त्या धनंजयाशीं मी क्षात्रधर्माला अनुसरून युद्धांत सामना
करणार आहे. तेव्हा या क्षात्रवृत्तीला धिक्कार असो (५). सर्व जगामध्ये
ज्याच्या ताडीचा कोणी धनुर्धर नाही, तो बीमत्सु अर्जुन माझ्या प्रसादानेच
इतर सर्व धनुर्धराहून श्रेष्ठ झाला आहे (६). यज्ञामध्ये आलेल्या मूर्खाला
जसा मान मिळत नाही, त्याप्रमाणे मित्रद्रोही, दुष्टात्मा, नास्तिक, कुटिल

वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
 चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८ ॥
 मिथ्योपचरिता ह्येते^१ वर्तमाना ह्यनुप्रिये ।
 अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ९ ॥
 त्वद्भुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।
 वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाऽभिमन्यसे ॥ १० ॥
 अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितर्षसि ।
 सग्राहनक्रमकरं गङ्गावैगमिवोष्णगे ॥ ११ ॥
 वाससैव यथा हि त्वं प्रावृण्वानोऽभिमन्यसे ।
 स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद्यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ १२ ॥
 द्रौपदीसहितं पार्थ सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
 वनस्थमपि राज्यस्थं पाण्डवं को विजेष्यति ॥ १३ ॥

आणि लबाड मनुष्याला सज्जनांमध्ये मान मिळत नाही (७). पापकर्मापा-
 सून कितीही निवारण केले तरी पापी अन्तःकरणाचा पुरुष पापकर्मच करून
 इच्छितो; उलटपक्षी, पापी मनुष्याने (पाप करण्याविषयी) कितीही
 प्रेरणा केली तरी पुण्यशील मनुष्य पुण्यकर्मच करून इच्छितो (८). ह्या
 पाण्डवांशीं तूं कपटाने वागला असताही हे तुझ्याशीं गोडीनेच वागत
 आहेत. भरतश्रेष्ठा, तुझे दोषच वैरभावाला कारण होत आहेत (९).
 कुरुवृद्ध भीष्माने, मी, व विदुराने आणि त्याचप्रमाणे वासुदेवाने हिताची
 गोष्ट सांगितली असताही तुला ती रुचत नाही (१०). माझ्या अंगां बळ
 आहे ह्याच घमेंडीवर, तूं ग्राह, नक्र, मकर यांनी भरलेल्या, पावसाळ्यातील
 गंगेच्या ओघातून अविचाराने तरून जाऊं पहात आहेस (११). (दुस-
 र्याने दिलेले) बळ पाघरून ते आपलेच म्हणणाऱ्या मनुष्याप्रमाणे, किंवा
 (दुसऱ्याने) टाकलेली माळ घेऊन ती आपलीच म्हणणाऱ्या मनुष्याप्रमाणे
 तूं युधिष्ठिराची राज्यलक्ष्मी मिळाल्यावर ती आपलीच म्हणून म्हणत आहेस
 (१२). पण द्रौपदीसहित आणि आपल्या सशस्त्र चार भ्रात्यासहित पृथा-
 पुत्र पाण्डव युधिष्ठिर वनात रहात असला तरी, कोणता राज्यपदस्थ पुरुष

१ एते पाण्डवास्त्वया मिथ्योपचरिता अपि अनु पश्चात् प्रिये वर्तमानाः हि
 प्रसिद्ध; तव तु दोषा द्वेषादय अहितत्वाय वैरभावाय कल्पन्ते (नी.) २ उष्णगे
 उष्णातिगम वर्षाकाले (नी.) ३ वास एवेति पाठे वासगृहे । पाठान्तरे त्यक्तं वासो ब्रह्म
 परकीयं स्वीयमिति मन्यसे इति योज्यम् । (नी.)

निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किङ्कराः ।
 तमैलविलंभासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४ ॥
 कुबेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च ।
 स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५ ॥
 दत्तं हुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।
 आवयोर्गत्तमायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥ १६ ॥
 त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।
 विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्व्यसनमाप्स्यसि ॥ १७ ॥
 द्रौपदी यस्य चाऽशास्ते विजयं सत्यवादिनीः ।
 तपोधोऽव्रता देवी कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८ ॥
 मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनञ्जयः ।
 सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९ ॥

त्याचा पराजय करील ? (१३). किङ्कराप्रमाणें सर्व राजे (यक्ष) ज्याच्या आज्ञेत राहतात त्या (राजराज) कुबेराशीं (रणात) गाठ पडल्यावर धर्मराज (युधिष्ठिर) विशेष शोभला (१४). कुबेराच्या गृहास जाऊन तेथून रत्नें मिळविल्यानंतर, तुझ्या विस्तीर्ण राष्ट्रावर हल्ला करून पाण्डव राजे होऊं इच्छित आहेत (१५). आम्हीं दानें दिलीं, यज्ञ केले, अध्ययन केले, ब्राह्मणांस धनानीं तृप्त केले, आणि आमचें आयुष्यहि गेलें, आम्हीं (उभयता भीष्म-द्रोण) कृतकृत्य झालों आहोंत, असें समज (१६). तूं मात्र सुख, राज्य, मित्र आणि धन, हीं सर्व सोडून पाण्डवाशीं कलह करून मोठ्या संकटात पडशील (१७). उग्र तपश्चर्या करणारी सत्यवादिनी देवी द्रौपदी ज्याच्या विजयाची इच्छा करित आहे त्या पाण्डुपुत्र युधिष्ठिराला तूं कसा जिंकशील ? (१८). जनार्दन कृष्ण ज्याचा मन्त्री आहे, आणि सर्व शस्त्रधरामध्ये श्रेष्ठ असलेला धनंजय अर्जुन ज्याचा भ्राता आहे, त्या पाण्डु-

सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २० ॥
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं भूतिमिच्छता ।
सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१ ॥
अहं युद्धेन तैर्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये ।

मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ २२ ॥ [४५९९]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वाणि भगव-
द्यानपर्वाणि भीष्मद्रोणवाक्य एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३९॥

पुत्र युधिष्ठिराला तूं कसा जिकशील ? (१९). धृतिशील जितेन्द्रिय ब्राह्मण
ज्याचे साहाय्यकर्ते आहेत, त्या उग्रतपस्वी वीर पाण्डुपुत्र युधिष्ठिराला तूं कसा
जिकशील ? (२०). मित्र संकटसमुद्रात बुडत असता त्याच्या कल्याणाची
इच्छा करणाऱ्या मित्राचे जे कर्तव्य असते, त्यास अनुसरून, मी सांगितले-
लीच गोष्ट पुन्हा सागतो (२१). त्या वीराशी तूं युद्ध करूं नको; कुरुकु-
लाच्या अभिवृद्धीकरता तूं त्याच्याशीं सख्य कर. पुत्र अमात्य आणि सैन्य
यांच्यासह नाश पावूं नको " (२२).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वातील भगवद्यान-उपपर्वांत
भीष्म व द्रोण यांच्या भाषणाविषयी १३९ वा अध्याय संपला.

अध्याय १४०

[श्रीकृष्णाचे कर्णाशी खलवत]

धृतराष्ट्र उवाच— राजपुत्रैः परिवृणस्तथा भृत्यैश्च सज्जन ।

उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १ ॥

किमत्रवीक्ष्येयात्मा राधेयं परवीरहा ।

कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र म्हणालाः—“ संजया, राजपुत्रांनी आणि सेवकांनी वेष्टिलेला
मधुसूदन कृष्ण कर्णाला आपल्या रथात बसवून घेऊन निघाला (१).
त्यानंतर तो अचिन्त्यात्मा शत्रुवीरघातक कृष्ण राधेय कर्णाला काय बरे बोलला ?
त्या गोविंदांनी सूतपुत्र कर्णावर कोणत्या मधुर भाषणाचा प्रयोग केला ? (२).

उद्यन्मेषस्वनः काले कृष्णः कर्णमथाऽब्रवीत् ।

मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्मभाऽऽचक्ष्व सञ्जय ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच—आनुपूर्व्येण वाक्यानि तीक्ष्णानि च मृदूनि च ।

प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४ ॥

हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।

यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच—उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनाऽनसूयया ॥ ६ ॥

त्वमेव कर्णं जानासि वेदवादान्सनातनान् ।

त्वमेव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ७ ॥

कानीनश्च सहोढश्च कन्यायां यश्च जायते ।

बोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ८ ॥

उगवत्या (आगोठीच्या) मेघासारखा गंभीर स्वर असलेला कृष्ण, कर्णाळा त्यावेळीं मृदु किंवा तीक्ष्ण जें काहीं बोलला असेल, तें संजया, मला साग" (३).

संजय म्हणाला:—“ अचिन्त्यात्मा मधुसूदन कृष्ण राधेय कर्णाळा जीं क्रमानें तीक्ष्ण व मुदु, प्रिय, धर्मयुक्त, सत्य, हितकर आणि हृदयंगम वाक्यें बोलला तीं, भारता धृतराष्ट्रा, मी सांगतो, ऐकू" (४-५).

वासुदेव म्हणाला —“ वेदपारंगत ब्राह्मणांची, राधेया कर्णा, तूं सेवा केठी आहेस आणि जितेंद्रिय व निर्मत्सर राहून त्यास तत्त्वार्थाविषयीं प्रश्नहि केलेले आहेत (६). सनातन वेदवाद, कर्णा, तूंच जाणतोस. सूक्ष्म धर्मशास्त्रामध्ये तूंच निष्ठात आहेस (७). कानीन पुत्र विवाहकालीं कन्येच्या उदरात असून कन्येच्या विवाहानंतर जन्म पावलेला असो, किंवा विवाहाच्या पूर्वीच कन्येच्या उदरीं जन्म पावलेला असो, त्याच्या मातेचें पाणिग्रहण करणाऱ्या पुरुषाला शास्त्रवेत्ते

१ कानीनो द्विविधः सहोढः विवाहादूर्ध्वं जातः, विवाहात्प्राग्जातश्च तन्मातुर्बोढारं तस्य पितरं प्राहुः । (नी.) ' कानीनः कन्यकाजातः ' इत्यमरः ।

सोऽसि कर्णं तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः ।
 निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ९ ॥
 पितृपक्षे च ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
 द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १० ॥
 मया सार्द्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
 अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११ ॥
 पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
 द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौमद्रश्चाऽपराजितः ॥ १२ ॥
 राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थे समागताः ।
 पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चाऽन्धकवृष्णयः ॥ १३ ॥
 हिरण्यमयांश्च ते कुम्भान्नाजतान्पार्थिवांस्तथा ।
 औषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४ ॥
 राजन्या राजकन्याश्चाऽप्यानयन्त्वभिषेचनम् ।
 षष्ठे त्वा च तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ १५ ॥

लोक त्याचा पिता म्हणतात (८). कर्णा, तूं तसा जन्म पावला आहेस, त्या अर्थां तूं धर्मशास्त्राप्रमाणें पाण्डूचा पुत्र आहेस. तरी (पाण्डवांच्या बाजूला) ये. धर्मशास्त्रांच्या नियमानें तूं राजा होशील (९). पित्याच्या बाजूनें पृथापुत्र पाण्डव तुझे बन्धु आहेत, आणि मातेच्या बाजूनें आम्ही वृष्णिकुलोत्पन्न यादवहि तुझे बन्धुच आहेत. पुरुषश्रेष्ठा, ह्या दोन बाजू तूं नीट लक्षात आण (१०). आणि माझ्या बरोबर आज इकडे (पाण्डवाकडे) येऊन, वा कर्णा, तूं 'युधिष्ठिराच्या पूर्वी जन्मलेला कुन्तीपुत्र आहेस' अशी पाण्डवांना ओळख पटव (११) (म्हणजे लागलेच) पाचहि भ्राते पाण्डव, तसेच पांचहि द्रौपदीपुत्र आणि अपराजित सौमद्र (अमिमन्यु) तुझे पाय धरतील (१२). पाण्डवांकरतां जमलेले राजे आणि राजपुत्र आणि सर्व अन्धक-वृष्णि (यादव) हेहि तुझे पाय धरतील (१३). सुवर्णमय, रौप्यमय व मृण्मय कुंभ, नाना औषधी, सर्व बीजे, सर्व रत्ने, आणि लता हीं तुझ्या अभिषेकासाठीं राजे आणि राजकन्या घेऊन येतील. त्याचप्रमाणें (तूं सहावा पाण्डव या नात्यानें, वर्षाच्या) एकषष्टाश कालांत (दोन महिने)

अग्निं जुहोतु वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः ।
 अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वेद्या द्विजातयः ॥ १६ ॥
 पुरोहितः पाण्डवानां ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः ।
 तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ॥ १७ ॥
 द्रौपदेयास्तथा पञ्च पञ्चालाश्चेदयस्तथा ।
 अहं च त्वाऽभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ॥ १८ ॥
 युवराजोऽस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ १९ ॥
 उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 छत्रं च ते महाश्वेतं भीमसेनो महाबलः ॥ २० ॥
 अभिषिक्तस्य कौन्तेयो धारयिष्यति मूर्धनि ।
 किङ्किणीशतनिर्घोषं वैद्याघ्रपरिवारणम् ॥ २१ ॥
 रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ।
 अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यामन्नो भविष्यति ॥ २२ ॥
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ।
 पञ्चालाश्चाऽनुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ॥ २३ ॥

द्रौपदी तुझ्याकडे येत जाईल (१४-१५). पवित्र द्विजश्रेष्ठ धौम्याला अग्नीत आहुति देऊं दे. आजच चतुर्वेदी ब्राह्मणाकडून तुला अभिषेक होऊं दे (१६). पाण्डवांचा ब्रह्मकर्मनिष्ठ पुरोहित (धौम्य), त्याचप्रमाणे पाच भ्राते पुरुषश्रेष्ठ पाण्डव, तसेच पाच द्रौपदीपुत्र, सर्व पंचाल आणि चेदि, आणि मी, तुला पृथ्वीपति राजा म्हणून अभिषेक करूं (१७-१८). धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिराला तुझा युवराज होऊं दे. धर्मात्मा, शुद्धव्रत, कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर शुभ्र पंखा घेऊन रथात तुझ्या बाजूला उभा राहील. महाबलाढ्य कौन्तेय भीमसेन अभिषेक झाल्यानंतर, तुझ्या डोक्यावर मोठे शुभ्र छत्र घरील. शेकडो शुभ्र घंटानीं नाद करणारा, व्याघ्रचर्मांनीं मढविलेला आणि शुभ्र अश्व जोडलेला तुझा रथ अर्जुन वाहील, अभिमन्यु नेहमीं तुझ्या जवळ असेल (१९-२२). नकुल, सहदेव, पाच द्रौपदीपुत्र, सर्व पंचाल आणि महारथ

अहं च त्वाऽनुयास्यामि सर्वे चाऽन्धकवृष्णयः ।
 दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशाम्पते ॥ २४ ॥
 भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
 जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ २५ ॥
 पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः ।
 आन्ध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा ॥ २६ ॥
 स्तुवन्तु त्वां च बहुभिः स्तुतियिः सूतभागधाः ।
 विजयं वसुषेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥ २७ ॥
 स त्वं परिवृतः पार्थेनक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥ २८ ॥
 मित्राणि ते ग्रह्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
 सौभ्रात्रं चैव तेऽद्याऽस्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ २९ ॥ [४६२८]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४०॥

शिखण्डी हे तुझ्यामार्गे चालतील. मीही तुझ्यामार्गे चालेन. सर्व अन्धकवृष्णि
 दाशार्ह, आणि प्रजाधिपा कर्णा, दाशार्ण तुझे परिवार होतील (२३-२४).
 जप, होम आणि नानाप्रकारचीं मंगलकर्मे यांनी युक्त होऊन, भ्रात्या पाण्डवां-
 सह, महाबाहू कर्णा, तूं राज्याचा उपभोग घे (२५). कुन्तलांसह द्रविड,
 आन्ध्र, तालचर, चूचुप आणि वेणुप हे तुझ्या पुढे चालतील (२६).
 सूत व भागध नानाप्रकारच्या स्तुतींनी तुला स्तवितील. वसुषेणाच्या (कर्णाच्या)
 विजयाची घोषणा पाण्डव करताल (२७). याप्रमाणे नक्षत्रांनी वेष्टि-
 लेल्या चन्द्रम्याप्रमाणे तूं पृथ्वीपुत्रांनी वेष्टित होऊन राज्य कर आणि कौन्तेया,
 कुन्तीला आनन्द दे (२८). तुझ्या मित्रांना आनंदित कर, त्याचप्रमाणे शत्रूंना
 दुःखित कर, आणि भ्रात्या पाण्डवाशीं आज उत्तम बन्धुप्रेम जोड ” (२९).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीतान-उपपर्वत कृष्णाच्या

भाषणाविषयी १४० वा अध्याय संपला.

अध्याय १४१

[कर्णने कृष्णाला दिलेले उत्तर]

—:•:—

कर्ण उवाच — असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चाऽऽत्थ केशव ।
 सख्येन चैव वाष्णेय श्रेयस्काप्तयैव च ॥ १ ॥
 सर्वं चैवाऽभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ २ ॥
 कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
 आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३ ॥
 सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥ ४ ॥
 सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वाऽभ्यानयद्गृहान् ।
 राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५ ॥
 मत्स्नेहाच्चैव राधायां सद्यः क्षीरमवातरत् ।
 सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६ ॥

कर्ण म्हणाला:—“निःसंशय, वाष्णेया केशवा, माझ्याविषयींच्या भैत्रीमुळे, प्रेमाने, सख्याने आणि हितबुद्धीनेच तू हे सागत आहेस (१). कृष्णा, तू म्हणतोस त्याप्रमाणे, धर्मशास्त्राच्या नियमाने, मी धर्मतः पाण्डूचा पुत्र आहे हेही मी सर्व जाणतो (२). जनार्दना, भास्करापासून कन्येने माझा गर्भ धारण केला आणि त्या आदित्याच्या सागण्यावरूनच, मी जन्मल्याबरोबर, तिने मला टाकून दिले (३). अशा रीतीने, कृष्णा, माझा जन्म झाला आहे, म्हणून धर्माने मी पाण्डूचा पुत्र आहे हे खरे; परंतु कुन्तीने अयोग्य रीतीने मला टाकून दिले (४). सूत अधिरथानेच मला (पाण्यातून वाहून जात असलेला) पाहून आपल्या गृहास नेले, आणि मधुसूदना, प्रेमाने मला राधेच्या हाती दिले (५). माझ्या विषयींच्या प्रेमानेच राधेला तत्क्षणीं दुध आले. माधवा, तिने माझे मूत्र-पुरीष काढले (६).

तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
 धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७ ॥
 तथा मामभिजानाति सूतश्चाऽधिरथः सुतम् ।
 पितरं चाऽभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥ ८ ॥
 स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ९ ॥
 नाम वै वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
 भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तत्परिग्रहात् ॥ १० ॥
 तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।
 तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामबन्धनम् ॥ ११ ॥
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
 हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द मिथ्या वर्तुं तद्दृत्सहे ॥ १२ ॥
 घृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
 मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३ ॥

तिचा पिण्डलोप धर्म जाणणाच्या आणि धर्मशास्त्राच्या श्रवणांत सतत रत असलेल्या आमच्यासारख्यानें कसा करावा ? [पाण्डूचा पुत्र होऊन तिला तिच्या मरणानंतर पिण्ड देण्याचें कसें टाळावें ?] (७). तिच्याप्रमाणें सूत अधिरथ हाहि मला आपला पुत्र समजतो, आणि मीहि सदा त्याच्या प्रेमासुळें त्याला माझा पिता मानितों (८). त्यानेंच, माधवा जनार्दना, पुत्रप्रेमानें, शास्त्रोक्त विधीनें माझें जातकर्म वगैरे करविलें (९). त्यानेंच द्विजाकडून माझें ' वसुषेण ' असें नाव ठेविलें. तारुण्यांत आल्यावर त्याच्या कृपेनें मीं भार्याशीं विवाह केले (१०). त्यांच्या ठिकाणीं, जनार्दना, मला अनेक पुत्र आणि पौत्राहि झाले आहेत त्याच्या ठिकाणीं, कृष्णा, माझें हृदय प्रेमबन्धनानें जखडले आहे (११). सगळ्या पृथ्वीकरितां किंवा सुवर्णाच्या राशीकरितां, हर्षानें किंवा भयानें, गोविन्दा, त खोट ठरविण्याचा मला धीर होत नाही (१२). घृतराष्ट्राच्या कुळात, कृष्णा, दुर्योधनाच्या आश्रयानें

इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयाऽसकृत् ।

आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैर्मया कृताः ॥ १४ ॥

मां च कृष्ण समासाद्य कृतः शस्त्रममुद्यमः ।

दुर्योधनेन वाष्णेय विग्रहश्चाऽपि पाण्डवैः ॥ १५ ॥

तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यत्तारमच्युत ।

वृत्तवान्परमं कृष्ण प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥

वधाद्बन्धाद्भयाद्वाऽपि लोभाद्वापि जनार्दन ।

अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य क्षीमतः ॥ १७ ॥

यदि ह्यध न गच्छेयं द्वैरथे सव्यसाचिना ।

अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८ ॥

असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।

सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥ १९ ॥

मी तेरा वर्षे निष्कण्टक राज्य भोगलें (१३). सूतासह मीं अनेकवार पुष्कळ यज्ञ केले. आवाह (कुलधर्म) आणि विवाह हेहि सूतासह मीं केले (१४). मी (मित्र) मिळाल्यामुळेच, वाष्णेया कृष्णा, दुर्योधनानें शस्त्र उगारिलें आणि पाण्डवाशीं कलह आरंभिला (१५). तेव्हां, अच्युता कृष्णा, रणामध्ये द्वैरथ युद्धांत अर्जुनाच्या विरुद्ध उलट चाल करून जाणारा म्हणून त्यानें मला मुख्यतः निवडलें आहे (१६), वधाच्या किंवा बन्धाच्या भयानें किंवा लोभानें, जनार्दना. बुद्धिमान् धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाशीं लबाडी करण्याचा मला धीर होत नाही (१७) खरोखर, आतां जर मी अर्जुनाशीं द्वैरथ युद्धास न जाईन, तर, हृषीकेशा, माझी आणि त्या पृथापुत्र अर्जुनाची दोघांची अपकीर्ति व्हाईल. [कारण आम्ही दोघेजण एकमेकाचा वध करण्याची प्रतिज्ञा करून चुकलों आहों.] (१८). मधुसूदना, तूं निःसंशय (माझ्या) हिता-करताच (पाण्डवास माझ्याविषयीं) सांगशील, आणि पाण्डव तुझ्या आज्ञेत असल्यामुळे (तुझ्या सांगण्याप्रमाणें) सर्व काहीं करतील ह्यात संशय

मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र मधुसूदन ।
 एतदत्र हितं मन्ये सर्वं यादवनन्दन ॥ २० ॥
 यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संयतेन्द्रियः ।
 कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१ ॥
 प्राप्य चाऽपि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
 स्फीतं दुर्योधनायैव सम्प्रदद्यामरिन्दम ॥ २२ ॥
 स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
 नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ २३ ॥
 पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४ ॥
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।
 उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सौमकिः ॥ २५ ॥
 चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चाऽपराजितः ।
 इन्द्रगोपकवर्णाश्च केकया भ्रातरस्तथा ।
 इन्द्रायुधसवर्णाश्च कुन्तिभोजो महामनाः ॥ २६ ॥

नाही (१९). परंतु, मधुसूदना, ' कर्ण कुन्तीचा पुत्र आहे ' ही गुप्त गोष्ट
 तू येथेच दाखून ठेवावी. हेच, सर्वयादवनन्दना कृष्णा, ह्यावेळीं हितकारक
 होईल, असें मला वाटते (२०). मी कुन्तीचा प्रथम जन्मलेला
 पुत्र आहे, हे जर धर्मात्म्या जितेन्द्रिय राजा युधिष्ठिराला समजले
 तर तो राज्य घेणार नाही (२१). मधुसूदना, मला जरी
 तें विस्तीर्ण व समृद्ध राज्य मिळाले, तरी मी तें दुर्योधनालाच
 देणार (२२). त्यापेक्षा, हृषीकेश ज्याचा नेता आहे आणि
 धनञ्जय ज्याचा योद्धा आहे, तो धर्मात्मा युधिष्ठिरच निरन्तर राजा असो
 (२३). माधवा, भीम ज्याचा महारथ आहे, तसेच नकुल, सहदेव, (पाच)
 द्रौपदीपुत्र, पांचाल धृष्टद्युम्न, महारथ सात्यकि, उत्तमौजा, युधामन्यु, सत्यधर्मा
 सौमकि, चैद्य, चेकितान, अपराजित शिखण्डी, इन्द्रगोप किड्यांच्या सारखा
 (लाड) वर्ण असलेले केकय भ्राते, इन्द्रधनुष्याच्या सारखा वर्ण असलेला

मातुलो भीमसेनस्य श्येनजिच्च महारथः ।

शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ २७ ॥

महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।

राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८ ॥

धर्तराष्ट्रस्य वाष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।

अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ॥ २९ ॥*

महात्मा कुन्तिभोज, भीमसेनाचा मातुल महारथ श्येनजित्, विराटाचा पुत्र शंख, हे ज्याचे महारथ आहेत, आणि जनार्दना, तू ज्याचा (मनोरथ पुरविणारा अक्षय) निधि आहेस, त्याचीच ही पृथ्वी आणि हे राष्ट्र होणें योग्य आहे (२४-२७). कृष्णा, क्षत्रियांचा हा मोठाच समुदाय (युधिष्ठिरानें) जमविला आहे. ह्यांच्या साहाय्यानें त्यानें सर्व राजावरचें हें प्रसिद्ध व उज्वल राज्य प्राप्त करून घेतलेंच समजावें (२८). वाष्णेया, धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाचा शस्त्रयज्ञ* लवकरच होईल. ह्या यज्ञाचा वेत्ता जनार्दना तू, होशील (२९).

१ निधिस्त्वं च जनार्दन निधिरिवाक्षयः कामपूरकः (नी.) २ समुदानयः समुदायिकरणं (नी.) ३ अस्य यज्ञस्य वेत्ता उपद्रष्टा (नी.)

* श्लोक २९ ते ५१ या तेर्वास श्लोकांत युद्धावर यज्ञाचे रूपक केलें आहे. त्यातील मर्म कळण्यास मदत व्हावी म्हणून, पुढें कांहीं यज्ञविषयक पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ दिले आहेत रूपकांत आलेले शब्द तेवढे ठळक टाईपांत दिले आहेत.

(अ) यज्ञांतील ऋत्विज् चमैरे—अध्वर्यु, ब्रह्मा, होता व उद्गाता हे यज्ञांतील मुख्य ऋत्विज् यांपैकी अध्वर्यु यजुर्वेदोक्त कर्म करतो. जमीन मोजणें, वेदि बांधणें, पाणी व अग्निकाष्ठे आणणें, अग्नि पेटविणें, आहुति देणें, इ० यांचीं कामें असतात. ब्रह्मा वेदत्रयोक्त कर्मावर देखरेख ठेवतो. उद्गाता सामवेद गातो. होता ऋग्वेद जाणणारा असतो व यज्ञीय देवतांचें आवाहन करतो या चौघांना यज्ञांत पूर्ण दक्षिणा मिळते. या चौघांपैकी प्रत्येकाच्या हाताखालीं तीन-तीन साह्यकर्ते ऋत्विज् असतात; प्रतिप्रस्थाता, नेशा व उन्नेता हे अध्वर्युचे साह्यकर्ते; ब्राह्मणाच्छंसी, आग्नीध्र व पोता हे ब्रह्माचे साह्यकर्ते प्रस्तोता, प्रतिहर्ता व सुब्रह्मण्य हे उद्गात्याचे साह्यकर्ते; आणि मैत्रावरुण, अच्छावाक आणि प्रावस्तुत् हे होत्याचे साह्यकर्ते होत. उपबृंहण हा अध्वर्युच्या सोमाहुति टाकण्याच्या वेळीं सोमपात्रांची व्यवस्था पाहणारा ' चमसाध्वर्यु ' होय. वेत्ता किंवा उपद्रष्टा म्हणजे देखरेख करणारा. हा सर्व ऋत्विजांच्या कामांची वाटणी

आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्भविष्यति ।
 होता चैवाऽत्र वीभत्सुः सन्नद्धः स कपिध्वजः ॥ ३० ॥
 गाण्डीवं स्रुक्तथा चाऽऽज्यं वीर्यं पुंसां भविष्यति ।
 ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ॥
 मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३१ ॥

आणि ह्या यज्ञात अध्वर्युत्वहि कृष्णा, तुश्याकडेच येईल. तसेच सज्ज झालेला तो कपिध्वज अर्जुन ह्यात होता होईल (३०). गाण्डीव ही स्रुक् आणि पुरुषाचे वीर्य हे आऽज्य होईल. माधवा, ऐन्द्र, पाशुपत, ब्राह्म आणि स्थूणाकर्ण(नामक अस्त्रे) हे त्या यज्ञात अर्जुनाने प्रयुक्त केलेले मन्त्र होतात(३१).

करून सर्वांवर देखरेख करतो. सदस्य हाहि ब्रह्म्याप्रमाणे न्यूनाधिक पाहणारा एक साह्यकर्ता ऋत्विक् होय. दीक्षित म्हणजे यज्ञाची दीक्षा घेतलेला यजमान. हा आपल्या पत्नीसह यज्ञ करतो.

(आ) यज्ञसंस्था—अतिरात्र, अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ, षोडशी, वाजपेय व आतोर्याम या सात यज्ञसंस्था (यज्ञाचे प्रकार) होत.

(इ) यज्ञांतील कांहीं विधि—शामित्र म्हणजे यज्ञातील पशूस्रुक्तून मारणे. चिति किंवा चयन म्हणजे अग्नि ठेवण्याकरिता विटाची रचना करणे; यज्ञानंतर पुन्हां विटाची रचना विशिष्ट यज्ञांत सांगितली आहे, ती पुनश्चिति. स्रुय किंवा स्रुत्या म्हणजे सोम कुटून त्याचा रस काढणे. यज्ञावसान म्हणजे यज्ञाच्या मध्ये मध्ये थांबून राहणे [नी. पहा] . अवभृथ म्हणजे यज्ञसमाप्तीचे स्नान.

[ई] यज्ञातील कांहीं उपकरणे—स्रुक् म्हणजे अग्नीत तूप इ० हवनीय द्रव्य टाकण्याची बडाच्या पानाच्या आकाराची लांकडी पळी. आज्य म्हणजे तूप. हवि म्हणजे अग्नीत हवन करण्याचे द्रव्य. धूप=यज्ञपशु बांधण्याचा खांब. पुरोडाश=एका प्रकारच्या आहुतीसाठी लागणारे भाजलेले पीठ. ह्याचे घोड्याच्या खुराच्या आकृतीचे गोळे करून ते कपालांत पुन्हां पक्क करतात. कपाल=पुरोडाश पक्क करण्यासाठी, ८, ११, १२, इ० विटांचे तुकडे जोडून केलेले ठोकळे. परिस्तोम=यज्ञपात्रे. सोमकलश=सोमरस ठेवण्याचा घडा किंवा गडवा. इध्म=जाड समिध् (हल्ली प्रहमख वगैरेत समिधा एकत्र बांधून करीत असतात तो.) परिधि=आहुत राहण्यासाठी अग्नीसभोवती लावलेली जाड काष्ठे. पवित्र=होमात घेण्याचे दर्भ.

[उ] वेदाचे दोन विभागः (१) मन्त्र आणि (२) ब्राह्मण. सामवेदातील मंत्रांनी इन्द्र, अग्नि इत्यादि गुणवन्तांच्या गुणांचे कथन, ते (गीत) स्तोत्र [प्रगीत-मन्त्रसाध्यमिन्द्रादिगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम् । प्रगीतमन्त्रसाध्यं सामाभिव्यक्तऋग-क्षरसाध्यमित्यर्थः ।—मीमांसापरिभाषा (९८)]

१ आध्वर्यवं यज्ञस्य नेतृत्वम् (नी.)

अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।

गीतं स्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक्तत्र भविष्यति ॥ ३२ ॥

उद्गाताऽत्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।

विनदन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रेणे ॥ ३३ ॥

स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।

जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति । ३४ ॥

शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।

उत्कृष्टसिंहनादश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३५ ॥

नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।

शामित्रं तौ महावीरौ सम्यक्तत्र भविष्यतः ॥ ३६ ॥

कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथपंकजः ।

यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ॥ ३७ ॥

पराक्रमामध्ये पित्याच्या बरोबरीचा किंवा त्याहून अधिक असलेला सौभद्र (अभिमन्यु) हा त्या यज्ञांत उद्गाता होऊन योग्य रीतीने गीत स्तोत्र गाईल [सामगायन करील]. तसेच, रणामध्ये मोठमोठ्यांना गर्जना करणारा व गजसैन्याचा चुराडा करणारा तो महाबळी भीम, ह्या यज्ञांत प्रस्तोता होईल (३२-३३). त्याचप्रमाणे, सदा जपात व होमात गुंतलेला तो धर्मात्मा राजा युधिष्ठिर, त्या यज्ञांत ब्रह्मत्व करील (३४). शंखनाद, मृदंग, ढोल, नगारे आणि उत्कृष्ट सिंहनाद हा (त्या युद्धयज्ञांतील काळरूप भोक्त्याला आवाहन करणारा) सुब्रह्मण्य होईल (३५). ते दोघे महापराक्रमी यशस्वी माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव, त्या यज्ञात योग्य रीतीने शामित्र (क्षत्रियरूप पशूंना मारण्याचे कर्म) करतील (३६). चित्रविचित्र ध्वज असलेल्या विमल रथपंकित, गोविंदा जनार्दना, ह्या यज्ञामध्ये यूप (यज्ञांतील पशु

१ अनुयातोऽनुगतः, पितृसम इत्यर्थः (नी.) २ गीतं स्तोत्रं प्रगीतमन्त्रप्रसाध्यां स्तुतिम् । उद्गातृकर्मैत्यर्थः । तत् सौभद्रः भविष्यति, अनुभविष्यति, करिष्यतीत्यर्थः । (नी.) ३ कारयिष्यति स्वार्थे णिच् । करिष्यतीत्यर्थः (नी.) ४ नाद एव सुब्रह्मण्यो युद्धयज्ञे भोक्तुः कालस्यावाहनकर्ता (नी.) ५ शामित्रं क्षत्रियपशूनां मारणम् (नी.) । ६ कल्माषदण्डाश्चित्रध्वजाः (नी.) ७ यूपः यज्ञपशोर्वन्धनस्तंभः (नी.)

कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः ।

तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनुषि च ॥ ३८ ॥

अस्योऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।

हविस्तु रुधिरं कृष्ण तस्मिन्यज्ञे भविष्यति ॥ ३९ ॥

इध्माः परिधयश्चैव शक्तयो विमला गदाः ।

सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ४० ॥

इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।

महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४१ ॥

प्रतिप्रास्थानिकं कर्म सात्यकिस्तु करिष्यति ।

दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चाऽस्य महाचमूः ॥ ४२ ॥

आन्धून ठेवण्याचे खाव) होतील (३७). कर्णि, नालीक, नाराच व वत्स-
दन्त (बाण) उपबृंहण होतील; तोमर हे सोमकलश होतील; आणि
धनुष्ये हीं पवित्रके होतील (३८). तरवारी ह्या यांत (शिररूपी पुरो-
डाश शिजविण्याचीं) कपाले होतील व (योद्ध्यांचीं) शिरे हींच पुरोडाश
होतील, आणि कृष्णा, रक्त हेच त्या यज्ञामध्ये हवि होईल (३९). लखल-
खीत शक्ति आणि गदा ह्या अनुक्रमे (अग्नि पेटविण्यास लागणाऱ्या)
समिधा आणि (आहुतिरक्षणार्थ अग्नीभोवतीं ठेवलेल्या) परिधि होतील. द्रोण-
शिष्य आणि शारद्वत-कृपाचे शिष्य सदस्य होतील (४०); गाण्डीवधनु-
र्धारी अर्जुनाने सोडलेले, द्रोण व द्रोणपुत्र अश्वत्थामा यांनी सोडलेले आणि
इतर महारथ्यांनी फेकलेले बाण, हे ह्या यज्ञातील परिस्तोम (यज्ञपात्रे)
होतील (४१). (अध्वर्यूच्या हाताखालच्या) प्रतिप्रस्थात्याचे कर्म सात्यकि
करील. ह्या यज्ञांत दीक्षित धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन असून प्रचण्ड चमू ही त्याची

१ कर्णिप्रभृतयो वत्सदन्तान्ताः उपबृंहणाः अध्वर्योः सोमाहुतिप्रक्षेपकाले सहायाश्चमसा-
ध्वर्यवः इत्यर्थः (नी.) २ परिधयः अग्नेः परितः आहुतिरक्षणार्थं स्थापितानि काष्ठानि
(नी.) ३ परिस्तोमाः सोमचमसादयः (नी.) ४ प्रतिप्रस्थाता अध्वर्योस्तव द्वितीयः.
तस्य कर्म प्रतिप्रास्थानिकम् (नी.)

घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
 अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४३ ॥
 दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
 वैतानिके कर्ममुखे जातो यत्कृष्ण पावकात् ॥ ४४ ॥
 यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
 प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्ये ह्यकर्मणा ॥ ४५ ॥
 यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
 पुनश्चित्तिस्तदा चाऽस्य यज्ञस्याऽथ भविष्यति ॥ ४६ ॥
 दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
 आनर्दं नर्दतः सम्यक्तदा सूर्यं भविष्यति ॥ ४७ ॥
 यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।
 तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ४८ ॥

पत्नी होईल (४२), हा अतिरात्र क्रतुमध्ये (मध्यरात्री) यज्ञकर्म चालू झाले असता, महाबलाढ्य (निशाचर) घटोत्कच हा शामित्र (पशुमारणकर्म) करील (४३). कृष्णा, यज्ञियकर्मद्वारा पावक अग्नीपासून जन्मलेला प्रतापवान् धृष्टद्युम्न हा हा यज्ञाची दक्षिणा होईल (४४). कृष्णा, धृतराष्ट्र-पुत्र दुर्योधनाचे प्रिय करण्याकरता मी पाण्डवांना फार कठोर शब्द बोललों, त्या दुष्कर्माने मला दुःख होत आहे (४५). कृष्णा, मला अर्जुनांनं ठार मारलेला जेव्हां तू पाहशील, तेव्हा हा यज्ञाची पुनश्चित्ति होईल (४६). मोठ-मोठ्याने गर्जना करणाऱ्या दुःशासनाचे रक्त जेव्हां पाण्डव (भीमसेन) पिईल, तेव्हा (हा यज्ञांतील) सूर्य होईल (४७). जेव्हां द्रोणाला आणि भीष्माला उभय पांचाल राजपुत्र (धृष्टद्युम्न व शिखंडी) हे (रणात)

१ अतिरात्रे क्रतौ श्लेषेण निशीथे च घटोत्कचः रात्रिचरत्वात् शामित्रं करिष्यति (नी.)
 २ वैतानिके वितानोऽग्नीनां विस्तरः तत्र विहिते वैतानिके श्रौतयज्ञे कर्ममुखे कर्म-
 प्रभवे द्वारे कर्मैव मुखं निर्गमद्वारं यस्मिन्, न तु योनिः, तस्मिन् (नी.) ३ पुनश्चि-
 त्तिर्यज्ञानन्तरं चयनारंभो यज्ञविशेषेषूक्तः (नी.) ४ आनर्दं महानार्दं नर्दतं णमुलन्तं
 पूर्वपदं (नी.) ५ सूर्यं सोमाभिषव. राजसूर्यसूर्येति निपातनात् उपपदयोगस्त्वनित्य .
 आर्षो वा । तदभावेऽपि सुवः क्यप् दीर्घश्च । सुत्यमित्यपि पठन्ति । (नी.)
 ६ यज्ञावसानं यज्ञस्य मध्ये मध्ये विरम्यावस्थानम् (नी.)

दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
 तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ४९ ॥
 स्नुषाश्च प्रस्तुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य सङ्गताः ।
 हतेश्वरा नष्टपुत्रा हतनाथाश्च केशव ॥ ५० ॥
 रुदन्त्यः सह गान्धार्या श्वश्रुकुरराकुलैः ।
 स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५१ ॥
 विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
 वृथा मृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५२ ॥
 शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।
 कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्याऽपि केशव ॥ ५३ ॥
 तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् ।
 यथा कात्स्नर्धेन वाष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५४ ॥

पाडितील, तेव्हा जनार्दना, तें यज्ञावसान होईल (४८). दुर्योधनाला
 जेव्हा महाबली भीमसेन ठार करील, तेव्हां माधवा, त्या धृतराष्ट्रपुत्राचा हा
 यज्ञ समाप्त होईल (४९). केशवा, धृतराष्ट्राच्या सुना आणि नातसुना एकत्र
 जमून, आपला राजा, आपले पुत्र आणि आपले पति ठार मारले गेले म्हणून,
 कुत्रीं, गिधाडें आणि कुरर पक्षी यानीं भरलेल्या रणागणांत, गान्धारीसह रडूं
 लागतील, तेव्हां तो, जनार्दना, ह्या यज्ञातील अवभृथ होईल (५०-५१).
 विद्यावृद्ध आणि वयोवृद्ध क्षत्रियाना, क्षत्रियर्षभा मधुसूदना, तुझ्याकरितां
 व्यर्थ (युद्धाचाचून) मृत्यु पावूं देऊं नको (५२). तिन्ही लोकांत
 पुण्यतम असलेल्या कुरुक्षेत्रांत, केशवा, समृद्ध क्षत्रमण्डलाला शस्त्रानें मरण
 पावूं दे (५३). करितां आता, वाष्णेया पुण्डरीकाक्षा, जेणेंकरून सर्व क्षत्रिय

यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।

तावत्कीर्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।

समागमेषु वाष्णेय क्षत्रियाणां यशोधनम् ॥ ५६ ॥

समुपानय कौन्तेय युद्धाय मम केशव ।

मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परन्तप ॥ ५७ ॥ [४६८५]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्गीतापर्वणि कर्णोपनिवादे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४१॥

स्वर्गास जातील, अशा रीतीने, तुळा इष्ट वाटेल ते तूं कर (५४). जों-
पर्यंत जनार्दना, पर्वत आणि नद्या राहतील, तोंपर्यंत (तुझा) हा कीर्तिशब्द
कायम राहील (५५). क्षत्रियाना यशोधन मिळवून देणारे हे महाभारत
युद्ध, वृष्णिकुलोत्पन्ना कृष्णा, जनसमुदायांत ब्राह्मण कथन करतील (५६).
(मी कुन्तीचा पुत्र आहे ही) गुप्त गोष्ट नेहमीच गुप्त ठेवून, परंतु केशवा,
कौन्तेय अर्जुनाला युद्ध करण्याकरतां माझ्याकडे आण" (५७).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत कर्णाला
फितविण्याच्या प्रयत्नाविषयी १४१ वा अध्याय संपला.

अध्याय १४२

[कृष्णाचे कर्णाला उत्तर]

—:०:—

संजय उवाच— कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।

उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं यथा ॥ १ ॥

संजय म्हणाला:—“ कर्णाचे भाषण ऐकून शत्रुवीरघातक केशव त्याची
थट्टा करून त्याला स्मितपूर्वक पुढीलप्रमाणे बोलला (१).

१ समागमेषु संग्रामेषु यशो जयः पराक्रमेण सृष्टुर्वा तदेव क्षत्रियाणां धनम् ।
(नी.) चर ' यशोधन ' समास घेऊन संबंद श्लोक मिळून वाक्य केले आहे.

श्रीभगवानुवाच—अपि त्वां न लभेत्कर्णं राज्यलम्भोपपादनम् ।

मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २ ॥

ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।

जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ ३ ॥

दिव्या माया विहिता भौमनेन समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।

दिव्यानि भूतानि जयावहानि दृश्यन्ति चैवाऽत्र भयानकानि ॥ ४ ॥

न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।

श्रीमान्ध्वजः कर्णं धनञ्जयस्य समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५ ॥

यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।

ऐन्द्रसस्रं विकुर्वाणमुभे चाऽप्यभिधासते ॥ ६ ॥

श्रीभगवान् (श्रीकृष्ण) म्हणालाः—“ कर्णा. राज्यप्राप्तीचा उपाय तुला लाभत नसावा. कारण, मी दिलेल्या पृथ्वीवर राज्य करण्याची तुम्ही इच्छा नाही (२). पाण्डवांचा जय निश्चित होणार, ह्यात कोणताहि संशय नाही. पाण्डुपुत्र अर्जुनाचा जयध्वज—उग्र वानरराज—उभारलेला दिसत आहे (३). (ह्या ध्वजाच्या रूपाने) भौमनाने (विश्वकर्माने) निर्भिलेली दिव्य मायाच इन्द्रधनुष्याच्या सारखा उभारली आहे. अनेक जयावह आणि भयानक दिव्य भूते ह्या ध्वजावर दिसत आहेत ! (४) उभा आणि तिरका योजनप्रमाण असलेला हा ध्वज गिरिवृक्षांमध्ये अडकत नाही. कर्णा, धनंजय अर्जुनाचा हा श्रीमान् ध्वज पावक अग्नीसारखा उभारला आहे (५). श्वेतवाहन कृष्णसारथि अर्जुनाला ऐन्द्र, आग्नेय व मारुत असे सोडताना, विजेच्या कडकडाटाप्रमाणे गाडीवाचा टणत्कार करतांना युद्धामध्ये जेव्हा तू पाहशील, तेव्हा (द्यूतातील फाशावरचा)

१ राज्यलम्भोपपादनं राज्यप्राप्त्युपायस्त्वां न लभेत्, न स्पृशेत्, तं न स्वीर्यं मन्यसे इत्यर्थः (नी.) २ भौमनेन विश्वकर्मणा । दृश्यन्ति पश्यन्ति । स्वार्थयगन्तोऽयं कंडूदे-
राकृतिगणत्वात् । अत्र ध्वजे । (नी.) ३ अग्निमासते आग्नेयं मारुतं च (नी.)

गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाऽशनेः ।
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७ ॥
 यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥ ८ ॥
 आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९ ॥
 यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १० ॥
 प्रभिन्नमिध मातङ्गं प्रतिद्विरदघातिनम् ।
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११ ॥
 यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शान्तनवं नृपम् ।
 सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ १२ ॥

चौव्वा पडणार नाही, तिरी पडणार नाही आणि दुह्नीहि पडणार नाही (६-७). जप-होमांत तत्पर असलेल्या कुन्तीपुत्र युधिष्ठिराला स्वतःच्या महासेनेचें रक्षण करतांना आणि सूर्याप्रमाणें (प्रखर तेजानें) अगम्य होऊन शत्रुसेनेला ताप देतांना संग्रामामध्ये जेव्हां तूं पाहशील, तेव्हां तुला (द्यूतातील) चौव्वा पडणार नाही, तिरी पडणार नाही आणि दुह्नीहि पडणार नाही. (८-९). महाबलाढ्य भीमसेनाला, प्रतिस्पर्धी गजाल ठार मारलेल्या मत्त गजाप्रमाणें, दुःशासनाचें रक्त पिऊन युद्धात नाचत असलेला, जेव्हा तूं रणामध्ये पाहशील, तेव्हां तुला (द्यूतातील) चौव्वा पडणार नाही, तिरी पडणार नाही आणि दुह्नीहि पडणार नाही (१०-११). द्रोण, शान्तनव भीष्म, कृप, राजा सुयोधन आणि सिन्धुराज जयद्रथ युद्धाकरता चाळून येत असता अर्जुनानें त्वरेनें त्यास अडविलें आहे, हे जेव्हा संग्रामामध्ये तूं पाहशील, तेव्हां तुला चौव्वा

१ कृतयुगांतील कृतकृत्यता अर्थात् मोक्ष तुला भिलणार नाही; त्रेतायुगांत प्रधान असलेला धर्महि तुला साधणार नाही; द्वापरांत प्रधान असलेले अर्थकामहि तुला प्राप्य होणार नाहीत; कारण युद्धांत तुलें मरणच नक्की ओढवेल (नी.). कृत, त्रेता आणि द्वापर, या शब्दांचे कोशाप्रमाणें अनुक्रमें चौव्वा, तिरी व दुह्नी, हे अर्थ घेऊन वर वेगळा अर्थ केला आहे.

युद्धायाऽऽपततस्तूर्णं वारितान्सव्यसाचिना ।

न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३ ॥

यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ ।

वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १४ ॥

त्रिगाढे शस्त्रसम्पाते परवीररथारुजौ ।

न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५ ॥

ब्रूयाः कर्णं इतो गत्वा द्रोणं शान्तनवं कृपसु ।

सौम्योऽयं वर्तते मासः सुप्रापयदसेन्धनः ॥ १६ ॥

सर्वौषधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ।

निष्पङ्को रसवत्तोयो नाऽत्युष्णशिशिरः सुखः ॥ १७ ॥

सप्तमाचापि दिवसादमावास्या भविष्यति ।

संग्रामो^१ युज्यतां तस्यां तामाहुः शक्रदेवताम् ॥ १८ ॥

पडणार नाही, तिरी पडणार नाही आणि दुह्नीहि पाडणार नाही. (१२-१३). शत्रूच्या वीराचा व रथाचा चुराडा उडविणारे महाबलाढ्य माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव शलाच्या दाट गर्दीमध्ये दोन (मत्त) गजाप्रमाणे धार्तराष्ट्राच्या सेनेला (नदीप्रमाणे) खळबळवून सोडीत आहेत हे जेव्हा संग्रामांत पाहशील, तेव्हां तुला चौव्या पडणार नाही, तिरी पडणार नाही आणि दुह्नीहि पडणार नाही (१४-१५). कर्णा, येथून गेल्यावर तू द्रोण, शान्तनव भीष्म आणि कृप यांना सांगः-‘हा महिना सौम्य (चादण्याने आल्हादकारक) आहे; गवत आणि सर्पण ह्या महिन्यात सहज भिळण्याजोगे आहे (१६); सर्वप्रकारच्या औषधिसमुदायाची समृद्धि आहे; फळाची समृद्धि आहे; माशा-चिल्ले कामी आहेत; चिखल नाही; पाणी रुचकर आहे; हवा फार उष्ण नाही, फार थंड नाही अशी आहे, यामुळे हा महिना सुखकर आहे (१७). (आजपासून) सातव्या दिवशी अमावास्या होईल, तेव्हाच संग्राम जुळवा. [संग्रामाच्या साधनसामुग्रीची जुळवाजुळव करा.] कारण अमावास्येची देवता इन्द्र आहे,

१ रथारुजौ रथभञ्जकौ (नी.) २ सौम्यः चन्द्रिकया अभिरामः (नी.)

३ संग्रामः संग्रामसाधनकलापः युज्यतां एकीभूयावतिष्ठतां । संग्रामारम्भस्तु दिनान्तरे एव वक्ष्यते । (नी.)

तथा राज्ञो वदेः सर्वान्ये युद्धायाऽभ्युपागताः ।

यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं सत्पादयाम्यहम् ॥ १९ ॥

राज्ञानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।

प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥२०॥ [४७०५]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि

भगवदानपर्वणि कर्णोपनिवादे भगवद्वाक्ये द्विचत्वारिंशदधिक-

शततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

असें म्हणतात (१८). त्याचप्रमाणे (कर्णा), युद्धाकरतां जमलेल्या सर्व राजाना सागः—‘तुमची इच्छा आहे ती सर्व मी पूर्ण करीन (१९). दुर्योधनाच्या आज्ञेत वागणारे राजे आणि राजपुत्र शस्त्राने मरण पावून उत्तम गति पावतील’ ” (२०).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वीतील भगवदान—उपपर्वीत कर्णाला फितवण्याच्या प्रयत्नांत भगवान् कृष्णाच्या भाषणाविषयी १४२ वा अध्याय संपला.

अध्याय १४३

(कृष्ण व कर्ण यांच्या खलबताचा शेवट; पाण्डवांच्या भावी जयाविषयी कर्णाची खात्री.)

—:०:—

संजय उवाच— केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वाऽऽहितः शुभम्^१ ।

अत्रवीदभिसम्पूज्य कृष्णं तं मधुसूदनम् ॥ १ ॥

जानन्मां किं महाबाहो सम्मोहयितुमिच्छसि ।

योऽयं पृथिव्याः कात्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः ॥ २ ॥

संजय म्हणालाः—“ परंतु केशवाचें तें सुंदर भाषण लक्षपूर्वक ऐकून कर्ण त्या मधुसूदन कृष्णाला गौरवपूर्वक म्हणालाः—(१) “ महाबाहू कृष्णा, जाणूनबुजून तूं मला मोहात पाडण्याची इच्छा कां करितोस ? सर्व पृथ्वीचा जो हा विनाश ओढवला आहे, त्याला निमित्त शकुनि, मी,

१ शुभं राज्यादिलाभं आहितः प्रवेशितः प्रलोभित इत्यर्थः (नी.)

निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ।

दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३ ॥

असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।

पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्दमम् ॥ ४ ॥

राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।

रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ५ ॥

स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।

निमित्तानि च घोरानि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ६ ॥

पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।

शंसन्त इव वाष्णेय विविधा रोमहर्षणाः ॥ ७ ॥

प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।

शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥ ८ ॥

दुःशासन आणि धृतराष्ट्रपुत्र राजा दुर्योधन झाला आहे (२-३). कृष्णा, पाण्डव व कौरव यांमध्ये हे रक्ताचा चिखल पाडणारे घोर महायुद्ध निःसंशय ओढवले आहे (४). दुर्योधनाच्या आज्ञेत वागणारे राजे आणि राजपुत्र ह्या युद्धात शस्त्राग्निने दग्ध होऊन यमसादनास जातील (५). कारण मधुसूदना, अनेक घोर स्वप्ने दिसत असून घोर अशुभ चिन्हे, आणि धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाचा पराजय आणि युधिष्ठिराचा जय सुचविणारे, वाष्णेया कृष्णा, नानाप्रकारचे रोमाचकारक अत्यंत दारुण उत्पात दृष्टीस पडू लागले आहेत (६-७). महातेजस्वी तीक्ष्ण ग्रह शनैश्चर प्राजापत्य (रोहिणी, किंवा प्राजापति दुर्योधनाच्या, उत्तराभाद्रपदा) नक्षत्राला पीडीत आहे; आणि त्या

१ प्राजापत्यं रोहिणीनक्षत्रं, प्रजानां पतिर्दुर्योधनस्तदीयं नाम नक्षत्रं उत्तराभाद्रपदाख्यं वा । तेन पत्युः पीडयति प्राणिनामपि पीडयति युक्तम् । यद्वा पृथ्वीकूर्मोदरस्थी रोहिणीं शनैश्चरः पीडयति तेन मध्यदेशे महान् क्षयो राज्ञो नाशश्चेति भावः ।

कृत्वा चाऽङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।

अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं सङ्गमयन्निव ॥ ९ ॥

नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।

विशेषेण हि वाष्णैय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ १० ॥

सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपैति च ।

दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ ११ ॥

निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।

पानीयं यवसं चापि नाऽभिनन्दन्ति माधव ॥ १२ ॥

प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।

निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १३ ॥

अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।

वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ १४ ॥

योगाने प्रण्याना अधिक पीडा करीत आहे (८). मधुसूदना, मंगळ ज्येष्ठेशी वक्रा होऊन अनुराधेची प्रार्थना करीत आहे, आणि त्यामुळे तो (ज्येष्ठाच्या, म्हणजे राजाच्या,) मित्रसमूहास जणू ठार करीत आहे (९). खरोखर, कृष्णा, कौरवावर मोठेच संकट ओढवले आहे. कारण विशेषतः, वाष्णैया, चित्रेला (महापातसंज्ञक) ग्रह पीडीत आहे (१०). चन्द्रा-वरील डाग फिरला आहे; राहु सूर्याजवळ जात आहे; आणि आकाशातून मोठा कडकडाट करीत ह्या सकंप उल्का पडत आहेत (११). हत्ती गर्जत आहेत; घोडे अश्रु ढाळीत आहेत; आणि माधवा, त्यांना घास आणि पाणीहि आवडेनासे झाले आहे (१२). ही चिह्ने दिसू लागली असता, महाबाहू कृष्णा, प्राण्यांचा संहार करणारे दारुण संकट ओढवलेले असते असे

१ ज्येष्ठामप्राप्य यदि भौमो वक्रो भवेत्तर्हि ज्येष्ठस्य राज्ञो ये मित्रभूतास्ते सर्वे नश्येयुरिति भावः । मैत्रं मित्रसमूहं संगमयन् नाशयन् । वैवस्वतं संगमनं जनाना-मित्यादौ संपूर्वस्य गमेर्मारणार्थत्वदर्शनात् । (नी.) २ चित्रां ग्रहो महापाताख्यो ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः । तेन राकारस्य वेधाद्राजजातीयानां क्षयो भवितेति भावः । (नी.) ३ लक्ष्म व्यावृत्तं क्षीणत्वादमावास्यासानिध्यात् क्षीणचन्द्रोऽपि पाप एव । तस्मिन्मावास्यायामर्केण युक्ते उभयोः शत्रुः सदा वक्रो राहुरर्कमुपैति चेदयं कर्तरी-योगः । सोमवंश्यानां सूर्यवंश्यानां च राज्ञां क्षयकर इत्यर्थः (नी.)

धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
 पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥
 प्रहृष्टं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
 प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ १६ ॥
 अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
 वाचश्चाऽप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥ १७ ॥
 मयूराः पुण्यशकुना हंससारसचातकाः ।
 जीवजीवकसङ्घाश्चाऽप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १८ ॥
 गृध्राः कङ्का बकाः श्येना यातुधानास्तथा वृकाः ।
 मक्षिकाणां च सङ्घाता अनुधावन्ति कौरवान् ॥ १९ ॥
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्स्वनः ।
 अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥ २० ॥

म्हणतात (१३). मधुसूदना केशवा, धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाच्या सर्व सैन्यामध्ये
 घोडे, हत्ती आणि माणसे, थोडे खाऊनहि विपुल मलोत्सर्ग करित असलेली
 आज दिसत आहेत, ते पराभवाचेच चिह्न आहे, असे ज्ञानी पुरुष
 म्हणतात (१४-१५). पाण्डवांची (अश्वादि) वाहने अत्यन्त आनन्दित
 आहेत असे सांगतात, आणि मृग त्यांना उजवी घालून जात आहेत; ते
 त्यांच्या जयाचे लक्षण आहे (१६). धार्तराष्ट्र दुर्योधनाला केशवा, सर्व
 मृग डावी घालीत असून आकाशावाणीहि त्याला विपरीत ऐकू येत आहे. ते
 त्यांच्या पराभवाचे लक्षण आहे (१७). मयूर, शुभलक्षण हंस, सारस, चातक,
 आणि जीवजीवकाचे थवे पाण्डवांच्या मार्गे जात आहेत (१८).
 गृध्र, कंक, बक, श्येन, यातुधान (राक्षस), लांडगे, आणि मक्षिकांचे थवे
 कौरवांच्या मार्गे धावत आहेत (१९). धृतराष्ट्रपुत्राच्या सैन्यामध्ये नगाप्यातून
 आवाज फुटत नाही, व पाण्डवांचे नगारे न ठोकताच गर्जत आहेत (२०).

१ पुण्यशकुना हंसादय एव । पाठान्तरे पुण्यशकुनाः कुक्कुटाः । जीवजीवकाः
 पक्षिविशेषाः । ये जीवजीवत्येव शब्दं कुर्वन्ति तेषां संघाश्चकोरादयः [जीवजीव-
 कांचे थवे म्हणजे, 'जीव, जीव'—'जग,—जग'—असा शब्द करणाऱ्या चकोरादि
 पक्ष्यांचे थवे.] (नी.) २ पाठान्तरे बलाः काकाः (नी.)

उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा ।

धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥ २१ ॥

मांसरक्षोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।

तथा गन्धर्वनगरं भानुमत्समुपस्थितम् ॥ २२ ॥

सप्राकारं सपरिखं सवग्रं चारुतोरणम् ।

कृष्णश्च परिघस्तत्रै भानुमावृत्त्य तिष्ठति ॥ २३ ॥

उदयास्तमने सन्ध्ये वेदयन्ती महद्भयम् ।

शिवा च वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ २४ ॥

एकपक्षाक्षिचरणाः पक्षिणो मधुसूदन ।

उत्सृजन्ति महद्घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ २५ ॥

कृष्णग्रीवाश्च शकुना रक्तपादा भयानकाः ।

सन्ध्यामभिमुखा यान्ति तत्पराभवलक्षणम् ॥ २६ ॥

धार्तराष्ट्राच्या सैन्यांमधील (कूपादि) जलाशय बैलाप्रमाणें डुरकण्या फोडीत आहेत, तें पराभवाचें लक्षण आहे (२१). माधवा, (इंद्र) देवानें मांसरक्षाची वृष्टि केली असून, तट, खंदक, वेस आणि सुंदर तोरणें यांनी युक्त असलेलें गन्धर्वनगर सूर्याजवळ उठलें आहे, आणि तेथें एक काळें खळें सूर्याला झांकून आहे (२२-२३). सूर्योदय व सूर्यास्त ह्या दोन्ही समयींच्या संध्या मोठें भय सुचविणाऱ्या असून भाल्लहि घोर शब्द करिते; तें पराभवाचें लक्षण आहे (२४). एक पंख, एक डोळा आणि एक पाय असलेले, (पाकोळ्या नांवाचे) पक्षी अत्यंत बीभत्स (मलमूत्रादि) उत्सर्ग करीत आहेत, तें पराभवाचें लक्षण आहे (२५). काळ्या कंठांचे आणि लाल पायाचे भयानक पक्षी सन्ध्याकाळीं कौरवांकडे तोंड करून येत आहेत, तें परा-

१ उदपानाः कूपादयो जलाशयाः (नी.) २ परिघः परिवेषः (नी.) ३ एकपक्षाक्षिचरणा-पक्षिणो महाराष्ट्रभाषायां ' पांकोळी ' इति प्रसिद्धाः । घोरं बीभत्सं मूलमूत्रादिकमित्यर्थः । (नी.)

ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेषि गुरुंश्च मधुसूदन ।

भृत्यान्भक्तिमतश्चाऽपि तत्परामवलक्षणम् ॥ २७ ॥

पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।

आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥

उत्तरा शस्त्रवर्णाभा दिशां वर्णा उदाहृताः ॥ २८ ॥

प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।

सहस्रयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ २९ ॥

सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स्म युधिष्ठिरः ।

अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत ॥ ३० ॥

श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे वै शुक्लवाससः ।

आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्षये ॥ ३१ ॥

तत्रै चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।

अन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ ३२ ॥

भवाचें लक्षण आहे (२६). मधुसूदना, कोणी एखादा मनुष्य ब्राह्मणांचा द्वेष करतो, गुरुजनांचा द्वेष करतो आणि नंतर स्वतःवर भक्ति करणाऱ्या सेवकाचा द्वेष करतो, तें त्याच्या परामवाचें लक्षण (पूर्वचिह्न) असतें (२७). पूर्वदिशा लाल रंगाची, दक्षिणदिशा (तरवारीसारख्या) शस्त्राच्या वर्णाची, पश्चिमदिशा मधुसूदना, कच्च्या मडक्याच्या वर्णाची, आणि उत्तरदिशा शंखाच्या वर्णाची, असे दिशांचे वर्ण सांगितले आहेत (२८). परंतु माधवा, धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला सर्वच दिशा पेटलेल्या दिसत असून, त्या उत्पाताच्या दर्शनानें, मोठेंच भय सुचवित आहेत (२९). अच्युता, युधिष्ठिर भ्रात्यांसह हजार खाबाच्या प्रासादावर बसलेला मी माझ्या झोपेच्या अखेरीस (स्वप्नामध्ये) पाहिला (३०). ते सर्वजण पाटरी पागोटी घातलेले आणि शुभ्र वस्त्रे परिधान केलेले मला दिसले आणि सर्वांची आसनेंहि मला शुभ्र दिसलीं (३१). जनार्दना कृष्णा, माझ्या झोपेच्या अखेरीस (स्वप्नात) मी तुझी सर्व पृथ्वी रक्तानें भरलेली आणि आंतड्यानीं व्यापलेली पाहिलीं (३२).

१ सहस्रपादं सहस्रस्तम्भं (नी.) २ तव पृथिवीति संबन्धः, त्वच्छरीरमित्यर्थः । परिक्षिप्ता परिवेष्टिता (नी.) पण ' तुझी पृथ्वी ' असें म्हणून येथें कृष्णाचा मोठेपणा सुचविलेला दिसतो, तुलनेसाठीं पुढला ३४ वा श्लोक पहावा.

अस्थिसञ्चयमारूढश्चाऽमितौजा युधिष्ठिरः ।

सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान्घृतपायसम् ॥ ३३ ॥

युधिष्ठिरो मया कृष्ण ग्रसमानो वसुन्धराम् ।

त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुन्धराम् ॥ ३४ ॥

उच्चं पर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ।

गदापाणिर्नरव्याघ्रो ग्रसन्निव महीमिमाम् ॥ ३५ ॥

क्षपयिष्यति नः सर्वान्स सुव्यक्तं महारणे ।

विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३६ ॥

पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनञ्जयः ।

त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परसया ज्वलन् ॥ ३७ ॥

यूयं सर्वे वधिष्यध्वं तत्र मे नाऽस्ति संशयः ।

पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३८ ॥

हाडांच्या ढिगाऱ्यावर बसलेल्या अमिततेजस्वी युधिष्ठिरानें सुवर्णपात्रांतून मोठ्या आनंदानें घृतमिश्रित खीर खाल्ली (३३). युधिष्ठिर पृथ्वीला गिळीत असलेला मला दिसला. (यावरून) उघडच, तूं दिलेल्या ह्या पृथ्वीचा तो उपभोग घेणार आहे (३४). उंच पर्वतावर चढलेला, गदा हातीं घेतलेला, भयंकर कर्मे करणारा, नरश्रेष्ठ भीमसेन, ह्या पृथ्वीला जणुं गिळीत आहे, (असेंहि दिसलें) (३५). महायुद्धामध्ये तो आम्हां सर्वांचा नाश करणार हें अगदीं उघड आहे. हृषीकेशा, 'जिकडे धर्म तिकडे जय' हें मी जाणून आहे (३६). पाढऱ्या हत्तीवर आरूढ झालेला तो गाण्डीवधनुर्धारी अर्जुन, हृषीकेशा, तुझ्यासह, परम शोभेनें झळकत होता (३७). दुर्योधनप्रमुख राजाचा युद्धामध्ये, कृष्णा, तुम्ही सर्वजण वध कराल, त्याविषयीं माझ्या मनात संशय नाही (३८).

नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।

शुक्लकेयूरकण्ठत्राः शुक्लमाल्याम्बरावृताः ॥ ३९ ॥

अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।

त्रय एते मया दृष्टाः पाण्डुरच्छत्रनाससः ॥ ४० ॥

श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एते जनार्दन ।

धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ॥ ४१ ॥

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।

रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ४२ ॥

उष्ट्रप्रयुक्तमारूढौ भीष्मद्रोणौ महारथौ ।

मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण वा विभो ॥ ४३ ॥

अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ।

अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४४ ॥

अहं चाऽन्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।

गाण्डीवार्णिं प्रवेक्ष्याम इति मे नाऽस्ति संशयः ॥ ४५ ॥

नकुल, सहदेव आणि महारथ सात्यकि हे तिघे नरश्रेष्ठ शुभ्र (मोत्याचे) केयूर (बाहुभूषण) आणि कण्ठ्या घातलेले, शुभ्र पुष्पमाळा व अंबरे धारण केलेले, पाढरीं छत्रे व वस्त्रे असलेले आणि उत्कृष्ट पाळखीत बसलेले मी (स्वप्नात) पाहिले (३९-४०). जनार्दना, धृतराष्ट्रपुत्राच्या सैन्यामध्ये पाढरीं पागोटीं घातलेले हे तिघे दिसले. ते केशवा, तूं नीट लक्षांत ठेव:- अश्वत्थामा, कृप आणि सात्वत कृतवर्मा. (दुर्योधनाकडील बाकीचे) सर्व राजे, माधवा, तावडीं पागोटीं घातलेले (स्वप्नात) दिसले (४१-४२). उभय महारथ भीष्म-द्रोण, महाबाहू समर्था कृष्णा, माइयासह आणि धार्तराष्ट्र दुर्योधनासह, उंट जोडलेल्या रथांत बसले आणि जनार्दना, आम्ही अगस्त्याच्या आज्ञेत असलेल्या (दक्षिण) दिशेस गेलो. यावरून आम्ही थोड्याच काळात यमसादनास जाऊं (४३-४४). मी, दुसरे राजे आणि ते सर्व क्षत्रमण्डळ गाण्डीवरूप अग्नींत प्रवेश करणार आहो, याविषयी माइया मनात संशय नाही" (४५).

१ कण्ठत्राणि कण्ठपूरकाख्यानि शिरोदेशमारभ्य अंसपर्यन्तं लम्बमानानि कण्ठाभरणानि (नी.) वर कोशप्रमाणे ' कण्ठी ' असा अर्थ केला आहे.

कृष्ण उवाच— उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुन्धरा ।

उथा हि मे वचः कर्णं नोपैति हृदयं तव ॥ ४६ ॥

सर्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।

अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नाऽपसर्पति ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच— अपि त्वां कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।

समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षत्रविनाशनात् ॥ ४८ ॥

अथवा सङ्गमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।

तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयाऽनघ ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच— इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।

विसर्जितः केशवेन रथोपस्थाद्वातरत् ॥ ५० ॥

ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।

सहाऽस्माभिर्निववृते राधेयो दीनमानसः ॥ ५१ ॥

कृष्ण म्हणालाः—“खरोखर, कर्णा, ज्या अर्थां माझा उपदेश तुझ्या हृद-
याला जाऊन पोचत नाही, त्या अर्थां आज ह्या पृथ्वीचा विनाश ओढवला
आहे, हेंच खरें (४६). सर्व भूतांचा विनाश ओढवला असता, वा कर्णा,
अन्याय न्यायासारखा दिसून तो हृदयातून दूर होत नाही !” (४७).

कर्ण म्हणालाः—“महाबाहू कृष्णा, वीर क्षत्रियाचा नाश करणाऱ्या ह्या
महायुद्धातून जिवन्त पार पडून आम्ही तुला पाहू (४८). नाही तर, कृष्णा,
स्वर्गामध्ये तरी आपली भेट खात्रीने होणार. आता पुन्हा, निष्पापा, आम्ही
तुला तेथेच भेटणार ” (४९).

संजय म्हणालाः—“असे म्हणून कर्णाने (कृष्णाला) गाढ आर्त्तिका दिले
आणि त्या केशवाचा निरोप घेऊन तो रथामधून खाली उतरला (५०). नंतर
आपल्या सुवर्णभूषित रथात बसून राधेय कर्ण खिन्न मनाने आमच्यासह मार्गे

१ तव हृदयं कर्तुं मम वचो नोपैति नाङ्गीकरोति (नी.) पण ‘ वचः ’ हेंहि
कर्तृपद घेतां येईल, व पुढल्याच (४७ व्या) श्लोकाशीं तें जास्त सुसंगत होईल.
अन्याय हृदयांत ठाणें देऊन बसल्यामुळे न्यायाचा उपदेश त्यांत प्रवेश करूं शकत
नाही—त्यास पोचत नाही—असा अर्थ.

२ पीडितं अथा स्यात्तथा गाढं परिष्वज्येत्यर्थः (नी.)

ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ।

पुनरुच्चारयन्वार्णीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ५२ ॥ [४७५७]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्दानपर्वणि कर्णोपनिवादे कृष्णकर्णसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

फिरला (५१). त्यानंतर सात्यकीसह कृष्ण सारथ्याला 'चल, चल' म्हणून
पुन्हां सागून अधिक त्वरेने जाऊं लागला" (५२).

त्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान-उपपर्वत कर्णाला फितवण्याच्या
प्रयत्नांत कृष्ण व कर्ण यांच्या संभाषणाविषयी १४३ वा अध्याय संपला.

अध्याय १४४

[विदुर व कुन्ती यांचें संभाषण; कुन्ती व कर्ण यांची भेट.]

—:—:—

वैशम्पायन उवाच—असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्गते ।

अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाऽब्रवीत् ॥ १ ॥

जानासि मे जीवपुत्रि भावं नित्यमविग्रहे ।

क्रोशतो न च गृह्णीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २ ॥

उपपन्नो हसौ राजा चेदिपाञ्चालकेकथैः ।

भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३ ॥

वैशंपायन म्हणाला:— दुर्योधनाचें मन वळविण्याचा कृष्णानें केलला
प्रयत्न फुकट जाऊन कृष्ण कौरवांकडून पाण्डवांकडे गेल्यावर, क्षत्ता (विदुर)
कुन्तीकडे जाऊन शोक करीत असल्याप्रमाणें तिला हळू आवाजानें म्हणाला.—
(१) जीवपुत्रि कुन्ती, माझ्या मनाचा कल कौरव-पाण्डवांचें युद्ध होऊं नय इकडे
सदोदित असतो हें तूं जाणतेस; परंतु मी ओरडत असताहि सुयोधन माझा उपदेश
स्वीकारीत नाही (२). चेदि, पांचाल, केकय, भीम. अर्जुन, कृष्ण, युयु-
धान (सात्यकि) आणि जुळे नकुल-सहदेव ह्या सर्वांचें साहाय्य त्या राजा

उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेवं युधिष्ठिरः ।
 कांक्षते ज्ञातिसौहार्दाद्बलवान्दुर्बलो यथा ॥ ४ ॥
 राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।
 मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मं पथि वर्तते ॥ ५ ॥
 जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।
 सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथो भेदः प्रपत्स्यते ॥ ६ ॥
 अधर्मेण हि धर्मिष्ठं कृतं वैकार्यमीदृशम् ।
 येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७ ॥
 क्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न सञ्ज्वरेत् ।
 असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८ ॥
 ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ।
 चिन्तयन्न लभे निद्रामहस्सु च निशासु च ॥ ९ ॥

युधिष्ठिरास आहे (३). उपप्लव्य नगरात त्याने तळहि दिला आहे; पण बलाढ्य असूनहि दुर्बलाप्रमाणे, (केवळ) ज्ञातिप्रेमामुळे तो धर्माची पर्वा करून राहिला आहे (४). इकडे हा राजा धृतराष्ट्र वयोवृद्ध असूनहि शान्ति धरीत नाही, पुत्रमदानेच मत्त होऊन धर्मविरुद्ध मार्गाने वर्तत आहे (५). जयद्रथ, कर्ण, दुःशासन आणि सौबल (शकुनि) यांच्या दुर्बुद्धीने आपसात फूट पडेल (६). खरोखर, अधर्माने केलेले असले वैर ज्यांना अत्यन्त धर्मयुक्त वाटते, त्यांचा हा विकृत धर्म सफल होईल. [त्यांना ह्या अधर्माचे फळ जे नाश, ते प्राप्त होईल.] (७). (याप्रमाणे) कौरवांनी धर्माविर बलात्कार चालविला असता, कोण संतापणार नाही ? सलोखा न होतां कृष्ण गेला असल्यामुळे पाण्डव (युद्धाला) सज्ज होतील (८). त्यानंतर कौरवांचा हा अन्याय वीरांच्या नाशास कारण होईल. ह्या चिन्तेमुळे मला दिवसा

१ हि यस्मात् येषा अधर्मेण कृतमपि वैकार्यं विकारजनकं वैरं ईदृशं चतुर्दशे वर्षे स्वं राज्यं प्राप्स्यथेति प्रतिज्ञाया अयथाकरणरूपं धर्मिष्ठं धर्मयुक्तमेव भवति, येषा-मधर्मकृतमेव वैरं धर्मवद्भातीत्यर्थः, तेषामयं विकृतो धर्मः सानुबन्धः सफलो भविष्यति । अधर्मफलं विनाशस्तेषां भविष्यत्येवेत्यर्थः । (नी.)

श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेनं भाषितम् ।
 सा निश्चसन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥ १० ॥
 धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं महाज्ञातिवधः कृतः ।
 वत्स्यते सुहृदां चैव युद्धेऽस्मिन्वै पराभवः ॥ ११ ॥
 पाण्डवाश्चेदिपञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
 भारतैः सह योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ १२ ॥
 पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथाऽयुद्धे पराभवम् ।
 अधनस्य मृतं श्रेयो नहि ज्ञातिक्षयो जयः ॥ १३ ॥
 इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ।
 पितामहः शान्तनव आचार्यश्च युधां पतिः ॥ १४ ॥
 कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयन्ति भयं मम ।
 नाचार्यः कामवाञ्छिष्यैर्द्रोणो युद्धयेत जातुचित् ॥ १५ ॥

किंवा रात्री झोंप लागत नाही ” (९). [वैशंपायन सांगतो:—] हितेच्छु
 विदुराचें तें भाषण ऐकून ती कुन्ती दुःखानें व्याकुळ होऊन सुस्कारे टाकीत
 मनाशीं विचार करूं लागली:—(१०), “ ज्याकरतां हा महान् ज्ञातिवध
 ओढवून घेतला त्या (राज्यरूप) अर्थाला धिक्कार असो. ह्या युद्धांत आमच्या
 मित्रांचाहि नाश होईल (११). पाण्डव, चेदि, पांचाल आणि यादव
 हे सर्व मिळून भारतासह युद्ध करणार याहून मोठें दुःख तें कोणतें ? (१२)
 युद्धामध्ये मला अनर्थ निश्चित दिसतो; त्याचप्रमाणें युद्ध न होण्यातहि (माझ्या
 पुत्राचा) नाश आहे, हेहि दिसतें. (तथापि) निर्धन मनुष्यानें मेलेले बरें;
 पण ज्ञातिबन्धूंचा नाश करून मिळविलेला जय बरा नव्हे (१३). असा
 विचार मी करूं लागलों कीं, माझ्या हृदयात दुःख उत्पन्न होतें. पितामह
 शान्तनव (भीष्म), योधाप्रणी आचार्य (द्रोण) आणि कर्ण हे धृतराष्ट्र-
 पुत्राविषयींचे माझे भय वाढवितात. (बाकी) शिष्यांविषयीं प्रेम बाळगणारा

१ अर्थकामेन हितकामेन (नी.) २ कृतः निश्चितत्वात् कृत इव (नी.)

३ पश्ये पश्यामि, आर्षमात्मनेपदम् । अयुद्धे युद्धाभावे । (नी.)

पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ।
 अयं त्वेकां वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६ ॥
 मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेषि च पाण्डवान् ।
 महत्वनर्धे निर्धन्वी बलवांश्च विशेषतः ॥ १७ ॥
 कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सम्प्रति ।
 आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ॥ १८ ॥
 प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ।
 तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ॥ १९ ॥
 आह्वानं मन्त्रसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि ।
 साऽहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ॥ २० ॥
 चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ।
 बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ॥ २१ ॥
 स्त्रीभावाद्बालभावान्न चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
 यात्रा विस्रब्धया गुप्ता सखीजनवृता तदा ॥ २२ ॥

आचार्य द्रोण (पाण्डवार्थी) केव्हाहि युद्ध करणार नाही. त्याचप्रमाणे पितामह भीष्म तरी पाण्डवांवर प्रेम का वरें करणार नाही? (अवश्य करील.) परंतु हा एकटा चुकीची समजूत घेऊन बसलेला दुष्ट कर्ण अज्ञानाने सतत दुष्टबुद्धि धार्तराष्ट्राला अनुसरून पाण्डवांचा द्वेष करतो. पाण्डवावर मोठेच संकट आणण्याचा त्याने सतत हट्ट धरला आहे, व विशेषतः तो बलाढ्यहि आहे, ही चिन्ता मला सध्या जाळीत आहे. म्हणून आज कर्णाला गाठून आणि (त्याच्या उत्पत्तीविषयींचा) खरा इतिहास त्यास दाखवून, पाण्डवासंबन्धी कर्णाचे मन स्वच्छ करावे अशी माझी इच्छा आहे. मी (पूर्वी) पितृगृही राहत असता भगवान् दुर्वासाने माझ्यावर संतुष्ट होऊन मला मन्त्रयुक्त आवाहनाचा (मन्त्राने देवतास बोलावण्याच्या सामर्थ्याचा) वर दिला. (पित्या) कुन्तिभोजाच्या मानास पात्र होऊन त्या राजाच्या अन्तःपुरांत मी रहात असतांना, माझ्या हृदयात विशिष्ट दुःख उत्पन्न होऊन मी नानाप्रकारे विचार करू लागल्या. मन्त्राचे बलाबल आणि ब्राह्मणाचे वाग्बल या दोहोंविषयी मी माझ्या स्त्रीस्वभावामुळे पुन्हां पुन्हा विचार करू लागल्या. त्या वेळीं एका विश्वासू दाईची माझ्यावर राखण असून मैत्रिणीचा घोळका माझ्या भोवती नेहमीं असे (१४-२२).

दोषं परिहरन्ती च पितुश्चारित्र्यरक्षिणी ।

कथं नु सुकृतं मे स्यान्नाऽपराधवती कथम् ॥ २३ ॥

भवेयमिति संचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ।

कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा ।

कन्या सती देवमर्कमासाद्यमहं ततः ॥ २४ ॥

योऽसौ कात्तीनगर्भो मे पुत्रवत्परिरक्षितः ।

कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ २५ ॥

इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यनिश्चयमुत्तमम् ।

कार्यार्थमभिनिश्चित्य ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६ ॥

आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसंज्ञिनः ।

गङ्गातीरे पृथाऽश्रौषीद्वेदाध्ययननिःस्वनम् ॥ २७ ॥

मी दोष टाळून पित्याच्या चारित्र्याचें रक्षण करीत होत्ये, असो. माझा हेतु तडीस जावा, पण माझ्याकडून अपराध तर होऊं नये, हें कसे घडवें ? याविषयी चांगला विचार करून मी त्या ब्राह्मणाला (दुर्वासाला) नमस्कार केला आणि (त्याच्यापासून) मिळालेल्या त्या मन्त्राचा जप करून केवळ कौतुकानें आणि बालिशपणानें देवतेला आवाहन केले. त्याबरोबर कन्यावस्थेत असलेल्या मला सूर्यदेव प्राप्त झाला (२३-२४). (त्याच्यापासून झालेला) पुत्राप्रमाणें मी रक्षिलेला जो तो माझ्या कन्यावस्थेंतील गर्भ, तो (कर्ण) मी सांगितलेली त्याच्या हिताची आणि त्याच्या भ्रात्याच्या हिताची गोष्ट कां मान्य करणार नाही ? ” (२५) ह्याप्रमाणें उत्तम कार्यनिश्चय केल्यावर तें कार्य करण्याचें ठरवून कुन्ती भागीरथी नदीकडे गेली (२६). गंगेच्या तीरावर जात्ये, ती कुन्तीच्या कार्णी तिच्या त्या सदय व सत्यरत पुत्राचा वेदाध्ययनाचा घोष पडला (२७).

१ तं लब्ध्वा मन्त्रं प्राप्य आचरं तेन मन्त्रेण देवतावाहनाख्यं कार्यं कृतवती । आसादयं लब्धवती । (नी.) २ ‘पुत्रवत् परिरक्षितः’ इत्यत्र ‘कामं च परिवासितः’ इति पाठे स्वेच्छया त्यक्त इत्यर्थः (नी.) ३ कार्यार्थमवश्यकर्तव्यं प्रयोजनं (नी.) ४ सत्य-संज्ञिनः सत्यरतस्य (नी.)

प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।

जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ २८ ॥

अतिष्ठत् सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।

कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ २९ ॥

आपृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः ।

दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ३० ॥

यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ।

उत्समयन्प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्तनो वृषः ॥ ३१ ॥ [४७८६]

इति श्रीमहा० उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे
चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पूर्वेकडे तोंड करून बाहु उभारून उभा राहिलेल्या कर्णाच्या पाठीमागे ती विचारी कुन्ती, त्याचा जप संपून आपले कार्य केव्हा पार पडते याची वाट पहात, उभी राहिली (२८). वृष्णिकुलात जन्मलेली आणि कुरुश्रेष्ठ पाण्डूची पत्नी ती कुन्ती सूर्याच्या तापाने व्याकुळ होऊन कमलमालेप्रमाणे शुष्क होत कर्णाच्या उत्तरीय वस्त्राच्या छायेत उभी राहिली (२९). पाठ तापेपर्यंत (अपराह्णकाळापर्यंत) जप केल्यानंतर तो व्रतस्थ कर्ण मागे वळला आणि कुन्तीस पाहून तिला हात जोडून अभिवादन करून उभा राहिला (३०). महातेजस्वी, मानी आणि धार्मिकांमध्ये वरिष्ठ असलेला वैकर्तन कर्ण, रीती-प्रमाणे नमस्कार केल्यानंतर, गर्वाने हंसून कुन्तीला म्हणाला (३१).

ह्याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत कुन्ती व कर्ण
आच्या भेटीविषयी १४४ वा अध्याय संपला.

अध्याय १४५

[कुन्ती कर्णाची भेट घेते.]

कर्ण उवाच— राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।

प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं कर्वाणि ते ॥ १ ॥

कुन्तुवाच— कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाऽधिरथः पिता ।

नाऽसि सूतकुले जातः कर्णं तद्विद्वि मे वचः ॥ २ ॥

कान्तीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।

कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३ ॥

प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।

अजीजनत्त्वां मय्येष कर्णं शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४ ॥

कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः ।

जातस्त्वमसि दुर्धर्षं मया पुत्रं पितुर्गृहे ॥ ५ ॥

स त्वं भ्रातृनसम्बुद्धय मोहाद्यदुपसेवसे ।

धार्तराष्ट्रान्नं तद्युक्तं त्वयि पुत्रं विशेषतः ॥ ६ ॥

कर्ण म्हणाला:—“ मी, राधा आणि अधिरथ यांचा पुत्र कर्ण, तुला अभिवादन करतो. तूं कोणत्या हेतूने आली आहेस ? बोल; मी तुझे कोणते कार्य करूं ?” (१).

कुन्ती म्हणाली :—“ तूं कुन्तीपुत्र आहेस; राधापुत्र नाहीस, अधिरथ तुझा पिता नव्हे. तूं सूतकुळांत जन्मलेला नाहीस; तर कर्णा, मी सांगते तें समजून घे (२). कुन्तिराजाच्या घरी मी माझ्या कुशीत धारण केलेला (अर्थात्) माझ्या इतर पुत्राच्या आधी जन्मलेला तूं माझा कान्तीन पुत्र आहेस. बाळा, तूं पृथापुत्र आहेस (३). (सर्व लोकांना) प्रकाश देणारा जो हा सूर्यदेव, त्याने, कर्णा, शस्त्रधरामध्ये वरिष्ठ असलेल्या तुला माझ्या पोटी जन्म दिला (४). कवच-कुंडलें धारण करणारा आणि सौन्दर्याने नटलेला देवगर्भ असा तूं, अजिंक्या पुत्रा, माझ्या पित्याच्या गृहोच माझ्या पोटी जन्मलास (५). तो तूं भ्रात्या पाण्डवांना न ओळखतां, मोहाने धृतराष्ट्रपुत्राचा

एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
 यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाऽप्येकदर्शिनी ॥ ७ ॥
 अर्जुनेनाऽर्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः ।
 आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ८ ॥
 अद्य पश्यन्ति कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
 सौभ्रात्रेण समालक्ष्य सन्नमन्तामसाधवः ॥ ९ ॥
 कर्णार्जुनौ वै भवेतां यथा रामजनार्दनौ ।
 असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः संहितात्मनोः ॥ १० ॥
 कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृमिवृतः ।
 देवैः परिवृतो ब्रह्मा वेद्यामिव महाध्वरे ॥ ११ ॥
 उपपन्नो गुणैः सर्वैर्ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
 सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२ ॥ [४८००]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि भगवद्-
 ग्यानपर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥
 आश्रय करतोस, तें, पुत्रा, विशेषतः तुला योग्य नाही (६). (पुत्राच्या
 योगानें) त्याचे पितर आणि एकट्या पुत्राकडेच डोळे लावून बसलेली त्याची
 माता संतोष पावते. हेच, पुत्रा, धर्मनिश्चयामध्ये (पुत्रापासून) पुरुषांना मिळणारे
 धर्मफल सांगितलें आहे (७). अर्जुनानें पूर्वी संपादिलेली पण दुर्जनानीं
 लोभानें बळकावलेली युधिष्ठिराची राज्यलक्ष्मी धृतराष्ट्रपुत्राकडून छिनून घेऊन
 तूच तिचा उपभोग घे (८). बन्धुप्रेमानें कर्णार्जुनाचें ऐक्य झालेलें आज
 कौरव पाहतील आणि तें पाहून दुर्जन नम्रें होतील असें कर (९). कर्ण
 आणि अर्जुन ही जोडी बळराम व कृष्ण ह्या जोडीप्रमाणें भरभराट पावो.
 तुम्हा दोघांचीं मनें एकमेकांस मिळालीं, कीं ह्या लोकांत तुम्हाला असाध्य काय
 आहे ? (१०). महायज्ञांत वेदीवर देवांनीं वेष्टिलेला ब्रह्मा जसा शोभतो,
 तसाच खरोखर, कर्णा, आपल्या पाच भ्रात्यांनीं वेष्टिलेला तूं शोभशील (११).
 तूं सर्व गुणांनीं संपन्न असून आपल्या श्रेष्ठबंधूंमध्ये ज्येष्ठ आहेस. 'सूतपुत्र' हा
 शब्द तूं आपल्यास लावून घेऊं नको. तूं वीर्यवान् पृथापुत्र आहेस" (१२).

ह्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वीतील भगवद्गीता-उपपर्वीत कुन्ती व कर्ण
 यांच्या भेटीविषयी १४५ वा अध्याय संपला.

१ एकं पुत्रमेव स्नेहेन पश्यन्ती एकदर्शिनी (नी.) २ सन्नमन्तां प्रह्ला भवन्तु
 (नी.) ३ भवेतां वर्धतां, संहितात्मनोः मिलितचेतसोः (नी.) ४ सूतपुत्रेति शब्दो
 मा भूदिति शेषः (नी.)

अध्याय १४६

[कर्ण कुन्तीला धर्जुनाखेरीज चार भावांना न मारण्याचे आश्वासन देतो.]

वैशंपायन उवाच—ततः सूर्यानिश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।

दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥ १ ॥

सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्णं मातृवचः कुरु ।

श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच— एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।

चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३ ॥

कर्ण उवाच— न चैतच्छ्रद्धे' वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।

धर्मद्वारं ममैतत्स्थान्निधोगकरणं तव ॥ ४ ॥

अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ।

अदाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन म्हणालाः—याप्रमाणे कुन्तीने सांगितल्यानंतर, सूर्याने पित्याप्रमाणे उच्चारिलेली (पुढील) स्नेहयुक्त आणि दुर्लक्ष्य वाणी सूर्यापासून निघून कर्णाच्या कानां पडलीः— (१) “ पृथा सत्य बोलते. कर्णा, तू मातेच्या सांगण्याप्रमाणे कर. तिच्या सांगण्याप्रमाणे सर्व करण्याने नरश्रेष्ठा, तुझे कल्याण होईल ” (२).

वैशंपायन म्हणालाः—मातेने आणि स्वतः पित्या सूर्याने याप्रमाणे सांगितले, तरी सत्यप्रतिज्ञ कर्णाचा निश्चय त्यावेळीं ढळला नाहीच (३).

कर्ण म्हणालाः—“ क्षत्रिये, तू सांगितलेली गोष्ट मला पटत नाही. तुझी आज्ञा पाळणे हे माझ्या धर्महानीस कारण होईल (४). माझ्या विषयीं तू जे पाप केले, त्याने (माझी जात बुडवून) माझा फार मोठा नाश केला आहे. माते, तू जे मला टाकून दिले, त्याने माझ्या यशाचा आणि

१ न श्रद्धे कर्तव्यत्वेन न मन्ये, धर्मद्वारं धर्मापगमद्वारं, तव नियोगकरणं त्वदाज्ञप्तार्थानुष्ठानम् । (नी.) २ सुमहात्ययं सुमहान् अत्ययो जातिभ्रंशाख्यो विनाशो यस्मात् (नी.)

अहं चेत्क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।
 त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाऽहितम् ॥ ६ ॥
 क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।
 हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुर्दः ॥ ७ ॥
 न वै मम हितं पूर्वं मातृवचेष्टितं त्वया ।
 सा मां सम्बोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८ ॥
 कृष्णेन सहितात्को वै न व्यधेत धनञ्जयात् ।
 कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९ ॥
 अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।
 पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १० ॥
 सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च यथासुखम् ।
 अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११ ॥

कीर्तीचा नाश केला आहे (५). मी जर क्षत्रिय जन्मलो असून (केवळ) तुझ्याकरता (तुझा कानीन गर्भ प्रगट होऊं नये म्हणून) क्षत्रियाचे संस्कार पावलो नसेन, तर शत्रु तरी माझे याहून अधिक दुष्टपणाचें अहित काय करील ? (६). संस्कार करण्याच्या वेळीं माझ्यावर दया न करता आतां माझी संस्काराची वेळ निघून गेल्यावर तूं मला (तुझे कार्य करण्या-विषयीं) प्रेरणा करीत आहेस (७). मातेप्रमाणें तूं माझे हित केलें नाहीं, असें असतां आतां केवळ आपलें हित साधण्याच्या इच्छेनें आज तूं मला उपदेश करीत आहेस (८). कृष्णाचें साहाय्य असलेल्या अर्जुनाला कोण घाबरणार नाहीं ? आज मी पृथापुत्रांच्या समुहास मिळालो तर ' मी घाबरलो ' असें कोण समजणार नाहीं ? (९). यापूर्वीं मी पाण्डवांचा भ्राता नाहीं म्हणून प्रसिद्ध असतां, आता ऐन युद्ध करण्याच्या वेळीं त्यांचा भ्राता म्हणून उघडकीस येऊन जर मी पाण्डवांकडे गेलों, तर सर्व क्षत्रिय मला काय म्हणतील ? (१०). धृतराष्ट्रपुत्रांनीं (आजपर्यंत) आपल्या बरोबरीनें मला सर्व सुखाचा वाटा दिला आणि माझ्या सुखास येईल तसा माझा मान

१ त्वत्कृते त्वत्सुखार्थं कानीनो गर्भः प्रकटो मा भूदिति हेतोः (नी.)

२ क्रियाकाले क्षत्रियोचितसंस्कारकाले (नी.) ३ समचूचुदः स्वकार्यार्थं प्रेरितवत्यसि (नी.)

उपनह्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ।
 नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२ ॥
 मम प्राणेन ये शत्रूञ्छक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
 मन्यन्ते ते कथं तेषामहं छिन्धां मनोरथम् ॥ १३ ॥
 मया पुवेन संग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।
 अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ १४ ॥
 अयं हि कालः सम्प्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
 निर्वष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५ ॥
 कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाले ह्युपस्थिते ।
 अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ १६ ॥
 राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।
 नैवाऽयं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७ ॥
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।
 बलं च शक्तिं चाऽऽस्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८ ॥

राखला, तें सर्व मी निष्फळ कसें करूं ? (११) त्या पाण्डवांशीं वैर बाधून जे ते मला सर्वदा भजत आहेत आणि, (अष्ट) वसूंनीं वासवाला (इन्द्राला) वंदारें त्याप्रमाणें, मला सर्वदा नमस्कार करात आहेत आणि माझ्या जीवावर जे आपण शत्रूंना जिंकण्यास समर्थ आहों असें मानीत आहेत, त्याच्या मनोरथाचा मी भंग कसा करूं ? (१२-१३). अपार युद्धसागरातून पार गाठूं इच्छिणारे जे (दुर्योधनादिक) मला नौका करून दुस्तर संग्रामातून पार पडू इच्छित आहेत, त्यांना मी कसें टाकूं ? (१४). खरोखर, धृतराष्ट्रपुत्रांच्या आश्रयावर जगणान्यांचा हा (परीक्षेचा) काळ आला आहे. यावेळीं माझ्या प्राणाचें रक्षण न करतां मला त्याच्या उपकाराची फेड केली पाहिजे (१५). कारण (धन्यानें) चांगले पोसून कृतार्थ केलेले जे अस्थिर बुद्धीचे पापी (सेवक), मालकाचें कार्य करण्याची वेळ येताच, त्यानें केलेले उपकार लक्षांत न घेऊन, त्याच्यावर उलटतात, त्या राजद्वेष्या निमकहराम पापकर्म्यांना हा लोक साध्य होत नाही आणि परलोकहि साध्य होत नाही (१६-१७). धृतराष्ट्राच्या पुत्रांच्याकरता, मी माझे सर्व बळ आणि शक्ति करून तुझ्या

आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।
 अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९ ॥
 न च तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।
 वंध्यान्विषह्यान्संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ २० ॥
 युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवाऽर्जुनादृते ।
 अर्जुनेन समं युद्धमपि यौधिष्ठिरे बले ॥ २१ ॥
 अर्जुनं हि निहत्याऽऽजौ सम्प्राप्तं स्यात्फलं मया ।
 यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २२ ॥
 न ते जातु न शिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।
 निरर्जुनाः स कर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ २३ ॥
 इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्प्रवेपती ।
 उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादिकम्पनम् ॥ २४ ॥
 एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
 यथा त्वं भाषसे कर्णं द्रवं तु बलवत्तरम् ॥ २५ ॥

पुत्रांशीं लढणार आहे. मी तुझ्याशीं खोटे बोलत नाहीं (१८). दया आणि सत्पुरुषोचित वर्तन मी राखीत असल्यामुळे, आजचें तुझे हें सागणें ह्याहून फायदेशीर झालें तरी, मी करणार नाहीं (१९). तथापि तुझा हा प्रयत्न माझ्याकडे (अगदीच) व्यर्थ होणार नाही. अर्जुनाखेरीज बाकीचे तुझे पुत्र, युधिष्ठिर, भीम आणि नकुळ-सहदेव, वधास पात्र आणि वध करण्यास शक्य असले, तरी संग्रामात मी त्यांना ठार मारणार नाहीं. युधिष्ठिराच्या सर्व सैन्यांत (एकट्या) अर्जुनाशीं मी युद्ध करीन (२०-२१). कारण (एकट्या) अर्जुनाला रणांत मारिलें असता, मी माझ्या जन्माचें सार्थक्य केले असें होईल. अर्जुनानें मला मारलें तरीहि माझी कीर्तिच होईल (२२). काहीं झालें तरी, यशस्विनी, तुझे पाच पुत्र उरणारच; अर्जुन मारला गेला तर कर्णासहित पाच, आणि मी मारला गेलों तर अर्जुनासहित पाच” (२३). ह्याप्रमाणें कर्णाचें भाषण ऐकून कुन्ती दुःखानें लटलट कांपूं लागली आणि धैर्यानें अकंप (अचल) राहिलेल्या पुत्र कर्णाला मिठी मारून म्हणाली (२४), “हें असेंच होणार असें दिसतें. कर्णा, तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें

१ वंध्यान् वधाहान् विषह्यान् हन्तुं शक्यानपीत्यर्थः (नी.) २ (युद्धं)
 ‘ करिष्ये ’ शेष व्यावा. नी. सुप्रथ आहे.

त्वया चतुर्णां भ्रातॄणामभयं शत्रुकर्शन ।

दत्तं तत्प्रतिजानीहि सङ्गरप्रतिमोचनम् ॥ २६ ॥

अनामयं स्वस्ति चेति पृथाऽथो कर्णमब्रवीत् ।

तां कर्णोऽथ तथेत्युक्त्वा ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २७ ॥ [४८२७]

इति श्रीमहाभारते श० सं० वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि
कुन्तीकर्णसमागमे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

कौरव नाश पावतील. दैव बलवत्तर आहे, हेंच खरें (२५). शत्रुमर्दना, चार भ्रात्यांना संग्रामात सोडून देण्याचें अमय तू दिलें आहेस, हें लक्षात ठेव ” (२६). इतकें सांगून पृथेनें कर्णाला ‘तू निरोगी आणि कुशल अस’ असा आशीर्वाद दिला. त्यावर कर्णानें तिला ‘ठीक आहे’ असें म्हटल्यावर तीं दोघें वेगवेगळीं निघून गेलीं (२७).

याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वातील भगवद्गीतान-उपपर्वांत कुन्ती व कर्ण यांच्या भेटीविषयीं १४६ वा अध्याय संपला.

अध्याय १४७

[भीष्मानें दुर्योधनाला केलेला उपदेश कृष्ण युधिष्ठिराला निवेदन करतो.]

—:X:—

वैशम्पायन उवाच— आगम्य हास्तिनपुराद्दुपप्लव्यमरिन्दमः ।

पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १ ॥

सम्भाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।

स्वमेव भवनं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २ ॥

वैशंपायन म्हणाला:—हस्तिनापुराहून उपप्लव्यास आल्यानंतर, शत्रुदमन केशवानें पाण्डवानां घडलेला सर्व वृत्तान्त सांगितला (१). बराच वेळ संभाषण करून पुनः पुनः खल केल्यावर शौरि कृष्ण विश्रान्तीसाठीं स्वतः

विसृज्य सर्वानृपतीन्विराटप्रमुखांस्तदा ।

पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तं गते सति ॥ ३ ॥

सन्ध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः ।

आनाद्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रमन्त्रयन् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच— त्वया नागपुरं^१ गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।

किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच— मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।

तथ्यं पथ्यं हितं^२ चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच— तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ।

किमुक्तवान्हृषीकेश दुर्योधनममर्षणम् ॥ ७ ॥

आचार्यो वा महाभाग भारद्वाजः किमब्रवीत् ।

पिता वा धृतराष्ट्रस्तं गान्धारी वा किमब्रवीत् ॥ ८ ॥

च्याच निवासस्थानास गेला (२). विराटप्रमुख सर्व नृपतींना निरोप देऊन पाच पाण्डव भ्रात्यांनी सूर्य अस्तास गेल्यानंतर सन्ध्यापासना केली, आणि त्या दाशार्ह कृष्णाकडेच त्याचें मन लागलें असल्यामुळें, त्याचें ध्यान करीत बसलेले ते पाण्डव त्याला आणवून पुन्हा त्याच्याशीं मसलत करूं लागले (३-४).

युधिष्ठिर म्हणाला:—“पुण्डरीकाक्षा कृष्णा, तूं हस्तिनापुरास जाऊन सभेमध्ये धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनास जें सांगितलें, तें कृपा करून आम्हाला सांग” (५).

वासुदेव म्हणाला:—“मी हस्तिनापुरास जाऊन सभेमध्ये धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला सत्य, पथ्य आणि हितकर अशीच गोष्ट सांगितली; पण दुर्बुद्धि दुर्योधन ती ग्रहण करीना” (६).

युधिष्ठिर म्हणाला:—“हृषीकेशा, तो दुर्योधन दुर्मार्गाला लागला असतां कुरुवृद्ध पितामह भीष्म त्या असहिष्णु दुर्योधनाला काय बोलला? (७) त्याचप्रमाणें, महाभाग कृष्णा, आचार्य भारद्वाज द्रोण काय बोलला? आणि

^१ नागपुरं हस्तिनपुरं (नी.) ^२ पथ्यं व्याघोपेतं, हितमुभयत्र जयावहं (नी.)

पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मविदां वरः ।
 पुत्रशोकाभिसन्तप्तः किन्नाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥
 किञ्च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ।
 उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ १० ॥
 उक्तवान्हि भवान्सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः ।
 धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ॥ ११ ॥
 कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः ।
 अप्रियं हृदये मह्यं तन्न तिष्ठति केशव ॥ १२ ॥
 तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ।
 यथा च नाऽभिषद्येते कालस्तात तथा कुरु ॥
 भवान्हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान्गुरुः ॥ १३ ॥

वासुदेव उवाच—शृणु राजन्यथा वाक्ययुक्तो राजा सुयोधनः ।

मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १४ ॥

पिता धृतराष्ट्र आणि गान्धारी त्याला काय बोलली? (८) आमचा कनिष्ठ पिता, धर्मवेत्त्यामध्ये वरिष्ठ असलेला विदुर, पुत्रशोकाने संतप्त होऊन धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला काय बोलला? (९) त्याचप्रमाणे सभेमध्ये बसलेले सर्व नृपति काय बोलले? ते जनार्दना, यथातथ्य रीतीने तूं साग (१०). कुरुश्रेष्ठ भीष्म व धृतराष्ट्र यांचे भाषण, त्या राजांचे भाषण, आणि केशवा, कौरवसभेत माझ्याकरता तूं केलेले सर्व भाषण, काम व लोभ यानीं ग्रासलेल्या पण्डितमन्य मूर्ख धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला अप्रिय होऊन त्याच्या हृदयांत शिरत नाही (११-१२). (तथापि) समर्था गोविन्दा, त्याचीं भाषणे ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. तर, वा कृष्णा, जेणेकरून कालातिक्रम होणार नाही असें कर. कारण, कृष्णा, तूं आमचा आधार, तूच नाथ आणि तूच गुरुहि आहेस" (१३).

वासुदेव म्हणाला:—“राजा युधिष्ठिरा, ऐक. राजेंद्रा, कौरवाच्या सभेमध्ये राजा सुयोधनाला कोणी कसा उपदेश केला ते माझ्याकडून समजून घे (१४).

१ कुरुमुख्ययोः भीष्मधृतराष्ट्रयोः, तेषां राज्ञां च वचनं यच्च भवानुक्तवान् वचनं मह्यं महर्थं तत्सर्वं धार्तराष्ट्रस्य हृदये न तिष्ठतीति द्वयोः सम्बन्धः । (नी.) २ नाभिषद्येत नातिक्रामत (नी.)

मया विश्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।
 अथ भीष्मः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्रवीमि ते ।
 तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १६ ॥
 मम तात पिता राजन् शान्तनुर्लोकविश्रुतः ।
 तस्याऽहमेक एवाऽसं पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ १७ ॥
 तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ।
 एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १८ ॥
 न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्णेच्च कथं यशः ।
 तस्याऽहमीप्सितं बुध्या कालीं मातरमावहम् ॥ १९ ॥
 प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।
 अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ॥
 अतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २० ॥

मी माझे म्हणणें त्याच्या कानी घालताच तो धृतराष्ट्रपुत्र हसला. त्याबरोबर
 भीष्म अत्यंत क्रुद्ध होऊन त्याला पुढीलप्रमाणें बोलला (१५).

भीष्म म्हणाला:—“दुर्योधना, कुळाच्या हिताकरितां मी नें तुला सांगलों,
 तें नीट लक्षांत घे, तें ऐकून, राजशार्दूला, तूं आपल्या कुळाचें हित कर (१६).
 बा राजा, माझा पिता लोकविख्यात शान्तनु. त्याचा मी पुत्रवन्ताना श्रेष्ठ
 वाटणारा एकच पुत्र होतो (१७). त्याच्या मनात विचार उत्पन्न झाला,
 ‘आपणाला दुसरा पुत्र कसा होईल ? कारण, एक पुत्र असणें हें पुत्र नसल्या-
 प्रमाणेंच आहे, असें ज्ञानी पुरुष म्हणतात (१८). तेव्हा, कुळाचा उच्छेद
 होऊं नये आणि यश विस्तार पावावें, हें कसें घडेल ?’ पित्याची इच्छा जाणून
 मी माता कालीस (सत्यवतीस त्याच्या विवाहार्थ) आणिलें (१९).
 पित्याकरतां आणि कुळाकरतां दुष्कर प्रतिज्ञा करून, तुला ठाऊकच आहे
 त्याप्रमाणें, मी राजपदविरहित ब्रह्मचारी राहून प्रतिज्ञा पाळीत संतोषानें

तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्धहः ।
 विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिव ॥ २१ ॥
 स्वर्पातेऽहं पितरि तं स्वराज्ये सन्न्यवेशयम् ।
 विचित्रवीर्यं राजानं भूत्सो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥ २२ ॥
 तस्याऽहं सदृशान्दारान् राजेन्द्र समुपाहरम् ।
 जित्वा पार्थिवसङ्घातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥ २३ ॥
 ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ।
 स हि रामभयादेभिर्नागैर्विप्रवासितः ॥ २४ ॥
 दारेष्वप्यतिसक्तश्च यक्ष्माणं क्षमपद्यत ।
 यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ॥
 तदाऽभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्ध्यपीडिताः ॥ २५ ॥

प्रजा ऊचुः— उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।

ईतीः प्रणुद भद्रं ते शान्तनोः कुलवर्धन ॥ २६ ॥

राहिलों आहे (२०). सत्यवतीच्या पोटी, राजा दुर्योधना, माझा धाकटा भाऊ, कुरुकुलोद्धारक श्रीमान् महाबाहु धर्मात्मा विचित्रवीर्य, जन्म पावला (२१). पिता (शान्तनु) दिवंगत झाल्यानंतर, मी स्वतः पादचारी सेवक होऊन स्वराज्यावर त्या विचित्रवीर्याला 'राजा' म्हणून बसविले (२२). राजेंद्रा, दुर्योधना, पृथ्वीपतीच्या संघाला जिंकून मी त्याला अनुरूप अशा भार्या आपून घेतल्या. हे तू पुष्कळदा ऐकले असशील (२३). त्यानंतर रामाशी (परशुरामाशी) झालेल्या युद्धात मीच द्वंद्वयुद्धास गेलों; कारण परशुरामाच्या भयाने ह्या नागरिकांनी त्यास दूर नेऊन ठेविले (२४). तेथेहि तो भार्यावर फाजील आसक्त झाल्यामुळे त्याला क्षय जडला. (त्याच्या मरणाने) राष्ट्र अराजक झाल्यामुळे जेव्हां त्यात सुराधिपति (इन्द्र) वृष्टि करीना, तेव्हां क्षुधेच्या भयाने पीडिलेले सर्व प्रजाजन माझ्याकडे घाबत आले (२५).

प्रजाजन म्हणालेः—'सर्व प्रजा न्हास पावल्या आहेत. आमच्या कल्याणा-करता तू आमचा राजा हो, आणि (अनावृष्ट्यादि) ईति (उपद्रव)

१ विप्रवासितः दूरे स्थापितः रामभयात् स्वयं पलायनेन प्रजाभिस्तदीयशिविरस्थ शून्यताकरणात् (नी.) २ ईतीः अनावृष्ट्यादिरूपा. (नी.)

पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।

अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २७ ॥

व्याधीन्प्रणुद वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।

त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २८ ॥

भीष्म उवाच— प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाऽक्षुभ्यत मे मनः ।

प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सदृक्तं स्मरतस्तथा ॥ २९ ॥

ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।

भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥

मामृचुर्भृशसन्तप्ता भव राजेति सन्ततम् ॥ ३० ॥

प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ।

स त्वमस्मद्द्वितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ३१ ॥

इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।

तेभ्यो न्यवेदयं तत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ॥ ३२ ॥

दूर कर. शान्तनूच्या कुलवर्धना, तुझे कल्याण असो (२६). अत्यन्त दारुण व्याधींनीं तुझ्या सर्व प्रजा पीडल्या आहेत. थोड्या शिल्लक आहेत त्याचें, गांगेया भीष्मा, तूं कृपा करून संरक्षण कर (२७). वीरा, तूं व्याधी घालव, आणि धर्मानें प्रजाचें पालन कर. तूं जिवंत असून राष्ट्राचा विनाश होऊं देऊं नको ' (२८).

भीष्म (पुढें) म्हणालाः—“ मी सज्जनांचें वर्तन स्मरून प्रतिज्ञेचें पालन करीत असल्यामुळे, प्रजाजन याप्रमाणें आक्रोश करून सागत असतांहि, माझे मन मत्किंचितहि क्षुब्ध झालें नाहीं (२९). त्यानंतर महाराजा दुर्योधना, सर्व नगरिक, माझी माता कल्याणी काली, सर्व सेवक, पुरोहित, आचार्य आणि बहुश्रुत ब्राह्मण हे सर्वजण अत्यंत दुःखित होऊन 'तूं राजा हो' असें एकसारखें मला म्हणूं लागले (३०). ते म्हणालेः—' प्रतीपानें रक्षिलेले राज्य तुझ्यापर्यंत चालत येऊन आता तें आता नाश पावण्याच्या वेतात आहे. यासाठीं महामती भीष्मा, तूं आमच्या हिनाकरतांच राजा हो ' (३१). त्या सर्वांनीं असें सांगितल्यानंतर, मी अत्यंत दुःखित व व्याकुळ होऊन हात जोडले आणि

उर्ध्वरेता हराराजा च कुलस्याऽर्थे पुनः पुनः ।
 विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां निधोजय ॥ ३३ ॥
 ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं सम्प्रसादयम् ।
 नाऽम्ब शान्तनुना जातः कौरवं वंशमुद्बहन् ॥ ३४ ॥
 प्रतिज्ञां वितथां कुर्यापिति राजन्पुनः पुनः ।
 विशेषतस्त्वदर्थं च प्रतिज्ञां कृतवानहम् ॥ ३५ ॥
 अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाऽद्य सुतवत्सले ।
 एवं तामनुनीयाऽहं मातरं जनमेव च ॥ ३६ ॥
 अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ।
 सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ॥ ३७ ॥
 अपत्यार्थं महाराज प्रसादं कृतवांश्च सः ।
 त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३८ ॥
 अन्धः करणहीनत्वान्न वै राजा पिता तव ।
 राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३९ ॥

पित्याच्या गौरवामुळे, मी केलेली प्रतिज्ञा त्यांना तेथे निवेदन केली (३२). '(माते,) कुळाकरता आणि विशेषतः तुझ्याकरता मी ब्रह्मचारी आणि अराजा राहिलो आहे; तेव्हा राज्याचे जोकड माझ्यावर टाकू नको,' असे पुन्हा पुन्हा सांगून, राजा दुर्योधना, मी हात जोडून पुनः पुनः मातेची विनवणी केली, 'आई, शान्तनूच्या पोटी जन्मून धौरववंशाचा उद्धार करणाऱ्या मला माझी प्रतिज्ञा खोटी करावयास लावू नको. विशेषतः तुझ्याचकरता मी प्रतिज्ञा केली आहे. पुत्रवत्सले, आज मी तुझा सेवक आणि दास आहे.' याप्रमाणे त्या मातेची आणि प्रजाजनांची समजूत घालून, महाराजा दुर्योधना, मातेच्या साहाय्याने महामुनि व्यास ऋषीस प्रसन्न करून घेऊन, भ्रातृजायाच्या पोटी अपत्योत्पादनार्थ त्याची प्रार्थना केली आणि महाराजा, दुर्योधना, त्यानेही प्रसाद केला. भरतश्रेष्ठा, त्याने त्यावेळी तीन पुत्र उत्पन्न केले (३३-३८). तुझा अन्ध पिता (धृतराष्ट्र) विकलांग असल्यामुळे राजा झाला नाही.

स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
 मा तात कलहं कार्षीं राज्यस्याऽर्धं प्रदीयताम् ॥ ४० ॥
 मयि जीवति राज्यं कः सम्प्रशासेत्पुमानिह ।
 माऽवमंस्था वचो मह्यं शमामिच्छामि वः सदा ॥ ४१ ॥
 न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
 मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ४२ ॥
 श्रोतव्यं खलु वृद्धानां नाऽभिरुक्तीर्वचो मम ।
 नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥४३॥ [४८७०]

इति श्रीमहाभारते० उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि भगवद्वाक्ये

सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

लोकविख्यात महात्मा पाण्डु राजा झाला (३९), तो राजा आणि त्याचे
 ते पुत्र; पित्याच्या मित्रकतीचा वाटा त्यांना मिळाला पाहिजे. वा दुर्योधना,
 कलह करून नको. अर्धे राज्य दे (४०), मी जिवंत असतां (माझ्या
 इच्छेविरुद्ध) कोणता पुरुष राज्य चालवील? माझ्या उपदेशाची अवज्ञा करून
 नको. तुम्हा सर्वांमध्ये सलोखा असावा अशी सर्वदा माझी इच्छा असते (४१).
 पुत्रा राजा दुर्योधना, तुझ्याविषयी आणि त्याच्याविषयी माझ्या मनात फरक
 नाही. माझे हे म्हणणे तुझ्या पित्याला, गान्धारीला आणि विदुराला मान्य
 आहे (४२). खरोखर, वृद्धांचे ऐकावे. माझ्या बोलण्याविषयी शंका घेऊं
 नको. आणि आपला आणि पृथ्वीचा सर्वांचा नाश करून घेऊं नको (४३).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्दान-उपपर्वत भगवान् कृष्णाच्या

भाषणाविषयी १४७ वा अध्याय संपला.

अध्याय १४८

[द्रोणानें, विदुरानें व गान्धारीनें दुर्योधनाला केलेला उपदेश कृष्ण युधिष्ठिराला निवेदन करतो.]

वासुदेव उवाच— भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनसभाषत ।

मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥ १ ॥

प्रातीपः शान्तनुस्तात कुलस्याऽर्थे यथा स्थितः ।

यथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्याऽर्थे स्थितोऽभवत् ॥ २ ॥

तथा पाण्डुर्नरपतिः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।

राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३ ॥

ज्येष्ठार्थे राज्यमददद्भृतराष्ट्राय धीमते ।

यवीयसे तथा क्षत्रे कुरूणां वंशवर्धनः ॥ ४ ॥

ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्त्वेनमच्युतम् ।

वर्नं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितो नृपः ॥ ५ ॥

नीचैः स्थित्वा तु विदुर उवास्ते स्म विनीतवत् ।

प्रेष्यत्पुरुषव्याघ्रो बालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६ ॥

वासुदेव म्हणालाः—“याप्रमाणें भीष्मानें सांगितल्यानंतर,—तुझें कल्याण असो,—वाकपटु द्रोण सभेंतील राजाच्या समक्ष दुर्योधनाला म्हणालाः—(१) ‘ बाबा रे, ज्याप्रमाणें प्रतीपपुत्र शान्तनु कुळाचें हित करीत असे, ज्याप्रमाणें देवव्रत भीष्म कुळाचें हित करीत आला, त्याचप्रमाणें कुरुराज धर्मनिष्ठ, सद्धर्तनी, शान्त, जितेन्द्रिय आणि सत्यसन्ध नरपति पाण्डूनैहि केले (२—३). कुरुवंशवर्धन पाण्डूनें ज्येष्ठ बुद्धिमान् धृतराष्ट्र आणि कनिष्ठ क्षत्ता (विदुर) याना राज्य दिलें’ (४). राजा दुर्योधना, त्या अच्युत धृतराष्ट्राला सिंहासनावर बसवून तो कुरुकुलोत्पन्न नृपति उभय भार्यांसह वनास गेला (५). पुरुषश्रेष्ठ विदुर (सिंहासनाच्या) खाली उभा राहून सेवकाप्रमाणें चंवरी ढाळीत नम्रतेनें

१ ज्येष्ठ धृतराष्ट्र अन्ध म्हणून राज्यास अपात्र, आणि विदुर हीनजातीचा म्हणून राज्यास अपात्र असतां, ह्या दोघांच्या हातीं पाण्डूनें आपलें राज्य ठेव म्हणून दिलें असा अर्थ (मी.).

सतः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 अन्वयन्त विधिवद्यथा पाण्डुं जनाधिपम् ॥ ७ ॥
 विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
 चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरजयः ॥ ८ ॥
 कोशसंवनने^१ दाने भृत्यानां चाऽन्ववेक्षणे ।
 भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसङ्गरः ॥ ९ ॥
 सन्धिविग्रहसंयुक्तौ राज्ञां संवाहनक्रियाः ।
 अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरजयः ॥ १० ॥
 सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।
 अन्वास्थमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११ ॥
 कथं तस्य दुले जातः कुलभेदं व्यवस्थसि ।
 सम्भूय भ्रातृभिः सार्धं भुङ्क्ष्व भोगाज्जनाधिप ॥ १२ ॥
 ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नाऽर्थहेतोः कथञ्चन ।
 भीष्मेण दत्तामिच्छामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३ ॥

(धृतराष्ट्राची) सेवा करूं लागला (६), त्यानंतर वा दुर्योधना, सर्व प्रजा, जनेश्वर धृतराष्ट्राला जनाधिपति पाण्डूप्रमाणे, यथाविधि अनुसरूं लागल्या (७). विदुरासहित धृतराष्ट्राला राज्य देऊन शत्रुपुरजेत्या पाण्डूनें सर्व पृथ्वीचे पर्यटन केले (८). कोशाची व्यवस्था, दान, भृत्याची काळजी घेणे आणि सर्वांचे पालनपोषण ह्यांकडे सत्यप्रतिज्ञ विदुर लक्ष ठेवी (९). संधि व विग्रह यांमध्ये निष्णात असलेला शत्रुपुरजेता महातेजस्वी भीष्म राजाना भेटी, नजराणे पाठविण्याचीं कामे पाही (१०). सिंहासनस्थ नृपति महाबलाढ्य धृतराष्ट्राची सेवा महात्म्या विदुराने सतत केली आहे (११). त्या धृतराष्ट्राच्या कुळात जन्मलेला तू कुळामध्ये फाटाफूट करण्याचे ठरवितोस हे कसे ? जनाधिपा, (पाण्डव) भ्रात्याशीं एकी करून सुखाचा उपभोग घे (१२). मी हे मनाच्या दौर्बल्याने (युद्धाच्या भीतीने) सागत नाही आणि स्वार्थ-बुद्धीनेहि सागत नाही. भीष्माने दिलेल्या देणगीचीच मी इच्छा करतो;

१ संवननमात्मीयताकरणम् (नी.) २ संवाहनक्रियाः संवाहनं संप्रापणं दानोपदानादिकं ता एव क्रियाः (नी.) ३ कार्पण्यात् युद्धमयात् । (गी.)

नाऽहं त्वत्तोऽभिकांक्षिष्ये वृत्र्युपायं जनाधिप ।

यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥ १४ ॥

क्षीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन ।

सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे सदा ॥ १५ ॥

अश्वत्थामा यथा मयं तथा श्वेतहयो मम ।

बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच—एवमुक्ते महाराज द्रोणेनाऽमिततेजसा ।

व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसङ्गरः ।

पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्मवित् ॥ १७ ॥

विदुर उवाच— देवव्रत नियोधेदं वचनं मम भाषतः ।

प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयाऽयं पुनरुद्धतः ॥ १८ ॥

तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ।

कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः ॥ १९ ॥

चुपश्रेष्ठा, तुझ्या देणगीची मी इच्छा करीत नाही (१३). नराधिपा, तुझ्याकडून निर्वाहाच्या साधनाची अपेक्षा मी करणार नाही. जिकडे भीष्म तिकडे द्रोण. भीष्म तुला जें सागत आहे तें कर (१४). शत्रुमर्दना, पाण्डुपुत्रांना अर्धे राज्य देऊन टाक, बाबारे, तुज्जें आणि त्याचें आचार्यत्व मी सदोदित सारखेंच केले आहे (१५). मला जसा अश्वत्थामा, तसाच मज्जा श्वेतवाहन अर्जुन आहे. फार बडबडण्याचा काय उपयोग ? जिकडे धर्म तिकडे जय !” (१६).

वासुदेव म्हणाला:—“अमिततेजस्वी द्रोणाने याप्रमाणे सांगितल्यानंतर, महाराजा युद्धिष्ठिरा, धर्मवेत्त्या सत्यप्रतिज्ञ विदुराने मागे वळून पित्या भीष्माच्या तोंडाकडे पाहून भाषण केले (१७).

विदुर म्हणाला:—“देवव्रता भीष्मा, मी सागतों हें नीट समजून घे. हा कौरववंश बुडाला होता तो तू पुन्हां वर काढला आहेस (१८). तथापि मी विलाप करून सागत असता माझ्या बोलण्याकडे तू दुर्लक्ष करीत आहेस. ज्या लोभ-

यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं सन्ननुवर्तसे ।
 अनार्यस्याऽकृतज्ञस्य लोभेन हृतचेतसः ॥ २० ॥
 अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ।
 एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै ॥ २१ ॥
 यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु ।
 मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महामते ॥ २२ ॥
 चित्रकार इवाऽऽलेख्यं कृत्वा स्थापितवानसि ।
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ २३ ॥
 नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
 अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ २४ ॥
 वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ।
 बध्ना वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ॥ २५ ॥
 शार्धीदं राज्यमद्याऽऽशु पाण्डवैरभिरक्षितम् ।
 प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ॥ २६ ॥

प्रस्त, अनार्य, कृतज्ञ, लोभाने नष्ट बुद्धि झालेल्या दुर्योधनाच्या बुद्धीस तू अनुसरतोस, आपल्या धर्मार्थवेत्त्या पित्याच्या आज्ञेचे जो उल्लंघन करतो, असा हा कुलदूषण दुर्योधन ह्या कुळामध्ये आहे तरी कोण ? दुर्योधनाच्या कर्माने ह्या सर्व कौरवांचा नाश होत आहे (१९-२१). महाराजा (भीष्मा), जेणेकरून त्याचा नाश होणार नाही तसे कर. मला आणि धृतराष्ट्राला, पूर्वीच महामते भीष्मा, तू चित्रकाराप्रमाणे चित्र करून ठेविले आहेस. प्रजापति सर्व प्रजा उत्पन्न करून जसा (स्वतःच) त्याचा संहार करतो, त्याप्रमाणे महाबाहू भीष्मा, हा कुलक्षय तुला दिसत असता त्याकडे दुर्लक्ष करू नको. विनाश जवळ आल्यामुळे जर आज तुझी बुद्धीच नष्ट झाली असेल, तर मला आणि धृतराष्ट्राला बरोबर घेऊन वनवासास चल; नाही तर, अत्यन्त दुष्ट व कपटी बुद्धीच्या धार्तराष्ट्र दुर्योधनाला बंधनात ठेवून, पाण्डवांच्या रक्षणाखाली आजच्या आज ह्या राज्याचा शास्ता हो. राजशार्दूला भीष्मा, प्रसन्न हो. पाण्डवांचा, कौरवांचा आणि (इतर) अमिततेजस्वी राजांचा धोर संहार

पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञाममिततेजसाम् ।

विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।

प्रध्यायमानः स तदा निश्चसंश्च पुनः पुनः ॥ २७ ॥

ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।

दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २८ ॥

ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।

शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवाऽपराधं पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २९ ॥

राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोज्यं क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।

त्वं पापदुष्टेऽतिनृशंसकर्मनराज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥ ३० ॥

राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी तस्याऽनुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।

एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं दुर्योधनं प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३१ ॥

होगार असें दिसत आहे. ” [कृष्ण सागतोः—] दीन मन झालेला विदुर वाप्रमाणे बोलून थांबला, त्यावेळीं तो (त्याच विषयाचे) चिन्तन करीत बारांवार सुस्कारे टाकीत होता (२२-२७). त्यानंतर राजा सुबलाची कन्या (गान्धारी) कुलनाशाच्या भीतीने पापबुद्धि द्रुष्ट पुत्र दुर्योधनाला सर्व राजाच्या समक्ष धर्मार्थाला अनुसरून क्रोधाने बोललीः—(२८). “या राजसभेत जे राजे, ब्रह्मर्षि आणि इतर सभासद प्रविष्ट झाले आहेत त्या सर्वांनीं एकाचें. (दुर्योधना,) तुझे अगात्य आणि इतर परिवारातील लोक याच्यासह तूं जो अपराध केला आहेस, तो मी आता सांगणार आहे (२९). कौरवाचें राज्य क्रमानें येणाऱ्यानें भोगावयाचें हा परंपरागत धर्म आहे. अतिदुष्टकर्त्या पापबुद्धि दुर्योधना, तूं आपल्या अन्यायानें कौरवाच्या राज्याचा नाश करीत आहेस (३०). ज्ञानी धृतराष्ट्र राज्यावर आहे. त्याचा धाकटा भाऊ विदुर दूरदर्शी आहे. ह्या दोघांचा अपमान करून, दुर्योधना, मोहानें तूं आज राजा होऊं पाहतोस, हें कसे ? (३१)

राजा च क्षत्ता च महानुभावो भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
 अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा न कामयेद्यो नृवरो नदीजः ॥ ३२ ॥
 राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं तस्याऽद्य पुत्राः प्रभवन्ति नाऽन्ये ।
 राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३३ ॥
 यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा देवव्रतः सत्यसन्धो मनीषी ।
 सर्वं तदस्माभिरहृत्य कार्यं राज्यं स्वधर्मान्परिपालयद्भिः ॥ ३४ ॥
 अनुज्ञया चाऽथ महाव्रतस्य ब्रूयान्नृपोऽयं विदुरस्तथैव ।
 कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियोज्यं धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३५ ॥
 न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
 प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ॥ ३६ ॥ [४९०६]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
 भगवद्गीतापर्वणि कृष्णवाक्ये अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४८॥

धृतराष्ट्र आणि क्षत्ता (विदुर) हे उभयता महात्मेहि, भीष्म असतांना, परतन्त्रच
 राहिले असते; पण हा उदार मनाचा नरश्रेष्ठ गागेय (भीष्म) धर्म
 जाणणारा असल्यामुळे, ह्याने (राज्याचा) लोभ धरला नाही (३२).
 तथापि हे अजिंक्य राज्य पाण्डूचें आहे, त्याच्यावर आज त्याच्या पुत्राचाच
 अधिकार आहे; इतराचा नाही. तेव्हां हे सर्व राज्य पाण्डूचें आज्यापासून पुत्र-
 पौत्रादि क्रमाने त्याच्याकडे येणारें आहे (३३). कुरुश्रेष्ठ महात्मा सत्यसन्ध
 ज्ञानी देवव्रत (भीष्म) जें सांगत आहे, तें सर्व आपण सर्वांनीं राज्याच्या
 आणि स्वधर्माच्या परिपालनाकरतां बिनहरकत केले पाहिजे (३४). महा-
 व्रत भीष्माच्या अनुज्ञेनें हा नृपति धृतराष्ट्र, त्याचप्रमाणें विदुर, सांगेल
 तेंच, अत्यन्त दीर्घ काळ चालत आलेल्या धर्माचा पुरस्कार करून,
 सर्व सुहृदांनीं करणें योग्य होईल (३५). न्यायानें प्राप्त झालेले हे कौरवांचें
 राज्य, राजा धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें आणि शान्तनव भीष्माच्या पुरस्कारानें,
 धर्मपुत्र युधिष्ठिरानेंच चालवावें” (३६).

व्याप्रमाणें महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता—उपर्वत कृष्णाच्या

भाषणाविषयी १४८ वा अध्याय संपला.

अध्याय १४९

[धृतराष्ट्रानें दुर्योधनाला केलेला उपदेश कृष्ण युधिष्ठिराला निवेदन करतो.]

वासुदेव उवाच— एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

दुर्योधनमुवाचेदं राजमध्ये जनाधिप ॥ १ ॥

दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।

तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ २ ॥

सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।

सोमाद्बभूव षष्ठोऽयं यथातिर्नहुषात्मजः ॥ ३ ॥

तस्य पुत्रा बभूवुर्हि पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।

तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः सप्तभवत्प्रभुः ॥ ४ ॥

पूरुयवीथांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।

शर्मिष्ठया सम्प्रसूतो द्रुहित्रा वृषपर्वणः ॥ ५ ॥

यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् ।

द्रौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्याऽमिततेजसः ॥ ६ ॥

वासुदेव म्हणाला:—“याप्रमाणें गान्धारीनें सांगितल्यानंतर, जनाधिपा युधिष्ठिरा, जनेश्वर धृतराष्ट्र राजांच्या मध्ये दुर्योधनाला पुढीलप्रमाणें बोलला:—(१) “पुत्रा दुर्योधना, मी जें तुला सांगणार आहे हें नीट समजून घे. पित्याचा मान जर कांहीं असेल, तर त्याप्रमाणें वाग. तुझें कल्याण असो (२). प्रजापति सोम कुरूंचा पहिला वंशकर्ता. नहुषपुत्र ययाति हा सोमापामून सहावा (पुरुष) झाला (३). त्याला पांच राजर्षिश्रेष्ठ पुत्र झाले. त्यांच्यापैकी ज्येष्ठ महातेजस्वी यदु राजा झाला (४). पूरु हा त्याहून धाकटा. हा आमचा वंशकर्ता होय. हा वृषपर्वाची कन्या शर्मिष्ठा हिच्या पोटी जन्म पावला (५). यदु हा, वा भरतश्रेष्ठा, (शुक्रकन्या) देवयानीच्या पोटी जन्म पावला; अर्थात् तो अमिततेजस्वी काव्य शुक्राचा दौहित्र होता (६).

यादवानां कुलकरो बलवान्वीर्यसम्मतः ।
 अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णं सुमन्दधीः ॥ ७ ॥
 न चाऽतिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।
 अवमेने च यितरं भ्रातृश्चाऽप्यपराजितः ॥ ८ ॥
 पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाऽभवद्बली ।
 वशे कृत्वा स नृपतीन्व्यवसन्नागसाह्वये ॥ ९ ॥
 तं पिता परमक्रुद्धो ययातिनहुषात्मजः ।
 शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्चापि व्यरोपयत् ॥ १० ॥
 ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पिताः ।
 शशाप तानभिऋद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११ ॥
 यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
 राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२ ॥
 एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
 यवीयांसोऽपि जायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३ ॥

यादवाचा कुलकर्ता यदु बलाढ्य आणि पराक्रमानें मान्यता पावला होता; पण तो अत्यन्त मन्दबुद्धि असल्यामुळे गर्वानें भरून जाऊन सर्व क्षत्रियास तुच्छ लेखू लागला (७). सामर्थ्याच्या गर्वानें मूढ झालेला तो अपराजित यदु पित्याच्या आज्ञेत राहीना, व पित्याला व भ्रात्यांनाहि तुच्छ मानी (८). चतुरन्त पृथ्वीमध्ये यदूच (एकटा) बलाढ्य झाला. सर्व राजाना आपल्या सत्तेखाली आणून तो हस्तिनापुरात राहू लागला (९). (यदूचा) पिता नहुषपुत्र ययाति ह्यानें अत्यन्त क्रुद्ध होऊन, गान्धारीपुत्रा दुर्योधना, आपल्या त्या पुत्राला शाप दिला आणि राज्यावरूनहि काढून टाकलें (१०). त्याचप्रमाणें त्याचे जे भ्राते बलाचा गर्व धरून त्यास अनुसरीत, त्या पुत्रांनाहि ययातीनें क्रुद्ध होऊन शाप दिला (११). त्यानन्तर आपल्या आज्ञेत वागणारा व नम्र असा आपला धाकटा पुत्र पूरु यास त्या नृपश्रेष्ठानें राज्यावर बसविलें (१२). याप्रमाणें ज्येष्ठ असूनहि गर्वानें फुगून गेलेल्याला राज्य मिळत नाही; (उलटपक्षीं) कनिष्ठानाहि वृद्धांची सेवा करण्यानें राज्य मिळतें (१३).

तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।
 प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४ ॥
 तस्य धार्मिकसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
 त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥ १५ ॥
 देवापिरभवच्छ्रेष्ठो ब्राह्मीकस्तदनन्तरम् ।
 तृतीयः शान्तनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥ १६ ॥
 देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ।
 धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १७ ॥
 पौरजानपदानां च सम्मतः साधुसत्कृतः ।
 सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयङ्गमः ॥ १८ ॥
 वदान्यः सत्यसन्धश्च सर्वभूतहिते रतः ।
 वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९ ॥
 ब्राह्मीकस्य प्रियो भ्राता शान्तनोश्च महात्मनः ।
 सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ २० ॥

त्याचप्रमाणे सर्व धर्म जाणणारा माझ्या पित्याचा पितामह पृथ्वीपाल प्रतीप तिन्ही लोकात विख्यात होऊन गेला (१४). धर्माने राज्य करणाऱ्या त्या नृपश्रेष्ठाला देवतुल्य यशस्वी तीन पुत्र झाले (१५). त्यामध्ये देवापि सर्वांत वडील होता; त्यानंतर ब्राह्मीक; आणि तिसरा, वा दुर्योधना, माझा पितामह धृतिमान् शान्तनु (१६). नृपश्रेष्ठ देवापि कुष्ठ झालेला, पण महातेजस्वी, धार्मिक, सत्यवादी आणि पित्याच्या शुश्रूषेत रत होता (१७). देवापि हा पौर (पुरवासी) आणि जानपद (देशवासी) लोकांना मान्य, सज्जनांना पूज्य, आणि लहान-थोर सर्वांना प्रिय होता (१८). तसाच तो उदार, सत्य सन्ध, सर्व भूतांच्या हितामध्ये रत, आणि पित्याच्या त्याचप्रमाणे ब्राह्मणांच्या आज्ञेत वागणारा होता (१९). ब्राह्मीकाचा आणि महात्म्या शान्तनूचा तो प्रिय भ्राता होता. एकत्र असणाऱ्या त्या तिघां महात्म्यांचे परस्परावर

अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।
 सम्भारानभिषेकार्थं कार्यामास शास्त्रतः ॥ २१ ॥
 कार्यामास सर्वाणि मङ्गलार्थानि वै विभुः ।
 तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ॥ २२ ॥
 सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनम् ।
 स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ।
 अश्रुकण्ठोऽभवद्वाजा पर्यशोचत चाऽऽत्मजम् ॥ २३ ॥
 एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च सौऽभवत् ।
 प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥ २४ ॥
 हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाऽभिनन्दन्ति देवताः ।
 इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन्द्विजर्षभाः ॥ २५ ॥
 ततः प्रव्यथिताङ्गोऽसौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
 निवारितं नृपं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो बन्धुम् ॥ २६ ॥

उत्कृष्ट बन्धुप्रेम होते (२०). मंतर, कालक्रमाने नृपश्रेष्ठ प्रतीप वृद्ध होऊन, त्याने शास्त्राप्रमाणे (पुत्राला) अभिषेक करण्यासाठी सर्व तयारी करविली (२१). खरोखर त्या राजाने सर्व मंगलकृत्येहि करविली. इतक्यात पौर अर्वाणि जानपद (पुरवासी आणि देशवासी) लोकांसह सर्व वृद्ध आणि ब्राह्मण देवापीला अभिषेक करण्यास त्याला आठकाठी घालू लागले. याप्रमाणे त्यानी अभिषेकाला आडकाठी घातलेली ऐकून त्या नरपति प्रतीपराजाचा कण्ठ अश्रूनीं दाटला आणि तो आपल्या पुत्राविषयी (देवापीविषयी) शोक करू लागला (२२-२३). याप्रमाणे उदार, धर्मज्ञ, व सत्यसन्ध असलेला तो देवापि प्रजनाहि प्रिय असून, (केवळ) त्यादोषाने दूषित होता (२४). हीनांग भूपति देवतांना आवडत नाही, असा विचार करून द्विजश्रेष्ठानी नृपश्रेष्ठ प्रतीपाला प्रतिबंध केला (२५). त्यामुळे (जरेने) अत्यन्त पीडलेला तो प्रतीप पुत्रशोकाने युक्त झाला. (प्रजाजनानी) राजाला आडकाठी

बाहीको मातुलकुलं त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः ।

पितृभ्रातृन्परित्यज्य प्राप्तवान्परमार्धिमत् ॥ २७ ॥

बाहीकेन त्वनुज्ञातः शान्तनुर्लोकविश्रुतः ।

पितर्युपरते राजन् राजा राज्यमकारयत् ॥ २८ ॥

तथैवाऽहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।

ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्धीनाङ्ग इति भारत ॥ २९ ॥

पाण्डुस्तु राज्यं संभ्रातः कनीयानपि सन्नृपः ।

विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिन्दम ॥ ३० ॥

मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यामिच्छसि ।

अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वं हर्तुमिच्छसि ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।

स कौरवस्याऽस्य कुलस्य भर्ता प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३२ ॥

केलेली पाण्डुन देवापि वनास जाऊन राहिला (२६). त्यानंतर बाही-
काला तें अत्यंत समृद्ध राज्य प्राप्त झालें असतां हि, तो तें राज्य टाकून
आणि पित्याला व भावानाहि टाकून, मामाच्या घरास जाऊन राहिला (२७).
बाहीकानें अनुज्ञा दिली असल्यामुळें, लोकविख्यात शान्तनु हा, राजा
दुर्योधना, पित्याच्या (प्रतीपाच्या) निधनानंतर, राजा होऊन राज्य कळ
लागला (२८). असो त्या देवापीप्रमाणेच मलाहि, बुद्धिमान् पाण्डुनें
नीट विचार करून, मी ज्येष्ठ असतां हीनांग म्हणून, भारता, राष्ट्रावरून
काढलें (२९). आणि पाण्डु कनिष्ठ असूनहि राजा होऊन राज्यपद पावला.
त्याच्या मरणानंतर, शत्रुदमना, त्याच्या पुत्राचेंच हें राज्य आहे (३०).
माझा स्वतःचाच राज्यात भाग नसतां, तूं राजा होण्याची इच्छा कशी कर-
तोस ? तूं राजा नसतां आणि राजपुत्रहि नसतां परक्याचें धन (राज्य)
खुवाडूं पाहात आहेस (३१). महात्मा युधिष्ठिर राजपुत्र आहे, आणि हें
त्याचें न्यायानें प्राप्त झालेलें राज्य आहे. तो महात्माच ह्या कौरव कुळाचा

स सत्यसन्धः स तथाऽप्रमत्तः शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।
 प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३३ ॥
 क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।
 भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ३४ ॥
 अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो लुब्धः सदा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
 क्रमागतं राज्यमिदं परेषां हर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीत ॥ ३५ ॥
 प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।
 ततोऽवशेषं तव जीवितस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३६ ॥ [४९४२]

इति श्रीमहाभारते श० सं० वै० उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि
 धृतराष्ट्रवाक्यकथने एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भर्ता आणि शास्ता आहे (३२). तो सत्यवचनी आहे. त्याचप्रमाणे तो दक्ष, शास्त्रनिष्ठ, बान्धवाना चांगला, प्रजजनाचा आवडता, मित्रावर दया करणारा आणि जितेंद्रिय असून साधुजनांचा पोषणकर्ता आहे (३३). क्षमा, तितिक्षा, इन्द्रियदमन, ऋजुता, सत्यशीलता, त्रिधा, दक्षता, भूतांवर दया, आणि राज्य करण्याचे सामर्थ्य हे राजाचे गुण युधिष्ठिरामध्ये एकत्रटले आहेत (३४). असे असता राजपुत्र नसलेला व अनार्य (दुष्ट) वर्तन करणारा तू परक्याचे (पाण्डवांचे) हे परंपरागत राज्य लुबाडण्यास, उद्धटा दुर्योधना, कसा समर्थ होशील ? (३५) वाहनं आणि सेवक यांसहित अर्धे राज्य तू मोह सोडून (पाण्डवांना) देऊन टाक. तरच नरेन्द्रा, तुझे आणि तुझ्या धाकट्या भावाचे प्राण शिल्लक राहतील ” (३६).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता—उपपर्वत धृतराष्ट्राच्या भाषणाचे निवेदन याविषयी १४९ वा अध्याय संपला.

अध्याय १५०

[कृष्ण युधिष्ठिराला आपले शिष्टाईतील घोरण सांगून पुढील कर्तव्य सुचवितो.]

वासुदेव उवाच— एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्था धृतराष्ट्रेण न वै मन्दोऽन्वबुद्धयत ॥ १ ॥
 अवधूयोत्थितो मन्दः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 अन्वद्रवन्त तं पश्चाद्राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २ ॥
 आज्ञापयच्च राज्ञस्तान्पार्थिवान्नष्टचेतसः ।
 प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योऽद्येति पुनः पुनः ॥ ३ ॥
 ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ।
 भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४ ॥
 अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणां समागताः ।
 तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्न्यरोचत ॥ ५ ॥
 यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशांपते ।
 उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ॥ ६ ॥

वासुदेव म्हणाला:—“याप्रमाणे भीष्माने, द्रोणाने, विदुराने, गान्धारनि आणि धृतराष्ट्राने सांगितले असताहि मन्दबुद्धि दुर्योधन शुद्धीवर आला नाही (१). क्रोधाने लाल डोळे केलेला तो मूर्ख त्या सर्वांना झिडकारून उठला. त्याच्यासाठी प्राण देण्यास तयार असलेले राजे त्याच्या मागोमाग गेले (२). तेव्हां नष्ट बुद्धि झालेल्या त्या पार्थिव नृपतींना दुर्योधनाने पुनः पुनः आज्ञा केली की ‘तुम्ही थेट कुरुक्षेत्रास चला; आज पुष्य नक्षत्र आहे’ (३). त्यानंतर कालाने प्रेरणा केलेले ते भूपाल मोठ्या हर्षाने भीष्मास सेनापति करून आपल्या सैनिकासह निघाले (४). कौरवाच्या दहा आणि एक (अकरा) अक्षौहिणी जमल्या. त्याच्या अग्रभागी भीष्म आपल्या तालध्वजासह शोभत होता (५). जनाधिपा, युधिष्ठिरा, आता जे योग्य आणि प्राप्त असेल ते कर. भारता राजा, भीष्माने, द्रोणाने, विदुराने,

१ पुष्यनक्षत्रं हि अश्विन्या पौर्णमास्या उपरि अष्टम्यां भवति । पूर्वमपि ‘सप्तमा-
 इवसादूर्ध्वतमावास्या भविष्यति । संप्रामं योजयेत्तस्याम्’ इत्युक्तत्वात् । (नी.)

गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ।
 एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि । ७ ॥
 साम्यमादौ प्रयुक्तं मे राजन्सौभ्रात्रमिच्छता ।
 अभेदायाऽस्य वंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ॥ ८ ॥
 पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।
 कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ९ ॥
 यदा नाऽऽद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।
 तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः । १० ॥
 अद्भुतानि च घाराणि दारुणानि च भारत ।
 अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि मया विभो ॥ ११ ॥
 निर्भर्त्सयित्वा राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् ।
 राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ १२ ॥

गान्धारीनें आणि धृतराष्ट्रानें माझ्या समक्ष (दुर्योधनास) जें सांगितलें, आणि कौरवसभेंत जें घडलें, तें मी तुला निवेदन केलें (६-७). ह्या वंशामध्ये फूट पडूं नये आणि प्रजांची अभिवृद्धि व्हावी, याकरता, राजा, तुम्हामध्ये बन्धुप्रेम नांदावें अशी इच्छा धरून मी सामाचा प्रथम प्रयोग केला (८). साम जेव्हा दुर्योधनानें पत्करला नाहीं, तेव्हां पुन्हा मी भेदाचा प्रयोग केला; आणि (पूर्वकाळीं) देवा-मनुष्यानीं केलेलें कर्म निवेदन केलें (९). सामोपचारपूर्वक सांगितलेली गोष्ट जेव्हां दुर्योधन मानीना, तेव्हां मी सर्व पृथ्वीपालांना एकत्र जमवून त्यांना (दुर्योधनापासून) फोडण्याचा प्रयत्न केला (१०). (विश्वरूपदर्शनासारखीं) अद्भुत, घोर, व दारुण अशीं अतिमानुष कर्मे, समर्था भारता युधिष्ठिरा, मीं (करून) दाखविलीं (११). त्या सर्व राजांची निर्भर्त्सना करून, दुर्योधनाला तृणवत् मानून, राधेय कर्णाला व सौबल शकुनीला पुन्हा पुन्हां भीति घालून, घृतावदल धृतराष्ट्र-

१ साम्यं साम्नो भावः, सामेति यावत् (नी.) २ पुनर्भेदश्च कर्णेन सहोपेक्षेणान्वादेन (नी. ५)

द्यूततो धार्तराष्ट्राणां निन्दां कृत्वा तथा पुनः ।

भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चाऽप्रकृत् ॥ १३ ॥

पुनः सामाभिसंयुक्तं सम्प्रदानमथाऽब्रुवम् ।

अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १४ ॥

ते शूरा धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।

तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ १५ ॥

प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्ते भवन्तु च ।

यथाऽऽह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च हितं तव ॥ १६ ॥

सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्चग्रामान्विसर्जय' ।

अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १७ ॥

एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यमुञ्चत ।

दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नाऽन्यथा ॥ १८ ॥

निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।

एतत्ते कथितं राजन्यद् वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १९ ॥

पुत्राची पुनः पुनः निन्दा करून, अनेकवार भाषणांनी व कानगोष्टींनी सर्व राजाना फोडण्याचा यत्न केल्यावर, कुरुवंशामध्ये फूट पडल्यावाचून कार्यसिद्धि व्हावी ह्यासाठी पुन्हा सामोपचारयुक्त दानाचे बोलणे मी केले (१२-१४). (मी म्हटले,) ' ते शूर पाण्डव मान टाकून धृतराष्ट्राचे, भीष्माचे विदुराचे पादचारी सेवक होऊन राहतील (१५). ते राज्य तुला देतील आणि स्वतः अनधिकारी होतील. राजा गांगेय (भीष्म) आणि विदुर तुला तुझ्या हिताची गोष्ट सांगत आहे (१६). त्याप्रमाणे सर्व राज्य तुझे होऊ दे, फक्त पाच गाव तू त्यांना दे. कारण, नृपश्रेष्ठा, तुझ्या पित्याने त्यांचे पालनपोषण करणे अवश्य आहे ' (१७). असे सांगितले असताहि दुष्टबुद्धि दुर्योधन (राज्याचा तेवढाहि) भाग सोडीना. आता, त्या पाप्यावर चवथा 'दण्डच ' उगारला पाहिजे, दुसरे काही नाही, असे मला वाटते (१८). सर्व नराधिपति कुरुक्षेत्रास आपला नाश करून

१ पञ्चग्राममात्रस्वीकारेण कुरुनराज्यसमर्पणरूपं दानमपि प्रयुक्तं (नी.)

[सारांश, पाच गाव घेऊन बाकीचे सर्व राज्य ओढणे हेच 'दान'.]

न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।

विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ २० ॥ [४९६२]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि
भगवद्गीतापर्वणि कृष्णवाक्ये पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

समाप्तं च भगवद्गीतापर्व ॥

घेण्यासाठी निघालेच आहेत. याप्रमाणे, राजा युधिष्ठिरा, कौरवसभेत जे
घडले ते मी तुला सांगितले (१९). त्यांचा मृत्यु जवळ येऊन ठेपला
असून ते सर्वजण विनाशाला कारण होणारे असल्यामुळे, पाण्डवा युधिष्ठिरा,
युद्धाचाचून ते राज्य देणार नाहीत" (२०).

याप्रमाणे महाभारताच्या उद्योगपर्वतील भगवद्गीता-उपपर्वत कृष्णाच्या
भाषणानिषयी १५० वा अध्याय संपला.

भगवद्गीता-उपपर्व समाप्त.

REFBK-0005133

REFBK-0005133

अखिल हिंदुवाल्याचा एकच धर्मग्रंथ.

महाभारत

मुख्य संपादक—भारताचार्य चिं. वि. वैद्य

आपल्या आर्यऋषी प्रणीत सर्वमान्य अशा महाभारत ग्रंथाचा लाम सर्व प्रकाशनाच्या व सर्व स्थितीतील लोकांस सलमतेने घेता यावा म्हणून त्याच्या खाली लिहित्याप्रमाणे तीन वेगवेगळ्या आवृत्त्या आम्ही छपीत आहोत.

१ सार्थ-महाभारत-ह्या आवृत्तीत आरंभी जाड टाईपांत श्लोक देऊन त्याखाली श्लोकाचे पदशाःमराठी भाषांतर दिले आहे. शिवाय प्रत्येक पर्वाचे शेवटी त्या त्या पर्वाचे समालोचन, विशेषनामाची सूची, कठीण शब्दांचा कोश, निबडक सुभाषिते, अशी परिशिष्टे देऊन प्रत्येक ठिकाणी जरूरीच्या टीपा दिल्या आहेत. कागद स्वदेशी अॅन्टिक, योग्यप्रसंगाची चित्रे व सोनेरी एम्बाससह कापडी बांधणी. आंठशे पृष्ठांचा एक भाग, याप्रमाणे हरिवंशासह २५ भागांत ह्या आवृत्तीचा ग्रंथ पूर्ण करण्याचे ठरविले आहे. प्रत्येक भागाची किंमत पांच रुपये; परंतु अगाऊ ग्राहकाकरितां संपूर्ण ग्रंथाची किंमत ७५ रुपये सुकर केली आहे. ज्यांस ७५ रुपये एकदम भरण्याची सवड नसेल अशा ग्राहकांने १ रुपाया प्रवेश फी भरून अगाऊ ग्राहकांत नांव नोंदविले असता त्यांस प्रत्येक भाग पाऊणपट किंमतीस मिळतो. सहा भाग प्रसिद्ध झाले. सातवा भाग हल्ली छापत आहे. भीष्म पर्वापासून नीलकंठी टीकाही श्लोकाखाली देण्याचे ठरविले आहे. आणि प्रसिद्ध झालेले आदिपर्व, सभापर्व, विराटपर्व, उद्योगपर्व या पर्वांवरील नीलकंठी टीका पर्ववार स्वतंत्र छापून अगाऊ ग्राहकांस फुकट देण्यांत येणार आहे अगाऊ ग्राहकांत नांव नोंदविण्याची सुदत चालू साल अखेरपर्यंत वाढीवली आहे

२ महाभारत-मराठी भाषांतर-या आवृत्तीत श्लोकानुक्रमांकासह मराठी-भाषांतर, जरूरीच्या टीपा, कठीण शब्दांचा कोश, सार्थ सुभाषिते, योग्यप्रसंगाची चित्रे, याप्रमाणे मांडणी असून सुमारे ३०० पृष्ठांचा एक भाग, याप्रमाणे २५ भागांत ह्या आवृत्तीचा ग्रंथ पुरा करण्याचे ठरविले आहे. कागद स्वदेशी श्लोक बांधणी कापडी जाड पुण्याची, प्रत्येक भागाची किं. १ रुपये, संपूर्ण ग्रंथाची (२५ भागांची) अगाऊ रंगणी रु. १५. ज्यांस पंचवीस रुपये एकदम देण्याची सवड नसेल अशा ग्राहकांनी एक रुपाया प्रवेश फी भरून अगाऊ ग्राहकांत नांव नोंदविले असता, त्यांस प्रत्येक भाग पाऊणपट किंमतीस मिळतो.

३ महाभारत-संस्कृत-या आद्यतीत मूळ संस्कृत श्लोक जाळ टाईपांत छापले आहेत. कागद ग्लेज, बांधणी चाधी, तयार असलेले पर्व-आदिपर्व भाग १ व २ कि. २ रु. सभापर्व कि. १ रु. विराटपर्व-कि. १ रु. उद्योगपर्व पूर्वार्ध कि. १॥ रु. उद्योगपर्व उत्तरार्ध कि. २॥ रु. संपूर्ण महाभारत संस्कृत आवृत्तीची अगाऊ कि. २५ रुपये. भीष्म पर्वापासून नीलकंठी टीका श्लोकाखालीच देण्याची व्यवस्था करणार आहोत, आणि आतांपर्यंत छापलेले-आदिपर्व, सभापर्व, विराटपर्व, उद्योगपर्व या पर्वांवरील नीलकंठी टीका पुस्तक रूपाने स्वतंत्र पर्ववार छापून ती अगाऊ ग्राहकांस फुकट देण्याचे ठरविले आहे. अगाऊ ग्राहकांत नांव नोंदण्याची मुदत चालू साल अखेरपर्यंतच आहे.

अनंतमहाराजांचे समग्र ग्रंथ.

श्रीअनंतमहाराजांचे मूर्तिचित्र व संक्षिप्त चरित्र यासह.

हे श्रीब्रह्मचारी योगीमहाराज २५ वर्षांपूर्वी समाधिस्थ झाले. जनार्दनस्वामीचा अवतार असे त्यांस मानीत असत. एकनाथस्वामीप्रमाणेच त्यांचे अवतारचरित्र हृदयंगम असून त्यांचे काव्य प्रासादिक आहे. त्यांनी आपल्या अवतारकार्यांत ६४ हजार काव्यग्रंथ लिहून ठेविला आहे. त्यांत १५ हजार श्लोक, १९ हजार अंभंग, व ३० हजार पदें आहेत. हे सर्व काव्य प्रासादिक असून, प्रेम, भक्ति, ज्ञान, वैराग्य इत्यादि रसांनी ते मंडित आहे. हे संपूर्ण काव्य प्रसिद्ध करण्याचे ठरविले आहे. एकंदर ग्रंथसंख्या मोठी असल्याने सुमुष्ट वाचकांचे सोईकरिता २५० पृष्ठांचा १ भाग, याप्रमाणे चार भागांत ग्रंथ पुरा करण्याच्या संकेत केला आहे. त्यापैकी पहिले दोन भाग महाराजांचे मूर्तिचित्र व प्रोटक चरित्र यांसह हल्ली छापून तयार झाले आहेत. प्रत्येक भागाची किंमत ११ रुपया ठेविली आहे. रंतु मंडळीच्या ग्राहकांस हा ग्रंथ पाऊणपट किंमतीत मिळेल.

हंसस्वरूप स्वामींची दहा व्याख्यानं.

श्रीमत् योगीराज हंसस्वरूप यांची व्याख्यानं हिंदुस्थानांतील बहुतेक भागांत झाली. त्यांचे अगाध वक्तृत्व आणि सुंदर विषयविवरण यासंबंधाने पुष्कळांची खातरी झाली आहे. त्यांची सनातन वैदिक धर्मावरील अत्यंत लोकमान्य झालेली अशी दहा व्याख्यानं आम्ही साग्र छापिली आहेत. ती अशी-१ सनातनधर्माची महती, ब्रह्मविद्येशी संध्येचा संबंध, २ अहिंसा, ४ संध्येच्या द्वारा आयुष्याची वृद्धि, ५ संध्येच्या द्वारा सुख व मोक्ष यांची प्राप्ति, ६ पुनर्जन्म, ७ संध्येच्या द्वारा आरोग्याची वृद्धि, ८ प्रतिमापूजा ९ श्राद्ध, आणि १० रामनाममहिमा. अशी ही दहा व्याख्यानं असून ती अत्यंत लोकप्रिय झाली आहेत. या पुस्तकाच्या तीन आवृत्त्या अल्पावधीतच संपल्यामुळे हल्ली या पुस्तकाची चववी आवृत्ति छापिली आहे. स्वामींचे प्रोटक चरित्रही दिले आहे. कि ८ आहे.